سهراط

اء ١٩٨٨/٢ ع

بسم الله الرحمن الرحيم

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون توهان جي ديني معلومات ۾ اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. ان ڪري جن صفحن تي اهي آيتون هجن. تن کي صحيح اسلامي طريقي مطابق بي حرمتي کان محفوظ رکيو وڃي.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٧] [نمبر ١-٢

جنوري — جون

١٩٨٨ع

چيف ايڊيٽر

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ايڊيٽر

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

معمور يوسفاڻي

انچارج ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ

مــهــراڻ

سنڌي ادبــي بــورڊ

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 37, No. 1-2, 1988
[Established in 1955]

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi language and literature.
- Contemporary Creative Literature, History, Civilization, Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:
  Nafees Ahmad Shaikh
  Editor Incharge 'Mehran'
  Sindhi Adabi Board,
  @ Jamshoro (Post Code 76070) Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.
  Tel: (0221) 71176
- Can be had from:
  Manager Book stall
  Sindhi Adabi Board, Tilak Incline, Hyderabad, Sind.
  Tel: (0221) 24264

[سرورق بشڪريہ: سنڌالاجي۔ سلائيڊ: حسن علي عطار]

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

مئنيجر بوڪ اسٽال

سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (فون: ٢٤٢٦٤)

ساليانو چندو: ٧٥-٠٠ رپيا   في ڪاپي: ٢٠-٠٠ رپيا

Printed & Published by Mr. Habibullah Siddiqui Secretary Sindhi Adabi Board at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Jamshoro, Sind Pakistan.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

گــذارش

(ايڊيٽوريل)

سنڌي ادبي بورڊ کي قائم ٿئي اڄ ٣٦- سال ٿيا آهن. قومي ادارن جي زندگيءَ ۾ ايترا سال ٿورا به آهن ته گهڻا به آهن. انهيءَ عرصي دوران ڪن اداري طرفان ڪل ٣٥٠. ڪتاب شايع ڪيا ويا آهن، جيڪي موضوعن ۽ افاديت جي لحاظ کان ۽ هلندڙ وقت جي اهم ضرورت پٽاندر بورڊ جي اشاعتي ڪاميٽيءَ جي صلاح ۽ منظوريءَ سان ڇاپيا ويا آهن. انهن ڪتابن مان هيل تائين وڏي تعداد ۾ ناياب ٿي چڪا هئا، جن کي دوباره شايع ڪرڻ لاءِ خاص اپاءَ ورتا پيا وڃن. ان ڏس ۾ ڪافي ڪتاب مثلاً پرشن پوئٽس آف سنڌ، جنت السنڌ، اهي ڏينهن اهي شينهن، سنڌ جو سينگار، سائو پن يا ڪارو پنو ۽ برهانپور ڪي سندهي اولياء، ٻيهر ڇپجي چڪا آهن. جن مان برهانپور ڪي سندهي اولياء جي رونمائي جي تقريب گذريل رمضان شريف ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿي گذري.

تازو رسالي پيغام ۾ مسٽر حبيب الله صديقي سيڪريٽري س.ا.ب جو انٽرويو شايع ٿيو آهي، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته بورڊ جي نئين پاليسيءَ مطابق آئنده بورڊ جي اشاعت ۾ ٻه ڀاڱي ٽي حصو جديد ادب جو ۽ باقي حصو قديم ۽ ڪلاسيڪل ادب کي ڏنو ويندو. هي وقت جي هڪ اهم ضرورت آهي ۽ پڙهندڙن جي اڪثريت جو ڪافي عرصي کان اهو مطالبو پئي رهيو آهي.

ذاتي ڪتب خانن قائم ڪرڻ جي رٿا متعلق معلوم ڪري اميد پيدا ٿي آهي ته سنڌي ادبي بورڊ ڪتابن لکرائڻ ۽ شايع ڪرائڻ کان علاوه مطالع جي شوق کي وڌائڻ لاءِ ۽ سنڌ جي هڪ قديم روايت کي زنده ڪرڻ طرف قدم وڌائي رهيو آهي.

معلوم هجي تہ انگريزن جي اوائلي دور تائين سنڌ جي خانداني حويلين، اوطاقن مسجدن ۽ مدرسن ۾ معياري ڪتب خانا قائم ڪرڻ جي روايت پئي رهي آهي ۽ اڄ ڏينهن تائين اهڙا لاتعداد مثال اسان وٽ موجود آهن، جو گهرن ۾ ذاتي ڪتب خانا قائم آهن.

اداره مهراڻ مٿي ڄاڻايل تبديلين کي اميد افزا دلچسپيءَ سان جاچي رهيو آهي. هن وقت سنڌي ادبي بورڊ کي جيڪا ڇپائي جي جديد ٽيڪنالاجي ۽ افرادي صلاحيت ميسر آهي، ان کي ڏسندي مخصوص ٿئي ٿو، تہ بورڊ جي انتظاميہ، بورڊ آف گورنرس ۽ مخلص ڪارڪنن جا انقلابي ارادا ڪو رنگ رچائڻ وارا آهن. مهراڻ جي پڙهندڙن، سڄاڻ سنڌ واسين خواه پرديسي سڄڻن مان پڻ بجا طور تي اها توقع ڪري سگهجي ٿي تہ هو سنڌ جي هن ممتاز ادبي اداري جي ترقيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيندا.

اداره مهراڻ پڻ پنهنجي سٽا ۾ نواڻ پيدا ڪري رهيو آهي. فيصلو ڪيو ويو آهي تہ ايندڙ پرچي کان هڪ حصو سنڌ جي تاريخ متعلق تحقيقي مواد لاءِ وقف ڪيو ويندو، جنهن بعد پڙهندڙن جي راءِ سان مزيد تبديليون آنديون وينديون. انهيءَ باري ۾ سنڌ جي عالمن، اديبن، محققن ۽ ماضيءَ جي پنڌ پيرن جي ڳانڍيٽڙن کي گذارش آهي تہ هو هن ڪم ۾ اداره مهراڻ جو ڀرپور ساٿ ڏين. — ادارو

وڪر سو وهاءُ، جو پئي پراڙو نه ٿئي

حب وطن

از:

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي رحه

خوشيءَ ۾ نه ماپي ٿو منهنجو قلم اڄ، هٿي شاخ طوبيٰ هجڻ جو ٿو دم اڄ،
ڪٿي ناز انداز سان ٿو قدم اڄ، ٿي چڻ عيد ان لئي خدا جو قسم اڄ،
مليو آهه مضمون حب وطن جو،
مليو موقعو آهه سير چمن جو.

ٿيو صحن ڪاغذ جو اڄ خوب رنگين، بهشت برين جو ٿيو فرش زرين،
ٿي مس منهنجي مشڪ ختن نافهء چين، لکان لفظ جنهن مان معطر ۽ مشڪين،
وطن جي محبت جو هي داستان ٿيو،
وطن منهنجو دنيا ۾ جنت نشان ٿيو.

وطن جا وڻن وڻ، وڻي تاري تاري، خزان وطن ۾ نه آهي بهاري،
ٿي چڻ روز روشن سنديس رات ڪاري، منجهس مثل جنت ٿيون نهرون جاري،
وطن منهنجو هڪ جنت آباد آهي،
وطن سان ٿي بس منهنجي دل شاد آهي.

جا آب و هوا ٿي اسان جي وطن جي، ٿي خوشبو اچي ياسمين و سمن جي،
منجهس سولهن ٿي نرگس و نسترن جي، ڪريان ڳالهه ڪهڙي وطن جي چمن جي،
وطن ۾ چا چوطرف چانداڻ آهي،
وطن منهنجو بس منهنجو مت پاڻ آهي.

هوا جنهن جي سرهي، مٺو جنهن جو پاڻي، ندي جنهن جي سيني ندين جي ٿي راڻي،
ڪڏهن شمع روشن نه جنهن جي وساڻي، ٿئي سک ۾ ساٿي ٿئي ڏک ۾ ساٿي،
جي دنيا ۾ ڪو ديس مثل چمن ٿيو،
ته منهنجو مٺو ۽ پيارو وطن ٿيو.

وطن منهنجو سچ پچ ته گلزار آهي، گلن جهڙو ان جو خس و خار آهي،
هنئين لاءِ منهنجي سو هڪ هار آهي، اکين لاءِ ٺنڊڪ ۽ من ٺار آهي،
نه منهنجي وطن جو ڪو دنيا ۾ ثاني،
نه جهڙس ڪو سنسار ۾ جوڙ جاني.

وطن منهنجو جڳ جو مددگار آهي، غريبن جو غمخوار غمثار آهي.
اڃهو عاجزن جو ۽ آڌار آهي، لڏ ٽڪن يتيمن سنڌو يار آهي.

وطن منهنجو داتا ۽ جڳ پال آهي،
وڏو اوج آن جو ۽ اقبال آهي.

وطن آهه منهنجو وڏي شان وارو، وطن منهنجو داتا سدا دان وارو،
جو ڏئي مانُ ان کي سو ٿئي مانَ وارو، وساري وطن کي نه ايمان وارو.

ٿيو حب ِ وطن آهه ايمان منهنجو،
آتي مالي منهنجي، اتي مانُ منهنجو.

وطن جي چا سهڻي نه ٿي سبزه زاري، اچي سوء جنهن سان سدا ٿي بهاري.
وٺي خاڪ ان جي وٺي ان جي واري، وطن لئي رهي ٿي سدا بيقراري،

نه منهنجي وطن جو ڪو مٽ مور آهي،
پلاين سان پرهور پُر نور آهي.

وطن جي محبت تي آهي اهائي، رکون هڪ ٻئي سان سچائي صفائي،
نه هرگز رکون ڪا جدائي ٻيائي، ٿيون هڪ ٻئي تي سدائي فدائي.

اهائي وطن جي محبت تي سڏجي،
الهيءَ طرح ٿو پاڻ ۾ ملڪ گڏجي.

وطن جي رهاڪن کي ٿو پاءُ پاليان، وطن کي ٿو پنهنجي مٽي ماءُ پاليان،
نه ڪنهن ۾ ٻه ڪو پيد ۽ پاءُ پانيان، انهيءَ ۾ ٿي ٿو ساز ۽ ساءُ پانيان.

وطن جي محبت جي آهي تقاضا،
رهون پاڻ ۾ گڏجي سڀ جڻ سپاڪا.

وطن جي محبت جي آهي نشاني، ته ڪنهن کي نه سمجهون سنڌس مٽ نه ثاني،
پنهنجي لاءِ سمجهون جانب ۽ جاني، مٿس جان صدقي ڪريون ۽ جوالي،

پنهنجي ديس جو ويس پوشاڪ پهريون،
نه ديسي شين جهڙيون پانيون ڪي پتهريون.

منهنجي ديس جي ملڪ ۾ هاڪ آهي، سنڌس حسن جي جابجا هاڪ آهي.
وطن جهڙي خوش ڪٿ نه خوراڪ آهي، وطن جي چا پياري نه پوشاڪ آهي،

وطن جي ڪٿي سان نه مٽ پٽ ڪي جاتان،
وطن کان سواءِ آءٌ نه ڪنهن کي سڃاتان.

وطن جيون اچو تہ شيون واپرايون، نہ ڪڏهن ايندڙيون هرگز شيون ڪي ٻاهريون،
ٻين کان ٿي اهڙو سبق پل پرايون، ڪي سوچو تہ ڇو پاڻ کي ٿا ڦرايون،
وطن جي محبت جي آهي علامت،
تہ ان ۾ سڌارو ڪريون ساڻ صنعت.

محبت ۾ هرگز نہ گمراهہ آهيون، جو ٻئي ملڪ جا پڻ نہ بدخواهہ آهيون،
مگر ڇا ڪيون هڪ ۾ ٿيا ٻاهہ آهيون، جيتوڻي پنهنجي ملڪ جا شاهہ آهيون،
اسان کي بہ حق آهي جڳ ۾ جيئڻ جو،
اسان کي بہ حق آهي کائڻ پيئڻ جو.

وطن جوئي ڇوڙيون، وطن جوئي ماڻيون، وطن جو هنڊايون، وطن جو ڪم آڻيون،
ڪپهہ کي ڪتيون ۽ ڦتيون آڻيون تاڻيون، ٽيون بسڪٽ کان بهتر پنهنجي ڳڙجون ڏاڻيون،
پنهنجي ملڪ جي ٿي وڃي خشڪ روٽي،
وڃي ٿي وطن جي بہ قاتل لنگوٽي.

ٿيو هيٺو آهي حال اهلِ وطن جو، ويو ملڪ مان مال، اهلِ وطن جو،
ٿيو اولڊو اقبال اهلِ وطن جو، ويو ٻيهي گهڙيال اهلِ وطن جو،
وري تن کي خوشحال ڪر تون خدايا!
دعا لاءِ در تنهنجي تي آهيون آيا.

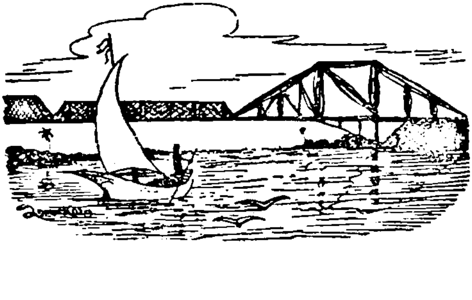

آه! آفتاب نظاماڻي!

سنڌي زبان جو مشهور اديب جناب آفتاب نظاماڻي، ١٨- جون وارن تڪليف ده لساني فسادن دوران، لطيف آباد حيدرآباد ۾ جنونيت جو شڪار ٿي ويو! معصوم، شريف النفس، نهايت پياري ۽ ٻاجهاري آفتاب نظاماڻيءَ جي عمر چاليهه کن ورهيه هئي. سانگهڙ ۾ جديد سنڌي ادب ۽ صحافت جي ترقيءَ لاءِ آفتاب وڏو منڊل مچايو وينو هو. گروهڙي ساهت سنگت ۽ پبليڪيشن پاران ڪيتريون ئي ادبي ۽ ثقافتي محفلون مچايائين ۽ سنڌي ادبي سنگت سان به وابسته رهيو. صحافت سان به سا ڳي دلچسپي هئس. سنڌس ڪهاڻين جا ٻه ڪتاب "ارپنا" (١٩٨٢ع) ۽ "اوهيرا" (١٩٨٤ع) شايع ٿيل آهن. سانگهڙ جي ادبي مجلسن جي جان آفتاب هو، جيڪو پنهنجن پيارن ادبي ساٿين الهورايو اداسي، اسحاق مگريو، بخش مهراڻوي، ڪاشف نظاماڻي، عزيز گوپانگ، معصوم سانگهڙائي ۽ ٻين سان گڏ ادبي هلچل ۾ رات ڏينهن مگن رهندو هو. آفتاب ذاتي طرح نهايت خوش خلق، ملنسار، هر دلعزيز، سپاجهو ۽ سچو انسان هو، جنهن کي ياد ڪندي سنڌ جا سڀئي ادبي حلقا اڄ آداس آهن! آفتاب جي قاتلن جي گرفتاري ۽ کين ڪيفرڪردار تائين پهچائڻ جي تقاضا روز اخبارن ۾ ورجائي پئي وڃي.

آفتاب نظاماڻيءَ جي اندوهناڪ قتل تي اسان اداره سهراڻ طرفان غمزده آهيون ۽ سخت مذمت ڪندي، عدل ۽ انصاف جي تقاضا ٿا ڪريون. آفتاب جي معصوم ٻچڙن، خاندان جي ڀاتين ۽ دوستن سان تعزيت ۽ همدردي ڪريون ٿا.

فهرست

شاعريءَ جو ڀاڱو

مخدوم طالب المولا	١	سوز هالائي	
تنوير عباسي		حبيب الله صديقي	١٥
اياز همايوني	٢	ذوالفقار سيال	
بشير موريائي		امير بخاري	١٦
شمشيرالحيدري	٣	ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ	
امداد حسيني	٤	مخدوم جميل الزمان	١٧
تاج بلوچ	٥	مقصود گل	١٨
عنايت بلوچ		مختار گهمرو	
مظفر حسين جوش	٦	مسرور سيال	١٩
امين فهيم		خليل عارف سومرو	
محبوب سروري	٧	متل جوکي	٢٠
احسن الهاشمي	٨	ضمير ڦل	
عبدالقيوم صائب	٩	احمد حسين ٽالپر	٢١
انور هالائي		پشپا ولڀ	
رحيم بخش قمر	١٠	بخشڻ مهرانوي	
آصف مصرائي		ڪيمچند شرما	
محسن ڪڪڙائي	١١	فهيم انصاري	٢٢
نواز علي شوق		ارم محبوب	
نثار بزمي	١٢	عزيز ڪوهانسگ	
وفا پلي		امام راشدي	٢٣
تاج جويو	١٣	فرخ ناهيد ميمڻ	
اياز گل		لائق ٿيبو	
ادل سومرو	١٤	اصغر هالو	٢٤

مقالا

١. لَٽي جو وجودي بنياد ۽ لَٽي شهر جو اصل لَسل	ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	٢٥
٢. سلطان محمود بکري ۽ شاهه طهماسپ جا لاڳاپا	ـ سيد حسام الدين راشدي مترجم: غلام محمد لاکو	٣٣
٣. ماڻڪ منڊ هتان... (شرح لطيفي)	ـ سدا رنگاڻي "خادم"	٤٤
٤. مرندي ملتان ۽ سيوهڻ	ـ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	٤٩
٥. ترڪي ۽ سنڌ جو ثقافتي ۽ لساني ڳانڍاپو	ـ ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل	٥٨
٦. چنڊ موريا جو مقام	ـ پروين ٽالپر مترجم: لعل جسڪاڻي	٦٤
٧. سنڌي افسانوي ادب ۾ لسيم کرل جو مقام (مختصر جائزو)	ـ ماهتاب محبوب	٧٠
٨. لطيف، ڪالرج، هيمنگوي (ساموندي فلسفي جا ٽي شاهڪار)	ـ بدرالدين اڄڻ	٧٣
٩. شڪارپور جون ادبي انجمنون ۽ اشاعت گهر (آزاديءَ کان اڳ)	ـ انور فگار هڪڙو	٧٨
١٠. تاج بلوچ ـــ هڪ رومانوي شاعر	ـ امير علي چانڊيو	٨٩
١١. سنڌالاجي ـــ سنڌ جي ثقافت جو امين ادارو	ـ غلام رباني آگرو	١١١
١٢. جبران خليل جبران	ـ محمد حسين ڪاشف	١١٥

ڪهاڻيون

١. اسان آڏارل آئي آولـڪ چاڙهيا	ـ حميد سنڌي	١٢٣
٢. سامي سڄ وڙاءُ (قسط ـ ٢)	ـ مراد علي مرزا	١٢٨
٣. چڙي مائي	ـ ماپاسان مترجم: نجم عباسي	١٣٣
٤. ڪارمين	ـ انيس انصاري	١٣٦
٥. اداس جيون	ـ منظور ٿهيم	١٤٠
٦. واپسي	ـ حفيظ ڪنير	١٤٨
٧. نفرتن جي اوٽ	ـ صفيه نور	١٥٧
● تبصرا		١٦١
● انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي (سلور جوبلي تقريبات)		١٩٣
● بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس		١٩٩
● بزم طالب المولي ـــ سنڌي ادبي ڪانفرنس		٢٠٥
● سنڌي ادبي بورڊ جو خبرنامو		٢٠٩

تنَ تنيدو آهه، منکي ڏيهاڻي مکنڙي،
سانباهي سمونڊ جي، سَٽان مٿور مَ لاهه،
اڄ ڪِ سنجهه صُباح، آهرندي اتانگهه تڙين.
— شاهه

شاعري

لطيفي لوچ

ڪھڙيا سي چڙھيا، اُٿين اُٿئي،
مٿي متي مھراڻ ۾، پڌو نڌو ڏيٺي،
تہ سيھار مليئي، سنئوڙو سيٺاھ سين.

بندر جان ڀئي، تہ سڪائيا مَ سھو،
ڪھر توڪنَ ڪري، جيئن مانئي منجھہ مھي،
ايڏو ستّور سھي، لنڊ نہ ڪجي ناڪٿا!

تنيءَ ٿڌيءَ ڪاھہ، ڪانھي ويل وھڻ جي،
متان ٿئي اولاھہ، ڀير نہ لھين پرينءَ جو.

— شاھہ عبداللطيف ڀٽائي رحہ

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ

ڪافي

اسان لاءِ ڪافي فضيلت فقيري،
ڪنهن ڪر نہ آئي، هي مخدومي، پيري.

سڑئي زهد ظاهر جا آهن تباهي،
ڪِجهان ڪِجهہ نہ هي تي عبادت الاهي،
الهي رمز ۾ ٿي رڪيل بي نظيري.

سڪا ڏاڪا ڦيٽا چِندا ۽ چوڪارا،
اهي چڻ تہ آهن ڪُلِي نانگ ڪارا،
ڪير ڳالهہ ولله بلڪل بصيري.

اسان ڪي تہ سرڳو مصلي تي ماريو،
۽ تسبيحي تالن تڏو تي اُتاريو:
پڪي ڪالہ اسان ڳان بنهہ بي ضميري.

اندر ڪي نہ هرگز عبائن اجاريو،
نڪي قلب ڪڏهين قبائن قراريو،
ڪٿي عشق آخر اچي دستگيري.

اسان جو نہ اڳواڻ امراءِ آهي،
اسان جو مٿي-موڙ فقراءِ آهي،
اسان جي فقط آهہ شاهي شبيري.

بحمدالله ڪنهن وٽ نہ وڪجي سکياسون،
ٿياسون جي ڪنهن جا تہ هُولهئين ٿياسون:
ڏني سون نہ ڪڏهين ڪبيري صغيري.

هي دنيا جي آزادي پابندي آهي،
۽ پابندي هر طرح آزادي آهي،
قبولي سون تڏهين هي عشقي اسيري.

بالڪل دهل اڄ ڪُلي هي چئون ٿا،
نہ پرواهہ ڪائي ڪنهن جي رکون ٿا،
رکوئي حبين جي آڏو حقيري.

جو مولا جو طالب، سو ٻئي جو نہ طالب،
هميشه رهي غير تي خوب غالب،
قلندر جي آهي ڪُلين تي قهري.

تنوير عباسي

•

ساڄن کھولکھڻ کوليو
سرڪي ٻھ ٻھ ٻوليو
جرڪيو جرڪيو جھرڙو

ورهه وجود ۾ منهنجي، مصري ء وانگر گھوليو
جرڪيو جرڪيو جيئڙو

ڏله ۾ چنڊ جيو چھرو، چولين هئي ڇاڇوليو
جرڪيو جرڪيو جيئڙو

سولي ڏيئڙو ساٿي، جنهن هٿي رڻ ۾ روليو
جرڪيو جرڪيو جيئڙو

مرڪي مهر ڪيائين، ڏوليو نيٺ تہ ڏوليو
جرڪيو جرڪيو جيئڙو

آسهون سامهون ويهي، تو ”تنوير“ سان ٻوليو
جرڪيو جرڪيو جيئڙو

نياز همايوني

سنڌ جي عظمت جو گيت

جيئي سنڌ، سياڳي سنڌ، هي سونهاري سنڌ!
جيجل سنڌ، سهاڳڻي سنڌ، سرجٺاري سنڌ!
جيئي سنڌ-جيئي سنڌ!

هي سرڳادا سان سهائيدي، مٺيا سرم واري،
سڀ جي ڀلائي گھري سدائين، ڀلي ڀرم واري،
اهڙي آرين، اهڙي ٻارين، ڀلئون ڀلاري سنڌ!

اپرن سپرن کي سرچائي سڀ سان ڀال ڀلائي ٿي،
مهر مهابي جڳ ورسائي، پنهنجو ڀاڻ ملوائي ٿي،
پيار لڪائي اهڙو جهڙي، ڀاڻ پياري سنڌ!

جيڪي جمسيا، جيڪي ڦميا، هڪيا تڪيا سڀ،
سيئي ڀالي سيئي تاتي، آجيا ٻڪيا سڀ،
جيڪو ساٿي تنهن سان سنمک، ڌارڻي ڪارڻ ڌاري سنڌ!

سنڌو ياڳ سياڳ جي، روپي سوني ريکا سنڌو،
اسرت اوتي ڳلن ڦلن جي ڪري ڦي ورڪا سنڌو،
سنڌو ساگر آھ تہ ساگر وانگ سگھاري سنڌ!

بشير موريائي

ڪربلا

اتر لڳو اڻانسو تہ سڀ کيت خشڪ ٿيا،
آبادڪار اهنج ڪان شهرن طرف ڀڳا،
سادن سپاجهڙن کي خبر ڏي ٿي اہ ڪا،

رستي ۾ بيوسي جي هين منتظر فرات،
پاڻي جي بوند بوند تي پهرو هو ڏينهن رات،
مرندي مري ويا نہ ملين اڄ ڪان نجات،

گونجي رهي آ ظلم جي صحرا ۾ ڪا صدا،
هر وقت منهنجي ذهن ۾ برپا آ ڪربلا.

شمشير الحيدري

●

تون نہ آئين تہ سنڌ ياد چو آئي آهي،
ڇا مان سمجهان تہ هرڪ آس اجائي آهي.

شام ٿيندي ٿي دکڻ ٿي لڳي دل جي دونهين،
شمع والڪي مون سڙي رات وڃائي آهي.

زندگي زهر ڪير توکي وسارڻ خاطر،
ڪهڙي حالت مون عجب پنهنجي بنائي آهي.

مان تہ منزل ڪان ڪهڻو اڳتي هليو ويو آهيان،
تو ڪيڻي موت جي اڄ سٽين لڳائي آهي.

امداد حسيني

پارٽي

چيــر تـي غـلـم غـاليچا وڇايل
انهن تـي ڪرسيون صوفـا سڄايل
مــڙئـي مـالـدائـتـا مـهـمان آيـل

سين ڪـالـپـوءِ مُـڪ مهمان آيـو
اڻـي سيني انهيءَ سـان هـٿ ملايـو
کهڻن منٿون ڪري ڦـوٽـو ڪڍايـو

وڏا ودوان ۽ ڪـيـانـي و ڪـيـانـي
عـقـابـر عـلـم جـا سقراط ثـانـي
جـديـد اقـدار جـا بـانـي مـبـاني

سيٺي اُن جي اڳيان پنيان ڦِريـا پئي
ٿيڙيا پئي ٿـابـڙيـا پئي ۽ ڪريا پئي
هيريل هـا ڪيترا ۽ ڪي هـيـريـا پئي

جڏهن سگـرٽ چپن سان هُن لڳايـو
تـه ڪنهن ٽي لائـتـر جلدي جلايـو
۽ ڪنهن ٽي ايش ٽري پڪ ۾ وڏايـو

آتـي هـڪـڙو ڪهاڻيـڪـار ڦـاٽـل
ڻلهو ڪرسيءَ کي چڻ سيڙائـي ويـٺـل
مـهـاپـرشـن سـيـاڻـن منجهه پـاڳـل

اڄـا تـقـريـر ٿينديءَ پـوءِ مـانـي
الهيءَ ڪالپوءِ ٿيندو، راڳ جـانـي
وجـڻ جـي ويـل مجبي مـهـربـانـي

پـلا تـقـريـر جي ٿيندي تـه ڪهڙي
آهـا ئـي هـوبـهـو پـرسـال جـهـڙي
وري ڦهڪائي هٿندو منهن تي اهـڙي

آهـي ئـي لـفـظ ورجـايل لـتـاڙيل
آهـي ئـي لـفـظ ٽـوڪاريل ڇپاڙيل
ڪـنـل پـيـنـل چٿيل ۽ ڪنڌ لاڙيل

اِهـي جـي ظاهـري چهرا لـڳـن ٿـا
ڪهاڻيـڪـار کـي پـنـا لـڳـن ٿـا
ڪفن جـهـڙا صفا ڪـورا لـڳـن ٿـا

ڪڙاڻ آنـي ٿُـتـل ڦـاٽـل چپن تـي
ڪفن جهڙن صفا ڪورن پـنـن تـي
ڪهاڻي هـو آوس لـکـندو الهن تـي

تاج بلوچ

زندگي کھاري ۾ ٿي گمنام تنهنجي شهر ۾،
پوءِ پيو سئو سئو لڳا الزام تنهنجي شهر ۾.

بند ڪوٺڙيون سينهن کان ۽ شام تنهنجي شهر ۾،
شخص کو رسوا ٿيو بي دام تنهنجي شهر ۾.

ورهيه ورهين جو ۽ آئي آهين، لحظي واسطي،
هر گهٽيءَ ۾ شور آ، ڪهرام تنهنجي شهر ۾.

رنگ ۽ خوشبوءِ جا سارا سلسلا، تنهنجون گهٽيون،
دل جو پر ويران آهي گام تنهنجي شهر ۾.

تنهنجي گهر ۾، صبح جي ٽهڪن جو هولڊو سوجهرو،
مونکي ٿي وئي روئندي روئندي شام تنهنجي شهر ۾.

تنهنجي در تي عاشقن جا مون ڏٺا ڪيئي هجوم،
پوءِ تنها مان ٿي چيو بدنام تنهنجي شهر ۾.

نانءَ ڪيئي ٿي پيا منسوب تنهنجي نانءَ سان،
پر مليو مون کي نه آهي نام تنهنجي شهر ۾.

منهنجي چاهت جو ڪرشمو، تنهنجي نفرت جو ڪمال،
تنهنجو نالو ٿي ويو بدنام تنهنجي شهر ۾.

پيار تنهنجي کان سواءِ، ڪنهن تي نه اک، منهنجي پڌي،
هولئن ڏاڍا ٿي پڳا پيغام تنهنجي شهر ۾.

سال گذريا، ڳوٺ مان نڪتو هو ڳيرو ڇوڪرو،
ڪير اهو آهي ڪٿي گمنام تنهنجي شهر ۾.

گفتگو تنهنجي نه موهي "تاج" کي ماري ڇڏيو،
ورنه توکان خوب ها گلفام تنهنجي شهر ۾.

عنايت بلوچ

●

جڏهن به توسان ملندو آهيان،
دل ۾ لچندو ڪڏندو آهيان.

چند گهڙين جي مهلت ۾ ئي، توسان ويهي رهندو آهيان.
دل تي ڇا ٿو گذري جنهن دم، تو وٽ ويهي اٿندو آهيان.
تو وٽ ڪهڙو جادو آهي، هر هر ڍهندو ٺهندو آهيان.
تنهنجي جڪڙيل پالهن اندر، ڀاڻ ڪي گولي لهندو آهيان.
نظرن ساڻ سلائي نظرون، توکي گهوري ڏسندو آهيان.

مظفر حسين جوش

گيت

پاڪ ڦٽيءَ جا پريت گهرولدا قسمت ڇڏيا ڊاهي.

سڌر سڌر سُر ساڻ ڀڏائي تون ڪا پيار جي لوري،
ڪهڙي خبر ڪنهن وقت لٿي ٿي منهنجي ساهه جي ڏوري،
منهنجي سوز ۽ تنهنجي سُرَ ۾ ڪو لاڳاپو آهي.

تنهنجي روح ۾ منهنجي پيار جي هلڪي هاڪي بانس،
منهنجو روح ازل کان اجيو تو لئه رهي اداس،
روح ساڻ روح ٿو پريتر پنهنجو ناتو لباهڻ چاهي.

تنهنجي در تي آئي آهيان جهلي ساڻ پنهنجي جهول،
مون سوالڻ کي دان ڏي پنهنجا منٺڙا ٻول،
تو در آيس دنيا کان سڀ لڄ لاڳاپا لاهي.

جيون جي رستي تي مليا آهيون قسمت سالڪي،
ڪهڙي خبر تو ڪير اسان ساڻ هڪ ٿي لاءِ تانگهي،
پيار جي منزل ڏور ۽ ڦورو جيون جو پنڌ آهي.

مخدوم محمد امين "فهيم"

ڪافي

چنچ صبا سڄڻن کي،

ڪا هاڻي ته لهجو سار.

روح کي هردم آهي اوهان جي تات، طلب ۽ تار.

ڪين سولهي ٿو ڪوبه عجيبا ڏڻ ڏناران ڏار.

سنجهه صبح بس آهي امين کي، پيارا اوهان جي پچار.

محبوب سروري

●

چريو تولڻ ٿين جو سهرو منهنجي سر تي سونهين ٿو،
۽ منهنجو سر، فقط هڪ تنهنجي سنگ در تي سولهين ٿو.

سُخنور سروري ميخانه سرور تي سونهين ٿو،
جو هرڪو ماڻهو پنهنجي مرڪز و محور تي سولهين ٿو.

اسان جو غير معمولي، رهيو معيار مينوشي،
بلاشڪ پروسو هڪ ساقيءَ ڪوثر تي سونهين ٿو.

نهان ٿو چاهه مان چمندي، پرينءَ جي پاڪ پيرن کي،
صراحي جو جهڪيل سر جٿن، لب ساغر تي سونهين ٿو.

سندءِ ديوانو هر ڪنهن در تي پنڪڻ ڪولا ٿو چاڻي،
سندس دست طلب هڪ دلربا جي در تي سونهين ٿو.

گتي بازي ويا، شڪرانه! دانائن ڪان ديوانا!
گريبان منهنجي جو جهنڊو، سڄڻ جي گهر تي سونهين ٿو.

شڪايت ڇا ڪجي! الفت ۾ ڏونگر ڏورڻا آهن،
ڪو ڏوراپو جتن جي ذات زوراور تي سولهين ٿو؟

گنهگار آهيان، پر سونهن آهيان نيڪو ڪارن جي،
ڏسو! ڪهڙو نه ڪاروتر رخ انور تي سونهين ٿو!

ڪندا ايماندار اڄ عيد جي ڪهڙي خريداري،
اسان، بس ماستر ماڻهن جو ڪم اوڌر تي سونهين ٿو.

جفا سهڻن کي سيڪارڻ سندو السزام جيڪو آ،
سراسر سروري صاحب پروفيسر تي سونهين ٿو.

احسن الهاشمي

صبح ڪو ڳولهي تہ ڏيو پويون پهر ڳولهي تہ ڏيو،
غم نہ جنهنجي رات ۾ اهڙي سحر ڳولهي تہ ڏيو.

حسن وارو ڪوبہ هڪڙو ڪٿہ ور ڳولهي تہ ڏيو،
آہ ۾ ڪنهن عشق واري جي اثر ڳولهي تہ ڏيو.

نا اميدي، بي ڪسي، ارمان، حسرت، آرزو،
تن ڳان آجو مون کي ڪو ابنِ بشر ڳولهي تہ ڏيو.

هڪ نظر سان جنهن دلين ذهنن ۾ آندو انقلاب،
دوستو اهڙو ڀہ ڪو اهلِ نظر ڳولهي تہ ڏيو.

هر مصيبت کي وساري مسڪرائي موت تي،
اهڙي دل ڳولهي تہ ڏيو اهڙو جگر ڳولهي تہ ڏيو.

پنهنجي سورن ۾ تہ سڀڪو روز شب روئي پيو،
پين جو همدرد همدم چشم تر ڳولهي تہ ڏيو.

سرو قد سهڻي ۾ اميدِ وفا و دلبري،
باغبانو سرءُ ۾ گل ۽ ثمر ڳولهي تہ ڏيو.

الفت و ايثار، همدردي، مروت ۽ خلوص،
مون اوهان بيشڪ ٻڌا آهن مگر ڳولهي تہ ڏيو.

عشق ٿيو روزِ ازل ڳان ئي سراپا اعتبار،
حسن جي حدِ نظر ۾ معتبر ڳولهي تہ ڏيو.

سڀ مسافر منزلِ فردا ڳان آهن بي خبر،
ڪوبہ هڪ مصروف محتاطِ سفر ڳولهي تہ ڏيو.

درد وارن جي دوا جت آرزومندن علاج،
حيدرِ صفدر جي در جهڙو ڪو در ڳولهي تہ ڏيو.

دشمنن تي مهربان ۽ مهربانن جو غلام،
مون کي پيو ڪو احسنِ آشفتہ سر ڳولهي تہ ڏيو.

- عبدالقيوم صائب

غزل

ٻرين ڪي سويرو وڃي چنچ ڪانگا،
تہ لڪا اٿو لڄ رکڻ لاءِ الانگا.

اوهان ڳوٺ وارا سنڀاليو انهن کي،
جي ٻوٻان ڇڏيو ٿا وڄون هاڻ چالڪا.

اسان ڀروسو آهہ ان ۾ رکيو بس،
چون جنهن کي ”الله اڪبر“ ٿا ٻالڪا.

اسان هر منافق جون ٻاڙون ڀٽڻ لئہ،
وڄون ٻار ڀولڊا لنگهي لڪ اڙالڪا.

ڀري سالڪ سهڻو سڄڻ جيڪي نڪتا،
انهن سان هلي ڪين سگهندا ڀسانڪا.

نوان نسل پنهنجي ڪري ٻيٺا آهن،
ڪٿي ٿا ٻراٿا ٻڄن تن سان ٿالڪا.

اسان پنهنجي وهرين تي ثابت ڪيو آهہ،
اسان سان سهاڏا ها ڏاڍا مهالڪا.

اسين پنهنجي ڌرتيءَ جا دولهہ دلارا،
نہ رکنداسين ڪنهن ٻر سرن جا ڪي سالڪا.

ٻنيان ڳوٺ وارن کي ٻالڊي ٿي چنجو،
وڙهي ٻاڻ ۾ خود ٿجو ڪير ڊالڪا.

اسان وٽ مرن جي ٿي بازي لڳي ٿي،
اهي ٻيا ڪي هوندا، جي هوندا سهالڪا.

خدا ڪاميابي عطا تن ڪري ٿو،
يقين سان ٿي ”صائب“ آئن ٿا جي ٿانڪا.

انور هالائي

مديني ۾

عظمتِ انسان مديني ۾ ڏٺم،
شوڪتِ ايمان مديني ۾ ڏٺم.

رحم ۽ ڪرم ۽ سخا جو چارسو، بحر بي پايان مديني ۾ ڏٺم.
منهنجو آقا، منهنجو مولا مصطفيٰ، مهربان ذيشان مديني ۾ ڏٺم.
هٿي فضيلت ۽ ادب جي بارگاهه، شان عاليشان مديني ۾ ڏٺم.
بارها جو ٿيو خدا سان هم ڪلام، صاحبِ قرآن مديني ۾ ڏٺم.
هر نظر مخمور ۽ معمور دل، بي مثل شادان مديني ۾ ڏٺم.
ڪنهن مسيحا جو نه ڪنهن کي هوضرور، درد جو درمان مديني ۾ ڏٺم.
هر سواليءَ جي صدا مقبول هٿي، هي وڏو احسان مديني ۾ ڏٺم.
سچ هو ثابت قدم ۽ شاد شاد، ڪوڙ کي لرزان مديني ۾ ڏٺم.
عشق آخر فاصلا ميٽي ڇڏيا، جلوهءِ جانان مديني ۾ ڏٺم.
آس "انور" ان طرح پوري ٿيم، پاڻ کي مهمان مديني ۾ ڏٺم.

الحاج رحيم بخش "قمر"

ڪيستائين؟

ڪندين يار جور وجفا ڪيستائين،
۽ ڪاوڙ سندا سلسلا ڪيستائين!

مسلمان دنيا ۾ وڏندا نٿي رهندا، تون مسلم ڪان ٿيندين خفا، ڪيستائين!
اسان دين ۾ پنهنجي نت سوڀ سمجهيو، ڪندين دين جي تون ڪلا، ڪيستائين!
هي گلشن سدا شاد، آباد رهندو، منجهس ڪانگ ناخوش نوا، ڪيستائين!
محمد (ص) مٺي جي ۾ واڪاڻ ڪر تون، ڪفر جي ڪندين تون ثنا، ڪيستائين!
ڪري قول هُت آئين! "قالو بليٰ" جو، هتي ٿيندين تون بي وفا، ڪيستائين!
هي راتين کي روشن ڪندا خوب رهندا، وسائيندين رهندين ڏيئا، ڪيستائين!

احمد خان آصف مصراڻي

●

ٻـرينءَ جي پيار جـو پيغام آيـو،
خـدا کان خاص جڻ انعام آيـو.

هستي هڏکن ورايـو مونکي ۽ هُت، صنم کـي يـاد منهنجـو نـام آيـو.
جڏهن کنهن عاشقن جو ذکر ڇيڙيو، صنم کـي يـاد منهنجـو نام آيـو.
جفا هُن جـي پچائـي پيـا نـہ سکهيا، صنم کـي يـاد منهنجـو نـام آيـو.
اچانڪ سج پيـو آيـري پـوي ٿـو، جـڏهـن خورشيد رو بـَر بـام آيـو.
ڪشش هڪ دل جي ٻي دل کي ٿئي ٿي، اڪـيـن تـي آهِ پـر الـزام آيـو.
ڪرم ساقي جـو خاص الخاص آهـي، ڪڏهن مونڏي نہ خالي جام آيـو.
مئي، مستي ۽ هستي مـات ٿئي ٿـي، جڏهن هٿ ۾ مئي جـو جـام آيـو.
زر حسن ۽ ڏسـي نازن جـي نقدي، وٺس وکجڻ لئہ خاص و عام آيـو.
ڪيم ديدار اکيون دل جون کلي پيون، ڪڏهن القـا ڪڏهن الهام آيـو.
اٿس ٻي ڪام جـي ڏکـري بـرابـر، ڪئي آ لـوڪري، نـاڪـام آيـو.
نـہ جنهـن آغـاز ۾ اڪـهـوہ جاچيو، ڏ ٺـو آنـجـو ٻـرو انـجام آيـو.
خـدا جي بندگي ڪر، خدمت خلق، سـبـق اهــڙو ڏيـڻ اسلام آيـو.
هجني ”آصف“ جي پارت هر طرح سان، سجڻ تـو وٽ هـو ٻئجي سام آيـو.

محسن ڪڪڙائي

وائي

ڪـوڙهـا، تـنـهـنجـي ڪـل،
مُنهن جـو جـيءُ جهُري پيـو!

پـَتيچُ تہ پاندو مات جو، سورَ تہ ڪنهن سان سل.
ويڙهيو آهہ وجـود کي، وَهـنـوارن جـي وَل،
ڏ يـرن جي، ڏيـريءَ مثان، ڏان ڏان ۽ ٻـل ٻـل.
ڪهڙا کهوت ڪـسي ويـا، هڻ هڻ، کهوڙا کهل.
طعنا-ٽنڪا لـوڪ جا، جهول نـہ پـائـي جـهـل.
مون کي مـارن ٿـا، ميان، پـُور تـہ پنهنجا پـل.
وبـهـي ويـڙهين وچ ۾، راهتہ رُلـين کـي رَل.

نواز علي شوق

سنڌالاجي

تو کي مبارڪ جوبلي - سلور، سنڌالاجي،
جُڳ جُڳ جيوين تون بختاور، سنڌالاجي.

سنڌڙي آهي، علم و هنر جو شهر برابر،
پر تنهن شهر جو آهين تون در، سنڌلاجي.

علم ادب تاريخ ثقافت سڀ ڪجهه تو ۾،
ڪوزي ۾ مهراڻ جو منظر، سنڌالاجي.

بيشڪ تو وٽ خوب خزانا علم جا آهن،
هيرا، مانڪ، موتي گوهر، سنڌالاجي.

هت ايندي سڀ علم سان مالا مال ٿين ٿا.
حاصل ڪن ٿا لعل جواهر، سنڌالاجي.

تنهنجا ڳڻ ٿا ڳائن ڏيهي ۽ پرڏيهي،
ڪيئي اديب ۽ عالم شاعر، سنڌالاجي.

بيشڪ تنهنجي هاڪ سڄي دنيا ۾ آهي،
تنهنجي عزت آهي گهر گهر، سنڌالاجي.

رستي ويندا بيهي، تنهنجو درشن ڪن ٿا،
من موهيندڙ تنهنجو منظر، سنڌالاجي.

علم سنڌي جا مشعل آهي روشن گهر گهر،
هي سڀ آهي تنهنجو مظهر، سنڌالاجي.

چوڌس تنهنجي چمڪي ٿي چالڊاڻ سدائين،
آهين تون مهتاب منور، سنڌالاجي.

گرمي سردي تنهنجي سڏ تي ايندو رهندس،
حڪم ڪري ڏس ٿيندس حاضر، سنڌالاجي.

جيسين هي جڳ آهي، تيسين رهندين شالا،
دائم قائم دنيا اندر، سنڌالاجي.

نثار بزمي

يـاد

کهڙا ماڻجهي مڙس مٿيرَ هئا،
جن جا پنج پنج سير ته پير هئا.

(۱)

جنهجي کهُورَ گهڻا ڳائيندي هئي،
جن جا ڳڻُ هيءَ دنيا ڳائيندي هئي،
ويريءَ سان ٻـ نـ رکندا وير هئا،
کهڙا ماڻجهي مڙس مٿير هئا.

(۲)

سهڻا سونهن پريا سردار هئا،
مُرڪي مَهل جا ڏيندا يار هئا،
کهڙي ڳالهه ڪجي نَر شير هئا،
کهڙا ماڻجهي مڙس مٿير هئا.

(۳)

ڳاڙهين اکين وارا وير ويا،
پنهنجو ملڪ ڇڏي مهمير ويا،
ڏيندا سَڏ ۾ هو سڏڙو سوير هئا،
کهڙا ماڻجهي مڙس مٿير هئا.

(۴)

"بزمي" ويٽڙه سچي ڪي پيا وڙندا هئا،
سوچي سمجهي قدم پو کڻندا هئا،
پٺيرن ڪان نه گهرندا پير هئا،
کهڙا ماڻجهي مڙس مٿير هئا.

وفا پلي

●

آهُ چوڏهين جا چنڊ موتي آهُ،
ڏاڍي آهير اڪنڊ موتي آهُ.

دور آخر بہ تو وچين چا لڻ؟ — تي رهون ڪير ڪنڊ موتي آهُ.
مون کي برباد آ ڪري ڇڏيو، — تنهنجي محبت جي منڊ موتي آهُ.
ڪير پنهائي کي تو پائي سگهي، — اي غواص، سمنڊ موتي آهُ.
جي خطا ٿي سندم پري ڏيندس، — سئو دفعا دوست ڏنڊ موتي آهُ.
مت لہ تنهنجو مليو 'وفا' ڪوئي، — مون ڏنا مڙئي ڪنڊ موتي آهُ.

تاج جويو

●

مارن ميارون،
سپنا ۽ سارون،
مون سان قيدي ڪوٽ ۾!

هي چانڊوڪيون چيٽ جون،
ڪُولجن — قطارون،
مون سان قيدي ڪوٽ ۾!

چانيي ڦُول ڦلاريا،
هر هند هُپڪارون،
مون سان قيدي ڪوٽ ۾!

پنيون، وَنيون هيج ۾،
گيتن — گولجارون،
مون سان قيدي ڪوٽ ۾!

اياز گل

واڳي

وڪڙي ويندا سي،
هاڻ نه جيئندا سي،
نفرت سنڌ ۾ لهار پرا!

تيز هوائون، حالتون،
ليڪ آجهاميا سي،
نفرت سنڌ ۾ لهار پرا!

ساهه هئين تون ساهه ۾،
توکان وسريا سي،
نفرت سنڌ ۾ لهار پرا!

ڪيئن حياتي گذرندي؟
بس ڪِهسليندا سي،
نفرت سنڌ ۾ لهار پرا!

واند ملي نه دل جا،
ڪهاوَ ڳڻيندا سي،
نفرت سنڌ ۾ لهار پرا!

ڪنهن جا توتي ’گل‘ مان
پٿر ٽيندا سي؟
نفرت سنڌ ۾ لهار پرا!

ادل سومرو

ڪيڙو

پيٽ جو سوال
طوطي لفافا ۾ ماڻهو
قسمت جو احوال-

مُرڪن موڙيو مُک
ڏيئن وانگي جلندو رهيو
ڏيئاريءَ تي ڏک-

موت جو منظر
باز جي چنبن ۾ هو
اڇو ڪبوتر-

ڦِڪل ٽُٽل ڪينگريون
مٽيءَ مٿان ڀَتڙا
ڪوهه پرسان نينگريون-

ڪنديءَ جو وڻ
سُتل ڏنار ڇوڪرو
پرسان ٽڪل ڏڻ-

ساجن ساريندي
ٺاريءَ لڱ ٽمي پيا
ڦٽيون چونڊيندي-

ڳائي ويٺو پٽ
آئي تنهنجي ياد ۾
اُڪلي پيو ڦٽ-

شهرن ۾ روزگار
رهجي ويا ڳوٺن ۾
بس ٻيا ۾ ٻارَ-

سوز هالائي

●

ليري ڀاڻيءَ ۾ ڪنول، ڏاڍو وڻيو،
سونهن جو ردِ عمل، ڏاڍو وڻيو.

منهنجي نيڻن کي نظارن کان وڌيڪ، ڪنهن جي ليڙن جو ڪجل، ڏاڍو وڻيو.
زندگي ڏاڍي ٻُسي آهي مگر، پيار جو هر پل اِهو پل ڏاڍو وڻيو.
رات روشن، واهُ ڏکڻ، ڪليل اڱڻ، ڪوئي مُنهن ڪولي ستل ڏاڍو وڻيو.
اوچتو ڪڙڪي ڪلي چرڪي پيس، سوچ ۾ ٻي جا دخل ڏاڍو وڻيو.
هن جڏهين جهونگاريو منهن جو غزل، مون کي پنهنجو ئي غزل، ڏاڍو وڻيو.

حبيب الله صديقي

●

وڃن ٿا دور ڏڪيا ڇو، ڪنارن کي ٿيو ڇاهي،
لُڙهن غوراب لهوارا، ملاحن کي ٿيو ڇاهي؟

تقدس پاڪ لنگريءَ جو، قسم توکي قلندر جو،
سچي ڪر اڄ تہ مارن ۽ پنهوارن کي ٿيو ڇاهي.

نہ جذبو جوش دل ۾ آ، نہ چاهت ۽ پنڌي آهي،
سپاجهن سنڌ جي ماڻهن، سياڻن کي ٿيو ڇاهي.

لوان ڪوشا ڦٽا آهن، مقدر کي ڇنو جاڳي،
چمن ۾ ڇو اداسي آ، بهارن کي ٿيو ڇاهي.

وڏائي وڪ هلو اڳتي، اڃان منزل اڳاهين آ،
قلندر جي ڏمالن ۽ لغارن کي ٿيو ڇاهي.

سياحن ماڪ جنهنجي آ، پري جنت نظيريءَ جي،
نہ سي نظرن کي سرچائن، نظارن کي ٿيو ڇاهي.

'حبيب' اڄ ڳالهہ ڪر دل جي، وطن توکي وٺي ٿو پيا،
لڏڻ جي فڪر ۾ آهين، ارادن کي ٿيو ڇاهي؟

ذوالفقار سيال

•

وڇن جون ديوارون ٽوڙي، اچو ورهايو پيار،
نفرت مان ڪجهه ورتو ناهي، ڇرچو ڀاڻ ۾ يار.
راهه ۾ ڪکهه انڌيرو آ جي، پنهنجو جيءُ جلايو،
ٻولڊن ٻدران هن ڌرتيءَ تي لڙڪن جي وسڪار،
تنهنجي هي تخليق او مولا! ڪيڏي سادي آهه.
ماڻهو ماڻهوءَ جو ويري آ، ايڏو انڌوڪار.
هڪ نڪتي تي جوڙن ويٺا، سادي جڳ جا لوڪ،
وٺ ونسان ۽ ڏڪ ڏڪان ۾ سارو هي سنسار.
ڪين پريشاليءَ ۾ ڪنهن جي چهري ڪُهَج هوي،
شال خوشين جي وچ نه اچي، دردن جي ديوار.
جيڪا ڀين جا سپنا روڙي، ڀَن هوي سا جيت،
جيڪا ڏاري من ڀين جو ڳهرجي اهڙي هار.
ذلف هجي ڳل هر ڪنهن هٿ ۾، پنهنجو آهي خواب،
سونهن، سچائي هر ڪنهن چهري، هرڪو من ملهار.

امير بخاري

•

وري اڄ ٻاهه جيئن ڌرتي ٻري ٿي،
وري پٽ واريون تعديون ڪري ٿي.

وڃي ويجهو چير، ويجهو ته آ متن،
فقط هڪ مُکَ جو منهن ميرو ڏئي ٿو،
تصور ۾ ٻه ٿو ساجن ستائين،
ٿيس هن دور جو مان، نور ڪرٽو،
مدد اي سالورا سائين، مدد ڪر،
وڃو ٻيڙي جو ڪَنَ سان ٻالد اٽڪي،
”بخاري“ ڪي ڏسي ويندو، ڇيو جڳ،

پري ٿيندي چيائين، هٿ پري ٿي.
ته هڪڙو چا، سڄي آڪتهه ڪري ٿي.
پلا تنهنجي ائين دلڙي ڏري ٿي.
اي اولده دال تنهنجي ڪٿ ڳري ٿي.
جا تنهنجي ملڪيت، سا دل مري ٿي.
ڏسون هيٺي ٻڏي ٿي يا تري ٿي.
اها ٻي هڪ ٻلا سر تان ٽري ٿي.

ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ

دوها

ساڻ اِهو سيڪو سور جي سائين، سور ته سيکي ساڻ،
سڀ ڪو سک ۾ ساجن ڳولهي، ڇونه ٿوي مانداڻ؟
سک ۾ ساجن ڪنهن پاتي، سور ته سيني ساڻ،
دل يا دلبر هادي رهبر، سور سين سرواڻ.
دل جي دنيا ڪعبو قبلو، من مولي جو مهراڻ،
سور رهي ٿو ساڳي هنڌ تي، الهه سنڌو اهڃاڻ.
محبت مولي، درد ڏني آ، ڇا لئي تون اڻ ڄاڻ،
درد نگر جو تون شهزادو، پلي لءِ ڇڏ تون پاڻ.
'پاڻ' ڇڏيو جن 'پاڻ' ڇڏيو تن، 'پاڻ' ئي 'پاڻ' جو ڄاڻ،
پاڻ کي ڄاڻي سور جو ساٿي، محبت کي ڪر ماڻ.
سک جي سيج ۾، رڄ ۾ اڄ ۾، ٻهڪڻ کي ٿيا ٻاڻ،
درد ٻنان سڀ ڏوڙ ٿو ڄاڻين، تون ئي جوان جماڻ.
دوها منهنجا درد۔ ڪهاڻي، دوها دردن۔ ڇاڻ،
سور سين جا ساٿي منهنجا، آئون ٿو سورن ساڻ.

مخدوم جميل الزمان

●

سينو مضبوط ۾ دليون رڳن ٿا ڪوريون،
دوستن آڏو ڏکن جي ساز کي ڪيئن ڇوريون!
غلطيون، ڪوتاهيون ڪهڙيون ڳڻيون ۽ توريون،
"اڄ ڪريون ڪي ڪچهريون ڪي حال دل جا اوريون."
يار جي اوسيئڙي ۾، هجر جي تسبيح جو،
روز اي قسمت! ٿئون داڻو ٿا روني سوريون.
هاڻ محبوبن کي "دردِ دل" ٿيو ٿئي ٿو، ته ٻو،
عشق وارا ڪيترو سهندا اهي شهزوريون.
ويهه ٽورو ويهه ڪيڏانهن ٿو وڃين ٽڪرا ٻرين!
ڳالهيون ٻڌيون اٿئي، جهجهيون هجن يا ٿوريون.
اڄ دلِ مهجورا! ڪنڌ جي سومناتِ غم ڀڃون،
دورِ حاضر ۾ جيئڻ ڏينديون ڪٿي ڪمزوريون.
هي ڪمال آهي محبت ۽ وفا جو اي "جميل!"
چاهه مان هڪڙي مثال سر ساهه کي ٿا گهوريون.

مقصود گل

سچل گهوٽ

آءٌ ته توکي سور سٺايان سچ جا ساٿي گهوٽ سچل.
هرڪو من آ ماندو سائين هر دل ۾ سو سور سٺل،
هرهڪ نيڻين نير ڏسان ٿو هرهڪ اک ۾ آهه اٿل،
سچ جا ساٿي گهوٽ سچل.
ڏيرن ڌاري ڌار ڪئي آ هاڻ ڀڄي ٿي ڀار ڀنهل،
ڪنهن کي سور سٺائي سسئي جنهن سان ڪئي آ جاڙ جبل،
سچ جا ساٿي گهوٽ سچل.
سير گهڙي ئي سهٽي آخر ڪين جهلي ڪنهن جهل،
سير جهٽي ڪئي سوکهي سهٽي ڪالڏي ٽيس ڪرڳل،
سچ جا ساٿي گهوٽ سچل.
ويس مٽائي مومل سان ڪڏ سيج سٿي سومل،
رالو رات رسي ويس سائين ماندي ٿي مومل،
سچ جا ساٿي گهوٽ سچل.
هارَ ٻهالي ڪؤنروءَ ڪيڏي عورت ڪئي انڪل،
هار ڏسي ڀڃي هرکي ليلا ڪالهه ٻيس ڪا ڪل،
سچ جا ساٿي گهوٽ سچل.
لوري لوڙت ساڻ ڪتي وئي ماڙيان منڊ محل،
جام تماچي پاڻ مهاڻن ساڻ ڪئي محفل،
سچ جا ساٿي گهوٽ سچل.
مارئي پنهنجا سالڪي ساري جام وهايا جل،
ڪيت بنا ٿيا عورت ڪي اڄ سيني ۾ سَوَ سَل،
سچ جا ساٿي گهوٽ سچل.
هرڪو وات سبيل آ سائين هرڪا دانهن دهيل،
سچ جون ڳالهيون ڪير ٻڌائي سچ لئہ سالڪ ڪٽل،
سچ جا ساٿي گهوٽ سچل.
حق جا حامي دور لڏي ويا ڪوڙن ڪر ڪنيل،
”گل“ تو ماهي پاڻ جلائي مڪڙيون سڀ مرجهيل،
سچ جا ساٿي گهوٽ سچل.

مختار گهمرو

گيت

ڪوئل پيو ڪجهه ڪپي، ساٿ تنهنجو رهي،
اينهن چوليون هٿي، پيار ساگر وهي.

سُرڪ سڪ جي پري، چاهه چمندو رهان،
سونهن سرهاڻ جو واس وٺندو رهان،
عڪس تنهنجو نه دل جي پٽيءَ تان ڊهي،
ساٿ تنهنجو رهي.

دور مون کان نه ٿي، يار تون ايترو،
ساهه ايڏي نه ڏي، ساهه ۾ آ سڪو،
پيار ۾ بي‌رخي، ٿي نه توکي لهي،
ساٿ تنهنجو رهي.

سوچ هڪ ٿي وڃي، سوچ سان سار جي،
سوڀ تيندي سڄڻ، پوءِ سهڪار جي،
گڏ جيون گڏ مرون، جا حياتي هجي،
ساٿ تنهنجو رهي.

يار "مختار" جي ويهه ويجهو اچي،
توکي پر ۾ ڏسي، مور دل جو نچي،
وار جي پي وٺي، ڪين دل ٿي سهي،
ساٿ تنهنجو رهي.

مسرور سيال

●

نيڻهن ۾ نمستون آهن،
سڄڻ جون شفقتون آهن.

اوچتو يار گڏجي ويو، واهه جون قسمتون آهن.
پيار منهنجو ڏنو جن پيءَ، سي ڪندا حسرتون آهن.
رات ساري هياسي گڏ، ڪيڏيون فرحتون آهن.
پير جي هو پري آيو، سي چوان رحمتون آهن.
حال تي يار هلندو ڪر، التها غربتون آهن.
باوفا يار منهنجو آ، اوج تي الفتون آهن.
معاف "مسرور" تان ٿيندءُ، جي مثان تهمتون آهن.

خليل عارف سومرو

گيت

چوڏهينءَ جو جڏهن، چنڊ ڪِرڙيو آ،
ڪوبہ جڏاهين ڪُل ٽِڙيو آ، — مون کي تنهنجو روپ لڳو آ.
ڪرڻن جو لهرن سان کيڏڻ،
انبلت جي رنگن جو ورڪرڻ، — مون جيڪو ئي عڪس ڏٺو آ.
سُهڻا گلن جا رنگ رچائي،
چانڊوڪيءَ جي سونهن سمائي، — جيڪو مصور نقش چٽيو آ.
پوپٽ جا گل تي پيرا ڏسندي،
ڀو پکي ڪڏ ڪڏ اڏندا ڏسندي، — جي ڪنهن چپ کي چڪ هنيو آ.
سُندر سُندر سپنا سهيڙي،
”عارف“ سُرهيون سوچون جوڙي، — شاعر جيڪو گيت لکيو آ.
چوڏهينءَ جو جڏهن چنڊ ڪِرڙيو آ،
ڪوبہ جڏاهين ڪُل ٽِڙيو آ، — مون کي تنهنجو روپ لڳو آ.

مڪل جوکيو

وائي

اوتي هير هُڳاءُ ٿي، ڪينجهر ٽڙيا ڪنول،
هيل تہ آءُ سانول.
مرجي پيئڙا ساهن ۾ اڄ، سارُن سرها گُل،
هيل تہ آءُ سانول.
من کي تنهنجو درد ولوڙي، اکڙين منجهہ آٿل،
هيل تہ آءُ سانول.
ليئڪئي ڏس مرڪي مون ڏي، سرجان آءُ غزل،
هيل تہ آءُ سانول.
ڪوڙ اچا تون آئين ساجن، جهليءَ کهڙيءَ جهل؟
هيل تہ آءُ سانول.

"ضمير" ڦل

گيت

آءُ هلي اچ هيل اسان وٽ، منهنجا جيءَ جيارا، پيارا!!

سُرمئي سانجهه ۽ باڪ ڦُٽيءَ کي،
آپ تي نهندڙ ست رنگيءَ کي،   تنهنجا ئي رنگ سارا، پيارا!!
ڳاڙها، پيلا گُل ٽِڙيا جي،
تُنهنجي واس منجهان ورسيا سي،   سارا ليڪنهن نظارا، پيارا!!
سِرجيا سج ۾ ڪرڻا تُنهنجا،
چنڊ چانڊوڪي جلوا تُنهنجا،   تو ريءَ سڀ انڌارا، پيارا!!
تون جو مَنجين رتون مَنجن،
پن چڻ منجهه بَسنتون مَنجن،   پارا منجهه اولهارا، پيارا!!
سور تہ سانيڍڻ سَهنجا لاهن،
ڏاڍا اوکا اهنجا آهن،   گولڊر منجهه گذارا، پيارا!!

احمد حسين ٽالپر

●

هڪوار هلي آءُ سالوڙا! تو لاءِ اکيون هين راهن ۾.

هيت ساجن سرنهہ ڦُلاري آ،
ڪني ڪنڪ ۾ ايسرڻ واري آ،
اچ پاڻ بہ ڪلنڊي ڪيتن جي،   سرهاڻ سمايون ساهن ۾.
ور واپس البن پور جهليو،
تو ڪهڙي ڪارڻ پاڻ پَلِيو،
من ماندو ۽ ويڳاڻو آ،   تو ريءَ اڪيلو آهَن ۾.
ڪيو چيت ڦُٽڻ جو سعيو آ،
تنهنجي ياد تيئن تڙپايو آ،
ائين اڌسا اڻ جهل اٿلي پيا،   جيئن چاڙهہ چڙهي درياهن ۾.
مچ آزيون "احمد" ڪرم ڪري،
اچ پاڻ پرين تون پير ڀري،
ميل موت ڪنان اڳ يار اچي،   هيت آهيان هاڻي پساهن ۾.

پشپا واڌي

گل مهر جي موسم

بَس تنهنجو شهر ڪيڏو جلد ڀوڳني ڇڏي آئي
سڀ شيءِ ڀوڳني رهجي وئي
تنهنجي خوشبو ۾ مون ساڻ هلي آئي

ڳاڙهن گلن جي مند ۾ مليو آهي،
ائين ڇيو آئن
ڳاڙهن گلن جي رت اسان لاءِ
شايد جدائي کڻي آئي

جنهن مند ۾ اسان ملنداسين
هت هتي ساڻ ملندا
اُهائي رانگين گلن جي موسم
پيلي پيلي ٻن-ڇڻ جي موسم
ڳاڙهن گلن جي موسم ٻنجي ويندي
گل مهر جي موسم ٻنجي ويندي

بخشڻ مهراڻوي

مون کي اهو ڪجهه ياد آهي،
جو مون وسارڻ چاهيو ٿي
۽ مون کي
اهو ڪجهه وسري چڪو
جو مون ياد ڪرڻ چاهيو ٿي.

کيمچند شرما

مان
ڪڏهن ڪڏهن
سوچيندو هان
ته هميشه
رات ئي رات هجي
ڪاري آماس رات
جنهن جي آغوش ۾
مان ۽ صغير ٻچڙا
ستا پيا هجون
نه ڪي سورج ڪني ڪيڏي
نه ئي سگهندا ٻچڙا
ٻاڙي وارن ٻچڙن جي هٿن ۾
ليون نيون ڇيزون ڏسي
روئن، رڙن، ٿڏو ڪن
۽
مان مجبورن غصي ۾ اچي
ڇمانون ڪشي ڪيان.

فهيم انصاري

اها انسان سان
ڪيڏي وڏي ٽرئجڊي آ
جو،
هن کي پنهنجي
زندگيءَ تي ئي
ڪو اختيار ڪونهي.

ارم محبوب

نئون رشتو!

تو چيو هو...
ته جيءَ سکهنديون ...
مون بنا...
مون چيو هو...
جيءَ ڇا ڪندس...
مان تو بنا...
ڪڏهن چنڊ به ڇا...
ٿيو آ تارن کان دور...
گل کان به ڇا...
ٿي سگهي آ سڳنڌ دور...
تڏهن ياد اٿئي...
تو چيو هو:
سمنڊ کان به...
ڪڏهن لهرون...
ٿيون آهن ڇا ڌار!
پوءِ تون ۽ مان...
ڪيئن ٿي سگهون ٿا دور؟
پر ڏس!
هاڻ مان به تو کان
آهيان دور... ۽ تون به
مون کان دور...
مان به جيان پيو...!
۽ تون به...!!
جو تو ۾...
۽ مون ۾...
رشتو هئيو...
فقط ڪجهه...
خوبصورت ڊائلاگز جو!

عزيز ڪوپانگ

جيڪو
منهنجي
ڪوٽ جي
ڪالر ۾ لڳل آهي
ڇا
تو کي
ايترو وڻي ٿو
جيترو مون کي وڻي ٿو
گل
جيڪو
تنهنجي
وارن ۾ پوتل آهي.

امام راشدي

احساس

سپنا تنهنجا، جاڳي جاڳي،
ڏسندو آهيان،
کيلندو آهيان،
احساس ۾ پسندو آهيان،
ملندو آهيان،
جڏهن تنهنجي،
مُرڪ ٿي،
سُرڪ ايندي آ، تڏهن مان،
پيار جي پيچري ٿي،
ڪي پل،
ڪي ساعتون،
پاڻ کي تو ۾،
سمايل محسوس ڪندو آهيان.

فرخ ڈاهيد ميمڻ

ڳم سڌا

لڙڪن ڪانسواءِ ڇاهي؟
جيون جي ڪشڪول ۾
خوشي ٻه ڀنهنجي ڦاهي.

تو جنين تات
اکين آب آرتو
آڌيءَ رات.

جيان ۾ ڪيئن؟
خوشين ٻنان تہ جيان
۾ تو ٻن ڪيئن؟

خوشين ٻنان ڇاهي؟
جيون جي مهراڻ ۾
ڪشڪول ٻہ خالي آهي.

ٻترَ ۾ واهہ
جرَ تي ٻکي
تو ۾ منهنجو ساهہ.

اکڙيون منهنجون سنڌو درياهہ
آن ۾ ڇوليون ٻيار جون
ڪر منهنجي ٻيار تي ويساهہ.

لائق ٽيٻو

●

نہ ڪا دلنوازي، نہ ڪا غمگساري،
نہ ڪنهن حال ٻڇيو، نہ ڪنهن دل ڏ تاري.

سڄو ڏينهن ٻڙا، سڄي رات آلڪو، رڳي ياد تنهنجي، رڳو بيقراري.
نراشا نراشا نہ آنند نہ آشا، ائين ڏي اسان آ حياتي گذاري.
نہ موسم ڏي بدلي نہ گل ڪو ٽڙيو آ، خزان ڏي خزان آ ڪٿي آ بهاري.
اوهان جون پلايون اسان تي سدائين، غمن جون گهٽائون، ٺئين سوگواري.
ادائن سان گهائڻ، نگاهن سان چاهڻ، اها دل نيڻ جي ٻہ عادت نياري.
اسان ظلمتن ۾، اوهان روشنين ۾، خدا جي خدائي، جباري قهاري.

اصغر هالو

●

ڀنهنجي عبادتن جا زمانا قضا ڪري.
زلده مان آهيان صرف اوهان سان وفا ڪري.

ممڪن ڪٿي جو ذڪر ڪوئي ٻيو ڀلا ڪري، جيڪا زبان ڏي يار جي هر هر ثنا ڪري.
منهنجا زخم اوهان کان سواءِ ڇٽڻ محال، ڀل ٻيو طبيبِ شهر سدائين دوا ڪري.
شايد حيات جا ڪي ٻہ-ڏي ڏينهن وڌي وڃن، اي دوست ڀنهنجو ڀاڻ ڪي توتان فدا ڪري.
خون رنگ سجده گاهہ ڏسي دل ٻڇڻ لڳي، هت ڪير ٿو نمازِ محبت ادا ڪري.
اصغر ٻڌان ٿو وصل جي منزل آهي قريب، آسان شل خدا هي سڀئي مرحلا ڪري.

مقالا

”ڀائرو! جيڪڏهن اوهان ۾ غيرت آهي، ته اٿو- پنهنجي اباڻي ورثي جي سنڀال ڪريو. جا ٻولي مخدوم ابوالحسن، مخدوم محمد هاشم، سيد عبداللطيف ڀٽائي، بزرگ گروهڙيءَ ۽ ٻين عاليشان هستين جي هنج ۾ پلي آهي، ۽ جيڪا لفظن ۽ اصطلاحن ۽ ٻين ڪلامي خوبين جي ڪري ڪنهن به ٻوليءَ کان گهٽ نه پر گهڻو بلند ۽ بالا آهي، تنهن کي اوهين ننڍڙو ڇڏي ڏيندا؟ جنهن قوم کي ’ادب‘ نه آهي، سا اڄ ڪنهن به قطار ۾ نه آهي: جيڪڏهن اوهان پنهنجو ادب وساريو، ته ڌوٻيءَ جي ڪتي وانگر نه گهر جا ٿيندا، نه گهاٽ جا! اکيون پٽيو، جاڳو، پنهنجو ورثو سنڀاليو، - نه ته سڀئي اوهان کي پڇتاءُ جون تريون مهٽيون پونديون.“

- شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو

ٺٽي جو وجودي بنياد يا ٺٽي شهر جو اصل نسل

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ٺٽو شهر، جيڪو هن وقت سنڌ جي حيدرآباد ڊويزن ۾ هڪ ضلعي صدر مقام آهي، سو ڪڏهن ۽ ڪيئن وجود ۾ آيو، سا حقيقت راز ۽ اسرار جي پردن ۾ ڍڪيل رهي آهي. سنڌ جي روايتي داستانن موجب ٺٽي شهر جو بنياد به اوتروئي قديم آهي، جيترو قديم شهر ملتان جو. اهڙن داستانن جي هڪ روايت موجب چئن زائفائن مان [جن چئني مان هرهڪ اها دعويٰ ٿي ڪئي ته هوءَ ئي سيني ۾ وڏي آهي] هڪ چيو ته:

جڏ ٺٽي تي ناهه ڪيو، اڏيو ٿي ملتان
تڏ سؤ سهيلين ساڻ، مون متي ڪنئي متي تي.

ٺٽي جي بڻ بنياد بابت لکيت ۾ آيل حقيقتن ۾، هڪ مبهم ۽ موهوم خيالي اشارو امير خسرو (١٢٥٥-١٣٢٥ع) جي هڪ شعر ۾ ملي ٿو، جيڪو ٦٦٨هه (١٢٧٩ع) کان ٦٨٣هه (١٢٨٤ع) دوران ملتان ۾ پنهنجي قيام واري عرصي ۾ ٺٽي ۾ آيو ٿو ڏسجي. اهو مخصوص شعر ڪهڙي خاص تاريخ تي جوڙيو اٿس تنهن جي پڪي خاطري ڪانه ٿي ملي، پر اندازي موجب اهو شعر ١٢٧٩ع ۽ ١٣٢٥ع جي دوران ئي چيو ويو. بهرحال هڪ ڳالهه يقيني آهي ته ٺٽي جي ابتدائي آباديءَ وارو دور اهوئي ساڳيو آهي جڏهن سنڌو نديءَ جي وچ وارو وهڪرو تبديل ٿيو.

هي اهوئي دور آهي جڏهن سومرا خاندان جي حڪمراني زوال پذير هئي، جنهن جو (اصل) سبب هيءُ هو جو سنڌو ندي پنهنجي "پراڻ سرشتي" وارو وچون وهڪرو تبديل ڪري گهڻو اولهه طرف مغرب وارو رخ ورتو، جنهن ڪري آساني خاطر "ٺٽي وارو سلسلو" چئي سگهجي ٿو. زوال پذير سومرا قوم جي خوشحاليءَ جو دارومدار انهيءَ پراڻ سلسلي تي هو، جنهن ۾ (پوءِ) پاڻيءَ جي آوت گهٽ کان گهٽ ٿيندي وئي، جنهن جي نتيجي ۾ هنن جي طرف جي زمينن تي فصل متاثر ٿيڻ لڳا ۽ سندن اقتصادي حالت ڪمزور ٿيڻ لڳي. انهيءَ جي برعڪس ٻئي طرف يعني اولهه ۾، سمن زميندارن جي زمينن کي جهجهو پاڻي جُڙڻ لڳو. سومرا قوم جي خيرخواهن جي دلين ۾ به ٻين وانگر اهو گمان گهر ڪري ويو ته درياءَ پنهنجو رخ انهيءَ ڪري بدلايو آهي جو روهڙيءَ پرسان اروڙ وٽ ڪو بند ٻڌل آهي، جنهن جي ڪري هاڪڙي (اپرندي ناري) ۾ پاڻيءَ جي آوت گهٽجي وئي آهي، تنهن سبب هو آسروند

ٿي اميدون ساري دعائون پنڻ لڳا ته شل اهو بند ڀڄي پور پور ٿي ۽ سومرن کي سک ۽ سڪار موٽي ملي.

هاڪ وهندو هاڪڙو، ڀڳي بند اروڙ
ٻه ڀڄي ۽ لوڙهه، سمي ويندا سوڪڙي.

انهيءَ سان گڏوگڏ هتي عام ماڻهن کي اهو چتاءُ به ڏنو ته ڏسجو متان پراڻ جي اوڀر وارا سومرن جا پرڳڻا ڇڏي اولهه طرف سمن واري اراضي ڏانهن لڏي وڃي ويهو، جنهن جو صدر مقام ننگر (ٺٽو) آهي:

متان وينجا ماڙهئا، ننگر جي آڌار
پراڻا پرار، نوان م آڌجو نجهرا.

انهن حوالن جي لحاظ کان، ٺٽو ان وقت تائين هڪ ننڍي کي وڏي نگر (يا نگري) جي حيثيت حاصل ڪري چڪو هو — يعني ملڪ جي گاديءَ جو هنڌ بڻجي چڪو هو. سنڌي ٻوليءَ ۾ نگر يا نگريءَ جي مستند معنيٰ آهي ڪنهن رياست يا ملڪ جي راڄڌاني، جنهن ۾ حاڪم رهندو هجي. شروع کان وٺي اڄ تائين سنڌ جي ماڻهن عام طرح ٺٽي لاءِ هڪ مقبول ۽ مروج ثاني طور ٺٽو نگر (يا نگر) يا فقط نگر جو لفظ پئي ڪتب آندو آهي. انهن بيتن ۾ جيڪي تاريخي اشارا سمايل آهن تن موجب ان وقت سومرن جي حڪومت [١٠٥٠ع کان ١٣٥٠ع] زوال پذير هئي، جيتوڻيڪ سنڌ ن آخري بادشاهه اڃان به پراڻ جي دو-آبي وارن علائقن تورڙي ان جي اپرندي وارين ايراضين تي حڪومت ڪندڙ هئا. هي دور تيرهين صديءَ جي آخر کان چوڏهين صديءَ جو وچ تائين جو دور هو.

انهيءَ ۾ ته ڪو به شڪ نه رهيو آهي ته ٺٽو سنڌو نديءَ جي پيدا ڪيل بستي هئي، ۽ هن سنڌوءَ جي ڪُک مان ان وقت ۽ ان حالت ۾ جنم ورتو، جڏهن ندي پنهنجو وچون پراڻ سلسلي وارو وهڪرو مٽي گهڻو اولهه طرف ٺٽي وارو رخ اختيار ڪيو. سنڌ جي ماڳن مڪانن جي نالن واري پس منظر جي روشني ۾ خود لفظ "ٺٽ" جي معنيٰ مان انهيءَ حقيقت جي ڪافي حد تائين تصديق ۽ تائيد ٿئي ٿي.

"ٺٽِي"، "ٺٽ" ۽ "ٺٽو"، اهي ٽيئي لفظ هڪڙي ئي صفاتي معنيٰ رکندڙ آهن، جنهن جو مطلب آهي سنڌو نديءَ جي [يا ان جي ڪنهن به دائمي وهندڙ شاخ جي] ڪناري واري آبادي. جڏهن اهڙي ڪا به بستي عارضي هوندي آهي، جنهن ۾ فقط ماڇي مهاڻا پنهنجي مڇي جو شڪار گڏ ڪري رکڻ ۽ نيڪال ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻيندا هجن ته اُن آباديءَ کي ميائي يا مياڻ سڏبو آهي؛ پر جي اها آبادي جهجهي ۽ وڏيل آهي ۽ ان ۾ مهاڻن کان علاوه هاري ڪڙمي پڻ پنهنجي چوپائي ڳائي مال جي ڌڻن سان ٺائيڪا آهن ته پوءِ ٿوري مال واري وسنديءَ کي ٺَٽِي- (ٽئي معنيٰ ڌڻ)- ان کان وڏيڪ ڌڻ ڌنارن واري وسنديءَ کي ٺَٽ ۽ اڃان به وڏيڪ گهڻي ڌڻ ڌنارن جي وسنديءَ کي ٺٽو چئبو. اهڙا نالا فقط اهڙين وسندين تي هوندا جيڪي لازمي

طور تي مکيہ درياء جي ڪپ تي يا ڪنهن دائمي وسندڙ شاخ تي آباد ٿيل هجن. سنڌونديءَ ۽ ان جي ڦاٽن تي ڪيترين ئي نئين ۽ نٽ(۱) موجود هئا، پر تاريخ ۾ انهن مان فقط هڪ وڏي ۾ وڏي وسندي يعني "نٽو" جو ذڪر موجود ۽ مشهور آهي.

نٽي جي موجوده محل وقوع يا بيهڪ توڙي ان جي چوڌير پراڻي سنڌونديءَ ۽ ان جي شاخن جي پاتالن جي ان سان سڌي سنئين سنبنڌ جي صورتحال مان اها تصديق ٿئي ٿي ته نٽو سنڌونديءَ جي شاخن جي وچ ۾ واقع هو، تنهن جي معنيٰ ته هيءَ رستي آبڪلائيءَ جي موسم [مئي، جون کان آگسٽ ۽ سيپٽمبر] دوران پوريءَ طرح محفوظ رهندي هئي. انهيءَ حقيقت جي تصديق سلطان فيروز شاهہ جي نٽي خلاف مهمن [۱۳۵۰-۱۳۶۵ع] ۽ ان بعد شاهہ بيگ ارغون جي هٿان نٽي جي فتح [۱۵۲۰ع] بابت تاريخ ۾ ڏنل حوالن مان پڻ ٿئي ٿي. انهن مان سراج عفيف جي تاريخ فيروز شاهي ۽ ادراڪيءَ جي بيگلار نامي ۾ ڏنل حوالا پنهنجي جي پيٽ ۾ وڏيڪ مستند آهن. ادبي لکيتن ۾ نٽي جو "آب پنجاب" [يعني سنڌونديءَ] ۽ "درياء" [يعني ان جي واهن يا شاخن] جي وچون وچ واقع هئڻ جو وڌيڪ پڪو حوالو، سلطان فيروز شاهہ جي دور حڪومت (۱۳۵۱-۱۳۸۸ع) جي شاعر مطاهر جي شاعريءَ ۾ ملي ٿو. اهي شعر چوڏهين صديءَ جي آخري ڏهاڪي جي دوران چيل آهن.

هاڻي سوال آهي ته آيا نٽيءَ يا نٽ جي شروعاتي نندي آبادي مکيہ درياء جي ڪپر تي قائم ٿي يا ان جي ڪنهن شاخ جي ڪپر تي؟ سنڌونديءَ ۽ انهيءَ مخصوص شاخ جي مکيہ وهڪرن جي پاڻ ۾ هڪٻئي سان ڪهڙي موافقت هئي؟ انهن سوالن جو جواب هٿ ڪرڻ لاءِ اسان ڪي درياء جي بالڪل مٿي اترئين موڙ واري ماڳ توڙي هيٺئين ڊيلٽائي وهڪري کي نظر ۾ رکي ان بدلايل رخ کي سمجھڻو پوندو، جيڪو نٽي جي پسگردائيءَ ۾ وقوع پذير ٿيو (يعني اهو ڏسڻو پوندو ته نٽي جي اوسي پاسي واري ايراضيءَ ۾ سنڌوءَ جي رخ بدلائڻ وقت بالڪل مٿي ڪهڙي نقطي تي موڙ کاڌو ۽ هيٺ تي ڪهڙي ڊيلٽائي شڪل اختيار ڪئي جنهن جي نتيجي ۾ سنڌس رخ بدليو). انهيءَ سلسلي ۾ هيٺين مفروضن کي (جيڪي گهٽ ۾ گهٽ ظاهر طور ڪافي حد تائين اعتبار جوڳا به آهن ۽ حسب ضرورت دليل طور پيش ڪرڻ جهڙا به) نظر ۾ رکڻو پوندو: (۱) مکيہ درياء، موجوده نواب شاهہ ۽ سڪرنڊ تعلقن جي ايراضين ۾ ڪنهن هنڌ تي پراڻ ڏانهن رخ رکندڙ پنهنجو اوپر-ڏکڻ وارو وهڪرو مٽي [نٽي ڏانهن رخ رکندڙ] اولهہ-ڏکڻ طرف موڙ کاڌو، (۲) درياء جي انهيءَ نئين وهڪري، يعني اولهہ-ڏکڻ واري وهڪري، (پهرين) شهدادپور، نصرپور ۽ ٽنڊي محمد خان جو رخ ورتو ۽ اڳتي وري ڏکڻ-اولهہ طرف موڙ کائي نٽي ڏانهن رخ رکيو، (۳) درياء، اتر ۾ چليا ۽ ڏکڻ ۾ خان سومرا ڳوٺ واري ايراضي مان ڪنهن هنڌ ان پنهنجي مکيہ وهڪري ۾ ڦيرو کائي وچي ڏاکڻيون پاسو ورتو ۽ اهڙيءَ ريت نٽي واري ايراضيءَ جي ايرندي لڪ ويجهو تي وهڻ لڳو. ڏکڻ طرف موڙ واري ور وٺان نديءَ جي هڪ معاون شاخ کانئس ڪٽجي جدا ٿي وئي، جا بعد ۾

انهيءَ ڀرائي ڪاريءَ جي خشڪ ڊوري ۾ داخل ٿي وئي [جيڪو اسلامي دور کان گهڻو اڳ هڪ مڪيه درياءَ هو]، بعد ۾ اها شاخ اڳتي ٻن شاخن ۾ ڦٽي نڪتي. انهن مان هڪڙي شاخ اتر ۾ مڪلي جي ٽڪرين وچان وهندي اڳتي ڏکڻ- اولهه طرف گهاري جي رخ تي وهڻ لڳي، جڏهن ته ٻي شاخ مڪلي واري ٽڪر جي آڀرندين ڪچ مان ڦيرا کائي پوءِ ڏکڻ طرف وهڻ لڳي.

سنڌونديءَ جي وهڪري ۾ انهيءَ تبديلي جي نتيجي ۾ سما قوم جا اهي راڄ، جيڪي مڪلي واري ايراضي ۾ آباد هئا، سي جهجهي ۽ دائمي وهندڙ پاڻي مان سڪيا ٿيا. سمن جي پهرين اهم وسنديءَ، جيڪا سندن راڄ يعني ساموئي جي نالي سان مشهور ٿي، ۽ جيڪا سندن جاگيرداري اقتدار جو ابتدائي مرڪز پڻ ٿي، سا مڪلي ٽڪرين جي بالڪل آترئين چيڙي وٽان وهندڙ ۽ گهاري طرف ويندڙ شاخ جي ڪاٻي ڪپر (ڏکڻ طرف) تي آباد ٿيل هئي. تنهن بعد سندن زرخيز زمينون مڪلي ٽڪرين جي اولهه طرف وڌنديون ۽ پکڙنديون ويون. تڏهن کان ئي اهو علائقو 'سماڪي' (يعني سمن جو علائقو) سڏجڻ لڳو. روينيو سرشتي جو اهو سرڪل، جنهن ۾ اها ايراضي شامل آهي، سو اڄ تائين انهيءَ ئي 'سماڪي سرڪل' جي نالي سان سڏجي ٿو. سمن جي ٻي بستي مڪلي سلسلي جي آڀرندين ڪچ مان وهندڙ شاخ جي آڀرندي (ڪاٻي) ڪپر تي وڌندي ويجهڻ لڳي. هڪ طرف انهيءَ وسنديءَ جون زمينون وڏيون زرخيز ڊيلٽائي ايراضين واريون هيون، جيڪي آن جي اوڀر ۽ ڏکڻ- اوڀر طرف پکڙيل هيون، ته ٻئي طرف انهيءَ شاخ جو اولهائون ڪنارو مڪلي جي ٽڪري سبب پاڻي جي کاڌ کان محفوظ ۽ مستحڪم هو، جنهن ڪري ان جا گهاٽ ڏاڍي سهولت ۽ سهنج وارا هئا. تنهنڪري اها آبادي جا هوندي بنيادي طور محض هڪ سچي مياڻ رهي ها، سا نيٺ هڪ اُتي بندي وئي ۽ پوءِ وڏي تهان وڌو ٺٽ بنجي وئي(٣). سمن حاڪمن جڏهن اهو محسوس ڪيو ته اها صورتحال آمدرفت ۽ نقل و حمل لاءِ وڌيڪ سٺائي ۽ فائديمند آهي ته هنن ساموئي مان پنهنجا ديرا کٽي اچي انهيءَ ٺٽ ۾ قائم ڪيا جنهن جي نتيجي ۾ هاڻي اهو ٺٽ سرڪاري نگر (راڄڌاني) بنجي ويو. اهوئي نگر ان بعد جلدئي پنهنجي ايراضي ۽ پکيڙ ۾ وڌندو نيٺ وڃي وڏو ٺٽو ٿيو ۽ پُراٿر نالي سان مشهور ٿي ويو. سمن جي ناميار حاڪم ڄام نندي جي مستحڪم ۽ طويل دور حڪومت (٨٦٦-٩١٤هه) ۾ ٺٽو پنهنجي شان شوڪت ۾ عروج کي پهچي ويو. ڄام نندي کي (بجا طور تي) سنڌ جو هارون الرشيد سڏجي ٿو.

هن سلسلي ۾ جيڪي سوال اٿن ٿا ۽ جن جو جواب پيش ڪرڻو آهي، سي هي آهن: ٺٽي شهر جي بنهه شروعاتي ۽ بنيادي آبادي ٺيڪ ڪهڙي خاص هنڌ تي قائم ٿي؟ سمن حاڪمن شهر جي ڪهڙي حصي کي سڀ کان پهرين سڌاريو ۽ ترقي ڏني؟ شهر جا بعد ۾ وڌندڙ حصا ڪهڙا هئا، جيڪي مشهور ۽ ممتاز ٿيا؟

ٺٽي شهر جي کنڊرات جي موجوده صورتحال تي نظر ڪجي ٿي، ته معلوم ٿئي ٿو ته اهڙيون حدون ۽ نشان خير ڪري محفوظ رهيا آهن، جن مان شهر جي ترقيءَ جي مختلف دورن جو واضح

ثبوت ملي سگهي. ڪي اهڙيون مسجدون برابر باقي رهيون آهن، جن مان شهر جي ڪن اهڙن ڀاڱن جا اهڃاڻ ۽ آثار ملن ٿا جيڪي ڪنهن وقت شهر جا ساوا ستابا ۽ اهم پاڙا هئا. انهيءَ لحاظ سان، شهنشاهه شاهجهان جي دور حڪومت [١٠٥٤-١٠٦٨هه=١٦٤٤-١٦٥٨ع] ۾ ٺهرايل شاهجهاني مسجد، توڙي انهيءَ جي اتر اوڀر ۾ ٺهيل هڪ ننڍي مگر شاندار اميرخاني مسجد اها شاهدي ڏين ٿيون ته شهر جي اتر-اوڀر وارو اهو ڀاڱو مغلن جي دور حڪومت [١٠٠٠-١١٥٠هه=١٥٩٢-١٧٣٧ع] ۾ خوب آباد ٿيو. انهيءَ کان اڳ جي دور جي جامع مسجدن ۾ هڪ جامع مسجد "جامع فرخ ارغون" آهي ۽ ٻي "مسجد دابگير يا مسجد دٻگران آهي. انهن مان پوئين مسجد، شهر جي ڏکڻ-اولهائين ڀاڱي جي واحد باقي بچيل نشاني آهي، جنهن ۾ ارغون ۽ ترخان حڪمران اچي آباد ٿيا هئا. ارغون-ترخاني دور ۽ پوءِ مغليه دور ۾ آباد ٿيل شهر جا اهي ڀاڱا، جن جي آبادي تي اهي مسجدون شاهد آهن، گهٽي ۾ گهٽي ايراضي، موجوده شاهي بازار جي اوڀرندين حصي جو اتر کان وٺي ڏکڻ تائين وڏو علائقو والاريندڙ آهي. انهيءَ حقيقت مان ازخود هي نتيجو نڪري ٿو ته ارغونن ۽ ترخانن واري دور کان اڳ يعني سمن جي دور وارو ٺٽو موجوده شاهي بازار جي اولهه ۾ واقع هو.

ٺٽي شهر وارا هن شهر جي قدامت بابت هڪ عام خيال ڏاڍي دلچسپ ۽ افسانوي انداز ۾ بيان ڪن ٿا ته لفظ ٺٽو فارسي لفظ **ٺهرٺهم** (سنڌي ۾ مطلب ٺهه مٿان ٺهه) مان ڦري **ٺهٽم** ٿيو، جا ڳالهه انهيءَ حقيقت کي صاف ٿي ڪري ته هتي تاريخ جي مختلف دورن ۾ آبادي هڪٻئي پٺيان قائم ٿيندي رهي آهي، ۽ قبضن مٿان قبضا ٿيندا رهيا آهن. شهر جا جهونا ڄاڻو ماڻهو اڪثر انهيءَ خيال جا آهن ته شهر جا جيڪي ڀاڱا ڀڻ جي پيٽ ۾ وڏيڪ مٿانهان آهن، سي ئي ان جا قديم حصا آهن. هن خيال ۾ بهرحال هڪ وڏو دليل پوشيده آهي، ڪٿي جو ان کي شهر جي قديم حصن جي بيهڪ بابت قطعي راءِ جو درجو نه ڏجي. هيٺين وچور موجب، ڄاڻايل ڀاڱا شهر جا اوائلي مٿانهان حصا سمجهيا وڃن ٿا:

١. ڪاراڻي محلو: سڄوئي ڪاراڻي محلو، جيڪو شاهي بازار جي 'ڀڳڙا بازار' واري ڀاڱي کان اولهه طرف واقع آهي ۽ پڻ ان جي اوڀر طرف هليو وڃي ٿو، جنهن ۾ "اِڍر پاڙو" به اچي وڃي ٿو.

٢. شاهي بازار جي "ڦول بازار" واري ڀاڱي جي اولهه طرف پکڙيل ايراضي.

٣. گلڻ شاهه شيرازي جي مسجد جي چوگرد ايراضي، توڙي ان جي اوڀر طرف پکڙيل ايراضي.

اهي سڀ ايراضيون شهر جي اولهائين حصي ۾ شاهي بازار جي به اولهه طرف آهن. فقط هڪڙو مٿاڇ-سطحي محلو، "پلنگ پاڙو" [جيڪو اميرخان مسجد جي اولهه ۾ واقع آهي] سو شاهي بازار جي اوڀر ۾ آهي. هاڻي جيڪڏهن هي مٿاهينءَ سطح وارا شهر جا حصا اوائلي آباديون ڪري مڃجن ته پوءِ نتيجي طور شهر جو اولهه وارو ڀاڱو (جيڪو شاهي بازار جي اولهه طرف

واقع آهي)، ۽ جيڪو انهي اڳئين دريائي پيٽ جي اوپرين پاسي واري پنڌ سبب ٺهيل هڪ وڏي ڪاهيءَ جي اوپرين ڪنيءَ سان لڳو لڳ موجود آهي، سوئي اهو ابتدائي ۽ اوائلي آباد ٿيل حصو آهي. هن ئي حصي جي اترئين پاڳي ۾ ”مسجد ولي نعمت“ واقع آهي. مقامي روايتن موجب، شاهجهان واري جامع (مسجد) جي بنياد پوڻ کان اڳ اها ئي مسجد جامع مسجد طور استعمال ٿيندي هئي. انهن روايتن موجب ”مسجد ولي نعمت“ ۾ ڪڏهن هڪ مدرسو به هو، جنهن ۾ مشهور صوفي بزرگ شاهه مراد [۸۳۱ کان ۸۹۳ هجري] به تعليم ورتي هئي. انهيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو ته سمن جي حڪمرانيءَ جي پوئين دور ۾ ان اولهائين پاڳي جي اتر وارو پاسو مکيه شهري علائقو هو.

انهيءَ حساب سان، هاڻي باقي اولهائين پاڳي وارو ڏاکڻو حصو [يعني موجوده شهر جي ايراضيءَ جو ڏکڻ اولهه وارو حصو] بچي ٿو جنهن ۾ اها ڪوجنا ڪرڻي آهي ته سمن جي حڪمراني جي اوائلي دور وارو قديم نئون ڪٿي واقع هو. انهيءَ ڏس ۾ محض خيالي اندازن کان علاوه جيڪي وزني دليل اسان جي راءِ جي پنيرائي ڪري سگهندا، تن مان وڏيڪ اهم دليل هي آهي ته هتي به اهڙا اهم پاڙا آهن جيڪي شهر جي بنيادي قدامت ڏيکارين ٿا. انهن مان هڪڙو آهي اسلام پور وارو پاڙو، جنهن جو ذڪر مير علي شير قانع ڪيو آهي، ۽ ٻيو آهي ”نٽ پاڙو يا نٽ پاڙو“، جنهن ڏانهن هن وقت تائين ڪنهن جو توجهه نه ٿيو آهي، پر تاريخي لحاظ سان اهو هڪ اهم پاڙو آهي. اهو پاڙو، اسلام پور پاڙي جي ڏکڻ ۾ آهي. هن وقت انهي نٽ پاڙي ۾ جايون جڳهيون ڪي گهٽي تعداد ۾ باقي نه رهيون آهن، پر ڪن ماڻهن جي يادگيرين موجب ڪنهن وقت اهو محلو ايراضيءَ ۾ چڱو وڏو هو. (ع) شهر جي هن حصي جي سڀ کان اهم ڳالهه ته هيءَ آهي جو ان جو اهو قديم نالو يعني ”نٽ يا نٽ“ اڄ تائين باقي رهيو آهي. هڪ ٻيو غور لائق نُڪتو هيءُ آهي ته اها ايراضي ڪافي مٿاهين سطح واري آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته گذريل صدين ۾ هتي ماڻهن جي آباديءَ مٿان آبادي قائم ٿيندي رهي آهي. هن ئي ڏاکڻي پاڳي ۾ هڪ ٻي نئين (اوائلي آبادي) هئي، جنهن کي ۸٦٦ کان ۸۹۳ هجري [۱٤٦۲ کان ۱٤۸۸ع] جي دوران، درويش شاهه مراد جي سفارش سان ڄام ننڊي جي هندو وزير لکدير ۽ سندس پٽ مُولي وسايو هو جنهن ڪري ان کي”دُولو نئين“ جي نالي سان سڏيو ويو. هيءُ ”مُولو نئين“ ان وقت تائين موجود هئي جنهن وقت مير علي شير قانع تاريخ رقم ڪري رهيو هو، يعني ڪي ٻه سؤ سال اڳ، لفظ ’نئين‘ تاريخي اهميت رکندڙ آهي، ڇاڪاڻ جو اهي ٻئي نالا يا لفظ، يعني نئين ۽ نٽ [جيڪي ٻئي اوائلي وسايل بستين جي نشاندهي ڪن ٿا]، سي شهر جي هن ئي حصي ۾ ملن ٿا، جن سان انهيءَ ابتدائي وسنديءَ جي شناخت ٿي وڃي ٿي، جيڪا پوءِ وڏي وڃي شهر ٿيو بڻي. هن ايراضيءَ جو درياءَ جي پيٽ سان جيڪو لاڳاپو آهي تنهن مان به انهيءَ نتيجي جي وڌيڪ تائيد ٿئي ٿي. نٽ يا نٽ محلو، جيڪو ڏکڻ

۾ آهي ۽ اسلام پور محلو، جيڪو اتر ۾ آهي [جيڪو پڻ اوائلي دور ۾ وڏيو ويجهيو] (۵) سي پئي محلا انهيءَ ڍنڍ مثل کڏ جي اوڀرين ڪپ تي واقع آهن جنهن کي ”تند سر“ سڏيو وڃي ٿو، جنهن جو پيٽو پڻ درياء جي پيٽ سان وڃي ٿو ملي. ”تندسر“ جي لغوي معنيٰ آهي پاڻيءَ جي هڪ ڀرپور وڏي ڇَرَ. تازن انگن اکرن موجب انهيءَ جي پکيڙ ڏٺ-اسلام پور واري اوڀرين ڪپر کان وٺي اولهه طرف مڪلي ٽڪري جي لاهي تائين آهي. پاڻيءَ جي اها ڍنڍ جيڪا اڳين درياء يا ان جي ڪنهن شاخ جي پيٽ سان لاڳو هئي، سا اڀرندي ڪناري تي ٻيڙين لاءِ هڪ مثالي لنگرگاهه جو ڪم ڏيندڙ هئي. پاڻيءَ جو جهجهو مقدار هتي سڄوئي سال، يعني آبڪلاٽي توڙي سياري ٻنهي موسمن ۾ موجود هوندو هو. انَ جي اوڀرين ڪپر تي موجود ٻن جليل القدر بزرگن، لال ڇتو ۽ ابراهيم شاهه جا مقبرا اها شاهدي ڏين ٿا ته هيءُ هنڌ هميشه هڪ مرڪز رهيو آهي ۽ هر امڪاني حد تائين اهو شهر جو اوائلي سائو ستابو حصو رهيو آهي. ان جي آمهون سامهون درياء جي اولهين طرف مڪلي جي ٽڪر جي ڪنار سان درياخان جو ”ڪوٽ“ (٦) هو، جيڪو ڄام نظام الدين جو وزيراعظم ۽ سپهه سالار هو. انهيءَ ڪريئي وزيراعظم درياخان شهر جي هن قديم ڏکڻ-اوڀر وارين ايراضين جي آبپاشي جي مسئلي تي گهڻو ڌيان ڏنو ۽ مشهور ”علي جان واهه“ [عرف خانواهه ڪئنال جنهن کي هاڻي علي جاه سڏيو وڃي ٿو] کوٽايو. اهو واهه ڪلري سان پاڻي کڻي، ”وڏي الله ڪاهي“ (چئنل) وٽان ۽ پوءِ ”ننڍي الله ڪاهي“ (چئنل) وٽان وهندو هو. معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ علي جاهه واهه جو ٿورو پاڻي پوڄڙي جي ٻن ڪاهين سان (جن کي هاڻي ”گهاڙ مسان“ ۽ ”گهاڙ سچي“ سڏجي ٿو) وهندو وڃي تندسر ڍنڍ ۾ چوڙ ڪندو هو. آبپاشي جي انهيءَ آڳاٽي سرشتي، بعد جي دورن ۾ (٧) ٻين واهن لاءِ راهه هموار ڪري ڇڏي، جن ٺٽي جي اوڀر واري ايراضيءَ کي خوبصورت باغن واري سرزمين بنائي ڇڏيو.

اشارا

[ڏنگين ليڪن ( ) ۾ سمجهاڻيون مترجم طرفان، ۽ چورس نشانين [ ] ۾ سمجهاڻيون خود مصنف طرفان آهن-مترجم: فضل احمد بچاڻي.]

(١) اهڙن نالن واريون ڪي اڳيون وسنديون (مثلاً ٺٺ ڳوراهو، ٺٺ هوتچند وغيره به باقي آهن، جيتوڻيڪ سنڌوءَ جو ويجهڙائيءَ وارو وهڪرو تبديل ٿي چڪو آهي.

(٢) ٺي سگهي ٿو ته تيرهين صديءَ جي تبديليءَ وقت يا ان کان ڪجهه اڳ ائين ٿيو هجي. توڙي امير خسرو جيڪو ”ٺهٽه“ جو ذڪر ڪيو آهي سو به ٺي سگهي ٿو ته ”ٺٺ“ جي هڪ حيثيت رکندڙ هجي، يعني شهر ٺٽي جي صورت اختيار ڪرڻ کان اڳ واري ترقي يافته صورت.

(۳) عيني شاهدن جي بيان موجب، ۲۰-۱۹۱۵ع تائين اتي ميمڻ قبيلي جا ڪيترائي گهر موجود هئا، جنهن جي فردن کي عام طور تي [سندن ٺٺ محلي جي نالي پٺيان] "ٺٺيار" سڏيو ويندو هو. انهن مان حاجي عبدالله ٺٺيار ۽ ورايو ٺٺيار [جيڪي پئي ۱۹۱۸ع کان اڳ گذاري ويا] جا نالا ماڻهن کي اڃان به ياد آهن [هيءَ معلومات اسلام پور محلي جي محمد قاسم ميمڻ کان ملي].

(۴) 'معارف الانوار في بيان فضائل سيد الابرار وائمه اطهار واحوال قطب المختار' درويش شاه مراد جي سوانح عمري آهي، جيڪا ٺٽي جي محمد صالح بن ملاذڪريا ۱۱۴۰هجري مطابق ۱۷۲۷ عيسوي ۾ تاليف ڪئي [جامع مسجد ٺٽي جي مرحوم مولوي محمد حسين جي قلمي نسخي جو باب ناٺون]. شاه مراد لڪدير ۽ سندس پٽ مُولي کي هدايت ڪئي ته هو شيرازي محلو ڇڏي ڏاڪٺي پاڳي ۾ وڃي پنهنجا گهر قائم ڪن.

(۵) غالباً هن محلي کي "اسلام پور" جو انتهائي مبارڪ نالو ناملياري حاڪم جام نظام الدين جي ڏينهن ۾ مليو. انهيءَ (محلي) جي مسجد ۾ فقير حاجي سليمان جو مقبرو موجود آهي جنهن جو ذڪر 'تحفة الطاهرين' جي مصنف ڪيو آهي. هن محلي ۾ هڪ بيبي پراڻي قبر پڻ موجود آهي، جيڪا "بيبي راڻي جي قبر" جي نالي سان مشهور آهي. اهو به ٿي سگهي ٿو ته اها سمن جي اوائلي حاڪمن مان ڪنهن نيڪ خاتون جي قبر هجي.

(۶) عيدگاه جي اوپرين طرف واري ايراضيءَ کي "درياخان جو ٽڪر" سڏبو هو، جاڪاڻ جو سندس ڪوٽ ۽ حويلي انهيءَ هنڌ ئي هئا. اهي ڏاڪا، جيڪي هاڻي عيدگاه ڏانهن ويندڙ آهن، سي ڪوٽ جي آترئين [پٺ واري] واري طرف واقع آهن. اهي ڏاڪا هاڻي ڊهي ٿي ويا آهن، پر انهن جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

(۷) زباني روايتن موجب، مغلن جي دور ۾ به اتي ڪي آبپاشي جون واهيون هونديون هيون ۽ موجوده شاهي بازار واري هيٺاهين اصل ۾ اهڙيءَ ئي ڪنهن واهيءَ جو پيٽ آهي. [هيءَ معلومات عابداڻي خاندان جي نواب خيرمحمد کان ملي، جنهن خاندان جي ناماچار جو سلسلو ارڙهين صديءَ کان هلندڙ آهي].

(مترجم: فضل احمد بچاڻي)

سلطان محمود بکري ۽ شاهه طهماسپ جا لاڳاپا

سيد حسام الدين راشدي

ترجمو: غلام محمد لاکو

[هي پيپر محترم سيد حسام الدين راشدي سال ١٩٧٢ع ۾ ايران شناسن جي ٢- بين الاقوامي ڪانگريس تهران ۾ پڙهيو هو. هي پيپر تازو اسلام آباد مان نڪرندڙ رسالي "دانش" نمبر: ٩ (بهار ١٣٦٦ شمسي هجري) ۾ ڇپيو آهي. نظريءِ ضرورت تحت رسالي جي اهلڪارن هن مقالي جو عنوان تبديل ڪري "ايراني دربار ۽ سنڌ جي دربار جا ڏهين صدي هجريءَ ۾ تعلقات" موضوع سان ان کي ڇاپيو آهي. سنڌ جي سياسي تاريخ ۾ هن پيپر جي اهميت سبب ان کي "مهراڻ" جي پڙهندڙن لاءِ ترجمو ڪيو ويو آهي].

ڏهين صدي هجري (قمري) ۾ بخارا کان دهلي تائين، قديم گهراڻا ختم ٿيا ۽ بين خاندانن انهن جي جاءِ والاري. قديم حڪومتون ختم ٿيون ۽ نيون قوتون نسري نروار ٿيون. شيبانين جو خاتمو (٩٠٦هه/١٥٠٠ع)، صفوي سلطنت جو قيام (٩٠٧هه/١٥٠٢ع)، هرات جي تيموري خاندان جو زوال ۽ اولاد جي ڪثرت سبب ڪل ٿيڻ (٩١٣هه/٧-١٥٠٦ع)، بابر جو فرغانه کان پوءِ ڪابل ۽ قندار تي قابض ٿيڻ (٩٢٨هه/١٥٢١ع) ۽ هندستان ۾ نئين بادشاهيءَ جو بنياد رکڻ (٩٣٢هه/١٥٢٦ع)، شاهه بيگ جو قندار ۾ بابر هٿان شڪست کائڻ ۽ سنڌ طرف اچڻ سمن جي خاندان کي ختم ڪري نئين حڪومت ناهڻ (٩٢٧هه/١٥٢٠ع)، شيرخان سوري هٿان همايون جي شڪست ۽ سنڌ ۾ پناهه نه لهڻ (١- رجب ٩٤٧هه/٢- نومبر ١٥٤٠- ٩- ربيع الثاني ٩٥٠هه/ ١٧- جولاءِ ١٥٤٣ع) ۽ شاهه طهماسپ جي دربار ۾ پهچڻ، تخت ۽ تاج جو هن بادشاهه جي مدد سان واپس وٺڻ - هي سڀ واقعا ڏهين صدي هجريءَ جي ابتدائي چوٿائي ۾ ٿي گذريا *. انڪري ايران جون قديم سياسي، ملڪي ۽ علمي حالتون توڙي هند-پاڪ ننڍي کنڊ جو نقشو به بدلجي ويو. اهوئي سبب آهي جو پوءِ ننڍي کنڊ تي، صدين تائين ايران جي برتري جاري رهي. هتان جي ملڪي ماحول ۽ اجتماعي سياست کي جن به اميرن، عالمن ۽ مدبرن تشڪيل ڏني ۽ نئين زندگي بخشي، اهي يا ته ايراني يا وري توراني هئا.

* ڇاپي متن ۾ تاريخون غلط ڇپيون آهن، جن کي ترجمي وقت درست ڪيو ويو آهي.

سلطان محمود بکري ۽ سندس خاندان به انهن ماڻهن ۾ شامل آهي، جن ڏهين صديءَ جي ابتدا کان وٺي آخر تائين هرات، ڪابل ۽ قندار توڙي سر زمين سنڌ تي مهمون سرانجام ڏنيون. امير ذوالنون ارغون ۽ شاه بيگ ارغون جي وقت سلطان محمود جو پيءُ مير فاضل ڪوڪلتاش ڪابل، قندار، بست ۽ زمين داور تي قائم رهيو(١). ان بعد کين ان ملڪ مان تڙيا ويا ۽ اچي سنڌ تي قابض ٿيا. هن خاندان جي ڪجهه ماڻهن خاص ڪري پيءُ جي موت کان پوءِ، سلطان محمود ملڪي معاملن جي لاهن چاڙهن ۾ اڻ مٽ نشان ڇڏيا. شاه حسن ارغون جي وفات (٩٦٢هه/١٥٥٥ع) تي جڏهن سندس ڪو وارث نه هو، سلطان محمود اتر سنڌ ۾ سيوهڻ کان سبيءَ تائين پنهنجي الڳ سلطنت جو بنياد رکيو(٢).

سلطان محمود جا وڏا خوارسڪان جا هئا، جيڪو اصفهان ۾ تحصيل "جي"جو هڪ ڳوٺ هو(٣). مير محمد معصوم بکري پنهنجي "تاريخ سنڌ" ۾ سندس خانداني سلسلو هن ريت لکيو آهي: "سلطان محمود بن مير فاضل بن مير عادل بن احمد خواجه." وڌيڪ لکي ٿو ته: احمد خواجه جو واسطو ٽن پيڙهين ذريعي ملڪ محمود نالي ده (ساني ڏيندڙ)، سان لڳي ٿو جو اصفهان ۾ پهچ ۽ سخا ڪري مشهور هو(٤). جنهن وقت امير تيمور اصفهان کي تاراج ڪيو (٧٨٩هه/١٣٨٧ع)(٥)، ان وقت محمود جو وڏو ڏاڏو احمد خواجه، امير ذوالنون ارغون جي پيءُ امير حسن جي هٿ چڙهيو ۽ ان وقت کان شاه حسن ارغون (پوٽو امير ذوالنون) جي وفات تائين هي خاندان ساڻن گڏ رهيو.

ارغونن سان گڏ ترخان به سنڌ ۾ آيا جن جو تعداد گهڻو هو، جڏهن ته مير فاضل ڪوڪلتاش، جو خاندان چند ماڻهن تي مشتمل هو(٦). ان جي باوجود به ڏسڻ ۾ اچي ٿو، ته ترخانن جي دشمني ۽ رقابت هوندي به، سلطان محمود اتر سنڌ تي مسلط ٿي ويو. وٽس جانباز ۽ وفادار سپاهي هئا، جنهنڪري پاڻ ترخانن تي حاوي رهيو. پاڻ مشڪل ڪمن کي سمجهڻ ۽ مسئلن حل ڪرڻ ۾ وڏي مهارت رکندو هو. سندس شخصيت نهايت دلچسپ هئي ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ جهڙس سياسي بصيرت جو مثال گهٽ ملي ٿو.

پاڻ جنهن وقت حڪومت جي واڳ ورتائين، اهو دور خطرن سان پُر هو. ٺٽي جو حاڪم مرزا عيسيٰ ترخان سندس سخت دشمن هو ۽ سندس وجود کي ختم ڪرڻ جي ڪِد هو. هندستان ۾ همايون بادشاهه، شاه حسن جي موت کان هڪ مهينو اڳ (٩- جمادي الاول ٩٦٢هه/١٠- اپريل ١٥٥٥ع)، لاهور تي قبضو ڪيو هو (٣- ربيع الآخر ٩٦٢هه/٢٤- فيبروري ١٥٥٥ع)، ۽ ٽي مهينا پوءِ (٢- شعبان ٩٦٢هه/٢٢- جون ١٥٥٥ع) سرهند وٽ سورين کي شڪست ڏئي، پيرو سرزمين هند تي مغلن جو جهنڊو ڦڙڪايائين. همايون بادشاهه پڻ سلطان محمود جو دشمن هو. جڏهن هو شير شاه سوري هٿان شڪست کائي سنڌ پهتو هو (٢٨- رمضان ٩٤٧هه/٢٤- فيبروري ١٥٤١ع — ٧- ربيع الثاني ٩٥٠هه/١٧- جولاءِ ١٥٤٣ع)، تڏهن سلطان محمود پنهنجي ولي نعمت شاه حسن ارغون جي حڪم موجب، هر جاءِ تي سندس مزاحمت ڪئي هئي ۽ کيس ڪٿي به

آرام ڪرڻ نہ ڏنائين. ايتري تائين جو مجبور ٿي ڪيس ايران وڃڻو پيو. مير معصوم موجب سلطان محمود هٿان جيڪا شڪست بادشاه همايون کي آئي ۽ سنڌس بهترين امير ڪٽب آيا، انڪري هو سنڌ ڇڏي ايران طرف پناه وٺڻ لاءِ مجبور ٿيو(٧).

ان ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ سلطان محمود خان پنهنجي ابائي وطن سان نسبت برقرار رکي. شاه حسن جي دور ۾ (٩٢٠ھ/١٥٢٤ع — ٩٦٢ھ/١٥٥٥ع)، جڏهن پاڻ ايا بکر جو نائب حاڪم هو، ايرانين ۽ خاص ڪري ديني بزرگن سان رستو پيدا ڪري، خط ۽ ڪتابت جو تبادلو جاري ڪيائين. جڏهن ارغونن ۽ ترخانن تي ۾ شاه حسن جي پڇاڙيءَ ڌاري بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو (محرم ٩٦٢ھ/نومبر ١٥٥٤ع)، تڏهن سلطان محمود بکر مان فوجي جٿا ساڻ ڪري، پنهنجي ولي نعمت جي مدد لاءِ خود روانو ٿيو. سيد جعفر مشهدي بہ منزل تي اچي ساڻس مليو ۽ روضہءِ رضويہ جي قبين پاران، تبرڪن جو هڪ جوڙو پيش ڪيائين (٨). ان کي پنهنجي حڪومت لاءِ سٺو سوڻ سمجهي وڏي احترام سان قبول ڪيائين.

جنهن وقت سلطان محمود ايران سان لاڳاپا پئي وڌايا، تڏهن پاڻ هن حقيقت کان غافل نہ هو: تہ جيسين همايون بادشاه جي دل ۾ ڪدورت باقي هوندي، ايسين پاڻ اطمينان سان حڪومت نہ ڪري سگهندو. مرزا شاه حسن جي وفات وقت اتفاق سان، ترڪ اميرالبحر سيدي علي رئيس بہ موجود هو، سو عيسيٰ ترخان جي بجاءِ سلطان محمود جي ويجهو اچي ويو. سلطان محمود بہ هن لاڳاپي مان فائدو ورتو ۽ جڏهن اميرالبحر هندستان جو ارادو ڪيو، تڏهن ڪيس صورتحال کان واقف ڪري صلح جي درخواست ڪيائين.

سلطان محمود سان بخت ياوري ڪئي. سيدي علي رئيس کيس بادشاهي، خوشنودي لاءِ شاهي مهر (دستاويز) موڪلي ڏني(٩). ان وقت موجود خطرو ٽري ويو ۽ چند مهينن کان پوءِ همايون بادشاه بہ فوت ٿي ويو (١٠- ربيع الاول ٩٦٣ھ/٢٨- جنوري ١٥٥٦ع).

سلطان محمود ان دوران شاه طهماسپ کي پنهنجو مددگار ۽ دوست سمجهي، چند ڀيرا پنهنجو سفير موڪلي بخشش ۽ لقب حاصل ڪيو. مير معصوم جي تاريخ سنڌ ۾ اچي ٿو تہ سال ٩٦٥ھ (٥٧-١٥٥٨ع) ۾ شاه ايران، سلطان محمود کي 'خان' لقب عطا ڪيو(١٠). هن لقب کي گورڪاني (مغليہ) مؤرخن سطحي سمجهي اهميت نہ ڏني، ۽ هميشه کيس سلطان محمود بکري ڪري لکيو اٿن. سنڌ ۾ هي لقب سندس نالي جو حصو بڻجي ويو ۽ سڀني سنڌي تاريخدانن کيس سلطان محمود خان بکري طور ياد ڪيو آهي. هن لقب سان گڏ کيس علم، نقاري، ڏهہ هزاري جهنڊي ۽ سروپاءِ سان نوازيو ويو(١١).

همايون جي وفات سان خطر ٽيل خطرو وري موٽي آيو. سندس جانشين اڪبر جوان، بلڪ نوجوان هو. جڏهن همايون جي لاءِ سلطان محمود خان تڪليف پيدا ڪئي، تڏهن عمر ڪوٽ ۾ اڪبر ڄائو (٥- رجب ٩٤٩ھ/١٥- آڪٽوبر ١٥٤٢ع). هي ٻار ڇهن مهينن جو هو تہ همايون سنڌ ڇڏي ايران ۾ پناه ورتي. جيتوڻيڪ ٻيءَ هن واقعي کي وساري ڇڏيو، ليڪن ٻٽ ان کي،

فراموش نہ ڪيو هو. هو انتقام وٺڻ لاءِ تيار هو. انهن خاص ماڻهن جي اڪثريت اڃا زندهہ هئي، جن تڪليفون ڏنيون هيون ۽ اهي ڳالهيون ڪري سندس (اڪبر) ياد ڪي تازو ڪندا هئا. اڪبر جو استاد ۽ هاڻي سپہ سالار توڙي خانخانان بيرام خان ۽ اڪبر جي ڦُڦي گلبدن بيگم انهن ڏينهن جا ڏکويل زندہ هئا، انڪري مصيبت اچڻ جو خطرو هر وقت موجود هو.

سلطان محمود خان اهي خطرا ڏسي، ڏاهپ ڪري خانخانان بيرام خان جي هڪ عزيز ترديبيگ جي ڌيءُ گوهر تاج خانم سان شادي ڪري ورتي. مير معصوم لکي ٿو: عجيب طربتو وٺي شهر ۽ بازار ۾ هڪ دستور سان قبا تيار ڪرايائون ۽ متعدد مجلسون ڪري قسمين قسمين مزا ورتائون. ظاهر آهي تہ ڪو ماڻهو ستهٺ سالن جي عمر ۾ شاديءَ جو اهڙو جشن نہ ٿو ڪري. ڪيس نہ تہ مباشرت جي ضرورت هجي ٿي ۽ نہ وري نبوي سنت جو طريقو پورو ڪرڻ مقصد هو. هن واسطيداري پيدا ڪرڻ جو هڪ ئي سبب هو، تہ جيئن بيرام خان تان ناگوار ۽ اڻ وڻندڙ صورتحال کي دفع ڪجي (١٢). اڪبري دربار جو هي پراڻو ملازم جڏهن عتاب ۾ آيو ۽ منصب تان معزول ٿيو ۽ ڪعبة الله جي زيارت تي سنيريو، تڏهن ڪجهہ وقت بکر ۾ ٽڪڻ گهريائين ٿي. سلطان محمود خان موقعي جي نزاڪت ڏسي، متي ماڻهيءَ جو واسطو ترڪ ڪري، بيرلوءَ جي 'چهار باغ' کي ويران ڪرائي ڇڏيو، تہ جيئن بيرام خان اڻ سرسبز ۽ شاداب جاءِ تي رهي نہ پوي (١٣). همايون بادشاهہ بہ ان جاءِ کي گهڻو پسند ڪيو هو. هي عمل سندس حالت سمجهڻ جو هڪ وڏو دليل آهي.

اڪبر سان گهڻي ويجهڙائيءَ کي سلطان محمود خان پسند نہ ٿي ڪيو، جو تہ اڻ ريت پنهنجي حڪومت وڃڻ جو امڪان هئس. هن ڪان پري ٿيڻ بہ نہ ٿي چاهيائين، جنهن ۾ پڻ حڪومت وڃڻ جو خطرو ڏنائين ٿي، انڪري سياسي طرح شاهہ ايران ڪان خاص عنايتون حاصل ڪرڻ جي راهہ هموار ڪيائين..

محمود کي 'خان' لقب عطا ٿيڻ بعد، شاهہ طهماسپ جو ايلچي حق بردي بيگ لعلن جو هار، تاج، جڙاءُ دار ڪمربند، قيمتي سروپاءِ، چيٺ، اتاغ، جيغہ زلف، عقار ۽ ٻيون قسمين قسمين نوازشون ۽ بادشاهي انعام* کڻي بکر ۾ حاضر ٿيو (١٤). سفير جو جوڳو استقبال ڪري، سلطان محمود کيس گهڻي عزت ڏني. هي عمل بادشاهہ اڪبر جي ڏيکاءُ ڪان علاوہ پنهنجي پراڻي دشمن مرزا عيسيٰ ترخان تي رعب وجهڻ لاءِ پڻ هو. مير معصوم لکي ٿو: حق بردي بيگ سڄو سال بکر ۾ رهيو ۽ جڏهن واپسيءَ جو ارادو ڪيائين، تڏهن سلطان محمود خان ساڻس گڏ سيد ابوالمڪارم سبزواريءَ کي سفير ڪري موڪليو (١٥). هن صفوي دربار ۾ مهربانيون حاصل ڪيون. سال ٩٧١هہ/١٥٦٣ع جي باري ۾ صاحب عالم آراي عباسي لکي ٿو: 'سن نو سئو ايڪهتر ۾ سلطان محمود خان بکر ۽ سنڌ جي حاڪم پنهنجي سفير

---

* هنن سوکڙين جي وضاحت لاءِ ڏسو تاريخ معصومي، سنڌي، حاشيہ ص ٢٦٧.

ابوالمڪارم کي موڪليو. هن گهڻي وفاداريءَ ۽ عقيدت ۽ موروثي سچائي ڏيکاريندي، قيمتي تحفا به موڪليا هئا (١٦).

شاهه طهماسپ پيو پيرو بہ حق برديءَ کي سلطان محمود خان جي دربار ۾ موڪليو ۽ مير معصوم موجب هن پيري کيس 'خانخاني' لقب عطا ڪيو ويو. هو لکي ٿو: 'پيو پيرو حق برديءَ کي مير ابوالمڪارم سان گڏ ڏياري موڪليو. سلطان محمود خان کي "خان خاني" لقب ۽ طوحين طرحين نوازشن ۽ مهربانين سان نوازيو' (١٧). سلطان محمود خان وٽ حق برديءَ جي اچڻ ۽ هن لقب ملڻ جو سال مقرر ڪرڻ ذرا مشڪل آهي، ڇو تہ مير معصوم واقعاتي تسلسل ۽ تاريخن جي درستگيءَ ۾ لاپرواهه ڏسجي ٿو. هن ڏس ۾ تاريخ معصومي سن ٩٧٠هه/١٥٦٢ع لکي ٿي، جڏهن تہ عالم آراي عباسي سال ٩٧١هه/١٥٦٣ع ڏنو آهي. مير ابوالمڪارم جي واپسي احسن التواريخ پڻ هن سال ۾ ڄاڻائي ٿي. جيئن اچي ٿو تہ: سن نو سئو ايڪهتر ۾ شاهه عالم پناهه جي دربار ۾ قاصد ۽ سوکڙيون موڪليائين. سلطان محمود خان بکر جي حاڪم ابوالمڪارم هٿان تحفن جا ڪئين قسم موڪليا... شاهه دين پناهه قاصدن (سفيرن) کي قيمتي خلعتون بخشي واپس موڪليو (١٨).

بهرحال سلطان محمود خان لقب 'خانخاني' سان مشهور نہ ٿيو (١٩) ۽ اهڙو اشارو بہ ايراني تاريخن ۾ نہ ٿو ملي. حقيقت ۾ هي لقب ايراني نہ هو، بلڪ خاص گورگاني (مغليہ) دربار جو هو. هن ڏس ۾ مير معصوم غلطي ڪئي آهي. اهو سلطان محمود خان ئي هو، جنهن گهريو ٿي تہ بيرام خان جي وفات بعد، گورگاني دربار جو هي اعليٰ ترين لقب کيس ڏنو وڃي. سندس خيال هو تہ ان لقب ملڻ سان، هو پاڻ کي پنهنجن داخلي دشمنن، مرزا عيسيٰ ترخان ۽ پوءِ سندس پٽ مرزا محمد باقي کان محفوظ رهندو. ان ريت ان منظوريءَ لاءِ مير ابوالمڪارم (٢٠)، کي صفوي دربار ۾ موڪلي ڏنائين. ايراني بادشاهه وٽان سفير حق برديءَ جي منزل اڪبري دربار ڏي هئي. هو چند ڏينهن بکر ۾ رهي پوءِ اڪبري دربار ڏي روانو ٿيو ڏسجي ٿو.

اسان کي خبر آهي تہ شاهه طهماسپ ۽ اڪبر بادشاهه ۾، قنڌار جي معاملي ڪري رنجش موجود هئي. ان هوندي بہ پنهي بادشاهن ۾ چڱا تعلقات هئا. هي اندازو شاهه طهماسپ کي موڪليل جواب مان ٿئي ٿو، جيڪو ابوالفضل 'اڪبرنامه' ۾ محفوظ ڪيو آهي. هو لکي ٿو: 'سن ٩٧٢هه/١٥٦٤ع ۾ شاهه طهماسپ جو ايلچي يڪجهتيءَ جي گلدستي ۽ هن دربار جي تحفن سان گڏ پهتو. سلطان محمود خان بکري پانهپ جو اظهار ڪيو ۽ سندس خواهش هئي تہ هو خانلرخاني يعني 'خانخاني' جو لقب هن درگاهه مان حاصل ڪري. اڳ ۾ منصب، روڪڙ ۽ سفارش تي ملندا هئا، پر جڏهن اڪبر مسند تي ويٺو تہ هن اهي لقب اهليت جي بنياد تي ڏيڻ شروع ڪيا ۽ سفارشن کي رد ڪيو ويو. ان صورتحال ۾ جڏهن هي لقب منعم خان کي مليل هو،

انهيءَ ڪري عذر ڪيو ويو ۽ ايلچيءَ کي واپس موڪليو ويو(٢١). هن منجهيل عبارت مان اڪبر ۽ طهماسپ جي لاڳاپن جي صورتحال سامهون اچي ٿي.

منهنجي تحقيق موجب حق بردي هي پيغام آلدو ۽ ابوالمڪارم سان گڏ بکر پهچي پوءِ اتان اڪبري دربار ڏي ويو. هن سفارت کي مير معصوم صحيح طرح نه سمجهيو، ان ڪري شاهه طهماسپ جي سفارش جي حوالي سان گفتگو ڪندي، هن لقب ڏيڻ کي مذڪوره بادشاهه ڏي منسوب ڪيائين.

شاهه طهماسپ کي اڪبر جي پهتل جواب مان ظاهر ٿئي ٿو ته سلطان محمود کي اڪبر 'اعتبار خان' جو لقب ڏنو هو ۽ مستقبل ۾ پڻ وڏيڪ نوازشن جو وعدو ڪيو(٢٢). هن حوالي کان سواءِ اهڙو پيو ڪوبه ماخذ هن لقب جو ذڪر نه ٿو ڪري. تاريخ مير معصوم، اڪبر نامہ ابوالفضل ۽ پوين ڪتابن مان تذڪرة الامراء ڪيولرام سڀئي هن متعلق خاموش آهن. پوين ڪتاب خاص انهن اميرن بابت آهي، جن کي بادشاهن وٽان لقب مليل هئا. ان ۾ به سلطان محمود خان کي 'اعتبار خان' جي لقب سان ياد نه ڪيو ويو آهي(٢٣). چئي نه ٿو سگهجي ته بادشاهه اڪبر جي خط ۾ چيو ۽ چالاءِ اهڙو اشارو ٿيل آهي؟

ميرزا عيسيٰ ترخان سن ٩٧٣هه/١٥٦٥ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس ظالم ترين پٽ مرزا محمد باقي مسند نشين ٿيو(٢٤)، جنهن کي سلطان محمود سان دشمني پنهنجي پيءُ کان ورثي ۾ ملي ۽ هن به انکي برقرار رکيو.

سلطان محمود خان ۽ شاهه طهماسپ ۾، سن ٩٧٣هه/١٥٦٥ع کان پوءِ تاريخن ۾ سفيرن جي اچ وڃ جو احوال ڪونه ٿو ملي. پر ان زماني جي واقعن مان اهڙا اشارا ملن ٿا، ته سلطان محمود جو ايران مان خاص تعلق آخر تائين برقرار رهيو. مرزا باقي سن ٩٧٤هه/١٥٦٦ع ۾ اڪبر بادشاهه کي هڪ درخواست موڪلي ۽ شڪايت ڪئي ته سلطان محمود، سندس حدن ۾ قندار جي قزلباشن جي لشڪر سان، دخل اندازي ڪري ٿو، جنهن لاءِ کيس تنبيه ڪئي وڃي(٢٥). هن مان ظاهر ٿئي ٿو ته سلطان محمود، جو شاهه طهماسپ جي پاڻتي ۽ قندار جي والي سلطان حسين مرزا (٩٨٤هه/١٥٧٦ع)، سان ويجهو واسطو هو.

پرآشوب ۽ پرخطر زندگيءَ جا اسي سال پورا ڪرڻ بعد، هاڻي سلطان محمود خان ڪمزور ۽ ٿڪل هو. پيري مٿس حاوي ٿي چڪي هئي. کيس پٽاٿو اولاد نه هو، جو کانئس پوءِ حڪومت جي واڳ سنڀالي. هڪ نياڻي 'بکري بيگم' نالي هيس، جا سال ٩٨٠هه/١٥٧٢ع ۾ اڪبر کي نڪاح ۾ ڏنائين(٢٦)، ۽ گهريائين ته باقي حياتي آرام ۽ سڪون سان گذاري. ليڪن موت کيس ٻن سالن کان وڌيڪ مهلت نه ڏني ۽ ٨- صفر ٩٨٢هه/٣٠- مئي ١٥٧٤ع تي، جلندر جي مرض وگهي چوراسي سالن جي عمر ۾ فوت ٿي ويو. ٻه سال پوءِ ٩٨٤هه/١٥٧٦ع ۾ سندس مربي ۽ محسن شاهه طهماسپ به مري ويو. اهڙيءَ ريت خير سان هنن ٻن شخصن جا لاڳاپا به پورا ٿيا.

سلطان محمود جي تعريف ڪندي مير معصوم لکي ٿو تہ ڪهڙين صفتن جو مالڪ هو، بهادر ۽ سخي هو، سندس همت مشهور آهي ۽ سندس طبيعت ۾ ڏاڍي تکائي هئي. جڏهن ڪاوڙيو هو تہ آپي مان نڪري ويندو هو، خونريزيءَ کان بہ ٽارو نہ ڪندو هو، بلڪ ٿوري وهم ۽ بدگمانيءَ تي ماڻهن جو گهربار برباد ڪري ڇڏيندو هو. اهڙي شخص جي تاريخ وفات بہ "دربهشت آسود ۹۸۲" مان لڌائين (۲۸).

حوالا ۽ حاشيا

(۱) ڏسو: قندار جي آس پاس ۾ بابا حسن ابدال (بابا ولي)، جي مزار تي ڪتبو (۹۲۰هہ) نصب ڪيل فاضل ڪوڪلتاش (رسالو آريانا، ڪابل، پرچو ڏهون، سال ڇهون؛ ۽ تحفة الڪرام مؤلف جو ڇاپو، حصو اول جلد ٽيون، ص ۵-۱۹۲، سال ۱۹۷۱ع). شاعر مولانا صبيحي جي حڪايت مان ظاهر آهي تہ مير فاضل ظالم حاڪم هو (زمين داور) ۽ سندس ظلمن کان خلق ڏاڍي پريشان هئي (بدايع وقايع واصفي، ماسڪو ايڊيشن، ص ۵۷-۱۱۵۶، ۽ تحفة الڪرام ص۱۵۹).

(۲) سلطان محمود، شاهہ بيگ جي زماني ۾ بکر جو حاڪم هو (مير معصوم تاريخ سنڌ، ص ۱۲۲)، ۽ پوءِ شاهہ حسن جي دور ۾ بکر، سبي ۽ شمال سنڌ حوالي هئا (تاريخ طاهري، ص ۲۷، سنڌي ادبي بورڊ). ولايت سبي سن ۹۵۰هہ ۾ سندس حوالي ٿي (تاريخ سنڌ مير معصوم، ص ۲۲۰). ان ڪري ابتدا کان بکري منسوب ۽ مشهور ٿيو. تاريخ طاهري موجب ملتان جي فتح کان پوءِ شاهہ حسن سن ۹۳۳هہ ۾ ملڪ جو هي حصو سلطان محمود جي حوالي ڪيو... بکر پهچي محمود خان بن فاضل ڪوڪلتاش کي اتي (بکر) حاڪم ڪيائين. صوبي جي مهمن کي سيوهڻ جي سرحدن کان سبي ۽ گنجابہ تائين سندس حوالي ڪيائين. (ص ۲۷).

(۳) معجم البلدان ج ۲، ص ۴۱۵ ۾ خراسڪان بابت لکيل آهي تہ: 'خراسكان بفتح اوله و بعد الالف سين و آخره نون بين قري اصفهان.' فرهنگ جاگرافياي ايران: خوارسڪان (ج ۱۰، ص ۸۰-۲۱۶) اصفهان ۽ يزد جي رستي تي آهي. جي لاءِ ڏسو: فرهنگ جاگرافياي ايران (ج ۱۰، ص ۶۰-ص ۲۱۶)، فرهنگ آباد هاي ايران (حصو اول، ص ۱۲۶). جي (ازدهستانهادي شهرستان اصفهان) ثابت آهي ۽ خوارسگان، بجاءِ حراسگان آهي (ص ۱۷۰). منتخب التواريخ اندي غلط لکيو آيو تہ 'اصل ايشان از ملوڪ جره من اعمال اصفهانست' (خطي). ۽ ان متعلق تاريخ مير معصوم ۾ بہ غلط لکيو آهي. اچي ٿو: 'موضع خراسان اهل ايشان از ملوڪ چين (؟) من اعمال دارالسلطنت اصفهان' (ص ۲۱۸). گنجينه تاريخ اصفهان ۾ خوراسگان ثابت آهي (ص ۳۰۳).
اصل ۾ هي ڪاتب جي غلطي آهي ۽ عبارت هن ريت هجڻ گهرجي:
ايشان اهل موضع خراسگان از بلوڪ' جي من اعمال ...).

(۴) تاريخ سنڌ مير معصوم، ص ۲۱۸.

(٥) عراق ۽ عجم تي ٻئي حملي وقت تيمور سن ٧٨٩ھ/١٣٨٧ع ۾، اصفهان جي رهاڪن کي نابود ڪيو هو (ڊاڪٽر محمودالحسن صديقي: هسٽري آف دي ارغونس اينڊ ترخانس آف سنڌ، قلمي*، ص ١٨٩ حاشيو، بحواله تزک تيموري ـ ظفرنامه ـ روضة الصفا ـ حبيب السير)

(٦) سمندن سنڌ ۾ اچڻ جو سلسلو هن ريت آهي:

احمد خواجه
(٧٨٩ھ)

- عاقل خواجه اتڪ
- عادل خواجه
  - مير فاضل فوت ٩٢٨ھ (هي شاه بيگ سان گڏ سنڌ پهتو)
    - شاهه بابا (پٽ ٩٢٨ھ ۾ فوت)
      - محمد قلي بيگ
    - سلطان محمود خان بکري
      - بکري بيگم (اڪبر جي نڪاح ۾ آئي)
    - مير عبدالفتاح
    - امير سلطان
    - مير عبدالواحد
  - امان سلطان بيچه

تفصيل لاءِ ڏسو: تاريخ مير معصوم ۽ تحفة الڪرام، مؤلف جو ڇاپو، ص ٢٠٠. هي خالدان سنڌ ۾ چند ماڻهن تي مشتمل هو. انهن جو سلسلو سلطان محمود جي موت تي ختم ٿيو.

(٧) مرزا شاهه حسن ارغون ۽ همايون درميان جوڙ وٽ جنگ لڳي، جنهن ۾ همايون جا ناليرا امير سلطان محمود هٿان مارجي ويا. مير معصوم موجب: "هن واقعي کان بادشاهه جي دل ڏاڍي غمگين ٿي... جنهن ڪري سنڌ تان دل ڪٽي تنڌار جو پڪو ارادو ڪيائين (ص ١٧٩). پڻ ڏسو: تاريخ طاهري. مصنف هن ريت سلطان محمود کي ياد ڪيو آهي:

'محمود بدبخت، اوباش، بدمعاش. ڪوڪلتاش' (ص ٤٧).

(٨) تاريخ مير معصوم، ص ١٨٩.

(٩) ڏسو: مراة الممالڪ سيدي علي رئيس (ڇاپو ١٣١٣). ٻيو ڇاپو از مؤلف رسالو مهراڻ، حيدرآباد، ص ١١٣-١٧٥ (١٩٧١ع). سيدي علي رئيس سنڌ ۾ ٢٠- ربيع الاول کان ١٥- شعبان ٩٦٢ھ تائين رهيو (پنج مهينا، پنج ڏينهن).

(١٠) لقب 'خان' لاءِ ڏسو: انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام، جلد ٻيو، ص ٨٩٧-٨٩٨. هن ۾ اچي ٿو ته مغل (گورگاني) دور ۾ ننڍي رياست جي حاڪم کي سلطان چوندا هئا ۽ سلطان،

* ڇپيل، ص ١٤٧، حاشيو ١، سنڌالاجي، سال ١٩٧٢ع.

خان جو زيردست هوند و هو ۽ خان ولايت جو صاحب هولدو هو (بار تولد). دائرة المعارف فارسيءَ ۾ غلام حسين مصاحب لکي ٿو: ترڪي تيمورين وٽ 'خان' جو لقب وڏي حڪمران جي صورت ۾ استعمال ٿيندو آهي ۽ خاص وڏن اميرن لاءِ مقرر آهي. مغلن جي زماني ۾ ازبڪ لاءِ خان جو لقب بادشاهيءَ جو نشان هو (بادشاهه کي خان چوندا هئا) ۽ خانيءَ جي لقب کي صفوي وڏو شمار ڪندا هئا ۽ فقط وڏن اميرن کي اهو لقب ڏيندا هئا. ايران ۾ صفوي دور ۾ خان جو لقب گهٽجو ڪري ولايت جي حاڪم لاءِ مخصوص هو (ص ۸۲۹). لغت نامه دهخدا موجب: مغل سلطنت کان هي لقب ايران ۾ آيو ۽ هن کان اڳ هي لفظ ايران ۾ ان معنيٰ ۾ استعمال نه ٿيندو هو. ايران ۾ خان جا هم معنيٰ لفظ: آقا، خواجه، مدهنز استعمال ۾ هئا (حرف خ، ص ۱۵۲).

(۱۱) تاريخ مير معصوم، ص ۲۲۳. متن ۾ اکر 'اقوا' ڪاتب جي غلطي آهي. حقيقت ۾ هي اکر 'قور' آهي، جنهن کي ترڪيءَ ۾ 'جبه وسلاح' چون ٿا.

(۱۲) تاريخ مير معصوم، ص ۲۲۳.

(۱۳) مير معصوم لکيو آهي: 'سن لو سئو چاهٺ ۾ خبر پهتي ته بيرام خان مڪي ڏي روانو ٿيو آهي. سلطان محمود خان پيرلوءِ جي چهار باغ کي ويران ڪرڻ جو حڪم ڪيدي تباهه ڪرائي ڇڏيو، چو ته جيئن جنت آشياني (همايون) کي هي جاءِ وڻي هئي ۽ هو هت گهڻو وقت رهي پيو هو... متان هن کي به هي جڳهه وڻي ۽ هو هتي ڪجهه وقت ترسي. بيرام خان جي ولي بيگ ذريعي سلطان محمود خان سان قرابت هئي، انڪري ڪيس بکر جي راهه کان اچڻ جي نيت هئي. هي خبر ٻڌي... پٽڻ رستي گجرات رخ ڪيائين (ص ۲۲۴). مير معصوم سال جو تعين ۹۶۶ غلط ڪيو آهي. هي واقعو سال ۹۶۸ ۾ واقع ٿيو، جڏهن بيرام خان اڪبر بادشاهه کان ڏکوئجي حجاز طرف روانو ٿيو ۽ پوءِ گجرات ۾ قتل ٿي ويو (ڏسو: مقالات الشعرا، مولف جو ڇاپو، ص ۹۹).

(۱۴) تاريخ مير معصوم، ص ۲۲۵.

(۱۵) ايضاً.

(۱٦) عالم آراي عباسي، جلد اول، ص ۱۱٦، تهران.

(۱۷) تاريخ مير معصوم، ص ۲۲۵.

(۱۸) احسن التواريخ، ص ۴۴۲، بڑوده سال ۱۹۳۱ع.

(۱۹) بيورج موجب: هندستان ۾ بابر جي زماني ۾ 'خان خانان' جو لقب رائج ٿيو. دولت خان (؟) جو پٽ دلاور خان پهريون ماڻهو آهي، جيڪو خان خاني جي لقب سان سرفراز ٿيو. هي لقب خاص هندي مغلن وٽ رائج هو (دائرة المعارف اسلامي، جلد ۲، ص ۸۹۸). لغت نامه دهخدا ۾ اندراج جي حوالي سان اهڙيءَ طرح اچي ٿو: چين جو بادشاهه به اهڙي لقب سان مخاطب ٿيل آهي. نظامي چوي ٿو:

خان خانان روانه گشت ز چين
تا شود خانه‌گير شاه زمين

هرهڪ قبيلي جو سردار ۽ اڳواڻ جدا هو، پر انهن سڀني هڪ رئيس ”خانخانان“ جي فرمانبرداري ڪئي ٿي (رودڪي: سعيد نفيسي). مقدم اميرن کي گورخان يعني خانخانان چون ٿا (جهانگشاي جويني). دولت خان کي دلاورخان ٿالي پٽ نه هو ۽ نه وري دلاور ٿالي ڪنهن شخص کي هي لقب مليل هو (مؤلف).

(۲۰) مير معصوم موجب: 'مير ابوالمڪارم ولد مير غياث‌الدين محمد سبزواري، مرزا شاه حسن ۽ سلطان محمود خان جي اميرن جي سلسلي ۾ داخل هو. سلطان محمود هن کي عراق جي بادشاهه شاهه طهماسپ ڏي سفير ڪري موڪليو هو. ڪيس شاهه کان سلطاني لقب مليل هو. خوش طبع، علمي ڪمالات سان سينگاريل ۽ موزون طبع جو مالڪ هو (ص ۲۳۹). مقالات‌الشعرا مان ظاهر آهي ته سلطان جو لقب محمود خان کي مليو هو ... ڪيس سفير ڪري موڪليائين. هو سندس لاءِ نوازشن سان گڏ خطاب سلطان وٺي واپس ٿيو (ص ۱۷). مآثر رحيميءَ ۾ آهي ته ... عراق موڪليو ويو ۽ هو لقب 'سلطاني' سان سرفراز ٿيو (۲: ۳۳۷). ۽ ساڳئي ڪتاب ۾ آهي ته ملان محب علي سنڌي، سنڌ جي حاڪم مرزا باقي ترخان طرفان مير ابوالمڪارم سلطان سبزواريءَ جي ملازمت ۾ هو. جنت مڪاني شاهه طهماسپ ... کان سلطاني خطاب سان سرفراز ٿيل هو (۳: ۱۴۸۹). سندس والد کي تحفة‌الڪرام جي صاحب، مير غياث الدين عرف سلطان رضائي العريضي سبزواري لکيو آهي: هو حبيب السير جي مصنف خواند مير جو پوٽو ۽ سلطان جنيد صفويءَ جو ڏوهٽو هو (۳: ۱۲۷، قديم ڇاپو). مير ابوالمڪارم کي محمود خان ايلچي ڪري شاهه اسماعيل صفويءَ ڏي موڪليو هو، ته سندس لاءِ قسمين قسمين نوازشون ۽ لقب سلطان وٺي اچي (۳: ۱۲۸، قديم ڇاپو). عالم‌آراي عباسي يا احسن التواريخ ۾ جتي ابوالمڪارم جو ذڪر آيو آهي، اتي ان خطاب جو ڪوبه اشارو نٿو ملي. مير معصوم، مير قانع يا عبدالباقي نهاوندي پڻ چٽو نه لکيو آهي، جنهنڪري هي چوڻ ڏکيو آهي، ته سلطاني لقب محمود خان لاءِ هو يا وري ابوالمڪارم کي ڏنو ويو هو.

غلام حسين مصاحب (دائرة المعارف) ۾ لکي ٿو: هن لقب جي مقبوليت حاڪمن، اميرن ۽ اهل سنڌ جي بادشاهن وٽ هئي. ان مشهوري ۽ مقبوليت جي نسبت سان لقب 'سلطان' آهستي آهستي گهر ٿيڻ لڳو. صفوي دور ۾ لقب سلطان عثماني بادشاهن جو ٿي پيو ۽ ايران ۾ حاڪم لاءِ هي خطاب ڪم اچڻ لڳو. مثال طور حاڪم سلطانيه ۽ حاڪم بروجرد لاءِ هن زماني ۾ خطاب سلطان رکيو ويو (۱: ۲۲-۱۳۲۳، ڇاپو ۱۳۴۵).

(۲۱) اڪبرنامه (۲: ۲۳۷؛ تحفة الڪرام مؤلف جو ڇاپو، ص ۱۹۷).

(۲۲) ڊاڪٽر رياض الاسلام، انڊوپرشين رليشنس، ص ۴۹-۵۰، تهران ايران، سال ۱۹۷۰ع. هن خط جو متن عالم آرائي عباسي (برٽش ميوزم Add: ۷۶۵۴)، ص ۱۷۸ تي موجود آهي. ان کي پهريون ڀيرو هن مقالي جي مؤلف تحفة الڪرام (۱۹۷۱ع) ۾ ڇاپيو آهي، ص ۴۹۵.

(۲۳) برٽش ميوزم جو نسخو، ص ۸، نمبر ۱٦٧۰۳ Add.

(۲۴) تاريخ سنڌ مير معصوم، تاريخ طاهري؛ حاشيه مڪلي نامه ۽ تحفة الڪرام.

(۲۵) اڪبرنامه، ۲: ۲۷۸-۲۷۹ (ڪلڪته ايڊيشن)، ۽ بدايوني، ۲: ۹۱ (ڪلڪته، ۱۹۳۱ع).
عبارت هن ريت آهي: 'سلطان محمود قلعي جي والي قنڌار جي قزلباشن جي مدد سان، هن بندي جي ولايت ۾ دخل اندازي ڪن ٿا.' (پڻ ڏسو: تحفة الڪرام، ص ۴۹۵).

(۲٦) پندرهين رجب (۹۸۰) تي بکر کان روانو ٿيو (تاريخ سنڌ مير معصوم، ص ۲۳۰).

(۲۷) تاريخ سنڌ مير معصوم، ص ۲۳۵؛ بدايوني، ۲: ۱۳۵-۱۳٦.

(۲۸) تاريخ سنڌ مير معصوم، ص ۲۳۷.

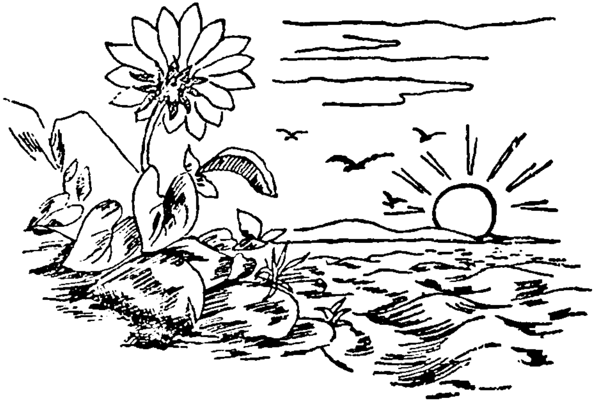

سدا رنگاڻي "خادم" (دهلي)

"شاه جو رسالو" معنيٰ جي املھ ماڻڪن جو خزانو آهي. ان جو هر بيت دُرِ شاهوار ۽ دل کي ڪشش ڪندڙ آهي، پر منجهن ڪي اهڙا به آهن جن جو ملھ جوهري ئي ڪٿي سگهندا. منهنجي نظر ۾ هڪڙو اهڙو بيت، جنهن اڪثر اديبن، عالمن، درويشن ۽ مفڪرن جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪايو آهي، اهو آهي:

ماڻڪ مُنڊَ هٿن، پيتيءَ ۾ پُرزا ٿئو،
سچو تان سيد چئي، لهي لک سوا،
پکي پڄاڻا، پدمان ئي پري ٿئو.

فاضل پروفيسر گربخشاڻيءَ شاه جي رسالي جو پهريون جلد، جنهن ۾ هيءُ بيت سر سريراڳ جي چوٿين داستان ۾ اچي وڃي ٿو، ١٥- ڊسمبر ١٩٢٣ع تي شايع ڪيو ۽ معنيٰ هن ريت سمجهايائين: ماڻڪ يعني آتما يا روح، منڊ يعني زال (انسان) هٿان پيتيءَ (جسم) اندر ٽڪر ٽڪر ٿيو. هيءُ روح جيستائين سالم آهي ۽ حرص هوس جي چنبي ۾ گرفتار نہ ٿيو آهي، تيسين هڪ املھ ماڻڪ جئن بي بها آهي، پر جڏهن نفساني خواهشون مٿس غالب پون ٿيون تہ پوءِ ان جو ڪوبہ مان نہ ٿو رهي. هن صاحب 'پدمان' کي بہ لفظ ڄاتو، 'پد' مان درجي يا مرتبي جو مطلب ڪڍيو آهي ۽ "پدمان ئي پري ٿئو" جي معنيٰ "ان جو ڪوبہ ملھ يا مان نہ ٿو ٿئي" ڪئي اٿس.

مٿين ڪتاب کي ڇپجي ٿئي بہ ڏينهن ئي هفتا مس گذريا تہ وڏو طوفان مچي ويو. حيدرآباد مان نڪرندڙ هفتيوار "پارتوامي" جي ايڊيٽر (پوءِ پروفيسر) چيتمل پرسرام، گربخشاڻيءَ تي گرن عربي فارسي لفظن ڪم آڻن، ڪن بيتن جي غلط سمجهاڻي ڏيڻ ۽ شاه جي شاهڪار مان ڪيترا بيت ڏاريا سمجهي ڪڍي ڇڏڻ جون تهمتون هڻي مٿس خوب چوهڙ چنبا ۽ مٿين بيت جو مثال ڏئي چيو تہ شرح ڪندڙ بيت جي غلط معنيٰ ڏئي ان جي "روحاني راز جو ڏنو وائنو خون ڪيو آهي". سندس چوڻ هو تہ 'پدمان' هڪ يڪو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'پدم'*

* "جامع سنڌي لغات" جي ٻئي جلد ۾ ان جي معنيٰ هيٺن سمجهايل آهي:
ڳڻپ جي ڏاڪن مان چوڏهون ڏاڪو (ايڪا، ڏهاڪا، سو، هزار، ڏه هزار، لک، ڏه لک، ڪروڙ، ڏه ڪروڙ، ارب، ڏه ارب، کرب، ڏه کرب، سنکي، ڏه سنکي، پدم) خبرداريءَ سان ڳڻيندا تہ توهان کي سورهن انگ نظر ايندا.

يعني لکيا ڪروڙن ڪان به وڌيڪ ۽ نه ملهه وڃائڻ. حيرت ته اهو راز، جنهن جي خون ڪرڻ جو الزام گربخشاڻيءَ تي ڏريائين، اهو پاڻ به ڪين سلياڻين.

مشهور ودوان ڀيرومل مهرچند ڏنو ته مڙس هٿان تو وڃي ۽ راهه گناهه هڪ لائق اديب جو هيڏيءَ محنت تي پاڻي ڦيري، تنهن چيمل کي ٽڏي ڪرڻ جي خيال کان ڀارتواسيءَ ڏانهن مضمون ڏياري موڪليو، جنهن ۾ چيائين ته ”تفاوت رڳو پڙهڻ جي نموني ۾ آهي ۽ اها ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي“.

ڏنو وڃي ته گربخشاڻيءَ ’پدمان‘ جي پڙهڻي اهائي قائم ڪئي آهي، جيڪا ڪيس هٽ آيل ٻُلڙي ۽ پٽ وارن قلمي نسخن ۽ ٽرمپ جي ڪتاب ۾ ملي.. سرڪاري ڪاتي ۽ مرزا قليچ بيگ وارن ڇاپن ۾ پڻ ساڳي پڙهڻي پئي ڏسجي. بمبئيءَ جي مطبع ڪريمي (مرتب ڪندڙ قاضي عبدالڪريم) واري سنگي ڇاپي (١٣٢٩ھ = ١٩١١ع) ۾ به اهائي آهي، فقط ست جو پهريون اڌ پويون ۽ پويون پهريون ڪري هن ريت پيش ڪيو ويو آهي:

پيٽيءَ ۾ پرزا ٿئو، ماڻڪ منڌ هٿا.

سنه ١٢٦٩ھ ۽ ١٢٧٠ھ ۾ لکيل ٽن آڳاٽن قلمي نسخن کي پيٽي تيار ڪيل شاهه جي رسالي ۾ (١٩٧٤) پڻ لفظ ساڳيءَ صورت ۾ آهي. ’سُر سسئي‘ سان شروع ٿيندڙ پهرئين دور (١١٦٥-١٢٠٧ھ) جي ڏهن قلمي نسخن مان (١٩٧٧) فقط ميان عبدالڪريم طبيب ٺٽويءَ وارن ٻن نسخن مان (جي سنڌالاجي اداري ۾ محفوظ آهن) ’ٺ-١‘ ۾ ”پدمنا پري ٿئو“ لکيل آهي ۽ ’ٺ-٢‘ ۾ ”پاڻ پدمائين پري ٿئو“. ٿي سگهي ٿو ته اهي نسخا گربخشاڻيءَ کي هٿ چڙهن ها ته شايد پنهنجي پڙهڻيءَ ۾ تبديل ڪري ها.

ڪجهه وقت ٿيو ته سنڌ مان ’شاهه عبداللطيف يادگار ڪميٽي‘ طرفان شايع ٿيل ”يادگار لطيف“ (١٩٥٥) مليم. منجهس شاهه سائينءَ بابت مختلف موضوعن تي چوڏهن مقالا (۽ ڪي شعر) هئا جن مان پهريون ئي پهريون هو جناب ضياءالدين بلبل جو ”شاهه ڀٽائيءَ جي ڪلام جي اونهائي“. مضمون نگار ڳالهه ٿو ڪري ته هڪ ڏينهن مجلس ۾ ويٺا هئاسون ته هڪ پاڙيسري هندو سيٺ هڪ خط ڏياري موڪليو، جنهن ۾ ڀارت جي هڪ ڀائيبند مٿي ڄاڻايل بيت جي معنيٰ طلب ڪئي هئي. بيت هن ريت لکيل هو:

ماڻڪ منڌ هٿان، پٽ پيئي پرزا ٿيو،
سچو تان سيد چوي، لهي لک سوا،
پکي پڇاڻان، پدمن ڪان پري ٿيو.

وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته ڳالهه هيئن هئي جو هڪ پروفيسر ڪلاس ۾ معنيٰ ڪئي هئي جا شاگرد جي دل تي نه ويٺي. ڀارتي پروفيسر معنيٰ ڪئي هئي ته ماڻڪ آهي ايشور ۽ منڌ آهي موهه يا پريم جنهن جي اثر هيٺ ايشور پٽ پئي پرزا ٿيو، يعني سرشٽيءَ ۾ ڪيترا روپ وٺي پڌاريو. جڏهن ايشور اڪيلو آڪاش ۾ هو، يعني سچو (سالم) هو، تڏهن لک لهندو هو، پر جڏهن

سرشتيءَ ۾ پڌاريو تڏهن جڻ پچي پيو، يعني وحدت مان ڪثرت ٿيو، لڪل مان ظاهر ٿيو، جنهنڪري پدمن ڪانئي پري ٿيو يعني ته ايتري قدر ته پوچا ڪيو ويو ۽ سڃاتو ويو جو درجن ڪان مٿي ٿي ويو، يعني ڪروڙن پدمن جي ڪٿ ڪان بالاتر ٿي ويو.

ليڪڪ چوي ٿو ته پهريائين ويچار ڪيو ويو ته مٿين معنيٰ به هڪ هندوءَ جي خيال ڪان ڪهڙي نه پوري نهڪي ٿي اچي! شاهه کي سچل سرمست ۽ ساميءَ جي صف ۾ آڻي بيهارڻ لاءِ مٿين معنيٰ ڪهڙي نه مناسب ۽ موقعائتي چٽبي! پر پوءِ خيال ٿيو ته گهڻن جي صلاح بهتر ٿيندي. هاڻي لڳو مزو- هرڪنهن پنهنجي پنهنجي خيال موجب معنيٰ ڪرڻ شروع ڪئي:

(۱) هڪ حڪيم ۽ مولوي دوست، قرآن شريف جي هڪ آيت (ڪُنت ڪنزا مّخفياً...) پڙهي ۽ چيائين ته الله تعاليٰ پهريائين ڳجهو خزانو هو، پر پوءِ پاڻ ڄاڻائڻ جي خيال ڪان نُور خلقيائين، جنهنڪري ڄاتو ويو ۽ معبود بڻيو ۽ اڳي ڪان اڳرو خودآورد ٿيو.

(۲) ٻئي دوست چيو ته هن بيت جي معنيٰ اهائي آهي جا هڪ سالڪ ڏور جي بيت منجهه سمائي آهي. مذڪور بيت ۾ چيل آهي ته امام حسن ۽ حسين سوڪڙي تي آيل هڪ ماڻڪ سان راند ڪرڻ لاءِ بيچين ٿيڻ لڳا- هڪڙو چوي ماڻڪ سان ڪنان، ٻيو چوي ماڻڪ سان ڪنان. معاملو سندن ناني حضرت محمد صلعم کي معلوم ٿيو ته هن ايندي شرط ماڻڪ کي ڪٺي پٿ تي هنيو، جنهنڪري اهو به ٽڪر ٿي پيو ۽ ٻئي ننڍڙا امام سرچي پيا. سالڪ ٿو چوي ته ماڻڪ جڏهن سڄو هو تڏهن به قيمتي هو، پر جڏهن پرزا ٿي معصومن جي سرچڻ ۽ وندر جو باعث بڻيو، تڏهن ان جي قيمت پاٽان وڌي ويئي.

(۳) ٽئين وري آکيو ته هيءَ 'يوسف زليخا' جي قصي ۾ يوسف جي قيد ٿيڻ واري ڳالهه آهي. ماڻڪ آهي سدا سلوڪ يوسف، منڊ آهي زليخا، پٽ ٻئي پرزا ٿيڻ جو مطلب آهي يوسف جو بند ۾ زار زار روئڻ، ۽ پدمن ڪان پري مان مراد آهي يوسف جو شان، جو آزمائش مان پار پوڻ سان وڌيو.

(۴) ته ٻئي صاحب چيو: چا ٿا چئو؟ -هيءُ آدم ۽ حوا جو قصو آهي- ماڻڪ آهي آدم، منڊ آهي حوا، پٽ ٻئي پرزا ٿيڻ آهي آدم جو بهشت مان تڙجي ڌرتيءَ تي اچي وڃڻ ويجهڻ ۽ السانذات جو وجود ۾ اچڻ، پدمن ڪان پري ٿيڻ يعني تڙجڻ عيوض بخشيو وڃڻ ۽ خدا جي عبادت ۽ امانت جي بار کڻڻ جو مرتبو حاصل ڪرڻ.

(۵) اجا هڪ ٻئي دوست سمجهائي ڏني ته بيت اندر ڪربلا جي ڪيس ڏانهن اشارو ۽ ان جي نتيجي جي بشارت آهي. ماڻڪ امام حسين، منڊ يعني شمر، پٽ (ڪربلا) ۾ پرزا (شهيد) ڪيو ته سبط نبي جنهن جو درجو هوڻءَ به مٿانهون هو، اهو پدمن ڪان پري ٿيو، يعني تاقيامت بي مثال قرباني جو پتلو بڻيو.

(٦) فاضل ليکڪ فرمائي ٿو تہ اتي مجلس دير ٿي وڃڻ سبب برخاست ٿي ۽ مون پنهنجو خيال ٻئي ڏينهن ٻڌائڻ جو وعدو ڪيو. پوءِ لکي ٿو تہ جاءِ تي مون کي اچا ٻہ هڪ ٻيي معنيٰ ٻڌائي ويئي، جا هئي: ماڻڪ آهي انسان، منڊ آهي موت ۽ پٽ ٻئي پرزا ٿيڻ آهي قبر ۾ ٻئي مٽيءَ سان ملي مٽي ٿيڻ. اهڙيءَ طرح انسان، جيڪو خاڪي تن ۾ ٻہ لڪ لهي، آهو روحاني دنيا ۾ پهچي پدمان پري ٿي ٿو وڃي. شاهہ صاحب جون هي سٽون:

گهڙيا سي چڙهيا، اُين اٿيئي،
مٽي مٽي مهراڻ ۾ ڀؤ ٿيو ڏيئي،

گويا موت کي مشاهدو ۽ واڌاري جي ڏاڪڻ ٿيون ڏسين.

ٻئي ڏينهن صبح جو اهي معنائون سيٺ کي موڪليون وييون تہ هُن ڊوڙي اچي خود لکندڙ جو خيال ڄاڻڻ چاهيو. مون وراڻيو:

(٧) ماڻڪ آهي زال ذات جي دل ۽ منڊ آهي پاڻ عورت. جڏهن عورت جو هردو پٽ ٻئي پرزا ٿئي ٿو، يعني محبت جي ميدان ۾ شڪست کائي ٿو، تڏهن هن جي قيمت ۽ قدر دوبالا ٿيو پوي، جنهن جي تصديق انگريزيءَ جي هن چوڻيءَ مان ملي ٿي:

It is better to have loved and lost
Then not to have loved at all.

سيٺ سترهو ٿي اٿيو ۽ چيائين تہ بس، بيت جي معنيٰ ملي ويئي. بلبل صاحب چوي ٿو تہ مون خوشيءَ کان پڇيومانس تہ ڇا منهنجي معنيٰ اوهان جي خيال ۾ ٻين مڙني کان بهتر آهي؟ سيٺ جواب ۾ ”هائو“ ٻہ چيو تہ ”نہ“ ٻہ ڪئي. وڌيڪ لکي ٿو تہ پنهنجي سوچ جي پيڙهيءَ جا تختا نڪرندا ڏسي چيومانس، سو وري ڪيئن؟ تہ ورندي ڏنائين تہ اوهان جي معنيٰ مان هڪ بي بها اشارو مليو جنهن منهنجي من ۾ سچي معنيٰ موڪائي وڌي، اها هيءَ آهي:

(٨) شاهہ صاحب هميشه حاضر ۽ ظاهر مشاهدن، معاملن ۽ شين تي ويچار پسڻرو ٻئي ڪيو آهي ۽ انهن جي آخر ۾ روحاني راز سليا آهن. هن بيت ۾ پيتائي گهوٽ زال ذات لء، ۾ ڪنهن خاص عورت جي آپتار ڪئي آهي، جا آهي بيگن واري بيگر (مرزا مغل بيگ جي ڌيءُ، پوءِ شاهہ صاحب جي گهر واري) جنهن کي پيتيءَ ۾ پرزا ٿيڻ جو شرف نصيب ٿيو. وڌيڪ ڄاڻايائين تہ رسالي جي ڪن نسخن ۾ ’پٽ پيئي‘ تہ ڪن ۾ ’پيتيءَ ۾‘ آيل آهي. پيتي آهي بيگن جو ڪوٽ يا ڪپڙن جا تهن مٿان تهہ، جنهن ۾ شاهہ جي اچڻ تي بيگن لڪيئيءَ کي ڪٽي لڪايو هو.

درحقيقت هر ويچار ڌارا جو مدار شخص جي تعليم، تربيت، ماحول ۽ سنگت تي ٿئي ٿو. ممڪن آهي تہ ڪو حياتيات سان رُچي رکندڙ اسان کي خاطر نشان ڪرائي تہ هن بيت ۾ ماءُ پيتان نطفہ مان پيدا ٿيندڙ ٻار جو احوال آهي.

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي ’پيتي‘ کي انساني ديهيءَ ڏانهن اشارو ٿو سمجهي ۽ ’پدمان‘ کي ٻه لفظ ٿو ليکي. پوءِ معنيٰ هن ريت واضح ٿو ڪري: انسان پاڻ سان روحاني جوهر (ماڻڪ) کڻي آيو هو، جو هتي اچي ضايع ڪيو اٿس. هن ڪايا روپي پيتيءَ ۾ انسان املوڪو آتمڪ ماڻڪ پرزا ڪري وڃنو آهي. ان جو املوڪو ملهه اڪٿ آهي، پر پيکي ڪان پوءِ اهو پنهنجي پد (مرتبي يا ملهه) ڪان ڪريو پوي. روحاني صراف ئي ان کي درست ڪري املوڪي روپ ۽ پدويءَ تي پهچائي سگهن ٿا.

آءٌ الائي ڇو، جڏهن ٻه پيکتڻ ميران بائيءَ جو هيءُ منوهر ڀڄڻ پڙهندو آهيان:

نام رَتن دَن پايو-
پايو جي مَئين لي نام رَتن دَن پايو-
وَستو امولڪ دي ميري ستگر
ڪرپا ڪر اپنايو-
جنم جنم ڪي پونجي پائي
جگ مين سڀي کووايو-
خرچه نہ کُوتي، چور نہ لُوتي
دِن دِن بَڙهت سَوايو...

تہ منهنجو خيال ازخود لاکيٽي لعل جي مٿين بيت ڏانهن ڊوڙي ويندو آهي، جنهن جي معنيٰ مان هوند هئن ڪريان: ماڻڪ آهي ’نام رتن‘ شبد يا اسم اعظم؛ منڌ آهي طالب يا سالڪ جنهن کي پيکتي ڪوتا خواه شاهه جي شعر ۾ ناري ڏيکاريو ويو آهي ۽ پيتيءَ مان مراد آهي سرير يا جسم. الهيءَ ريت ونبو تہ مطلب ٿيندو سائينءَ جو نانءُ يا ستگر ڪان مليل منتر هونءَ ئي ملهائتو آهي، پر هڪوار طالب جي روم روم ۾ رَسِي ويو (پرزا ٿيو) تہ پوءِ ان جي قيمت ڪٿڻ جي ناهي.

مرند، ملتان ۽ سيوهڻ

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

مرند: حضرت قلندر شهباز جي اصل وطن بابت مختلف روايتون آهن. ڪن تذڪرن سندن اصل وطن جو نالو ”مرولد“ ڄاڻايو آهي، ۽ اهو نالو عام مشهور ٿي ويو آهي. ڪي نقير ”ملوند“ به چوندا آهن. لب تاريخ سنڌ جي صاحب ”ميمند“ ڄاڻايو آهي، جيڪو افغانستان ۾ ”هرات“ پرڳڻي جي ويجهو هو. مشهور محقق مولوي خانبهادر محمدشفيع جڏهن سيوهڻ جون تاريخي جايون ڏسڻ ۽ ڪتبا قلمبند ڪرڻ لاءِ سيوهڻ آيو هو، ته مخدوم بصرالدين ڪيس ٻڌايو هو ته حضرت قلندر شهباز جي صحيح نسبت ”ميوندي“ هوندي.

جن تذڪرن ”مروند“ ڄاڻايو آهي ته انهن لکيو آهي، ته هي شهر آذربائيجان ۽ تبريز ڏانهن اقليم پنجين ۾ هو. ڪن اهو به لکيو آهي، ته ”مروند“ تبريز جي ڳوٺن مان هڪ ڳوٺ هو. ”مروند“ جي نالي سان ڪوبه شهر تاريخن، قديم جاگرافين ۽ سفرنامن ۾ نظر نٿو اچي. البت هرات کان اتر ۾ روس ۽ افغانستان جي دنگ تي، ”ڪشڪ“ نالي شهر کان ۱۶۰ ميل اتر ۾، خشڪ جابلو بيابان جي وچ ۾ ”مرو“ نالي شهر هو، جيڪو هڪ وڻندڙ ”خيابان“ هو. هي شهر خراسان جي قديم گادي جو هنڌ هو. قديم زماني ۾ عاليشان شهر هو، ۽ علم، عرفان ۽ آسودگيءَ جو مرڪز هو. اصطخري، ابن حوقل ۽ مقدسي سندس مفصل بيان ڏنو آهي، ۽ ڪيس عاليشان شهر ڏيکاريو آهي. سندس قدامت جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو، جو هتي سڪندر مقدوني جي وقت جا آثار ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

زابلستان ۾ ”ميمند“ يا ”ميولد“ جو شهر به ملي ٿو. ”مرد“، ”ميمند“ ۽ ”ميوند“ مان ڪوبه اهڙو نالو مناسب نظر نٿو اچي، جنهن مان ”مروندي“ نسبت جڙي هجي. ان کان سواءِ اهي شهر آذربائيجان ۾ نه آهن. هوڏانهن اڪثر تذڪرا متفق آهن، ته قلندر سائينءَ جو اصل وطن آذربائيجان ۾ هو. آذربائيجان ۾ صرف ”مروند“ نالي شهر جو نالو ملي ٿو.

حقيقت اها آهي ته صحيح نالو به ”مروند“ آهي، جيڪو عوامي تلفظ ۾ بگڙجي ”مرولد“ ٿيو آهي. جن تاريخن ۽ تذڪرن ۾ ”مرولد“ آيو آهي، اهي گهڻو پوءِ جا لکيل آهن، انهيءَ ڪري هنن عام مروج تلفظ پنهنجي ڪتابن ۾ آندو آهي. ڪيترن شاعرن به ”مرولدي“ نسبت ڪي ٿي نظم ۾ آندو آهي.

"مرند" تلفظ جي صحيح هجڻ لاءِ تاريخي ثبوت به ملن ٿا. مشهور سياح ابن بطوطه حضرت قلندر شهباز جي وفات کان قريباً اڌ صدي پوءِ سنڌ ۾ آيو، ۽ سيوهڻ ۾ به پهتو. هن صاف طور "مروندي" نسبت ڄاڻائي آهي. لکيو اٿس:

"هن شهر ۾ مون کي هڪ ڪراڙو ماڻهو "محمد بغدادي" نالي مليو، ۽ هي **شيخ عثمان مروندي** جي درگاهه ۾ رهي ٿو. مون کي ٻڌايائين ته سندس عمر هڪ سوءِ چاليهه سالن کان وڌيڪ آهي، ۽ هو خليفي معتصم بالله جي قتل وقت جڏهن ان کي هلاڪو خان بن چنگيزخان قتل ڪيو هو، بغداد ۾ موجود هو. هو ايڏي وڏي عمر جي باوجود تندرست ۽ توانو آهي، ۽ چڱيءَ طرح هلي چلي سگهي ٿو"(۱).

ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته محمد بغدادي، قلندر رح جي صحبت ۾ رهيو هوندو. اسان تذڪرن ۾ حضرت قلندر شهباز جي طالبن ۾ "علي" جي نالي سان ٽن ماڻهن جا نالا ملن ٿا. جيڪي ٻاهران آيا: هڪ سيدعلي سرمست، جيڪو اصل "بغداد جو هو، ۽ سندس مزار شهباز سائينءَ جي مقبري جي ٻاهران آهي. ٻيو "سيدعلي"، اصل شيراز جو هو، ۽ حضرت قلندر شهباز جي پوئين وقت ۾ وٽس اچي رهيو. ٽيون "مخدوم علي" جيڪو نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي صحابي دحيه الڪلبي جي اولاد مان هو. درگاهه جو پهريون خدمتگار سيدعلي سرمست بغدادي هو. ان کان پوءِ "سيدعلي شيرازي" ٿيو. ان جي وفات کان پوءِ "مخدوم علي" ٿيو. "محمد بغدادي" جي نالي سان اسان جي تذڪرن ۾ ڪو نالو نظر نٿو اچي. معلوم ائين ٿو ٿئي، ته اهو ساڳيو ماڻهو آهي، جنهن کي اسان جي تذڪرن "سيدعلي سرمست بغدادي" لکيو آهي. "بغدادي" نسبت ان جو چٽو ثبوت آهي. بهرحال ابن بطوطه جي بيان موجب حضرت لعل شهباز جي نسبت "مرندي" آهي.

مرند جون سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حالتون: مرند بابت ابي الحسن بلاذري فتوح البلدان ۾ لکيو آهي:

"مرند ننڍو ڳوٺ هو. حلبث ابوالبعيث فتح ڪيو. ان جي پٽ محمد هتي ڪيترا محل تعمير ڪرايا. المتوڪل علي الله جي زماني ۾ هن بغاوت ڪئي. خليفي جي آزاد ڪيل غلام "بُغاالصغير" ان جو مقابلو ڪري کيس شڪست ڏني، ۽ کيس قيد ڪري سرمن لاءِ آندو. مرند جي چوڌيواري تباهه ڪئي وئي، ۽ محلات مسمار ڪيا ويا."(۲)

يعني اهو ٽين صدي هجري جو احوال آهي. احمد بن ابويعقوب بن جعفر يعقوبي پنهنجي ڪتاب "تاريخ اليعقوبي" ۾ به ساڳيو احوال وڌيڪ تفصيل سان آندو آهي(۳). مقدسي چوٿين

(۱) سفرنامه ابن بطوطه: اردو ترجمه رئيس احمد جعفري، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، ۱۹۶۱ع. ص ۴۸۷.

(۲) فتوح البلدان: ابي الحسن البلاذري؛ بيروت - لبنان، ۱۹۷۸ع، ص ۳۲۵.

(۳) تاريخ اليعقوبي: محمد بن ابو يعقوب بلاذري، ج ۲، ص ۴۷۳ ۽ ۴۸۶.

صدي هجري ۾ هن شهر بابت لکيو آهي، ته هن ۾ هڪ ننڍو قلعو ۽ مسجد هئي. شهر جي ٻاهرين آباديءَ جي چوڌاري باغ هئا ۽ ان ۾ هڪ بازار هئي. (١)

مرند جو شهر خوي درياهه جي اوپر ۾ پٽي درياهه جي ڪناري تي آباد هو. اهو درياهه خوي درياهه ۾ ڪابي طرف وڃي ملندو هو. حمد الله مستوفي پنهنجي ڪتاب "نزهة القلوب" ۾ لکيو آهي، ته "مرند" چوٿين اقليم ۾ آهي ۽ ان درياهه جو نالو "زلوبر" آهي، جنهن تي هي شهر واقع آهي. درياهه جي پاڻيءَ تي جهجهو ان پيدا ٿئي ٿو. ان کان سواءِ هتي ڪيترائي باغ آهن، جن ۾ ڪيترن ئي قسمن جا ميوا ٿين ٿا، جهڙوڪ: انگور، شفتالو، زردالو وغيره. مستوفي وڌيڪ اهو به لکيو آهي، ته مرند جي اڳين وسعت گهٽجي اڌ تي وڃي هئي، پر اجا تائين قرمز جي ڪينئن جي پرورش ڪئي ويندي هئي، جن مان ڳاڙهو رنگ تيار ٿيندو هو ۽ هن شهر جو اهو ڪم مشهور هو. (٢)

انهن ڪتابن کان سواءِ اصطخري "مسالڪ الممالڪ" ۾، ابن حوقل پنهنجي سفرنامي ۾ ۽ قزويني هن شهر جو ذڪر آندو آهي. ابن خلڪان جي ڪتاب "وفيات الاعيان" ۾ هن شهر جو نالو ملي ٿو. ياقوت حموي "معجم البلدان" ۾ لکيو آهي، ته مرند آذربائيجان جو مشهور شهر آهي ۽ تبريز کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. هن اهو به ڄاڻايو آهي، ته هن شهر کي ڪردن تباهه ڪيو. (٣) تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪردن جي حملي جي تاريخ ٥٠٦هه کان ٥٠٧ آهي، يعني هي اهو زمانو هو، جڏهن حضرت شهباز جي جواني هوندي ۽ پاڻ مرند ۾ موجود هوندا.

ستين صدي هجري (١٢ صدي عيسوي) جي شروع ۾ خوارزم شاهي حڪومت وجود ۾ آئي. هيءَ سلطنت ارل جي ڀاڙي علائقن کان وٺي ايراني نار تائين ۽ سنڌو درياهه کان فرات تائين وسيع هئي. هن حڪمران گهراڻي جي بادشاهه علاوالدين محمد پنهنجي حڪومت کي اڃا به وڌيڪ مضبوط بنايو. مرند به هن حڪومت جي حدن ۾ اچي ٿي ويو.

سنه ٦٢٤هه (١٢٢٧ع) ۾ علي اشرفي صاحب اخطاط، مرند تي قبضو ڪيو. خوارزم شاهه جي گورنر "شرف الملڪ" ان کي پيهر فتح ڪري، شهر جي ڪيترن ئي ماڻهن کي قتل ڪيو. ان کان پوءِ منگولن هن علائقي ۾ تباهي مچائي. ائين ٿو معلوم ٿئي، ته حضرت شهباز انهيءَ زماني ۾ يعني ستين صدي هجري جي ٽئين ڏهاڪي ۾ "مرند" ڇڏي، اسلامي دنيا جي سير و سياحت تي نڪتو.

---

(١) احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم بشاري مقدسي، ليدن ١٩٠٦ع، ص ٣٧٧.

(٢) نزهت القلوب: حمد الله مستوفي، مرتب ڪيل جي. لي استرينج، ليدن ١٩٠٥ع، ص ٨٨

(٣) معجم البلدان: ياقوت حموي، ج-١، ص ٢١٨، ج-٢، ص ٥٠٢، ج-٣، ص ١٢٠، ج-٤، ص ٥٣.

قديم شاهراهه: هيئنر ڏسڻ گهرجي تہ حضرت قلندر شهباز ڪهڙي رستي کان ۽ ڪهڙي زماني ۾ سنڌ ۾ داخل ٿيو. قديم زماني ۾ ساموندي رستي کان سواءِ سنڌ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ چار رستا هئا: بولان ۽ مولا لڪ وارو رستو، جيڪو موجوده بلوچستان کان ٿيندو، سنڌ ۾ ايندو هو. ٻيو خيبر لڪ وارو رستو، جيڪو موجوده صوبہ سرحد پنجاب مان ٿيندو، موجوده سکر ضلعي ۾ داخل ٿيندو هو. ٽيون رستو ڪراچيءَ جي حب ندي پار ڪري، لس ٻيلي ۽ مڪران مان ٿيندو، ايران ۽ عراق ڏانهن ويندو هو. چوٿون رستو سيوهڻ جي اولهہ مان روهل ۽ قاسيءَ جي لڪ مان لنگهي سنڌ کان ٻاهر ويندو هو. اهو رستو تمام قديم آهي ۽ ان جي اردگرد سيوهڻ واري علائقي ۾ ڪيترائي قديم آثار مليل ٿا. جهڙوڪ: شاهہ حسڻ، غازي شاهہ، علي مراد، واهي پانڌي، ٽنڊو رحيم خان وغيره.

معلوم ائين ٿو ٿئي، تہ حضرت قلندر شهباز اسلامي دنيا جي سير وسياحت ڪندي، مڪران ۽ لس ٻيلي واري رستي کان سنڌ ۾ داخل ٿيو هو، ڇاڪاڻ جو وادي پنجگور ۾ "دشت شهباز" نالي ماڳ، پسني بندر جي پرسان ٽڪر تي هڪ جاءِ ۽ منگهي پير وٽ هڪ هنڌ سندس نالي منسوب آهن. تحفة الڪرام جي صاحب مير علي شير قانع لکيو آهي:

"حاجي منگهي جي جبل ۾ مخدوم لعل شهباز جي ڪنڌري (ٻيراگڻ) نالي هڪ نهر آهي، جنهن جي ٻنهي ڪنارن تي خوشگوار باغ ۽ درويش جا پرسڪون تڪيا آهن." (١)

دوارڪاپرساد شرما پنهنجي ڪتاب "پراچين سنڌو سڀيتا جو نظارو" ۾ انهيءَ ئي شاهراهہ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي:

"سنڌ مان عراق ۽ ايران ڏانهن هي رستو ڪراچي کان حب ندي پار ڪري لس ٻيلي ۽ مڪران مان ٿيندو ايران وڃي ٿو. هي اهوئي رستو آهي جتان تي سؤ سال ق. م. سڪندر مقدوني ۽ ان کان ڏهہ-پندرهن سال اڳ سائرس ۽ سندس راڻي سيمبرامس سنڌ تي حملو ڪيو هو، يا هندستان تي حملو ڪري انهيءَ رستي سان وطن موٽيا هئا. هي لس ٻيلي وارو رستوئي آهي، جتان فاتح سنڌ محمد بن قاسم عربي فوج ساڻ ڪري آيو. ان کان اڳ بہ ڪجهہ عرب سپهہ سالار سنڌ تي حملو ڪري چڪا هئا." (٢)

تمام قديم زماني ۾ بہ ماڻهو عراق قديم ۽ ايران کان موئن جي دڙي ۽ آمري تائين ايندا ويندا هئا. انهيءَ ئي رستي سان عراق، ايران ۽ ٻين ملڪن سان سنڌ جو واپار هلندو هو. آمري، سيوهڻ ۽ موئن جو دڙو انهيءَ قديم شاهراهہ سان ڳنڍيل هئا، انهيءَ ڪري انهيءَ زماني ۾ موهن جي دڙي ۽ سيوهڻ سان گڏ آمري کي بہ وڏي اهميت حاصل هئي. ان جي ثابتي ان مان بہ ملي ٿي تہ آمريءَ جي دڙي مان جيڪي قديم آثار مليا آهن، اهي عراق جي کنڊرن مان نڪتل شين سان مشابهت رکن ٿا.

---

(١) تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٧٦ع، ص ٦٣٥.

(٢) سنڌو سڀيتا جو نظارو: دوارڪاپرساد شرما، ص ١٩.

ڪيترين شيون سنڌ مان انهيءَ رستي سان ٻاهرين ملڪن ڏانهن وينديون هيون ۽ ڪي شيون وري انهن ملڪن مان سنڌ ۾ آنديون وينديون هيون. موئن جي دڙي مان پٿر جا داڻا ۽ ٻيون شيون اهڙيون مليون آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته يونان، مصر ۽ ڪويت تائين موئن جي دڙي جو واپار هلندڙ هو. بابل جي قديم شهر "ار" ۽ "ڪش" جي کوٽائي ڪندي، ڪيترن هنڌن تان سنڌي مهرون مليون آهن. انهن مان هڪ ته بلڪل اهڙي آهي، جيڪا موئن جي دڙي جي هيٺاهين تهه مان ملي آهي. سنڌي مهرن ۽ بابل جي مهرن جي سڃاڻپ بلڪل سولي آهي. سنڌي مهرن تي سنڌ جي جانورن جهڙوڪ: هاٿي، گينڊي،گهڙيال، مانگرمڇ ۽ ٻين جانورن جون تصويرون آهن، پر بابل جي مهرن تي جانورن جون تصويرون بلڪل ڪونهن. سنڌي مهرن کان سواءِ بابل جي شهر مان سنڌ جي ٺڪر جي ٿانون جا ٽڪرا بہ مليا آهن. اهڙي قسم جا ٿانو بابل ۾ بہ ٺاهيا ويندا هئا. موئن جي دڙي جي هيٺاهين تهه مان پٿر جي ٿانو جو هڪ اهڙو ٽڪر بہ مليو آهي، جنهن جهڙي چٽسالي "تل اسمار"، "ڪش" ۽ "سوسہ" جي ٿانون جهڙي آهي.

عربن جي زماني ۾ بہ واپارين جا قافلا سنڌ، ايران، خراسان ۽ عراق کان ايندا ويندا هئا. اهي بہ هن رستي سان ويندا هئا. عرب جاگرافيدانن، سياحن ۽ تاريخدانن جي ڪتابن ۾ اهڙو احوال ملي ٿو. ابن خردازبہ (١) جي بيان موجب جيڪي قافلا خراسان کان مڪران ۽ سنڌ وغيره ويندا هئا، انهن جي مسافري جي پهرين منزل فهرج هوندي هئي. انهيءَ زماني ۾ انهيءَ نالي وارا ٽي شهر هئا، پر هي شهر صوبي "ڪرمان" ۾ هو، جيڪو اتان جي ٻن شهرن "بم" ۽ "نرماسير" جي اوپر ۽ باديہ ايران جي ڪناري تي هو. "سيرجان" کان اوپر جي طرف مڪران وڃڻ واري سڙڪ "بم" ۽ "نرماسير" کان ٿيندي، فهرج پهچندي هئي (٢). ابن خردازبہ فهرج کان مڪران جي شهر "طاهران" (٣) جو مفاصلو ٣٢ ميل ٻڌايو آهي. ابن خردازبہ انهيءَ شاهراهہ جي شهرن جا نالا بہ ڏنا آهن، جهڙوڪ: مڪران، ميد، ارما بيل، خمبلي، ديبل، سهبان (٤). يوناني، يهودي ۽ روسي واپاري بہ انهيءَ رستي سان سنڌ ۾ ايندا ويندا هئا.

---

(١) هو ٽائين صدي عيسوي ۾ ٿي گذريو. هو معتمد خليفي عباسي جي ڏينهن ۾ ٽپال ۽ خفيہ اطلاعات جي محڪمي جو آفيسر هو. سندس ڪتاب "المسالڪ والممالڪ" ۾ هيءَ معلومات ملي ٿي. سندس ڪتاب سن ١٨٨٩ع ۾ "ڊي غوجي" بريل ليڊن مان شايع ڪيو.

(٢) جغرافيہ خلافت مشرقي: جي لي اسٽرينج، اردو ترجمہ محمد جميل الرحمان، جامع عثمانيہ، حيدرآباد دڪن، سال ١٩٣٠ع، ص ٤٨١، ٤٩٣، ٤٩٦.

(٣) مڪران جي سرحد هن شهر کان شروع ٿيندي هئي (تاريخ سنڌ، مولانا ابو ظفر ندوي).

(٤) عرب و هند کے تعلقات: مولانا سيد سليمان ندوي، هندستاني ايڪاڊمي الهہ آباد، سال ١٩٣٠ع، ص ٢٤.

عرب ليکڪن مڪران جي گاديءَ جو هنڌ "فنزبور" يا "بنجبور" (پنجگور) ڄاڻايو آهي. فهرج کان مڪران جي گاديءَ واري شهر جو مفاصلو ١٤ فرسخ ٻڌايو ويو آهي.

ابن حوقل جي نقشي ۾ ٻه هن رستي جي نشاندهي ملي ٿي. ان رستي سان هن ديبل تائين جن شهرن جا نالا ڏنا آهن، اهي هي آهن: اصفقہ، راسڪ، دارڪ، ڪيز (۱) (ڪيچ=مڪران)، ارما بيل (لس ٻيلو)، قنبلي، دابل (ديبل). ان کان پوءِ سنڌ ۾ سيوهڻ تائين جن شهرن جا نالا ڏنا اٿس، اهي آهن: نيرون، منجابري (۲)، سدوسان (۳).

سيوهڻ: آثار قديمہ جي ماهرن جو رايو آهي تہ "سيوهڻ" نہ فقط موئن جي دڙي جي تهذيب واري زماني ۾ آباد هو، پر ان کان بہ گهڻو اڳ وسيل هو (۴). آرين بہ اچڻ سان هن شهر کي نئين طرح وسايو. موجوده نالو "سيوهڻ" بہ آرين جي ڏنل نالي جي بگڙيل بناوت آهي. آرين جي هڪ قبيلي "شوي" جي ڪري مٿس اهو نالو پيو. يعني "سيوستان"، اصل ۾ آهي: "شواستان" (شوي+استان=جاءِ). اهڙيءَ طرح "سيوهڻ"، "شو واهڻ" (شو+ واهڻ=ننڍو شهر) چئي سگهجي ٿو. معلوم ٿئي ٿو، تہ آرين هن شهر کي "شو استان" يا "شو واهڻ" سڏيو، جيڪي بدلجي "سيوستان" ۽ "سيوهڻ" ٿيا آهن. قديم سنڌ جي وسيع حدن ۾ "شوي" آرين جي نالي پٺيان ٻيا بہ شهر آهن، جهڙوڪ: ملتان واري پرڳڻي ۾ "شور ڪوٽ" ۽ موجوده بلوچستان ۾ "سوي" (سبي)، جيڪو اصل ۾ "شوي" هوندو.

سڪندر جي زماني جا يوناني ليکڪ هن شهر کي "سنڌ يمانا" ڪري ڄاڻائين ٿا. هتي جي بادشاهہ "سامبوس" يا "سمباس"، سڪندر جي اڳيان هٿيار ڦٽا ڪيا هئا (۵). ڀانئجي ٿو تہ "سنڌ يمانا"، سيوهڻ جي بگڙيل بناوت آهي. عرب مورخن ۽ سياحن جي ڪتابن ۾ بہ هن شهر جي بگڙيل صورت ملي ٿي. بلاذري (وفات ۲۷۹هہ)، هن کي "سهبان" ۽ "سدوسان" ڪري لکيو آهي (۶). اصطخري (۷) (چوٿين صدي هجري) ۽ بشاري مقدسي (چوٿين صدي هجري) (۸) بہ "سدوسان" لکيو آهي. مشهور سياح ابن بطوطہ (وفات ۷۷۹هہ) هن شهر جو نالو "سيوستان" لکيو آهي (۹).

---

(۱) جي- لي استرينج، اصطخري ۽ ابن حوقل جي حوالي سان لکيو آهي تہ "فنزبور" (پنج گور) کان سڙڪ "ڪيز" (ڪيچ) ايندي هئي. ڪيز کان ارما بيل (لس ٻيلو) جون ٦ منزلون هيون. ارما بيل کان قنبلي ٻہ منزلون هو. "قنبلي" کان ديبل چار منزلون هو. (ص ۵۰۱)

(۲) منجابري، مانجهند جي بگڙيل صورت معلوم ٿئي ٿي.

(۳) سيوستان (سيوهڻ).

(4) Memoirs of Geological Survey, Vol: 17, Part 1

(۵) ڪاڪو ڀيرومل: سنڌي ٻولي جي تاريخ، ص ۱۲٦.

(6) Gazzetteer of Sind, H.T. Sorley, 1968, P. 143

(۷) هندستان عربون ڪي نظر مين، جلد اول، ص ۹ ۽ ۹۱.

(۸) احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، محمد بن احمد بشاري مقدسي، بحوالہ هندستان عربون ڪي نظر مين، جلد اول، ص ۳۸۲.

(۹) سفرنامہ ابن بطوطہ. جلد دوم، بحوالہ هندستان عربون ڪي نظر مين، جلد ۲، ص ۲۵۸.

سيوهڻ کي قديم زماني کان خاص حيثيت حاصل رهي آهي، ڇاڪاڻ جو سنڌ تي جڏهن به اتر يا الهندي کان ڪاهه ٿيندي هئي، ته سيوهڻ سنڌ جي بچاءَ لاءِ هڪ دروازي جو ڪم ڏيندو هو. سيوهڻ لڪيءَ جي پهاڙن جي ڪري، اهڙيءَ حالت ۾ آهي، جو ان تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ آسانيءَ سان هيٺاهين سنڌ تي قبضو ڪري سگهجي ٿو، انهيءَ ڪري سيوهڻ هڪ مکيه علائقو هو ۽ ان جي قلعي کي فتح ڪرڻ، سنڌ جي فتح لاءِ ضروري سمجهيو ويندو هو. سڪندر مقدوني جڏهن ٣٢٦ سال قبل مسيح ۾ ڪاهي آيو هو ته سيوهڻ فتح ڪيو هئائين ۽ سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ڪرائي هئائين. انهيءَ ڪري سيوهڻ وارو قلعو "سڪندر جو قلعو" جي نالي سان مشهور ٿي ويو. محمد بن قاسم به هي قلعو فتح ڪري، پوءِ مٿي وڌيو هو. سن ٦٩٧هه (١٢٩٧ع) ۾ دهليءَ جي حاڪم غياث‌الدين بلبن جي ڏينهن ۾ سنڌ تي ڪاهه ٿي هئي: انهن به پهريائين "سيوهڻ" تي حملو ڪيو هو. جلال‌الدين خوارزم شاهه به پهريائين سيوهڻ قبضي هيٺ آندو هو. شاهه بيگ ارغون به جڏهن سنڌ تي قبضو ٿي ڪيو، ته هن سن ٩٢٦هه (١٥٢٠ع) ۾ پهريائين سيوهڻ تي قبضو ڪيو. همايون به ياج وقت جڏهن سنڌ ۾ آيو هو، ته هن سيوهڻ هٿ ڪرڻ جي وڏي ڪوشش ڪئي هئي، پر ڪامياب ڪونه ٿيو هو. سن ١٠٠٠ هه (١٥٩١ع) ۾ اڪبر جي سپه سالار عبدالرحيم خانخانان جڏهن سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ته پهريائين سيوهڻ تي حملو ڪيائين.

قديم زماني ۾ هن علائقي کي "سيوستان" ۽ فقط قلعي کي "سيوهڻ" سڏيو ويندو هو(١). سيوستان علائقي جون حدون تمام وسيع هيون. هندو راڄ ۾ سنڌ پنجن علائقن ۾ ورهايل هوندي هئي. برهمڻ آباد، سيوستان، اسڪلنده، ملتان ۽ اروڙ. سيوستان جي علائقي ۾ وري ڪيترائي پرڳڻا هئا، جهڙوڪ: ٻڍيه، جنگان، رونجهان، ڪوهه پايه ۽ مڪران (٢). "ٻڍيه" وارو پرڳڻو، لاڙڪاڻي ۽ جيڪب‌آباد ضلعن تي مشتمل هو(٣). جنگان، سنڌ جي ڪوهستاني علائقي تي مشتمل هو؛ رونجهاڻ ۾ بلوچستان وارو حصو اچي ٿي ويو(٤). ڪوهه پايه ۾ ڪاڇي وارو حصو اچي ٿي ويو. مڪران ۾ موجوده مڪران ۽ لس ٻيلو اچي ٿي ويو.

هن سرزمين ۾ ڪيئي عالم، فاضل ۽ الله وارا رهيا آهن. سنڌ جي اوليائن جي سرتاج حضرت قلندر شهباز به هن شهر کي پنهنجو آخري آرامگاهه بنايو. دلو راءِ جو نيڊو ياءُ چِتو امرائي به هتي ئي مدفون آهي. قاضي قاضن جا وڏا به هتي جا هئا. لاهور ۾ اهل الله حضرت ميان مير به سيوهڻ جو هو. اڪبر جي نَوَ رتنن ۾ ابوالفضل ۽ ملا فيضي به شمار ٿين ٿا، جيڪي وڏا عالم، مدبر ۽ سياستدان هئا. انهن جا وڏا به سيوهڻ جي پسگردائي "ريل" جا رهاڪو هئا.

---

(١) قديم سنڌ، ان جا شهر ۽ ماڻهو: مرزا قليچ بيگ، ص ٢٣٩.
(٢) چچ نامه: سنڌي ترجمو، مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٥٤ع، ص ٢٢.
(٣) ايضاً، ص ٤٠٣.
(٤) اشارا ۽ واڌارا: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ٤٠٢.

سيوهڻ ۾ قلندر شهباز جي آمد: هينئر سيوهڻ حضرت قلندر شهباز رح جي نالي کان مشهور آهي. حضرت قلندر شهباز مذڪور رستي سان "منگهو پير" ۽ "اڪي" کان ٺٽو سيوهڻ ۾ آيو. سيوهڻ ۾ ڪجهه وقت رهڻ کان پوءِ سنڌ ۽ ملتان جو اڪيلي سر به سير ۽ سفر ڪيائين، ته پنهنجن دوستن، جهڙوڪ: حضرت غوث بهاءُالحق زڪريا ملتاني، بابا فريدُ گنج شڪر ۽ سيد جلال سرخ بخاري سان گڏجي به سنڌ ۽ ملتان وارن علائقن جي ڪيترن ئي ماڳن ۽ مڪانن تي ويا.

تحفة الڪرام ۾ آيو آهي ته منگهو پير، غوث بهاءُالحق زڪريا ملتاني جو همعصر هو. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته حضرت قلندر شهباز جي هن بزرگ سان سندس ملاقات ٿي هوندي، ڇاڪاڻ جو حضرت قلندر شهباز انهيءَ ئي رستي سان آيو هو ۽ اتي سندس آثار به آهن، جن جو ذڪر اڳ ۾ اچي چڪو آهي. سيوهڻ لڳ لڪيءَ ۾ سيد صدرالدين شاهه لڪياري سان ملاقات ڪيائين. نيرن ڪوٽ جي پيرسان ريحان جنگليءَ سان مليا، جيڪو حضرت زڪريا ملتاني جو مريد هو. بکر ۾ شاهه صدرالدين رضوي جي درگاهه تي چلي ڪڍڻ جي روايت مشهور آهي. پاٽ پراڻيءَ ۾ حاجي اسماعيل پنوهر سان روح رهاڻ ڪيائين. ذڪر ڪيل چئن دوستن جي سير و سفر جا ماڳ به سنڌ ۽ ملتان واري علائقي ۾ مختلف هنڌن تي ملن ٿا. سيوهڻ ۾ يڪٿنبي وارو ٿلهو سندن يادگار آهي، جتي ويهي روح رهاڻ ڪندا هئا. "سرواهي" ضلعي رحيم يارخان ۾ حضرت غوث بهاءُالحق زڪريا ملتاني جي سوٽ "پير موسيٰ نواب" جو مقبرو آهي. ان مقبري جي لڳ هڪ مسجد آهي، جيڪا مسجد "چار يار والي" جي نالي سڏي وڃي ٿي. روايت آهي ته انهيءَ جاءِ تي ذڪر ڪيل چار دوست اچي رهيا هئا. سندن ياد کي قائم رکڻ لاءِ پير موسيٰ نواب اتي مسجد تعمير ڪرائي.

ملتان ۾ آمد: آثار ۽ اهڃاڻ ٻڌائين ٿا، ته حضرت قلندر شهباز جڏهن سنڌ ۾ آيو، تڏهن سير و سفر ڪندي اچي سيوهڻ ۾ رهيو. ان کان پوءِ سنڌ جو سير و سفر ڪندي ملتان ويو. حضرت غوث بهاءُالحق زڪريا سان سندس ملاقات ٿي. ان کان پوءِ ان سان گڏجي سنڌ ۽ ملتان واري علائقي جو سفر ڪيائين. نه فقط ايترو، پر تحفة الڪرام جي هڪ روايت موجب حضرت غوث بهاءُالحق زڪريا ۽ سندس فرزند صدرالدين عارف سان گڏجي سنڌ جو سير وسفر ڪندي ٺٽي جي پير پٺي سان ملاقات ڪيائون.

قلندر نامه جي مصنف لکيو آهي، ته سن ٦٤٩هه (١٢٥١ع) ۾ سيوهڻ ۾ آيو. پير پٺي سن ٦٤٢هه (١٢٤٤ع) ۾ وفات ڪئي. جيڪڏهن تحفة الڪرام جي روايت صحيح آهي ته پوءِ چئبو، ته ٦٤٢هه کان به اڳ سنڌ ۾ آيو. تاريخي شهادتن مان معلوم ٿئي ٿو ته ٦٤٢هه کان اڳ ۾ سنڌ ۾ آيا. ان لاءِ هي تاريخي ڳالهيون ذهن ۾ رکڻ گهرجن:

۱- سنڌ مان ٿي ملتان ويا، جتي حضرت غوث رح سان ملاقات ڪيائين ۽ ان سان گڏجي سنڌ ۽ ملتان جو سير و سفر ڪيائون. حضرت غوث سن ۶۶۱هه (۱۲۶۳ع) ۾ وفات ڪئي.

۲- تاريخ معصومي ۽ تاريخ فيروز شاهي جي صاحبن، سلطان غياث‌الدين بلبن جي پٽ شهزادي محمد سان ملتان ۾ حضرت قلندر شهباز جي ملاقات ڏيکاري آهي. سلطان محمد سن ۶۶۹هه ڌاري ملتان جو گورنر ٿيو. يعني حضرت غوث جي وفات کان پوءِ شهزاد و ملتان ۾ آيو.

انهن حقيقتن مان واضح ٿئي ٿو ته حضرت شهباز سائين ۶۴۲هه کان گهڻو اڳ سنڌ ۾ آيو. سير و سفر ڪندي، ۶۴۲هه کان اڳ ملتان ويو. ان کان پوءِ حضرت غوث سان گڏجي سيروسفر ڪيائين ۽ هڪ سفر دوران جڏهن حضرت غوث جو فرزند صدرالدين عارف سائن گڏ هو، پير پٽي سان ملاقات ڪيائون. اهو سير و سفر ۾ ۶۴۲هه کان اڳ ڪيائون، ڇاڪاڻ جو ۶۴۳هه ۾ پير پٽي وفات ڪئي.

معلوم ائين ٿو ٿئي ته سير و سفر کان پوءِ ۶۶۹هه ۾ سيوهڻ ۾ اقامت اختيار ڪيائون. حضرت غوث جي وفات کان پوءِ ۶۶۹هه ۾ سلطان محمد جي ڏينهن ۾ ٻيهر ملتان ويا ۽ حضرت غوث جي فرزند صدرالدين عارف ۽ سلطان محمد سان ملاقاتون ڪيائون. سلطان محمد کين ملتان ۾ رهڻ لاءِ عرض ڪيو، پر پاڻ نه مڃيائون ۽ وري سيوهڻ موٽي آيا. اها ڳالهه بالڪل غلط آهي، ته حضرت شهباز سائين ۶۴۹هه ۾ سيوهڻ ۾ آيو ۽ ۶۵۰هه ۾ وفات ڪيائين. سندن وفات جو سال ۶۷۳هه (۱۲۷۴ع) ئي صحيح معلوم ٿئي ٿو.

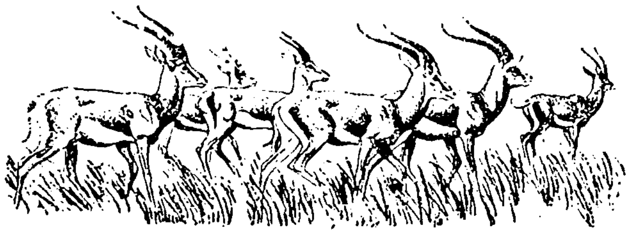

ترڪي ۽ سنڌ جو ثقافتي ۽ لساني ڳانڍاپو

ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل

غزنوين جي ڪاهن کان اڳ، ننڍي کنڊ تي ترڪ قبيلن-ڪشن ۽ وائيٽ هنز جون يلغارون به ٿيون، ظاهر آهي ته انهن جي آمد به هن خطي تي ڪي اثر ڇڏيا هوندا. پر ڪنهن محقق اڃا انهن جو مطالعو نه ڪيو آهي ۽ انهن جي نشاندهي نه ڪئي آهي.

دين فطرت يعني اسلام عرب واپارين ۽ ملاحن ذريعي ننڍي کنڊ ۾ پهتو، جن گهڻو اڳ مڪران-هندي سمنڊ جي ڪنارن ۽ خليج بنگال تي اڇي پنهنجون آباديون قائم ڪيون. پر ۷۱۲ع ۾ محمد بن قاسم هٿان سنڌ ۽ ملتان جي فتح ننڍي کنڊ ۾ اسلام جي تاريخ جو نئون باب کوليو ۽ هتان جي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت اسلامي اثر کان مستفيد ٿيڻ شروع ٿي. ٽي صديون پوءِ وچ ايشيا جي ترڪ مسلمانن هجرت ۽ فتحن ذريعي ترڪيءَ جو رخ ڪيو ۽ انهن مان ڪيترا هن ڌرتيءَ تائين به پهتا.

عربن جي فتح کان پوءِ ڪيترا مسلمان هندي سمنڊ جي ڪنارن، سنڌ، پنجاب ۽ ڪشمير ۾ اچي آباد ٿيا، ۽ اهو سلسلو غزنوي خاندان جي حڪمرانيءَ تائين هلندو رهيو. سلطان محمود غزنوي کان وٺي ۱۹ صدي جي اڌ تائين، هن ننڍي کنڊ جو وڏو حصو ترڪن، ترڪستان ۽ آذربائيجان جي حڪمرانيءَ هيٺ رهيو. ارغون ۽ ترخان جن ۱۵۲۱ع کان وٺي ۱۶۱۲ع تائين سنڌ تي حڪومت ڪئي، سي پڻ ترڪ هئا. ان ڪري انهيءَ ڇوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته سنڌ ۽ هند جي تاريخ، ترڪن جي تاريخ سان ڳنڍي پئي آهي. انهيءَ رشتي سبب ترڪيءَ ۽ ترڪن سنڌ خواهه هند جي ثقافتي ۽ لساني خزاني تي اثر ڇڏيا آهن، تن جي آساني سان نشاندهي ڪري سگهجي ٿي.

ننڍي کنڊ ۽ ترڪي جي وچ ۾ پهريون دفعو ثقافتي لاڳاپن جي ابتدا ۱۴۵۳ع ۾ قسطنطنيه جي فتح بعد سلطان محمد ثاني، جنهن کي فاتح قسطنطنيه (استانبول) سڏيو وڃي ٿو (۱۴۵۱-۱۴۸۱) جي دور ۾ ٿي. انهن لاڳاپن جو جوڙيندڙ هو سلطان محمود شاهه جو وڏو وزير محمود گاوان (۱۴۶۱-۱۴۸۱) جنهن دولت عثمانيه جي تجارتي سرحدن کي ڦهلائي بلقان تائين آندو هو(۱).

سلطان سليم پهرئين (۱۵۱۲-۱۵۲۰) جي ايامڪاريءَ ۾ انهن لاڳاپن ۾ اڃا به وڌيڪ وسعت پيدا ٿي. هن هٿان مصر ۽ عرب دنيا جي فتح کان پوءِ ترڪن جي سياسي، سماجي،

ثقافتي ۽ تجارتي دنيا جي پکيڙ ۾ وسعت آئي ۽ ترڪي ثقافت خواهه ٻولي کي اثرانداز ٿيڻ جا وڏيڪ موقعا مليا. هن ئي حڪمران پنجاهه جنگي ٻيڙا نهرائڻ جو حڪم نامو صادر ڪيو هو ته جيئن مسلم هند مان پورچوگيزن جي پاڙ پٽي وجي (٢). جڏهن انهيءَ حڪمران ۽ سندس جاءِ نشين سلطان سليمان خان جي دور حڪومت ۾ گاڏهو سمنڊ ترڪن جي اختيار هيٺ اچي ويو ته عثماني ترڪن کي پهريون دفعو سنڌو سنڌون نندي ڪنڌ سان رابطي قائم ڪرڻ جو موقعو مليو (٣).

١٥٣٦ع ۾ گجرات جي حڪمران بهادرشاهه پنهنجو سفير موڪلي سلطان سليمان خان کان پورچوگيزن خلاف مدد گهري هئي، جيڪي ان وقت الهندي هندستان جي ساحلي وسندين تي قابض ٿي چڪا هئا (٤). سلطان سليمان انهيءَ عرض جي جوڳي موٽ ڏني ۽ خادم سليمان پاشا جي اڳواڻي ۾ ١٥٣٨ ۾ پنهنجو بحري ٻيڙو موڪلي پورچوگيزن جون ڪنهن حد تائين پاڙون پٽايون.

١٥٥٣ع ۾ هندستان جي ئي سرحدن اندر ترڪ اميرالبحر سيدي علي رئيس ۽ پورچوگيزن جي هندي سمنڊ جي سيني تي جهڙپ ٿي. جيتوڻيڪ طوفان جي آفت سيدي علي رئيس جي قوت کي گهٽائي ڇڏيو هو، پر پوءِ به هن جي بهادريءَ جي هاڪ اڄ به تاريخ جي ورقن ۾ محفوظ آهي. پورچوگيزن سان وڙهندي ۽ طوفان جو مقابلو ڪندي گجراتي حڪمران جي حدن ۾ پهتو. ان وقت هن وٽ ڪوبه ٻيڙو اهڙيءَ حالت ۾ صحيح سلامت ڪونه بچيو هو، جو هو پاڻيءَ ذريعي وطن واپس موٽي سگهي. ان ڪري ڪيس خشڪي ذريعي موٽڻو پيو هو.

سيدي علي جو چوڻ آهي ته گجرات جي حڪمران هن کي گورنر جو عهدو آڇيو هو، پر وطن جي آڪير ڪيس اهو قبول ڪرڻ کان روڪيو، پر ان هوندي به هن پنهنجا ٢٠٠ جوڌا جوان گجراتي سلطان جي حوالي ڪيا ته جيئن اهي ملڪ دشمن قوتن جو خاتمو آڻي، گجرات ۾ امن امان قائم ڪن.

١٥٥٥ع ۾ سيدي علي رئيس سنڌ ذريعي ترڪي موٽيو. انهن ڏهاڙن سنڌ تي مرزا شاهه حسن ارغون جي حڪمراني هئي. سيدي علي رئيس ترڪي پهچڻ کان پوءِ ”مرآة الممالڪ“ نالي سفرنامو لکيو، جنهن ۾ هن تنهن دؤر جي چڱ ته تاريخ کي سموهيو آهي. اهو ترڪي ٻوليءَ جو پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ سورهين صديءَ جي سنڌ جي ثقافتي ۽ سياسي حالتن جو نقشو چٽيو ويو آهي. هن انهيءَ ڪتاب ۾ حڪمرانن جي رويي جو خاڪو چٽيو آهي، درگاهن ۽ خانقاهن جو احوال ڏنو آهي ۽ سنڌواسين جي مهمان نوازي جي واکاڻ ڪئي آهي. انهيءَ وقت سنڌ جو حڪمران شاهه حسن ارغون، ترخانن سان لڙاين ۾ مصروف هو. هتي به ڪيس سنڌ جي حڪمران آڇ ڏني ته سندس بازو بڻجي پئي، پر سيدي علي کي وري به انڪار ڪرڻو پيو. پر پوءِ به هو شاهه حسن ارغون پاران ترخانن سان وڙهيو، ۽ هن جي ماڻهن انهيءَ ويڙهه ۾ اسلحي جي استعمال وارين صلاحيتن جو ڀرپور استعمال ڪيو.

سيدي علي رئيس پهريون ترڪ آهي، جنهن ترڪيءَ ۾ سنڌ کي روشناس ڪرايو. هن، اميرالبحر، سياح ۽ جوڌي جوان جو سفرنامو هڪ تاريخي دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. هن جي ڪتاب ”مرأة الممالڪ“ پڙهڻ کان پوءِ اها ڳالهه تسليم ڪرڻي پئي ٿي ته ترڪي ان وقت به سنڌ ۽ هند سان لساني ۽ ثقافتي رشتن سبب مليل پئي هئي.

سيدي علي رئيس کان وٺي هندستان ۾ مغل سلطنت جي خاتمي تائين ننڍي کنڊ ۽ ترڪي جا لاڳاپا نه رڳو قائم ۽ دائم رهيا، پر انهن ۾ وقت ۽ حالتن جي مطابق پختگي به ايندي رهي. ۽ پوءِ به ننڍي کنڊ تي برطانوي حڪومت قائم ٿي ته سنڌ ۽ هند ترڪي جي انهن رشتن ناتن کي نظرانداز نه ڪيو. اهوئي سبب آهي جو ”خلافت تحريڪ“ جي حوالي سان هتان جا ماڻهو سالن جا سال ترڪيءَ جي اخلاقي، سياسي ۽ مالي مدد ڪندا رهيا. انهيءَ عرصي ۾ ترڪي ثقافت کي هتان جي عوام پنهنجي ثقافت ڪري ورتي. ترڪي جي مشهور شخصيتن جا ڏينهن ملهايا ويا. سندن نالن پنيان يادگار قائم ڪيا ويا. اخبار ”الوحيد“ جو اجراءُ به انهيءَ سلسلي جي ڪڙي آهي. عوام لٽي ڪپڙي ۽ اٿڻ ويهڻ ۾ پاڻ کي ترڪن جي ويجهو آڻڻ شروع ڪيو. ترڪي ٽوپيءَ جو رواج انهيءَ ئي دور ۾ پيو. ترڪي ٻولي، تاريخ ۽ مسئلا اديبن جي قلم جو موضوع بڻجي ويا.

سنڌ ته انهيءَ وقت کان ئي ترڪيءَ جو اثر قبول ڪيو، جڏهن هتي ارغونن ۽ ترخانن جي حڪمراني شروع ٿي؛ ڇو ته اهي قبيلا خود ترڪ هئا ۽ چيو ويندو آهي ته ”عوام جو دين پنهنجي حاڪمن جهڙو ٿيندو آهي“، تيئن حاڪمن جي ثقافت به سنڌين جي ثقافت تي اثرانداز ٿي.

اسان کي ڄاڻ آهي ته عربن جي آمد کان وٺي انگريزن جي آمد تائين سنڌ ۾ فارسي ۽ عربي ٻولين کي سرڪاري حيثيت رهي. پر هندستان جي ٻين هنڌن تي، حڪمران گهراڻي ۾ ترڪي زبان ڳالهائي ويندي هئي. اهڙن حڪمرانن سنڌ تي به حڪومت ڪئي. سنڌي زبان ۾ ڪيترائي ترڪي لفظ شامل ٿيا آهن ۽ ترڪي ٻوليءَ سنڌيءَ تي وڏو اثر ڇڏيو آهي.

ارغونن ۽ ترخانن ذريعي ڪيترائي ترڪي اصطلاح، محاورا ۽ لفظ سنڌيءَ ۾ داخل ٿيا. ان کان سواءِ ماڻهن جا نالا، ڪاڌي پيتي جي شين جا نالا، لٽي ڪپڙي سان واسطو رکندڙ شين جا نالا اڄ به سنڌيءَ ۾ موجود آهن، جن جو بنياد ۽ اصل نسل ترڪي زبان آهي.

نه رڳو ايترو، پر اسان کي پنهنجي ثقافتي ورثي تي به ترڪي ثقافت جا اثرات نمايان طور تي نظر اچن ٿا. رهڻي ڪهڻي جا ڪيترا طور طريقا، عمارتون ۽ رسمون، وڏا ڏينهن ملهائڻ جا ڍنگ ۽ ٻيون ڪيتريون ان ڳڻت ڳالهيون اسان کي ترڪي ثقافت جي ياد ڏيارين ٿيون مغل سلطنت جي خاتمي (١٨٥٧ع) تائين اسان جا ڪيترا عالم ترڪي زبان ۽ علم و ادب جي مطالعي ۾ مهارت رکندا هئا. اهوئي سبب آهي جو امير خسرو جي ترڪي شاعري اڄ ڏينهن ننڍي کنڊ ۾ محفوظ رهي سگهي آهي. ان کان سواءِ ملان فيضي، هن جو ڀاءُ ابوالفضل، شيخ.

فيض الله، شهاب الدين احمد، ملان عبدالحڪيم سيالڪوٽي، پيا ڪيترا عالم دولت عثمانيه ۾ پليءَ پت ڄاتا سڃاتا ويندا هئا. هنن جون قلمي ڪاوشون استنبول تائين پهچي شهرت ماڻي چڪيون هيون ۽ سنڌ ن قلمي ڪتابن کي اڄ به ترڪي جي علمي دنيا ۾ قدر جي نگاهه سان ڏٺو ۽ پڙهيو وڃي ٿو.

پاڻ ڪيترن ئي اهڙن لفظن جي لڙهي ناهي سگهون ٿا، جيڪي سنڌي ڪان سواءِ ٻين پاڪستاني ٻولين ۾ به اڄ سوڏا ڪم اچن ٿا. پر انهن جو اصل نسل يا رشتو ناتو ترڪي زبان سان آهي. جهڙوڪ: ”آپا“، ”چپقلش“، ”چڪ“، ”چُل“، ”سوغات“، ”قورمو“، ”يلغار“ وغيره.

اهي ته اهڙا لفظ هئا، جيڪي ترڪيءَ جا آهن، پر ان ڪان سواءِ ڪوڙ اهڙا لفظ پڻ موجود آهن، جيڪي سنڌي ۽ ترڪي ۾ ته استعمال ٿين ٿا، مگر انهن جي اصل نسل يا بُنِ بنياد جي خبر نه ٿي پئي؛ مثال: ”بابا“، ”پلاءُ“، ”سلوار“ وغيره.

ارغونن ۽ ترخانن جي زماني ۾ سنڌ ۾ جيڪي ترڪ قبيلا آباد ٿيا هوندا، تن سان سنڌي ”ترڪ“ ۽ ”قزاق“ شايد انهيءَ دور سان واسطو رکن ٿا. انهن ذريعي به ڪيترا ترڪي زبان جا لفظ سنڌيءَ ۾ به اهڙي ۽ انهيءَ معنيٰ ۾ اصلي صورت ۾ موجود آهن. جهڙوڪ: بيرڪ، ڪارا.

ان ڪان سواءِ ڪيترا نالا به پاڻ کي ترڪي اصل جا نظر اچن ٿا. جيئن: خاتون، قليچ.

سنڌيءَ ۾ ڪيترا اهڙا لفظ به موجود آهن، جيڪي پنهنجي معنيٰ ته بدلائي چڪا آهن، پر آهن اصل ۾ ترڪي ٻوليءَ جا. مثال: ”اوطاق“، ”ڪپتان“/”ڪان“، ”بيبي“، ”چاق“.

ان ڪان سواءِ سنڌيءَ ۾ اهڙا لفظ به موجود آهن، جيڪي ٻين پاڪستاني ٻولين ۾ استعمال ٿين ٿا ۽ اهي وري ترڪي زبان ۾ به آهن. جيئن: ڪاڪا (ڪاڪو).

سنڌي ۽ پاڪستان جي ٻين ٻولين ۾ اهڙا لفظ به استعمال ٿيندا رهن ٿا، جيڪي ترڪي ۾ به استعمال ٿين ٿا. پر اصل ۾ اهي ترڪي ٻوليءَ جا لفظ ڪونهن. پر انهن مڙني ٻولين جي ”گڏيل ورثي“ جي حيثيت رکن ٿا. جهڙوڪ: افندي (يوناني لفظ)، بارود (يوناني لفظ) (٥).

منهنجي ڳاڻاٽي موجب ٣٥٠٠ لفظ اهڙا آهن، جيڪي هڪ ئي وقت ترڪي ۽ پاڪستاني ٻولين ۾ استعمال ٿين ٿا. انهن جو تفصيل منهنجي ڪتاب ”ترڪي، پاڪستان ۽ ايران ۾ استعمال ٿيندڙ مشترڪ لفظن جو ورثو“ ۾ ملندو. پر هتي اهو مناسب ٿيندو ته آءٌ ترڪي اصل وارن لفظن جو ذڪر ڪريان ۽ ترڪي گرامر جي اهڙين خصوصيتن جي نشاندهي ڪريان، جن سنڌي ۽ پاڪستان جي ٻين ٻولين تي اثر ڇڏيو آهي.

(الف) ترڪيءَ جا سنڌي ۽ پاڪستان جي ٻين ٻولين ۾ ڪم ايندڙ/استعمال ٿيندڙ لفظ:
آغا، اتا ترڪ، اتاليق، اردو، ازبڪ، استانبول (استنبول)، ايلچي، بيگ، بيگم، پاشا، توپ، توپچي، توپ خانو، تغرو، تاتار، ترڪيات، تُمن، تئو، تمغو، توزڪ، چقمق، چت، چمچو، خان، خانو، خاقان، داروغو، ڏاڏو (دادا)، تمنچو، قزلباش، ڪپ، قاشقو.

حوالا

1. Prof. Dr. Halil Inalcik, Bursa, Belleten Say 93, 1960, Vesika 3, 12,40. See also Bernard Lewis, "The Mughals and the ottomans," Pakistan Qnuarterly, Vol: VIII, No:2, p 5.
2. See in the Topkapi Saray archives of Istanbul. written by Amir Kasim Shirwani (d. 1511 A.D.) the Governor of Jeddah, to Muzaffer Shah, the King of Gujrat, under the order of Sultan Salim, T.S. M.A. No: E. 938 Castenheda, IV, 18 and IV, 41 (M.L. Dames J.R.A.S January, 1921, p. 13) Says: Selim urged on the Construction of a large fleet, but did not live to see its completion."
3. Bernard Lewis, op. cit., p. 5.
4. Turkish Lutfi Pasha, Istanbul, 1341, pp. 357 -8; Akhbar-ul-Yamani ff. 33 b, 34 a; Philip Baldaeus. "A Description of the Most Celebrated East India Coasts of Malabar and Coromandal in Churchill's A Collection of Voyages or Travels, Vol. III, London, 1704.
5. Dr Mughal, M. Yakub, Heritage of Common Words in use in Turkey, Pakistan and Iran, Ankara, 1980.

ماخذات

1. Agakay, Mehmet Ali: Turkiye Sozluk, Turk Dil Kurumn Yayinlari-say: 247, Ankara, 1966.
2. Ahmet Vahit (Moran): English-Dictionary, Istanbul, 1929.
3. Bedeviyan, A.K.: Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names, in Latin Armenian, English, French, German, Italian and Turkish Language, I. pp-644; II. pp. 455.
4. Fahir Iz and H.C. Hony: An English-Turkish Dictionary, Oxford, 1955,
5. Jarring Gunner: An Turki-English Dictionary, Lund, 1964, pp. 338.
6. Jarring Gunner: Uzbek Texts from Afghan Turkish with glossary, Lund, 1938.

7. Kadiri Huseyin Kazim: Turk Lugati, Vol. 1-4, Istanbul 1927-1945.
8. Red House, Sir James W.: A Turkish and English Lexicon. Constantinople, 1921.
9. Semseddin Sami, Fraschery: Kamus-i-Turki Istanbul 1317/1901, 1-11, pp. 1575.
10. Seyh Suleyman Efendi: Cagatay vc Turki Osmani Lugati, Istanbul, 1298, 1298, pp. 320.
11. Zenker, J. Th: Diclionnaire turc-arabe person Turkish-arabisch-persisches Handwor terbuch, Leipzig, 1866-1876.

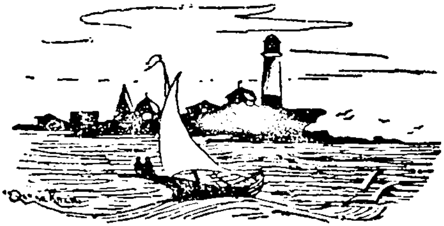

چنڊ موريا جو مقام

(ٿرپارڪر ۾ تاريخي اهميت وارو قبرستان)

پروين ٽالپر

سنڌيڪار: لعل جسڪاڻي

سمورو ننڍو ڪنڊ ۽ خاص طور سنڌ جا شهر، ڳوٺ، جنهن ۾ ڪي مشهور، ڪي وري گمنام، پر نهايت وڏنڊڙ سادا ماڳ ۽ مڪان، ڪي آثار قديم وارن جا ڪوتايل جڳ مشهور ٽاڪ، مطلب ته اسان وٽ چئني پاسن ڪان سيتا جي هڪ وڏي ڪائنات پکڙيل آهي، جنهن ۾ صدين ڪان هزارين سنڌي سيتائون، هن مقدس ماڻ جي پيٽ ۾ سانديل پوتر امانت جيان، اسان جو ماضي، اسان جو ورثو آهن.

ڏنو وڃي ته ٿرپارڪر جي تاريخ جو پوريءَ ريت جائزو وٺڻ لاءِ تمام گهڻو وقت گهرجي ۽ في الوقت موضوع، ٿرپارڪر ضلعي جو "چنڊ موريا جو مقام"، هڪ قتل قبرستان آهي. هن مقالي کي هڪ مڪمل تحقيقي رپورٽ نه سمجهڻ گهرجي، پر هي بنيادي يا مشاهدي طور مختصر حوالا سمجهيا وڃن، تنهنڪري "چنڊ موريا جو مقام" بابت هن تحقيقي رپورٽ کي هڪ شروعات سمجهيو وڃي. ممڪن آهي ته هن تلاش ۽ تحقيق ۾ ڪن اهم نقطن جي وضاحت موجود نه هجي پر يقين آهي ته هيءَ تحقيق کهڻ-پهلو ڳولها ۾ اڳتي هلي معاون ثابت ٿيندي.

"چندر موريا جو مقام" نالي قبرستان، ميرپورخاص کان ڪجهه ميلن جي پنڌ تي، جهلوري روڊ تي آهي. تاريخ جي هڪ شاگردياڻي جي حيثيت ۾، آثار قديمه واري تحقيق جي ڏس ۾، چنڊ موريا جي مقام واري جاءِ تي ٻيهي انسان جو ذهن ننڍي ڪنڊ جي تاريخي ماضيءَ ڏانهن هليو وڃي ٿو ۽ خاص طور چندرگپت موريا جي دور بابت سوچڻ لڳي ٿو ۽ اهڙو خيال اچي ٿو ته، ڪٿي "چنڊ موريا" جو واسطو "چندرگپت موريا" سان ته نه آهي؟

تاريخي حوالن مطابق، چندرگپت موريا قديم ڀارت جو هڪ اهڙو ته مهان حاڪم هو، جنهن جي دور ۾ ڀهريون پيرو هندستان جي هڪ اوائلي، مضبوط ۽ منظم سلطنت جو "مگڌه" جي نالي سان بنياد پيو ۽ ان ڪان وڌيڪ سندس جڳ مشهور گرو ۽ وزير چاڻڪيه پنهنجي ڪتاب "ارٿ شاستر" ۾ هن چندرگپت کي هڪ مثالي راجا ۽ مثالي راڄداني بابت تمام گهڻيون خوبيون ڄاڻايون آهن. چندرگپت موريا جي باري ۾ سڀ کان ڀهريائين اسان کي هڪ يوناني مورخ "ميگسٿنز" جي جڳ مشهور ڪتاب "انڊيڪا" ۾ حوالو ملي ٿو، جنهن ۾ چندرگپت موريا کي

"سينڊرو ڪاپٽس" سڏيو ويو آهي. چندر گپت موريا جي حڪومت جو دور ٣٢٢ ق. م کان ٢٩٧ ق. م آهي. هي حاڪم موريا سلطنت جو باني ۽ جڳ مشهور قديم ڀارت ورش جي حاڪم اشوڪ اعظم جو ڏاڏو هو، جيڪو سڪندر اعظم جو سهيوڳي هجڻ کان علاوه هڪ روايت مطابق هي سڪندر اعظم سان مليو پڻ هو. چندرگپت موريا جي وقت ۾ قديم ڀارت ورش بابت پهريون دفعو هڪ مستند تاريخ پڻ لکي وئي، پر اها ڪٿي بدقسمتي چئجي جو اها لکيل تاريخ سندس آخري ڏينهن بابت الائجي ڇو خاموش آهي؟ ميگسٿينز جي ڪتاب "انڊيڪا" موجب اسان کي فقط اهو معلوم ٿي سگهيو آهي ته هو پنهنجي پٽ جي حق ۾ دستبردار ٿيو هو ۽ پنهنجي راڄڌاني کي الوداع چئي، پوءِ سنياس اختيار ڪيائين. هاڻي سوال ٿا پيدا ٿين ته آخر چندرگپت ڪيڏانهن ويو؟ سندس آخري آرامگاهه ڪٿي آهي؟ هن ڏس ۾ چاڻڪيه جو ڪتاب "ارٿ شاستر" پاڻ ڏي توجهه ڇڪائي ٿو، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته چاڻڪيه جنهن ٻار جي پرورش ڪئي ۽ کيس تعليم ۽ تربيت ڏني هئي، اهو ٻار اڳتي هلي ڀارت ورش جي تاريخ ۾ مهان سپوت چندرگپت جي نالي سان مشهور ٿيو. هن ڪتاب مان وڌيڪ اهڃاڻ معلوم ٿئي ٿو ته هڪ مثالي حاڪم لاءِ مثالي سلطنت ناهڻ ۽ ان کي مضبوط بنياد تي هلائڻ کان پوءِ بهتر آهي ته هو پنهنجي رضا ۽ خوشي سان تخت تان دستبردار ٿي جيوت جا باقي ڏينهن سنياس وٺي. چندرگپت موريا جهڙي عالي مرتبي واري حاڪم لاءِ پڻ اهو ضروري هو ته هُو پڻ سنياس وٺي ۽ اها ڳالهه مڃڻ جوڳي آهي ته هن پڻ سنياس ضرور ورتو هوندو ۽ پنهنجي ٻنهه وڏي ۽ ويڪري سلطنت کي خيرباد چئي ڀارت ورش جي ڪنهن ڪُنڊ ۾ وڃي ٽانئيڪو ٿيو هوندو. اهو پڻ ممڪن آهي ته هو موجوده سنڌ ۾ اچي رهيو هجي. صدين کان سنڌ جي ڀلاري مٽي لنڊي کنڊ ۽ ان کان ٻاهرين رشين، صوفين، ڏاهن ۽ مٺيادار مڙسن لاءِ هميشه ڪشش جو سبب بڻي آهي. ڇا چندرگپت جهڙو غير معمولي ذهين حاڪم سنڌ جي ازلي ڪشش کان بچي سگهيو ٿي؟ هن ڏس ۾ تمام گهڻيون فرضي ڳالهيون، داستان، قصا ۽ جدا جدا روايتون موجود آهن.

چندرگپت جي باري ۾ گذريل صديءَ ۾ باقاعدي تحقيق جو ڪم انگريزن جي دور ۾ ڀن انگريز محققين، لوئيس رائيس ۽ جي- ايف- فليٽ نالي ڪيو. لوئيس رائيس ٻڌائي ٿو ته چندرگپت پنهنجي آخري ڏينهن ۾ جين ڌرم کان تمام گهڻو متاثر ٿيو ۽ تخت کي خيرباد چئي، هڪ جين مٽي جي گُرو نالي "ڀدرباهو" سان گڏجي ڏکڻ هندستان ۾ ميسور جي ويجهو هڪ ٽڪري "چندگيري" وٽ تپسيا ڪندي پنهنجي حياتيءَ جا آخري ڏينهن پورا ڪيائين.

محقق لوئيس رائيس سال ١٨٧٤ع ۾ پنهنجي تحقيق دوران ميسور ويجهو هڪ ٽڪريءَ تي ٺُڪيل اهڙي عبارت ڳولي لڌي، جنهن ۾ چند جين مٽي وارن گُروئن تپسيا ڪندي پنهنجا ڏينهن پاڻ پورا ڪيا هئا. هن عبارت ۾ جن جين گُروئن جا نالا ٺُڪيل هئا، انهن ۾ خاص گرو "آچاريه ڀدربهو گپت" جو ذڪر هو. محقق رائيس سنسڪرت جو غلط ترجمو ڪندي،

مثي ڏنل نالي واري گروهه کي به جدا جدا فرد ٻڌايو، جنهن ۾ هڪ کي جين-گُرو "ڀدرابهو" ۽ ٻئي کي "چندر گپت موريو" ڄاڻايو آهي.

هت اها ڳالهه ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته مٿين نالي واري جُوءِ ۾ تمام گهڻيون جين روايتون موجود هيون، جنهن ۾ هڪ روايت "سراوڙان بلگولا" پڻ هئي، جنهن کي لوئيس پنهنجي تحقيق ۾ شامل ڪري ڇڏيو. هن ٽڪريءَ جي سامهون هڪ ٻي ٽڪري هئي، جنهن تي ڪنهن ماڻهوءَ جو پير چٽيل هو ۽ محقق لوئيس هن ماڻهوءَ جي پير واري نشان کي "چندرگپت موريا" جو پير هجڻ جي دعويٰ ڪئي. محقق لوئيس رائيس پنهنجي تحقيق جو دفاع جن ڳالهين جي بنياد تي ڪيو، اهي هي آهن:

(۱) سراوڙان بلگولا روايت.

(۲) جين-گُرو ۽ انهن جي چيلن جي اڌهلان.

(۳) پٿر تي ٺهيل ماڻهوءَ جو پير ۽ ٽڪريءَ تي ٺُڪيل روايت.

هن کان پوءِ ٻئي محقق، جي- ايف- فليٽ، پهرئين محقق ٹوليس رائيس تي شديد نڪتچيني ڪئي، جنهن ۾ هن سندس ثبوتن کي ڪمزور، غير مدلل ۽ هڪ اهڙو "ڀانيو" (Hypothesis) قرار ڏنو، جنهن جو ڪوبه بنياد ڪونه هو. سڀ کان پهرين محقق فليٽ پٿر واري عبارت کي ليٿوگرافڪ شهادتن جي روشنيءَ ۾ ثابت ڪيو ته اها عبارت وڌ ۾ وڌ اٺ سؤ سال پراڻي هئي. عبارت هن ريت هئي: "هيءَ عبارت هڪ شخص پريو چندر جي وفات وقت جوڙي وئي ٿي." رائيس مطابق هي ماڻهو چندرگپت موريا هو. پر محقق فليٽ هن سان متفق ناهي ۽ دليل ڏيندي چوي ٿو ته پريو چندر جو موت اٺ سئو سال اڳ ۾ ٿيو هو ۽ سندس چندرگپت موريا سان ڪوبه واسطو ٿئو ٿي سگهي، ڇو ته چندر گپت موريا جي حڪومت جو دور اڄ کان به هزار سال اڳ ۾ ثابت ٿي چڪو آهي.

فليٽ مطابق لوئيس رائيس هڪ غير مستند روايت تي ڀروسو ڪيو ۽ سنسڪرت عبارت جو غلط ترجمو پيش ڪري، هڪ مونجهارو پيدا ڪري ڇڏيو. هن ڏس ۾ فليٽ جي تنقيد جائز ۽ قابل قبول سمجهه ۾ اچي ٿي. هن ڳالهه مان صاف ظاهر آهي ته ميسور ۾ جنهن جاءِ کي چندر گپت موريا جي آخري آرامگاهه جي طور تي مشهور ڪيو ويو ۽ هن سلسلي ۾ جيڪي ثبوت فراهم ڪيا ويا، اهي صحيح ثابت ڪونه ٿي سگهيا. بهرحال محقق فليٽ پنهنجي تحقيق جي روشنيءَ ۾ ميسور واريءَ جاءِ تي چندر گپت موريا جي قبر موجود هجڻ واري ڳالهه کي بلڪل رد ڪري ٿو ۽ هنن ٻن محققن کان پوءِ ٻئي ڪنهن به محقق چندر گپت موريا جي آخري آرامگاهه تلاش ڪونه ڪئي. پر فليٽ جي نڪتچيني آئنده جي محققن لاءِ رستا روشن ڪري ڇڏيا.

سراوڙان بلگولا جي روايت جو نئين سري کان جائزو وٺڻ کان پوءِ ذهن ۾ اهو خيال ويهي رهيو ته ميسور جي جاءِ تي ٿرپارڪر ۾ موجود "چندر موريا جو مقام" جو ڪو واسطو چندر گپت موريا سان هجي. هي خيال ان ڪري پيدا ٿيو ته "چندر گپت موريا" ۽ "چند موريا"

۽ صرف هڪ ٻئي سان مشابهه آهن، پر چنب موريا، چندرگپت موريا جو سنڌيءَ ۾ ترجمو آهي، جو ته سنڌيءَ ۾ "چنب" چون، ته وري سنسڪرت ۾ "چندر" چون، باقي رهيو موريا، اهو ٻنهي جاين تي موجود آهي.

چنب موريا جي تاريخي اهميت تي روشني وجهڻ لاءِ ضروري هو ته ٿرپارڪر ضلعي جي روايتي لوڪ ادب ۽ عوامي داستانن جو اڀياس ڪيو وڃي ۽ ان کان سواءِ هن ضلعي جي سرحد سان ملندڙ علائقن، جهڙوڪ: راجستان وغيره جي باري ۾ وڌيڪ معلومات حاصل ڪجي. هن ڏس ۾ سنڌ گزيٽيئر ۱۸۷۴ع کان تحقيق جو آغاز ڪيو ويو.

گزيٽيئر مان معلوم ٿئي ٿو ته ويرا واهه کان ۱۴ ميل اتر ۽ اولهه طرف ڪجهه پراڻا مندر آهن ۽ خيال ڪيو وڃي ٿو ته اهي مندر جين ڌرم جا ٿي سگهن ٿا. هنن مندرن ۾ گوڙيچه نالي هڪ وڏو بُت موجود هو. هن شهر جي ويجهو هڪ قديم وسندي پاري نگر جا آثار مليا آهن، جيڪي اٽڪل ڇهن ميلن ۾ پکڙيل آهن. پاري نگر جو بنياد رکڻ وارو ڌرم سنگهه نالي هڪ شخص هو. اهو معلوم نه ٿي سگهيو آهي ته پاري نگر جو بنياد ڪڏهن پيو. البت اهو معلوم ٿئي ٿو ته اهو شهر سورهين صدي عيسويءَ ۾ تباهه ٿيو هو. هن وقت پنج يا ڇهه مندر هت موجود آهن ۽ ٿرپارڪر جي تاريخ کي سمجهڻ لاءِ ضروري ٿيندو ته انهن مندرن جو اڀياس ڪيو وڃي. ميسور ۾ ته لوئيس رائيس ۽ فليٽ کان علاوه ٻين ڪيترن محققن پڻ تاريخ تي تحقيقي ڪم ڪيو آهي، پر بدقسمتيءَ سان ساڳي نوعيت جو ڪم ٿرپارڪر ضلعي ۾ قطعي ڪونه ٿيو آهي.

چنب موريا جو مقام ۽ ان جي ويجهڙائيءَ ۾ رهندڙ ماڻهن ۾ به عوامي داستان تمام گهڻو هرواسي ٿيا آهن، جن هن مقام ۾ موجود خاص قبر کي تمام گهڻي اهميت ڏني آهي. ٻهرين روايت مطابق "چنب" ۽ "موريا" ٻه شخص هئا. ڪي چون ٿا ته هو پيءُ ۽ پٽ هئا. هن ڏس ۾ ٻيو رايو اهو آهي ته هو ٻئي شخص گرو ۽ ان جو چيلو هئا، جن ٻنهي تمام گهڻو پري کان ڪهي اچي هن جڳهه کي پنهنجي تپسيا لاءِ چونڊيو هو. هڪ دفعي پراڻ دريا ۾ ڪا تمام وڏي ٻوڏ آئي ۽ هو ٻئي تپسيا ڪندڙ پرڏيهي ٻڏي مري ويا ۽ ڏينهن ٻن کان پوءِ سندن لاش دريا جي ڪنڌيءَ تي ترندا نظر آيا، جن کي ڳوٺاڻن پاڻيءَ مان ڪڍي دفنائي ڇڏيو، ڇو ته انهن مان هڪ شخص روحانيت کي پهتل هو ۽ عقيدي جي اظهار طور ماڻهو ان شخص جي سنڌس رتبي مطابق مزار ناهي ڇڏي هئي، جتي اڄ تائين عقيدتمند هر سال ميلو لڳائن ٿا.

هت پيءُ ۽ پٽ، گرو ۽ چيلي وارين ٻنهي روايتن ۾ ٻڏي مرڻ واري ساڳي روايت موجود آهي. پر هت هڪ ٻي دلچسپ ڳالهه اها ٻڌائي وڃي ٿي ته گرو هڪ ڏينهن ناراض ٿي چيلي جي قبر کي ڌڪ هنيو ته سندس قبر غائب ٿي وئي ۽ هن وقت فقط گرو جي قبر هن مقام ۾ موجود آهي. تحقيق جو هن روايت سان ڪوبه واسطو ڪونهي. بهرحال هتان جا رهاڪو هن

روايت تي سڀ متفق آهن ته ”چنڊ موريا“ نالي ڪو پرڏيهي ماڻهو ضرور موجود هو. هاڻي، اهو سوال ٿو پيدا ٿئي، ته ”چنڊ موريا“ ڪير هو؟

”چنڊ موريا جي مقام“ تي هر سال هڪ ميلو لڳي ٿو، جتي هڪ عام سنڌي ميلي وانگر ماڻهو گڏ ٿي جدا جدا راندين، رسمن ۽ تماشن ۾ حصو وٺن ٿا ۽ ممڪن آهي ته هي سڀ رانديون رسمون ۽ تماشا ڪٿي چندرگپت جي دور جو ثقافتي ورثو هجن.

”ارٿ شاستر“ ۽ ”انڊيڪا“ ٻنهي ڪتابن ۾ چندر گپت موريا جي شوق ۽ شغل واري باب ۾ هن راجا جي دلچسپين ۾ ٻيڙين جي ڊوڙ، گهوڙا ڊوڙ ۽ جانورن جا ميلا لڳائڻ شامل آهن. يوناني مورخ هڪ جاءِ تي ”ملهه“ ۽ ”آڪاڙو“ لکي ٿو، جنهن ۾ ٻه اکر ”مل“ ڪتب آڻي ٿو، جنهن جي معنيٰ زور لڳائڻ آهي ۽ ”آڪاڙا“ يعني ورزش واري جاءِ ڪتب آندي اٿس. هت اها ڳالهه ذهن ۾ اچي ٿي ته يوناني مورخ جي تشريح ”مل“ ۽ ”اکاڙا“ اڄڪلهه وارو ”ملاکڙو“ ٿي سگهي ٿو، چندر گپت موريا جي زماني ۾ پڻ ساڳي شئي موجود هئي. اڄوڪو ملاکڙو، چندر گپت موريا جي دور جو ثقافتي ورثو آهي. ميلي جي خصوصيت اها آهي ته هن ميلي جي موقعي تي ٻارن جي جُهنڊ لاهڻ واري رسم ادا ڪئي وڃي ٿي، جيڪا سنڌ ۾ پيرن ۽ فقيرن جي مزارن تي اڪثر ڪري هڪ عام رسم ڏسڻ ۾ اچي ٿي. قديم ايران ۽ قديم هندستان جي موريا دور ۾ پڻ هيءَ رسم ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان موجود هئي. چندر گپت موريا هر سال پنهنجي مٿي جا وار ڏوڻ جو افتتاح ڪندو هو ۽ رعيت ان جي پيروي ڪندي هئي. هي ساڳي رسم ٿرپارڪر جي ”چنڊ موريا جو مقام“ تي هر سال ادا ڪئي وڃي ٿي. پر اهو سيڪجهه والدين تڏهن ڪن ٿا، جڏهن ڪين اولاد نه ٿئي ۽ باس باسڻ کان پوءِ اولاد نه بچندو هجي. ٽين خصوصيت اها آهي ته چندر گپت موريا کي ”گهوڙن جي ڊوڙ“ ۽ ”جانورن جي ميلي“ لڳائڻ ۾ وڏي دلچسپي هوندي هئي ۽ هو هر سال وڏي پيماني تي اهو ميلو لڳرائيندو هو. جيڪڏهن هن جڳهه سان چندر گپت موريا جي آخري آرامگاهه جو واقعي ڪو لاڳاپو ثابت ٿي پوي ته جيڪر هي ميلو هڪ وڏي اهميت حاصل ڪري وٺي. هت اها ڳالهه پڻ ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته ”چنڊ موريا جو مقام“ سان هندن ۽ مسلمانن ۾ ساڳي قسم جي دلچسپي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. جيئن ته اسان وٽ قومن جي علمن — (Ethnology) تي سائنسي بنيادن تي ڪا به تحقيق نه ڪئي ويئي آهي. مثال طور ٿرپارڪر ضلعي ۾ گورچاڻي قوم جا ماڻهو رهن ٿا. اهو ممڪن آهي ته اڄ کان سوين سال اڳ موجود جين ڌرم جي مندرن ۾ رکيل بت ”گوڙبچه“ سان هاڻوڪي گورچاڻي قوم جو واسطو هجي.

جيڪڏهن اهو چئجي ته مناسب ٿيندو، ته چندر گپت موريا تاريخ ۾ هڪ عجيب ۽ غريب شخصيت هو، جنهن کي سڀ کان پهريون دفعو چاڻڪيه ”راج ڪلم“ جي راند ڪڏلدي ڳولهي لڌو. چاڻڪيه جي هن ڳولها، چندر گپت کي آخرڪار هڪ تاريخ ساز شخصيت بڻايو. ان کان پوءِ يوناني مورخ ميگسٿنز وري ”سنڊرا ڪاپٽس“ جي نالي سان جيڪي تاريخي دستاويز فراهم

ڪيل اهي چندر گپت موريا جي هڪ ٻي گولها ثابت ٿيا ۽ بعد جي محقق پنهنجي تحقيقاتي ثابتين سان ثبوت پيش ڪيو ته ”سندرا ڪاپٽس“ اصل ۾ چندر گپت موريا پاڻ هو. هن وقت سندس اقتدار جو زمانو تاريخ ۾ بحث طلب ڪونهي، پر سندس آخري آرامگاهه تي اڃا تائين پردو ڏنل آهي. ميسور ۾ ڪيل تحقيق جيتوڻيڪ اها ٿين گولها جي هڪ ڪڙي هئي پر ڪمزور ثابتين سبب ان کي رد ڪيو ويو.

هن مقالہ نگاره ٿرپارڪر جي ”چنبڙ موريا جو مقام“ تي ٽن سالن کان وڌيڪ تحقيق ڪري تمام گهڻي معلومات حاصل ڪئي آهي. اهو ضروري آهي ته هن معلومات کي سامهون رکي، حڪومت پاڪستان ۽ ضلع جي انتظاميہ ”چنبڙ موريا جو مقام“ جي خاص قسم سان جاچ ڪري. خاص طور تي هن پراسرار مزار لاءِ هڪ سائنٽيفڪ طريقي سان تحقيقي منصوبو تيار ڪري ۽ ان کان سواءِ ٿرپارڪر جي مختلف تاريخي دورن جي تعميراتي آثارن تي تحقيق ڪرڻ ۾ سهڪار ڪن.

آخر ۾ اهو چئي سگهجي ٿو ته چندر گپت موريا جي آخري آرامگاهه ڳولهڻ ۾ ميسور جي مقابلي ۾ ٿرپارڪر ضلعي ۾ تحقيق ڪرڻ لاءِ وڌيڪ ثابتيون موجود آهن.

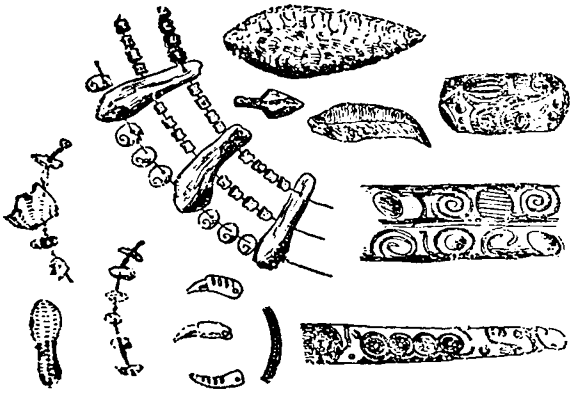

سنڌي افسانوي ادب ۾ نسيم کرل جو مقام

(مختصر جائزو)

ماهتاب محبوب

جديد سنڌي افسانوي ادب ۾ جيڪي به شاهڪار ڪهاڻيون لکيون ويون آهن، انهن ۾ گهڻو حصو نسيم کرل جي ڪهاڻين جو آهي. نسيم جون ڪهاڻيون هن جي سچي، کري ۽ بي باڪ شخصيت جيان زندگيءَ جي ڪڙين ميٺين حقيقتن جو سچو، کرو ۽ بي باڪ اظهار آهن.

ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته سنڌي ڪهاڻيءَ کي بلند رتبو عطا ڪرڻ واري نسيم کرل کي ڪهاڻي لکڻ جي ذات به هٿي ته ڏانءُ به هو. سندس ڪهاڻي شروعات ۾ ئي پڙهندڙ کي پاڻ سان گڏ وٺي هلندي آهي ۽ پڙهندڙ توڙ تائين ڪهاڻيءَ جي جادوءَ ۾ گم هوندو آهي. سندس ڪهاڻين ۾ ننڍيل تڪيل جملا، چيدا چيدا لفظ ۽ محاورا هوندا آهن ۽ سندس لکڻيءَ ۾ درياشاهه جي سير جهڙي رواني هوندي آهي. هو بيشڪ سنڌي ڪهاڻيءَ جو امام ۽ ٻوليءَ جو بي تاج بادشاهه آهي، جنهن وٽ نج سنڌي لفظن ۽ محاورن جو وڏو ذخيرو هو، ۽ لکڻ وقت اهي لفظ، جملا ۽ محاورا سندس پڌا پانها هئا، جن سان هو پنهنجي مرضيءَ موجب پيو چولڊ ڪندو هو.

زندگي ايڏي ته رنگارنگ آهي جو ڪوبه ليکڪ ان جي سمورن رنگن کي چٽي نٿو سگهي. هو پنهنجي ذهني لاڙن ۽ سماجي پس منظر مطابق، زندگيءَ جي ايڪ رنگن مان ڪي رنگ چونڊي انهن کي ڪهاڻيءَ جو روپ ڏئي ٿو، ان ڪري ڪو نازڪ ۽ نرم جذبن جو ليکڪ آهي ته ڪو سماجي ناانصافين ۽ اڻ وڻندڙ حقيقتن جو. نسيم کرل زندگيءَ جي سچائين جي تلخين ۾ تلر ٻوڙي بناڪنهن هبڪ ۽ ڊپ ڊاءُ جي، وڏي جرأت سان لکيو. هن انسان جي ڀلائي، زندگيءَ جي اعليٰ قدرن ۽ سماجي انصاف لاءِ لکيو، هن جون ڪهاڻيون انسانذات سان ٿيندڙ ڏاڍاين ۽ ناانصافين جي خلاف فنڪارانو احتجاج آهن.

نسيم کرل جي ڪهاڻين ۾ نه رڳو ڳوٺاڻي زندگي ۽ اتي جا مسئلا آهن، پر شهري زندگي به پنهنجي سمورين تضادن سان ساهه کڻندي نظر ايندي.

نسيم سدائين اعليٰ سماجي مقصد ماڻڻ لاءِ ڪهاڻي لکي آهي. جتي هن جون ڪهاڻيون ڪافر، چوٽيهون در، گذريل واردات، پهرين مراد ۽ مساوات وغيره سماجي بي رحمين جو ڀرپور اظهار ٿيون ڪن، اتي سندس 'مکسبد کرل'، 'ٻويون پهر' ۽ 'ڪرنٽ' جهڙيون هلڪيون ڦلڪيون ڪهاڻيون عام ماڻهن جي ننڍڙين ننڍڙين گهرجن، سندن نفسياتي لاڙن، اندر جي تضادن ۽

متضاد سماجي روين جا عڪس به ڏيون پسائين. فني لحاظ کان به نسيم جون ڪهاڻيون مڪمل آهن، جيڪي فن ۽ ٽيڪنڪ جون سڀئي تقاضائون پوريون ڪن ٿيون.

نسيم معاشري جي ڪنهن نه واقعي يا ڪنهن نه ڪردار تي لکندو هو ته ڪهاڻيءَ جي متن، گفتگوءَ جو انداز، ڪردارنگاري ۽ انهن ڪردارن جو سماجي پس منظر، اهڙي ڀرپور انداز سان چٽيندو هو جو سندس ڪهاڻي، پنهنجي الڳ ۽ زنده وجود سان هڪ نئي تاثر ڪئي اڀرلدي هئي. اهوئي سبب آهي جو هن ڪڏهن به محض جديديت جي شوق ۾ اهڙي پلاٽ ليس يا ”اينٽي اسٽوري“ ڪهاڻي نه لکي، جنهن ۾ رڳو احساساتي شعبده بازي ۽ لفظن جون قلابازيون هجن.

ٽيڪنڪ جي خيال کان نسيم ڪرل ڪهاڻي لکڻ ۾ ڪي گهڻا تجربا ڪئي نه به ڪيا آهن، ۾ ان کان ڪير به انڪار نه ڪندو ته سندس هر ڪهاڻي هڪ نئون ۽ ڪامياب ادبي تجربو آهي.

نسيم کي لفظن جي اجائي هيرڦير ۽ گهڻي پٽاڙ پسند نه هئي، جاڪاڻ جو ڪيس ان ڳالهه جي جاڻ هئي ته ڪهاڻي حقيقتن جي اظهار کي چئجي ٿو ۽ نه لفاظي، اوپري ۽ اجائي پٽاڙ کي! اهڙن ڪهاڻيڪارن جي ڪهاڻين لاءِ هو دعويٰ سان چوندو هو ته بلاشڪ انهن جي ڪهاڻين مان صفحن جا صفحا ڪيري ڇڏجن ته به سندن ڪهاڻي متاثر نه ٿيندي، پر جي منهنجي ڪهاڻيءَ مان رڳو هڪ ٽڪرو ئي ڪيري ڇڏبو ته سڄي ڪهاڻي ڪوڪلي ۽ بي معنيٰ ٿي پوندي.

نسيم پنهنجي ڪهاڻين ۾ ڪڏهن به سياست ۽ انقلاب کي کهلي نه آندو، نه ئي سياسي يا انقلابي مسئلن کي ڊسڪس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، البت اهڙا سياسي مسئلا، جن جو سڌو سنئون واسطو عوام يا سماج سان آهي، تنهن جي نشاندهي بنا ڪنهن تبليغ جي ضرور ڪئي آهي. هو ڀرپور سياسي ۽ سماجي شعور رکندڙ انسان هو ۽ کيس سياسي معاملن جي پوري جاڻ هئي؛ ان هوندي به هن ڪهاڻيءَ ۾ سياست کي آڻڻ مناسب نه سمجهيو ۽ سياست کي ادب کان الڳ رکڻ جي سدائين پئي تلقين ڪئي. اهو سندس عقيدو هو ته سياست ۽ ادب ٻه جدا جدا پليٽ فارم آهن: اديب لاءِ سياسي شعور جو هجڻ ته لازمي آهي، پر اهڙو ادب پيدا ڪرڻ، جيڪو ادب گهٽ ۽ سياست وڌيڪ هجي، هڪ غير ادبي ڳالهه آهي.

نسيم کي پنهنجي قلم، پنهنجي ذات ۽ ان جي اظهار جي قوت تي وڏو اعتماد هو، پر ان جي معنيٰ اها هرگز ناهي ته هو ادبي تنقيد ۽ اديب کان ٿيل ادبي غلطين جي اصلاح جو قائل نه هو. جڏهن به ڪا ڪهاڻي لکندو هو ته ور ور ڪري دوستن کي پڙهائيندو ۽ ڪانئن صلاح وٺندو هو. جيڪڏهن ڪو سندس ڪهاڻيءَ تي تنقيد ڪندي کيس ڪا سٺي صلاح ڏيندو يا سندس ڪنهن ادبي غلطيءَ جو احساس ڏياريندو هو ته ان کي يڪدم قبول ڪري، ڪهاڻيءَ ۾ ڦيرگهير آڻي ڇڏيندو هو. نسيم جو خيال هو ته سڀ کان وڏو نقاد ليکڪ پاڻ آهي. هو جيڪڏهن تنقيدي نظرن سان پنهنجي ڪهاڻيءَ جو جائزو وٺندو ته کيس پنهنجون اوڻايون پاڻهي نظر اچي وينديون. ان کان پوءِ ليکڪ جا ادبي دوست هن جا وڏا نقاد ٿيندا آهن، جيڪي ڪنهن ادبي ساڙ يا ٻئي ڪي گهٽ ڪرڻ لاءِ نه، پر ادبي ايمانداريءَ سان تنقيد

ڪري، ليڪ جي ادبي خامين ۽ ڪوتاهين جي نشاندهي ڪندا آهن... باقي هو انهن نقادن جو قائل ئي نه هو، جيڪي ناڪام اديبن مان ڦري نقاد ٿيندا آهن ۽ پنهنجي ادبي ناڪامين جو بدلو تنقيد جي صورت ۾ وٺندا آهن.

نسيم کرل کي دنيا جي ادب جو وسيع مطالعو هو، پر هو ڪڏهن به ڪنهن وڏي ليک ڪان ان حد تائين متاثر نه ٿيو جو سندس فن، ان اديب جي فن جو عڪس ٿي پوي. نسيم جي پنهنجي شخصيت ۾ وڏي انفراديت هئي، اهائي انفراديت هن پنهنجي فن ۾ به قائم رکي ۽ ڪنهن به عظيم اديب جو پڙاڏو نه ٿيو.

زندگيءَ سان ٿيندڙ بي انصافين لاءِ فني ۽ ادبي نوع ۾ انصاف سليندڙ نسيم، خود بي انصافين جو شڪار ٿي ويو ته نه ڪو داد ٿيو ۽ نه فرياد. پر اسان به سندس ڪهاڻي 'چوٿيون در' کي سامهون رکندي، سندس ڪيس ان بادشاهه جي حوالي ڪيو آهي، جنهن جي انصاف جون حدون تمام وڏيون آهن.

لطيف، ڪالرج، هيمنگوي

(ساموندي فلسفي جا ٽي شاهڪار)

بدرالدين اُجڻ

سنڌي ٻولي ۽ علم ادب پنهنجي قدامت، فصاحت، سلاست، جدت ۽ فلسفي جي لقطہ نگاهہ کان ايتروئي وسيع ۽ اعليٰ، اتم ۽ آفاقي آهي، جيترو دنيا جون ٻوليون ۽ انهن جو علم ادب آهي. آفاقي ادب اهو چيو ويندو آهي، جيڪو هر دور ۾ زنده هجي ۽ ان دور جي حالتن جي ترجماني ڪندو هجي. سنڌي ادب جي حوالي سان اسان شهنشاہ لطيف جي ٻن سُرن هرهڪ سر سريراڳ ۽ سر ساموندي ۽ ڪي عالمي ادب جي ٻن شاهڪارن هرهڪ: سموئل ٽيلر ڪالرج جي جڳ مشهور نظم ”پوڙهو ملاح“ (Ancient Mariner) ۽ ارنيسٽ هيمنگوي جي ناول سمنڊ ۽ پوڙهو ماڻهو Oldman & the sea جو تقابلي جائزو پيش ڪنداسين ۽ اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسين تہ شاهہ لطيف جا فقط ٻہ سُر انگريزي ادب جي ٻن شاهڪارن کان گهٽ نہ آهن. فرق صرف اهو آهي تہ اهي انگريزي ۾ آهن ۽ تڏهن دنيا ۾ مشهور ٿي ويا آهن. ۽ اسان جي آفاقي شاعر ڪي اسان انگريزي ٻولي ۾ نہ آندو آهي، تنهنڪري ٻيءَ دنيا وارا ان کان اڻ واقف آهن.

سموئل ٽيلر ڪالرج انگريزي ادب جو مشهور شاعر، نقاد ۽ فلسفي ٿي گذريو آهي. سندس شاهڪار نظم پوڙهو ملاح (Ancient Mariner) دنيا ۾ مشهور آهي. ان جي پلاٽ بابت ائين چيو ويندو آهي تہ انگريزي ادب ۾ ٽي شاهڪار آهن، جن جو پلاٽ مڪمل يعني Perfect آهي. هڪڙو پلاٽ هن نظم جو آهي، ٻيو پلاٽ ٽام جونس (Tam Jones) هينري فيلڊنگ جي ناول جو آهي ۽ ٽيون پلاٽ آهي بين جانسن جي ڊرامي دي اليڪيمسٽ جو.

ڪالرج هن نظم ۾ جزا ۽ سزا جي فلاسافي ڏني آهي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو غلط ڪم ڪري ٿو تہ هن جي سزا بہ شروع ٿئي ٿي ۽ هو ڪنهن بہ نموني اها ڀوڳنا ڀوڳي ٿو. وري جڏهن توبهہ تائب ٿئي ٿو تہ هن جي نجات شروع ٿئي ٿي. ان سان گڏ نظم ۾ مافوق الفطرت جا منظر بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جن ۾ وچ سمنڊ ۾ هڪڙي ٻيڙي ۽ هڪ ساهوارو ۽ ان جو موت ڀاري راند ۾ مصروف ڏيکاريا ويا آهن. هرهڪ ان جدوجهد ۾ آهي تہ ٻئي تي فتح حاصل ڪري، پر نتيجو ڪولہ ٿو نڪري؛ جنگ جاري آهي. شاعر ان ڪشمڪش ڪي آخري سٽن ۾ هن ريت سهيڙي ٿو.

He pray eth best, who loveth best
All things, both great and small
For, the dear God, who loveth us
He made and loveth all.

ترجمو :

”جيڪو سڪ سان سجدو ڏئي ٿو ان جي عبادت اتم آهي. هر ننڍي وڏي شيءِ سان پيار ڪري ٿو، ڇاڪاڻ ته مولا سائين سڀني اسان کي ٺاهيو آهي ۽ پنهنجي تخليق کي پيار ڪري ٿو.“

ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته هيءَ ڪائنات، پيار جي پيداوار آهي. الله تعاليٰ هن کي پيار مان پيدا ڪيو آهي، تنهنڪري ننڍي خواهه وڏي شيءِ کيس پياري آهي.

ارليسٽ هيمنگوي، پنهنجي ناول ’سمنڊ ۽ ڪراڙو‘ (Oldman the and Sea) ۾ زندگيءَ ۾ پيش ايندڙ ڏکن ڏاکڙن جو ذڪر ڪيو آهي. سڄي ناول جو تت انهن لفظن ۾ سمايل آهي ته ”انسان کي فنا ته ڪري سگهجي ٿو پر هن جي مرضيءَ خلاف کيس جيتي نٿو سگهجي.“

انگريزيءَ ۾ چوڻي آهي : ”Man can be destroyed but can not be defeated“ ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته زندگي ڏکن ڏاکڙن ۽ ڪشمڪش جو نالو آهي، يا ڪن وري زندگيءَ کي ڪنڊن جي سيج سڏيو آهي. اجا به ڪي ماڻهو زندگي کي سورن ۽ سختين سان پريل پيالي جيان سمجهن ٿا، پر زندگيءَ ۾ سختين آڏو جهڪڻ ۽ تڪليفن اڳيان هٿيار ڦٽا ڪرڻ بزدليءَ جي نشاني آهي، جيڪا ڪنهن به دين ڌرم ۾ جائز نه آهي. ان طرح سان پوڙهو ملاح زندگيءَ جي ڏنل ڏکن سان جنگ جوٽيندي ڏيکاريو ويو آهي. هو بک، ڏک، آس ۽ گرميءَ ۾ سمنڊ جي بي رحم لهرن سان وڙهندو رهي ٿو، ۽ همت نٿو هاري. آخر ۾ سندس آزمائش پوري ٿئي ٿي، جيڪا چوويهن ڪلاڪن ۾ ڦهليل آهي، جڏهن سندس ڏکن جو سج لهي ٿو ته هن جي تڪليف به گهٽ ٿئي ٿي. اهو هو مختصر احوال انگريزي ادب جي مٿين ٻن شاهڪارن جو، جيڪي عالمي شهرت حاصل ڪري چڪا آهن.

هاڻي اسان لطيف سائينءَ جي ٻن سرن کي، جن ۾ سمنڊ، پيڙهاتن، انهن جي وڻين ۽ سندن زندگيءَ جو ذڪر ڏنل آهي، انهن منجهان مثال پيش ڪري اهو ثابت ڪنداسين ته لطيف سائين مٿي ذڪر ڪيل عالمن ۽ اديبن کان گهٽ مٿي آهي. ڀرپائين جڏهن اسان ڪالرج ۽ لطيف جو تقابلي جائزو وٺنداسين ته اٿين چئبو ته ٻئي شاعر آهن. ڪالرج کي وڏي شهرت مليل آهي. هن جي دنيا تصوراتي (Imaginative) آهي ۽ هن جا ڪردار ٻي دنيا جا يعني (Super–natural) پيا لڳن، پر جڏهن لطيف جي شاعريءَ تي نظر ٿا وجهون ته ان ۾ اسان کي سچائي، پنهنجائپ ۽ زنده جاويد ڌرتيءَ تي رهڻ وارن جي جيوت جي جهلڪ ڏسڻ ۾ اچي ٿي، انهن ۾ ڪا به مصنوعيت ۽ هٿ ٺوڪي ڳالهه ڪانهي.

وري جڏهن هيمنگوي ۽ لطيف کي ٿا پڙهون ته اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هيمنگوي هڪ ناول نگار جي حيثيت سان سڄي دنيا ۾ ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو. پر لطيف وري به هڪ شاعر، بزرگ ۽ فلاسافر جي روپ ۾ اسان آڏو آهي. هيمنگوي به لطيف جيان انساني جيوت ۽ ان جي جدوجهد جو ذڪر ڪيو آهي، پر هن جو عرصو هڪ ڏينهن جو آهي ۽ ان دوران ئي پوڙهي جي آزمائش پوري ٿيو وڃي. مگر لطيف جو پيغام نه فقط هڪ سنڌ يا هڪ ماڻهوءَ واسطي آهي پر اهو هر موسم ۽ هر ماڻهوءَ لاءِ آهي، پر ان ڪان به مٿي آهي. يعني اهو مستقل جدوجهد جو پيغام آهي ۽ ايندڙ نسلن لاءِ به آهي. لطيف اهو سنيهو پنهنجي ديس واسين ۽ ڌرتيءَ جي رکوالن مرد توڙي زالن لاءِ ڏنو آهي، ڇاڪاڻ ته مردن سان گڏ عورتون به هن سماج جي ڏاڍ ۽ ظلم جو شڪار ٿينديون رهيون آهن.

ان طرح سان ڪالرج، هيمنگوي ۽ لطيف جو تقابلي جائزو پيش ڪندي، اسان اهو فخر سان چئي سگهون ٿا ته شاهه لطيف جي شاعري جامع، مڪمل، اعليٰ ۽ ارفع، آفاقي ۽ الهامي آهي ان ۾ عالمي شاهڪار بڻجڻ جون اهي سڀ خصوصيتون ۽ اقدار موجود آهن، جن جي ڪري اسان لطيف جي شاعريءَ کي آفاقي چئي سگهون ٿا. اسان پنهنجي موقف کي ثابت ڪرڻ خاطر ڪجهه تاريخي حقيقتون پيش ڪريون ٿا.

سنڌ جا ماڻهو سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ڌاران وڻج واپار خاطر ڏيساور ويندا هئا. انهن ڏينهن ۾ وڏا جهاز ته ڪونه هئا، تنهنڪري هو پنهنجن ننڍن ۽ پراڻي قسم جي ٻيڙن ۾ چڙهي ويندا هئا ۽ سمنڊ جي سختين، لهرن جي لاهن چاڙهن، ڪُنن جي ڪڙڪاٽن ۽ طوفان جي خطرن ڪان ڪولهه ڏجندا هئا. ڪيترا ته پنهنجيون قيمتي جانيون به وڃائي ويهندا هئا. شاهه صاحب سمنڊ جي ڏاڍ ۽ ڏمر ۽ لهرن جي خوفناڪ لوڏن سان ٻجڻ خاطر الله سائين کي پاڏائي ٿو:

لڙَ، لهريون، لس ليٿ، جت الت نه آب جو،
الله ات مَ اولئين، پيڙا مٿي پيٿ،
جوکو ٿئي مَ جهاز کي، ڦرهي اچي مَ ڦيٿ،
لڳي ڪا م ليٿ، هن غاريبي غوراب کي.

اڳتي هلي لطيف سائين فرمائي ٿو ته ايڪ نيتي ۽ بهادريءَ سان جيڪڏهن ڪو قدم کڻبو ته الله سائين پاڻهي ان ۾ برڪت وجهي ٿو ۽ اها مشڪل آسان ٿيو پوي.

سيويو جن سبحان، ويڙ لا وڙهي تن سين،
توبهه جي تاثير سان، تري ويا طوفان،
ڏيئي توڪل تڪيو، آر لنگهيا آسان،
ڪامل ڪشتيان، وچ ۾ ڳنڍين واهرو.

شاهه لطيف، پڙ ياتن کي صلاح ٿو ڏئي ته جيستائين هو سمنڊ جي اولهاڻن ۾ ا، ويندا، تيستائين اسلهه مالڪ ڳولي نه سگهندا. روحاني طرح سان به اهو صاف ظاهر آهي ته جيڪڏهن

اسان ايمان پختو نہ ڪنداسين تہ روحاني راز ۽ رمزون حاصل ٿي نہ سگهنديون. مٿاڇري ڇاڻ مان ڪجهہ هٿ حاصل ڪونہ ٿيندو.

ويا جي عميق ڏي، منهن ڪانسو ڏيئي،
تن سپون سوجهي ڪيون، پاتاران پيهي،
پسندا سيئي، اصل اکڙين سان.

لطيف سائينءَ جون هيءَ سٽون عالم آشڪار آهن ۽ ڪنهن ڪان بہ لڪل ناهن، جن ۾ پاڻ فرمايو اٿن تہ جيڪو بہ ماڻهو، الله سائين ۽ ان جي مخلوق جي صدق دل ۽ نيڪ نيتيءَ سان خدمت ڪندو تہ ان جو اجورو ۽ ڦل ضرور ملڻو آهي.

ساري رات سبحان، جاڳي جن ياد ڪيو،
ان جي عبداللطيف چئي، مٽيءَ لڌو مان،
ڪوڙين ڪن سلام، آکهہ اچيو ان جي.

شاهہ صاحب سهڻي ۽ سلوڻي ٻوليءَ ۾ اهو صاف ٻڌايو آهي تہ هر عمل ۾ الله سائينءَ جي مرضي شامل هوندي آهي. انسان جون خواهشون ايتريون تہ گهڻيون آهن جو اهي سڀئي، پوريون ٿي نہ ٿيون سگهن ۽ سڄو دارومدار نيڪ نيتي ۽ نيڪ ارادي تي آهي.

هڪي پاڻهي چت ۾، پي سٽي صاحب،
ڪيئي اونهي ڪن مان، اي آڳي جو عجب،
ايءَ سائين جو سبب، جيئن ٻڏا اڪاري پار مان.

لطيف سائين ساموندين کي سمنڊن جي سخت چڙهندڙ وير جي خطرن کان خبردار ڪندي، ڪين تلقين ٿو ڪري تہ هو مستي ڇڏين ۽ ننڊ ڦٽائين، ورنہ ننڊ ڪين نهوڙي ڇڏيندي.

ٻنڊر جان پئي، تہ سڪاڻان م سمهو،
ڪپر ٿو ڪن ڪري، جيئن ماٽيءَ منجهہ مهي،
ايڏو سور سهي، ننڊ نہ ڪجي ناڪئا.

ڪالرج ۽ هيمنگوي ساموندين جي سختين ۽ سورن جو ذڪر ڪيو آهي، پر لطيف هڪ قدم اڳتي وڌي انهن جي ساٿياڻين يعني ساموندي عورتن جو ذڪر بہ ڪيو آهي، جيڪي پنهنجي مردن جي مشڪلاتن ۾ ڀاڱي ڀائيوار آهن ۽ پنهنجن پيارن جي جدائيءَ جا سور سهنديون رهن ٿيون ۽ هنن جي باسلامت واپسيءَ لاءِ هر وقت الله سائينءَ کي ٻاڏائينديون رهن ٿيون تہ جيئن هو پنهنجي سڄڻ سان ملي سک لاهين ۽ خوشيون ڪن.

سٽ نسريا پاند، اتر لڳا آءُ پرين،
مون تو ڪارڻ ڪانڌ، سهسين سڪائون ڪيون.

لطيف سائين هڪ ساموندي عورت جي لفظن ۾ ڪهڙي نہ سهڻي نموني سان ٻڌايو آهي تہ هو پنهنجي پيار کي ڪيئن ياد ڪندي رهي ٿي ۽ ان ڳڻتيءَ ۾ ڳرندي رهي ٿي تہ شال مان بہ پنهنجي ساٿي کي ياد رهان، جيئن مان هر وقت کيس ياد ڪندي رهان ٿي:

لاهيان جي نہ چتان، الا! ان مَ وسران،
مڙهيو منجهاران، جيءَ منهنجو جن سين.

آخر ۾ اسان اهو چوڻ ۾ حق بجانب آهيون تہ شاهہ لطيف فلسفي خيالن جي اڏام ۽ آفاقي قدرن جو صاحب آهي. ڪالرج ۽ هيمنگوي کان ساموندين جي زندگي ۽ رهڻي ڪهڻي پيش ڪرڻ ۾ ڪافي اڳيرو آهي. فرق صرف اهو آهي تہ انگريزي ٻولي جي ڪري هو دنيا جي سڀني قومن ۾ ڄاتا ۽ سڃاتا وڃن ٿا، جڏهن تہ شاهہ لطيف تي اسان وٽان ايترو ڪم نہ ٿيو آهي، جو عالمي ادب ۾ کيس اعليٰ ڪري ليکيو وڃي.

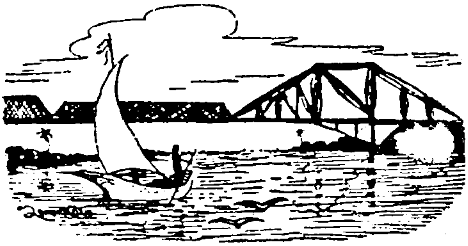

شڪارپور جون ادبي انجمنون ۽ اشاعت گهر

[آزاديءَ کان اڳ - ۱۸۴۳-۱۹۴۷ع]

انور "فگار" هڪڙو

انگريزي راڄ ۾ سن ۱۸۵۳ع ڌاري جديد سنڌي آئيوٽا تيار ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جي مختلف وڏن شهرن ۾ جديد تقاضائن جي پيش نظر اشاعتي ادارا قائم ٿيندا رهيا ۽ مختلف موضوعات تي سنڌي علم ۽ ادب جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ ڪتاب شايع ٿيندا رهيا. انهن مشهور شهرن ۾ شڪارپور شهر به پنهنجي انفرادي حيثيت ڪي ميڙايو. هتان وقت بوقت طبي، اسلامي، درسي، سياسي، تعليمي ۽ ادبي ڪتاب شايع ٿيندا رهيا. موضوع جي مطابقت موجب انهن اشاعت گهرن کان علاوه ادبي انجمن جي ادبي ۽ تاريخي حيثيت تي به روشني وجهجي ٿي.

(۱) پوڪرداس اينڊ سنس

سنڌي نثر خواهه نظم جي وڏ ۾ وڏ ڪتابن جي اشاعت جو سهرو هتان جي مشهور پوڪرداس ٿانورداس جي سر سونهي پيو.

لطف الله بدوي لکي ٿو ته سن ۱۸۸۲ع ڌاري سرگواسي مسٽر پوڪرداس ننڍڙي پئمالي تي ڪتب فروشي جو دڪان کوليو(۱) جڏهن ته ڊاڪٽر غلام علي الانا جن لکن ٿا ته ۱۸۸۶ع کان مسٽر پوڪرداس شڪارپور واري ڪتابن ڇپائڻ جو سلسلو جاري ڪيو(۲). منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته: شڪارپور مان مسٽر پوڪرداس ۱۸۸۵ع ۽ سکر مان ماسٽر هريسنگهه ۱۸۸۸ع جي ڪتبخانن مان ڪيترا ازغيبي ۽ ڪرامتي (Super Natural) قصا لکرندا آيا(۳). پوڪرداس صاحب نصابي ڪتابن کان سواءِ ابتدائي نثر جا ڪتاب، قصن، ڪهاڻين، داستانن ۽ ناولن کان علاوه ڪيترائي شعر و شاعري جا ڪتاب ابوالحسن جي سنڌي (جهڙوڪ: نورناما، جنگناما) ۽ مولودن جا ڪتاب وغيره ۽ جديد سنڌي آئيوٽا ۾ ليٿوگرافي ۽ جديد ٽائيپ ۾ شايع ڪرائي سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ تي امر ڇاپ ڇڏي.

---

(۱) جوڳي لطف الله. مضمون: "خادم شڪارپوري" ماهوار "سنڌو" ڊسمبر ۱۹۳۵ع، ص ۲۸.
(۲) الانا خواجه غلام علي: "سنڌي نثر جي تاريخ" ادبيات پبليڪيشن حيدرآباد، ڇاپو اول، مئي ۱۹۶۶ع ص ۱۰.
(۳) ملڪاڻي منگهارام، پروفيسر: "سنڌي نثر جي تاريخ" زيب ادبي مرڪز حيدرآباد سال ۱۹۷۷ع ص ۴۳.

(٢) ڌرم اپڪار اميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي

شڪارپور شهر جي هن ڊراميٽڪ سوسائٽي جو سِرِ ٻاپتي ديوان ٺاڪرداس لاڳرائي هو. هن سوسائٽي پاران وقت بوقت ڪيترائي ناٽڪ اسٽيج تي آندا ويا هئا، جن مان چند ناٽڪ ڇاپع به ڪرايا ويا هئا. هن سوسائٽيءَ سن ١٨٩٨ع ۾ ڳاڳنسنگهه آتماسنگهه آڏواڻي جو لکيل ناٽڪ "شڪنتلا دشينت" شايع ڪرايو (١). سائين محمد عثمان ڏيپلائي جن لکن ٿا تہ ڌرم اپڪار ڊراميٽڪ سوسائٽي پاران چالدومل جا لکيل ڊراما "مهجور" ۽ "چندر" شايع ڪيا هئا (٢).

(٣) هوپفل اڪيڊمي

شڪارپور سنڌ جي مشهور تعليمي اداري هوپفل اڪيڊمي (هائوڪي هاءِ اسڪول نمبر ٢) مان سن ١٩٠٨ع کان ڪتابن شايع ڪرائڻ جو سلسلو جاري ڪيو ويو هو. هن اڪيڊميءَ پاران پهريائين اڳوڻي هيڊ ماستر بجارام خوبچند جو "سندرٻالي" ناول ڇاپيو ويو هو. ان کان پوءِ مئي ١٩١٤ع کان هڪ ماهوار رسالو هوپفل اڪيڊمي ميگزين جاري ڪيو ويو، جيڪو سنڌي ۽ انگريزي ٻولين تي مشتمل هو. ان بعد سن ١٩٤١ع ۾ ڪشنچند واڌومل گوڪلاڻي جو ڪتاب پراچين هندستان ناالي ڇاپيو ويو هو.

(٤) شولداس ٽانورداس تاجر ڪتب شڪارپور

مسٽر شولداس، پوڪرداس جو پاءُ هو. هن صاحب سن ١٩١٠ع کان ڪتابن ڇپائڻ جو سلسلو جاري ڪيو. شولداس قصن، داستانن، خطبن ۽ مولودن کان علاوه شعر و شاعري جا ڪتاب پڻ شايع ڪرايا هئا. هن جو دڪان جواهرڪي بازار شڪارپور ۾ قائم هو.

(٥) برهمچريہ آشرم

هي آشرم ٢٦- اپريل ١٩١٣ع ۾ سِرِ ٻاپت ڪيو ويو هو. هن آشرم کي برپا ڪرڻ ۽ ترقي وٺرائڻ ۾ ڪارشٽي نارائڻداس جو وڏو هٿ هو. هن آشرم ۾ هندن جي لونهالن کي ڌرمي تعليم بہ ڏني ويندي هئي. اپريل ١٩٣٣ع ۾ هن آشرم طرفان 'هندو ڌرم' نالي ڪتاب پڻ ڀاڱن ۾ شايع ڪرايو ويو هو.

(٦) آريہ سماج مندر

هي مندر سن ١٩١٥ع ۾ قائم ڪيو ويو هو. هن مندر جو سِرِ ٻاپتي ۽ روح روان پروفيسر تاراچند ڏيئومل ڳاجرا هو. هن مندر جي ڪوشش هئي تہ هندن کي نشيدار شين جي واپرائڻ کان باز رکڻ ۽ ڌرم طرف ڌيان ڇڪائڻ لاءِ هرممڪن ڪوشش ڪرڻ. ان ڏس ۾ هن مندر

---

(١) ملڪاڻي منگهارام: "سنڌي نثر جي تاريخ" زيب ادبي مرڪز حيدرآباد ١٩٧٧ع ص ١٣٧.

(٢) ڏيپلائي محمد عثمان: مضمون: "سنڌي ادب جا قديم اشاعت گهر" قسط ٦- ماهنامہ "نئين زندگي" آڪٽوبر ١٩٦٢ع، ص ١١.

پاران ١٨ کان ٢١ جون ١٩١٥ع تائين شڪارپور ۾ "شڌ آهارسميلن" ڪيو ويو هو. فيبروري ١٩١٦ع ۾ هن منڊر پاران ڊاڪٽر ڪشنچند مولومل ٻولچنداڻي جو ڪتاب "شراب جا جسماني نقصان" شايع ڪرايو ويو هو.

(٧) اسرار صحت دواخانہ

شڪارپور شهر ۾ جتي علم و ادب کي فروغ ڏيڻ لاءِ ڪيئن اشاعتي ادارا قائم ڪيا ويا هئا، اتي حڪمت کي بہ عام ڪرڻ لاءِ وڏي ڪوشش ڪئي ويئي هئي. اڪثر ڏٺو ويو آهي تہ، ماضي قريب ۾ شڪارپور جي رهاڪن جي طب سان گهري دلچسپي هئي، حالانڪ هتان جا ماڻهو سرڪاري ملازمت سان وابستہ هئا ۽ وڏن وڏن عهدن تي فائز رهيا، تڏهن بہ ٻين علمي، ادبي ۽ ثقافتي دلچسپين کان علاوه طب بہ سندن محبوب مشغلو هو. مطلب تہ هتان جا رهواسي هر ڪنهن خواهہ هنر جا ڄاڻو ٿي رهيا آهن. ورهاڱي کان اڳ شڪارپور شهر ۾ طب کي فروغ ڏيڻ لاءِ هڪ طبي ڪاليج پڻ قائم هو، جنهن ۾ هتان جو مشهور حڪيم ڏنراج مل هاسانند پنجابي طبي تعليم ڏيندو هو. ان طبي ڪاليج کان علاوه سندس دواخانو "اسرار صحت" جي ٽالي سان دادوائي روڊ تي واقع هو. سندس هٿ شفا ۽ صحيح علاج ڪري وٽانس ڏورانهان ڏيهي بہ اچي علاج ڪرائي صحتياب ٿي ويندا هئا.

حڪيم ڏنراج مل پنجابي ۽ سندس سهاتر ديوان پچن لال گدڙجي ١٩١٥ع کان "سک جو سنيهو" نالي هڪ ماهوار رسالو جاري ڪيو، جيڪو لڪشمي پرنٽنگ پريس شڪارپور، دياسنگهہ ريلومل بجلي پريس شڪارپور ۽ شڪارپور گزٽ پرنٽنگ پريس شڪارپور مان ١٩٤٧ع تائين شايع ٿيندو هو.

انهيءَ رسالي کان علاوه اسرار صحت دواخانہ پاران حڪيم ڏنراج مل جا تصنيف ڪيل هيٺيان ڪتاب شايع ڪرايا ويا هئا.

(١) طلسم حڪمت، (٢) رسالہ امراض مخصوص مرد، (٣) جواني جو جتائُ، (٤) رسالہ حمل (حمل جي حقيقت)، (٥) ٻچن جي پرورش، (٦) رسالہ امراض مخصوص زنانہ ڀاڱو اول ۽ ٻيو، (٧) تشريح جسماني، (٨) تحفہ سرماء اول، (٩) تحفہ سرماء ٻيو، (١٠) ڀوتنين جا گڻ، (١١) ڪاريگر، (١٢) لذت الوصال،

(٨) سنڌي ساهت سميلن شڪارپور

آغا صوفيءَ جي ڪوشش سان ١٩٢٠ع ڌاري سنڌي ساهت سميلن جو بنياد پيو. هن ساهت سميلن هيٺ گيت سنگيت جا پروگرام، ادبي ڪچهريون ۽ مشاعرا ٿيندا هئا(١). هن سنڌي

(١) ڊاڪٽر اياز حسين قادري: "سنڌي غزل جي اوسر": ڀاڱو پهريون: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، جون ١٩٨٢ع، ص ٢٩٢.

ساهت سميلن پاران سن ١٩٣٢ع ۾ شڪارپور شهر ۾ ٽين سنڌي ادبي ڪانفرنس ڪوٺائي ويئي، جنهن جي صدارت سنڌ جي ممتاز اديب چيتمل پرسرام گلراجاڻيءَ ڪئي ۽ خاص مهمان مرزا غلام مصطفيٰ صاحب هو. هن ادبي ڪانفرنس ۾ استقباليه سيڪريٽري جا فرائض آغا صوفي صاحب سرانجام ڏنا هئا. هن ادبي ڪانفرنس ۾ مضمونن ۽ مقالن جي نشست کان علاوه هڪ طرحي مشاعرو به ٿيو هو، جنهن جي مصرع طرح هئي:

"تنهنجو عارض مهِ تابان تنهنجو رخ نير النور."

سن ١٩٣٣ع ۾ هن ساهت سميلن پاران هيٺين مصرع طرح هيٺ مشاعرو ٿيو هو.

"پڌ ين ٿو ڪين چا پوڙا اچي رڳ سان تن تن ٿي."

سن ١٩٣٤ع ۾ منعقد ٿيل مشاعري جي مصرع طرح هئي:

"خدا پيدا ڪئي ساري خدائي يار جي خاطر"

ساڳئي سال پڻ هيٺين مصرع طرح تي مشاعرو ڪوٺايو ويو هو.

"گلرخن سان آ محبت ڪجهه ته ڪجهه."

سن ١٩٣٥ع ۾ هيٺين مصرع طرح تي مشاعرو ٿيو هو.

"رخِ مهتاب سهڻي تي اسان جي دل فدائي آ." (١)

(٩) مٿر منڊلي

هي منڊلي سن ١٩٢٤ع ۾ برپا ڪئي ويئي هئي. هن منڊلي پاران 'لتا' نالي هڪ ناول (؟) سن ١٩٢٤ع ۾ شايع ڪيو ويو هو.

(١٠) سرسوتي منڊل

هن منڊل جو سڀاپتي ۽ سرپرست تاراچند ڏيئومل ڳاجرا هو. هن منڊل پاران هيٺيان ڪتاب شايع ٿيا.

(١) شرير جو شترو مانس: (ڊاڪٽر موهن لال)
(٢) اٿو ڪاد يا: (پروفيسر شيوارام ڦيروائي)
(٣) شراب جا جسماني نقصان: (ڊاڪٽر ڪشنچند)
(٤) تماڪ نشد يد: (ڊاڪٽر موهن لال)
(٥) آچار تي مانس آهارجو اثر: (ڪشنداس جهامراءِ)
(٦) مڌ ۽ پشي جي هاڃ: (ميثارام ايسر سنگهه)

(١) "شوق" نواز علي، ڊاڪٽر: مقالو: "سنڌي مشاعرا - ورهاڱي کان اڳ" ٽماهي 'مهراڻ'، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد - ١/١٩٨١ع: ص ١٩٦.

(٧) ڌرمن جو ڌڪيل آچار جو شترو شراب: (تارا چند گاجرا)

(٨) پنڪ جو ڪسنگ: (ڏيئومل کيمچند)

(٩) گئو اپڪار: (جيوڻ لال).

(١١) مولوي محمد عظيم اينڊ سنس پبلشر ۽ بوڪ سيلر

مولوي محمد عظيم ولد حاجي جمع خان ميمڻ سن ١٩٢٧ع ۾ شڪارپور شهر ۾ ڪتابن جو دڪان کوليو. هي صاحب نه رڳو ٻين ادارن پاران شايع ٿيندڙ ڪتاب ۽ درسي ڪتاب وڪڻندو هو، پر پنهنجي اداري پاران به ڪتاب ڇپرائيندو هو. شروعات ۾ قصا، داستان ۽ شعر و شاعري جا ڪتاب ڇپرائيندو هو.

(١٢) هري سندر ساهتيه مندر

هي ساهتيه مندر سن ١٩٣٠ع کان شڪارپور جي مشهور ليک پروفيسر تاراچند ڏيئومل گاجرا قائم ڪيو. هو هن ساهتيه مندر طرفان اڪثر ڌرمي ڪتاب شايع ڪندا هئا، جي خود تاراچند گاجرا جا لکيل هوندا هئا. هن ساهتيه مندر پاران جي ڪتاب شايع ٿيا، انهن مان "ڌرم جي پوڄا"، "شڌي سناتن ريت آهي"، "ويرن جي ويرتا"، "شيطاني پيالو"، "هندو سماڄ ٿيو"، "هندو سچيت ٿيو"، "وشنو جي پوڄا"، "پراچين ڀارت"، "برهما ۽ سندس ڏيءَ"، "وواهه آدرش" ۽ "آريه ناري" گهڻو مشهور ٿيا. هن مندر پاران شايع ٿيل جملي ڪتاب جيوترام هوتچند جي ديوي پرنٽنگ پريس چوڙيگر محلا مان ڇپايا ويا هئا. هي ساهتيه مندر ورهاڱي وقت بند ٿي ويو.

(١٣) نوجوان مسلم اسٽوڊنٽ ائسوسيئيشن

هي ائسوسيئيشن سن ١٩٣١ع ۾ قائم ڪئي وئي هئي. تاريخ ٢١ ۽ ٢٢ مئي ١٩٣٣ع تي هن ائسوسيئيشن پاران جماڻي هال شڪارپور ۾ مسلم اسٽوڊنٽ ڪانفرنس ٿي هئي، جنهن جي مختصر رپورٽ ماهوار سنڌو مئي ١٩٣٢ع جي مهتممي لوٽ ۾ هن طرح شايع ٿي هئي:

"شڪارپور جماڻي هال ۾ ڇنڇر ۽ آچر ڏينهن تاريخ ٢١-٢٢ مئي مسلم اسٽوڊنٽ ڪانفرنس ٿي گذري. پريزيڊنٽ ڊاڪٽر عطا محمد کي ڪيو ويو هو. چيئرمين مسٽر عبدالرحمان شيخ ۽ پريزيڊنٽ ڊاڪٽر عطا محمد شيخ جيڪي تقريرون ڪيون، تن ۾ خاص زور ان تي ڏنو ويو ته مسلمان ٻنڪن ۽ ٻين کان جن سان پنهنجي جو وهنوار ڪن ٿا، تن کان وياج ضرور وٺن، ڇوته وياج وٺڻ اسلام ۽ شريعت موجب روا آهي. ٻيو ته مسلمانن ۾ وديا ڦهلائڻ لاءِ ڪي اپاءَ اختيار ڪرڻ گهرجن، جي سڀ مسلمان علم وارا ٿين ته جيڪر جهالت منجهائن دور ٿي وڃي، ۽ فساد، جي هندو مسلمان وقت بوقت ٿين ٿا، سي جيڪر بند ٿي وڃن. بمبئيءَ جي فسادن تي ارمان ظاهر ڪيائون.

ڏيون مسلماني زناني تعليم تي بحث مباحثو هليو، جنهن ۾ ڏيکاريو ويو تہ جيسين مسلم زالن ۾ علم ڪونهي، تيسين مسلم قوم ۾ سڌارو اچڻ مشڪل آهي. چوٿين ڳالھ اها پڌائي وئي تہ اسلام سيکاري ٿو تہ سڀني ڌرمن ۽ انهن جي نبين ۽ اوتارن کي عزت ڏيڻ کپرجي، چاڪاڻ تہ اهي اوتار ۽ نبي خدا جا پيارا آهن ۽ سڀ ڌرم يا مذهب سچا آهن. سيڪريٽري چيو تہ مون کي ڪرشن، گوتم، گرو نانڪ ۽ ٻين لاءِ عزت آهي. ڪانفرنس ۾ مسلمانن کي اپيل ڪئي وئي تہ سود بند ٿيو (١).

جون ١٩٣٣ع ۾ هن ائسوسيئشن پاران حضرت رئيس‌الاحرار مولانا محمد علي جوهر جي ياد ۾ خانپوري در جي ڀرسان مسلمانن جي عام فائدي لاءِ "محمد علي لئبرري" نالي هڪ اسلامي ۽ ادبي لئبرري قائم ڪئي وئي هئي (٢).

سن ١٩٣٥ع مطابق ١٣٥٤هہ ۾ جناب اشفاق احمد صاحب جي ڪتاب "خون ڪي آنسو" جو سنڌي ترجمو "رت جا ڳوڙها" نالي محترم لطف‌الله بدوي شايع ڪرايو. ان وقت هن ائسوسيئشن جو سيڪريٽري مسٽر عبدالستار اي سيمٺ هو ۽ پوءِ ١٩٤٤ع کان محترم احسان احمد بدوي کي سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو هو. هي سوسائٽي بعد ۾ ڪجھ سالن کان پوءِ بند ٿي وئي.

(١٤) سي اينڊ ايس ڪاليج

شڪارپور جي مشهور سي اينڊ ايس (چيلا سنگھ سترامداس بجاج ۽ سيتداس تيرٿداس پنجابي) ڪاليج جو بنياد ١٩٣٢ع ۾ پيو. هي ڪاليج ٻهريائين شڪارپور جي اڳوڻي ميونسپل آفيس ۾ قائم هو. هن ڪاليج جو مهورت مسٽر ايچ. ٽي. سورلي، آءِ. سي. ايس.، اڳوڻي ڪليڪٽر ضلع سکر جي ١٧ جون ١٩٣٤ع تي ڪيو هو. ڪاليج جي نئين بلڊنگ تيار ٿيڻ کان پوءِ هن جي اسٽيج تان ڪجھ مشاعرا بہ ڪرايا ويا هئا، جن مان ڪجھ طرحي ۽ باقي غير طرحي هئا. ٢٧ آگسٽ ١٩٣٣ع تي هيٺين مصرع طرح هيٺ مشاعرو ٿيو هو:

"ٻتن جو شان ڀي يارو تہ شان ڪبريائي آ"

ساڳي سال پڻ هنن مصرع طرحن هيٺ مشاعرا ٿيا هئا.

"سج چڙهي آيو مٿي اٿ ننڊ مان بيدار ٿي"

"ڪوئي آ شاد شاهي ۾ ڪوئي شادان فقيريءَ ۾"

جيڪي شاعر انهن مشاعرن ۾ حصو وٺندا هئا، انهن ۾ آغا صوفي، لطف‌الله بدوي، هولا رام "پورن"، ڀڳوانداس ڪتري، قادر بخش "حقير" ۽ غلام حسين واگهو جن جا نالا قابل ذڪر آهن.

---

(١) مهتمي نوٽ. ماهوار "سنڌو" شڪارپور، مئي ١٩٣٢ع، ص ٨٠.

(٢) پندرهن روزه "پيغام اسلام" شڪارپور، ايڊيٽر: محمد عبدالڪريم چشتي، ٢٨- جولاءِ ١٩٣٣ع، ص ١١.

آڪٽوبر ١٩٣٣ع کان هن ڪاليج جي مخزن "اپر سنڌ ڪاليج مخزن" جي نالي پهريائين حشمتراءِ چٽرام ملڪاڻي جي ادارت ۾ شايع ٿيندي هئي ۽ بعد ۾ وري سائين گينلداس وليرام بيڪواڻي "فاني" پڻ مخزن ايڊٽ ڪندو هو. هن مخزن ۾ ڪاليج جي استادن ۽ شاگردن کان علاوه شهر جي اديبن ۽ شاعرن جون تحريرون پڻ شايع ٿينديون هيون.

(١٥) آپ سڌارڪ منڊل

هي منڊل سن ١٩٣٢ع ۾ شڪارپور شهر جي مشهور تعليمي اداري خوبسنگهه/منگهن مل مرتومل هندو سنڌي اسڪول نمبر اول (هاٿوڪي پرائمري لڪيدر اسڪول) پاران قائم ڪيو ويو هو. هن منڊل جو روحِ روان ٺڪر هولارام سهجرام هو. هن منڊل پاران ٻاراڻي رسالي "ٻالڪ" کان علاوه خاص ڏينهن تي پڻ يادگار ڪتاب ۽ پمفليٽ شايع ڪري ٻارڙن ۾ مفت تقسيم ڪيا ويندا هئا. آڪٽوبر ١٩٣٥ع ۾ اسڪول جي هيڊ ماستر ٺڪر هولارام سهجرام جو ترتيب ڏنل ٢٤ صفحن تي مشتمل نسخن جو هڪ ڪتاب "قدرتي گهرو علاج" نالي شايع ڪيو ويو هو. هن منڊل پاران اسڪول جي ڪارڪردگيءَ جون رپورٽون به شايع ٿينديون هيون. ورهاڱي کان پوءِ هي منڊل بند ٿي ويو.

(١٦) سنڌي ساهت منڊل

هن ساهت منڊل شڪارپور ۾ مسٽر ٻولچند وسومل راجپال ايڊيٽر "سنڌو" سن ١٩٣٣ع ۾ مسٽر شيوارام ڀاڳچند لالا جو ڪتاب "ٽالسٽاءِ جون اخلاقي آکاڻيون" ۽ مسٽر روچرام گنگارام سڌاڻي جو ڪتاب "آزاد خيال زالون" شايع ڪرايا. هي ڪتاب تعليم کاتي پاران ٣١. مارچ ١٩٣٦ع ۾ اسڪول ماسترن ۽ ٻارن جي لئبررين لاءِ منظور ڪيا ويا ۽ پوءِ نومبر ١٩٣٦ع ۾ وري سيڪنڊري اسڪولن لاءِ درسي ڪتاب ۽ پرائمري ماسترن ۽ شاگردن لاءِ لئبرري طور منظور ڪيا ويا هئا.

(١٧) انجمن همدرد اسلام شڪارپور

هيءَ انجمن سن ٣١-١٩٣٠ع ۾ برپا ڪئي وئي هئي. هن انجمن جو صدر محترم علي بخش سومرو ۽ سيڪريٽري عبدالوهاب ولد نور محمد سومرو کان علاوه احمد نواز عرف غلام رسول سومرو جن هئا. هن انجمن پاران مسلم اجمل لئبرري پڻ قائم ڪئي وئي هئي. انهيءَ کان علاوه نائيٽ اسڪول به قائم ڪيو ويو هو، جنهن ۾ ديني تعليم ۽ پرائمري تعليم پڻ ڏني ويندي هئي. هن انجمن پاران اسلامي ڏينهن تي پمفليٽ ۽ ڪتابچا شايع ڪرائي مفت تقسيم ڪيا ويندا هئا.

سن ١٩٣٦ع ۾ عيد ميلاد النبي جي موقعي تي هن انجمن پاران "اسان جو مدني آقا" جي نالي سان هڪ ڪتاب شايع ڪرائي مفت تقسيم ڪيو ويو هو.

(١٨) هريجن شيوڪ سڀا

هي سڀا ٢٠- اپريل ١٩٣٣ع تي سوامي رامداس مهراج ڪت واري دربار وٽ شهر جي معزز هندو ۽ هريجن جي هڪ ميڙ ۾ سڀا ٻڌ ڪئي ويئي هئي. هن سڀا جا هلائيندڙ هئا، شري سيٺ لڇيندا سنگهه سترامسنگهه بجاج (بئنڪر)، تنورمل ڪيولرام هندوجا، سالداس مرهنداس جشنگهه، چنراء ويريانداس جمائي، تارا چند ڳاجرا، ڊاڪٽر گوبند رام پنجابي ۽ ماسٽر هولارام سهجرام ٺڪر. هريجن شيوڪ سڀا پاران ٨- مئي ١٩٣٣ع تي ڳالڙي ڏينهن ملهايو ويو ۽ ورت رکيو ويو هو، تاريخ ٢٣- کان ٢٩- مئي ١٩٣٤ع تائين ”هريجن هفتو“ ملهايو ويو هو، جنهن مان ٦ ڏينهن صدر ۾ ڏار ڏار نموني پرچار ڪيو ويو هو ۽ هڪ ڏينهن شهر ۾ پبلڪ ميٽنگ ڪوٺائي ويئي هئي، جنهن ۾ هڪ ڌرمي ڪتاب ڇپائي ورهايو ويو هو. ١٩٣٥ع ۾ ”هريجن هاچل ۽ هندو شاستر“ نالي هڪ ڪتاب ڇپايو ويو هو. هن ڪتاب تي ماهوار ’سنڌو‘ ڊسمبر ١٩٣٥ع جي سمالوچنا ڪالم ۾ هن طرح تبصرو ڪيو ويو هو.

”شڪارپور هريجن شيوڪ سڀا، مٿين نالي سان هڪ ننڍڙو پستڪ ڇپايو آهي، جنهن ۾ هندو ڌرمي شاسترن مان دليلن سان ثابت ڪيو ويو آهي، ته اڇوت پڻو هندو ڌرم جي خلاف آهي. اهو ڪتاب هرهڪ هندوء جي نظر مان ڪڍڻ جوڳو آهي.“

(١٩) انجمن اشاعت اسلام

هيءَ جماعت سن ١٩٣٢ع ۾ قائم ٿي. هن جماعت جو صدر پير فضل احمد سرهندي هو. هن جماعت پاران مولانا عبدالڪريم چشتي مرحوم جا ڪجهه ڪتاب شايع ڪرايا ويا هئا، جن مان ’جواهرات‘، ’سلطان الهند‘ ۽ ’صراط المستقيم‘ قابل ذڪر آهن. تاريخ ٢٦-٢٧ ۽ ٢٨- اپريل ١٩٣٤ع تي هن جماعت پاران شڪارپور ۾ پهرين اپر سنڌ مسلم ڪانفرنس ۽ چوٿين اپر سنڌ تبليغ ڪانفرنس ڪوٺائي ويئي هئي.

(٢٠) سلسلہ ڪتب انجمن تصنيف و تاليف

هيءَ انجمن ربيع الاول ١٣٤٥ھ ۾ سحبان سنڌ حضرت مولانا عبدالڪريم چشتي برپا ڪئي هئي. هن انجمن پاران مولانا چشتيءَ جا هيٺيان ڪتاب شايع ڪرايا ويا هئا، امير ماويہ، سيدالمرسلين ۽ خلفاءِ راشدين.

(٢١) جمعيت اپر سنڌ علماء اهل سنت والجماعت شڪارپور

هن جماعت پاران سنڌ جي بيباڪ عالم دين سحبان سنڌ مولانا عبدالڪريم چشتي مرحوم جا ڪجهه ڪتاب جهڙوڪ: امام اعظم ۽ اظهار حق کان علاوه ڪجهه ٻيا ڪتاب پڻ شايع ڪرايا ويا هئا.

(٢٢) پرمانند پنبار

هي پنبار شڪارپور جي هڪ سنت سوامي پرمانند چوڪسرام چڪهه آسرائي جي نالي سان منسوب آهي. هي پنبار سن ١٩٣٥ع ۾ قائم ڪيو ويو هو. هن پنبار جو مقصد هو سنتن جا جيون چرتر شايع ڪرڻ. هن پنبار پاران جيڪي به ڪتاب شايع ٿيا آهن، اهي سوامي پرمانند جا ئي ترتيب ڏنل ۽ لکيل آهن.

هن پنبار پاران جي ڪتاب شايع ٿيا، انهن ۾ 'آتم پرڪاش'، 'برهم وديا' (نومبر ١٩٤٠ع)، ڏرم تتو (٢٣- نومبر ١٩٣٩ع)، آنند پنبار (١٥- نومبر ١٩٣٧ع)، گرهست ۾ برهمچريه (١- جنوري ١٩٤١ع) ملي سگهن ٿا. ورهاڱي ڪان پوءِ هي پنبار سوامي پرمانند جي انڊيا وڃڻ ڪان پوءِ ختم ٿي ويو.

(٢٣) هريشچندر ساهتيه منڊل

هي ساهتيه منڊل سن ١٩٣٥ع جي شروعات ۾ سنتداس رامچند پاڻيه 'لاز' ايڊيٽر شڪارپور گزٽ ۽ گوبندرام 'ستايل' سکر نواسي جن قائم ڪيو هو. هن ساهتيه منڊل جي هڪ شاخ شڪارپور ۽ ٻي سکر ۾ هئي.

٣١- مئي ١٩٣٥ع تي ڪوئيٽا ۾ هڪ خطرناڪ زلزلو آيو هو، جنهن ڪري ڪيترائي جاني ۽ مالي نقصان ٿيو هو. انهيءَ ڪري پوري هندستان ۾ غم جي لهر ڇانئجي ويئي هئي. ان موقعي تي سنڌ مان شايع ٿيندڙ اخبارن ۽ رسالن تمام دکدائڪ ايڊيٽوريل لکيا هئا. انهن ڪان علاوه ڪجهه ڪتاب پڻ شايع ٿيا هئا. ان سلسلي ۾ هن ساهتيه منڊل پاران جولاءِ ١٩٣٥ع ۾ "ماتمي ڳوڙها" نالي هڪ ڪتاب شايع ڪيو ويو هو، جنهن ۾ سنڌ جي هندو مسلم شاعرن جي ڪوئيٽه جي زلزلي متعلق نوحا ۽ مرثيهخواني ڏنل آهي. هن ڪتاب ۾ ڪل ١٨ شاعرن جو ڪلام شايع ٿيل آهي. ٤٢- صفحن تي مشتمل ڪرائون سائيز ۾ هي ڪتاب جيوترام هوتچند جي ديوي پرنٽنگ پريس شڪارپور مان ڇپجي پڌرو ٿيو هو. هن ساهتيه منڊل پاران ٻيو هڪ ڪتاب "شام سندر" جي نالي سان شايع ڪيو ويو هو، جنهن ۾ پڻ سنڌ جي مشهور شاعرن جو عشقيه ۽ ناصحانه ڪلام شايع ٿيل هو.

(٢٤) ميونسپل ڪاميٽي شڪارپور

ميونسپل ڪاميٽي شڪارپور پاران سن ١٩٣٩ع ۾ پروفيسر شيوارام ڦيروائي جو هڪ ڪتاب "هندو مسلم ۽ انساني ايڪتا" نالي شايع ڪرايو ويو هو.

١١- مئي ڪان ١٨- مئي ١٩٤٧ع ۾ شڪارپور شهر ۾ تندرستي جو هفتو ملهايو ويو هو. ان موقعي تي به پروفيسر شيوارام ڦيروائي جو ٢٥- صفحن تي مشتمل هڪ ڪتابچو "صحت بچائڻ ۽ عمر وڌائڻ جا چوڏهن چونڊيل قاعدا" شايع ڪرايو ويو هو. انهيءَ ڪان علاوه خاص ڏينهن تي پڻ ميونسپل ڪاميٽيءَ پاران "شڪارپور گزٽ" (پمفليٽ) ۽ ٻيا يادگار ڪتاب شايع ٿيندا هئا.

(٢٥) خوبچند بوڪسيلر ۽ پبلشر

ورهاڱي ڪان اڳ شڪارپور شهر مان جن ادارن ادب ۽ تعليم جي خدمت ۾ چڱو پاڻ موڪيو هو، انهن مان خوبچند بوڪ سيلر ۽ پبلشر جو نالو بہ خاص اهميت رکي ٿو. شڪارپور سنڌ جي مشهور قلمڪار سائين جهامنداس ڀاٽيہ جو مشهور ڪتاب ”سائين قطب شاهہ“ بہ خوبچندڻي ١٩٣٧ع ۾ ڇپايو هو. مسٽر خوبچند ادبي ڪتابن کان علاوه تعليمي ۽ درسي ڪتاب بہ شايع ڪرائيندو هو. شڪارپور شهر ۾ تعليم کي عام ڪرڻ ۽ غريب شاگردن جي مدد لاءِ هي صاحب اڌوراڻا ڪتاب خريد ڪري، انهن کي نوان جلد ڏيئي غريب شاگردن کي اڌ قيمت ۾ ڏيندو هو. هن کي ٻہ دڪان هئا: هڪ لنڊي بازار ۾ ۽ ٻيو جماڻي هال جي نزد سبيل وٽ.

(٢٦) پوڄراج پوڪرداس اينڊ سنس بوڪسيلر ۽ پبلشر

شڪارپور شهر جي مشهور ڪتب فروش پوڪرداس جي سپاتر پوڄراج سن ١٩٤٠ع کان ڪتابن جي ڇپائڻ جو سلسلو جاري ڪيو. هن پوڪرداس جا ڪيترائي ڪتاب پيهر شايع ڪرايا هئا.

(٢٧) نئين دنيا ڪتاب گهر

هن ڪتاب گهر جو سپاهتي هو سائين گوبند پنجابي صاحب. پروفيسر ملڪاڻي ’سنڌي نثر جي تاريخ‘ ۾ ڄاڻايو آهي تہ: ”سرد آهون“ جو ١٩٤٢ع ۾ نئين دنيا ڪتاب گهر (شڪارپور) پاران ڇپيو هو، جنهن ۾ آڪاڻيون هن منڊل جي باڼيڪار گوبند پنجابيءَ جون لکيل هيون(١).

سائين گوبند پنجابي ٢٢- جولاءِ ١٩٨٥ع جي خط ۾ مون کي لکيو آهي تہ. ”١٩٤٠ع ۾ پهريون ڪتاب ”سرد آهون“ ڇپايو هوم- ان کان اڳ ۾ برڪت علي ”آزاد“ جو لکيل ”نوجوانن ڏانهن“ ڪتاب نئين دنيا ڪتاب گهر پاران ڇپايو هوم. پوءِ تہ ڏهاڪو ننڍا ننڍا ڪتاب ...ڪن صفحن جا جدا جدا وشين تي شايع ٿيا، پر اهي سڀ مارڪسواد جي بنياد تي هئا.“

(٢٨) بزم- ادب

هي ادبي ادارو سن ١٩٤١ع ۾ شڪارپور ۾ برپا ڪيو ويو هو. هن جو روح رروان شڪارپور سنڌ جو مشهور اديب ۽ شاعر مرحوم لطف الله بدوي هو(٢).

(٢٩) نوجوان مسلم سنڌي ادبي سوسائٽي

هي سوسائٽي ١٩- جنوري ١٩٤١ع تي قائم ڪئي ويئي هئي. هن سوسائٽي جا پهريان عهديدار هئا.

---

(١) ملڪاڻي منگهارام، ”سنڌي نثر جي تاريخ“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد سال ١٩٧٧ع، ص ٥٦.

(٢) ’اوج‘ شفيع احمد علوي، مضمون ”سنڌي ادب جي سال ٥٢-١٩٥١ع جو جائزو“ ماهنامہ ”نئين زندگي“، سيپٽمبر ١٩٥٢ع، ص ١٢.

صدر.	جناب لعل بخش ابڙو
نائب صدر:	جناب نظر محمد بابلاڻي
سيڪريٽري.	جناب لعل محمد "لعل"
پروپئگنڊا سيڪريٽري:	جناب جعفر علي شيخ
خزانچي:	جناب امير علي شيخ
آڊيٽر:	جناب شفيع احمد علوي

هن سوسائٽي جي آفيس شيخ محلہ ۾ مسٽر نظر محمد بابلاڻي جي اوطاق ۾ قائم هئي. هن سوسائٽي جو مقصد هو مشاعرا ڪرڻ، مضمون لويسي ڪي ترقي وٺائڻ، لٽر ڪي عروج تي رسائڻ ۽ فن تقرير کي زور وٺائڻ لاءِ تقريري مقابلا ڪرائڻ. هن سوسائٽيءَ جي هر ميمبر کي درماهہ ۲- آنہ چندو ادا ڪرڻو پوندو هو.

(۳۰) زندگي پبليڪيشن

هي پبليڪيشن شڪارپور جي مشهور صحافي بهاري لعل هريرام ڇابڙيا سن ۱۹۴۶ع ۾ قائم ڪئي هئي. هن پبليڪيشن پاران سندس ترجمو ڪيل ناول "ويرداس" (شرت بابو جو) ۽ "پہ پيٽر" (ٽاگور جو) شايع ٿيا هئا.

"تاج بلوچ"-هڪ رومانوي شاعر

(‘خوشبوءِ جو زهر’ جي حوالي سان اڀياس)

اميرعلي چانڊيو

انقلابِ فرانس کان پوءِ دنيا ۾ فڪري خواهه معاشرتي سطح تي وڏو انقلاب ‘بالشويڪ انقلاب’ هو. جيتوڻيڪ ‘بالشويڪ انقلاب’ فڪري ڏسائن جي لحاظ کان منفرد هو، ليڪن پوءِ به ان جو خمير فرانسي انقلاب جي ڪُک مان سرجيو هو. ‘بالشويڪ انقلاب’ پراڻي سوچ کي ڪاپاري ڌڪ هنيو ۽ انساني فڪر، سياست، تهذيب ۽ معاشرت تي ان جو زبردست اثر ٿيو. پراڻي سوچ ۽ پراڻي تهذيب شڪست و ريخت جو نذر ٿي ويئي. رجعت پسندي جي خاتمي آڻڻ ۽ پراڻن خيالن جي ترويج خلاف هرهنڌ محاذ قائم ٿيڻ لڳا. روسي انقلاب جي منصهءِ شهود تي رونما ٿيڻ کان پوءِ ادب ۽ فن تي اڻمٽجندڙ نقش ڇڏي ويا. ادب ۽ فن، جو اڳي خالص انفراديت زده هو، سو هاڻي اجتماعيت سان روشناس ٿيڻ لڳو. ادب ۽ فن جتي اڳي رڳو خيالي ۽ تصوراتي دنيا ۾ تخليق ٿيندو هو، ان کي عوام جو عڪاس، زندگيءَ جو رهبر ۽ ماحول جو ترجمان قرار ڏنو ويو. اهو هاڻي ‘ادب براءِ ادب’ نه، بلڪ ‘ادب براءِ زندگي’ هو.

ادب جو پڻ بنياد زندگيءَ سان پيوست آهي. زنده ۽ سچو ادب اهو آهي، جيڪو سماج کي بدلائي، بني نوع انسان جي خدمت جو فرض انجام ڏئي، ۽ ان سان گڏوگڏ زندگيءَ جي ارتقا جو علمبردار هجي. اهي ‘بالشويڪ انقلاب’ جا اثرات هئا جو ١٩٣٥ع ڌاري لنڊن جي هڪ ريسٽورنٽ ۾ ٿيندڙ ادبي گڏجاڻي ۾ "انجمن ترقي پسند مصنفين" جو پايو وڌو ويو، جنهن جي ذريعي ادبي دنيا ۾ ترقي پسندي باقاعده ۽ منظم طور تي داخل ٿيڻ لڳي. برصغير ۾ ان تحريڪ سائنسي طور ادبي شعور پيدا ڪيو، ۽ ادب کي پنهنجي ذات جي بند خول کان ٻاهر ڪڍي معاشري ۾ وهندڙ ۽ اڀرندڙ زنده حقيقتن سان روشناس ڪرايو. مذهب جي قدامت پسندانه تعبير ۽ جنس (Sex) جي مروجه ۽ دقيانوسي روايتن تي وار ڪيو. ظاهر آهي ته اسان جي سنڌ پڻ ان اثرات کان دور رهي نه سگهي. ليڪن اهي ترقي پسند رجحان سنڌي ادب ۾ هڪ نئي حوالي سان داخل ٿيا، حالانڪ ان جا اڻلڪا اهڃاڻ ‘قاليچ’، ‘اياز’ ۽ ٻين جي تخليقن ۾ ملن ٿا، جن کي ڪنهن منظم تحريڪ جي حيثيت حاصل نه هئي.

آزاديءَ کان پوءِ چند سالن اندر پاڪستان جي سياست جيڪا اڳ ئي غيرمستحڪم هئي، تنهن ۾ وڏيون تبديليون آيون. ننڍين قوميتن جا حقوق فوجي جنتا جي زور تي دستبرد ڪيا ويا ۽ زبردستي ون-يونٽ ۽ هڪ-ڪرائي (Parity) جا اصول لاڳو ڪيا ويا. اهوئي وقت هو

جڏهن سنڌ ۾ ترقي پسند رجحان کي مهميز مليو ۽ منجهن تيزي آئي ۽ سنڌي اديب به هندستاني ادبين واڱر هڪ پليٽ فارم تي گڏ ٿيڻ لڳا. ون-يونٽ جو قيام هڪ اهڙو مرحلو هو، جنهن ننڍن صوبن ۽ ننڍين قوميتن جي احساسِ محرومي ۾ شدت آڻي ڇڏي ۽ سنڌ توجه خود-تحفظ ڏانهن ڇڪايو، جنهن ۾ شاعرن جو وڏو ڪردار آهي. ون يونٽ دوران 'سنڌي ادبي سنگت' جو ڪردار، سنڌي ادبين ۽ شاعرن جي فعالي ڪردار جو نقطهءِ اتصال آهي، يعني (۱) رومانوي تحريڪ (۲) ترقي پسند تحريڪ ۽ (۳) حقيقت پسند يا عقليت پسند تحريڪ وغيره. ان کان اڳ ۾ اسان جا سنڌي شاعر ۽ اديب انهن تحريڪن کان خالي خال واقف هئا. مذڪوره تحريڪن سنڌي ادب کي شدت سان متاثر ڪيو ۽ انهن تحريڪن جي زيرِ سايه سنڌي ادب مثالي ترقي ڪئي، جنهنڪري ادب ۾ نت نوان نوان تجربا ۽ نوان رجحان جنم وٺڻ لڳا. انهن جي زيرِاثر پيدا ٿيندڙ ادب جو معيار عالمي سطح جي معيار کان ڪنهن به طرح پوئتي نه آهي.

'تاج بلوچ' به ان دور جي پيداوار آهي ۽ سندس شاعريءَ ۾ سنڌي ادب کي متاثر ڪندڙ انهي تحريڪن جو اثر نمايان نظر اچي ٿو. ان دور ۾ اسان وٽ ڪافي قداور شاعر پيدا ٿيا، ليڪن هو سياسي نعريبازي جي تيز وهندڙ درياءَ ۾ ڪک پن واڱر لڙهي ويا ۽ پنهنجي حيثيت ڪي لوڙي ويٺا. طبقاتي نعريبازي، سياسي نعريبازي، قوميتي يا فرنٽيوارانه نعريبازي ۽ پيون اهڙي قسم جون ڪيتريون ئي نعريبازيون، جن ۾ جذباتي لحاظ کان زبردست ڪشش موجود هئي، ان هلچل ۾ تمام گهٽ شاعر پنهنجو توازن برقرار رکي سگهيا. 'تاج' بلوچ هڪ اهڙو شاعر آهي، جيڪو ان ساري هنگامي کي سالم عقل ۽ هوش سان ڏسي ٿو ۽ پرکي ٿو. سندس تيز ادراڪ ان جو ڪامياب ڇيد ڪري ٿو. هو ٻين واڱر جذباتي رؤ ۾ وهي لڙ وهي ۽ پنهنجي فن کي پروپيگنڊا جي ڇڪيا جو نذر ٿيڻ نٿو ڏئي. اهائي خوبي کيس ٻين شاعرن کان ارالو ۽ ممتاز ڪري ٿي. 'تاج' جي شاعريءَ ۾ بنيادي ڳالهه ان جو شعري تجربو آهي، جيڪو سندس ادراڪ جي اعليٰ پهچ ۽ ذات جي اٿاهه گهراين مان سرجي ٿو. هونئن ته هر شاعر جو ذاتي ادراڪ پنهنجي ڪان مختلف هوندو آهي. شعري تجربي ۾ احساس ۽ فڪر جي هڪ اهڙي يڪسانيت وجود ۾ اچي ٿي، جيڪا پنهنجي جو قدرِ مشترڪ آهي، جنهن کي نظرانداز ڪري ڪو به شاعر ڪا، معياري تخليق پيش ڪري نٿو سگهي. اهڙو تجربو شاعر جي حس (Sensation) جي تيزيءَ تي مدار رکي ٿو ته هو ڪهڙي قسم جي واقعن، حالتن ۽ شين جو اثر قبول ڪري ٿو ۽ ڪنهن کي رد ڪري ٿو. هو ڪهڙي جذبي کي پنهنجي لاءِ چونڊڻ ضروري سمجهي ٿو ۽ ڪهڙي جذبي کي محض پاسيرو رکي ڇڏي ٿو! سندس ذهن جي بساط تي واقعن جا ڪهڙا مهرا، تعلقات ۽ فڪر جي ڪامياب چال هلي سگهن ٿا.

سندس سوزِ حيات، يادِ ماضي، غمِ زندگي ۽ غمِ دوران ڪهڙو آهي؟ ان قسم جي ۽ اهڙي قسم جي ٻين ڪيترن ئي جزن مان ملي جلي اڀرندڙ مجموعي تاثر ڪهڙو آهي؟ يا اهو جذبو شاعر جي ڪمزور زبان کي ڪهڙا ۽ ڪيڏا زوردار لفظ مهيا ڪري ٿو، ٻين لفظن ۾ اهو

شاعر ڪهڙين علامتن، ڪهڙن استعارن، ڪهڙن تمثيلن ۽ ڪهڙين عڪسن (Images) ذريعي ظاهر ڏيڻ پسند ڪري ٿو! شاعر جو امتحان دراصل اهڙي تجربي مان ٿئي ٿو. سنڌس علم، وسعت مطالعي، عروض جي ڄاڻ ۽ بحث مباحثا وغيره سڀ اوراق پارينه آهن، اهي سڀ سنڌس لنڊين جون لاڳاپيل ڳالهيون ٿي سگهن ٿيون، پر شعري تجربو الهن جي گرفت ڪان الڳ والجهيل آهي. جو ته هاڻي سنڌس ذهن جي افق تي اڀرلدڙ تشبيهون، استعارا، زبان، محاورا ۽ علامتون سنڌس احساس ۽ فڪر مان رچيل ڏين ٿيون. ان مرحلي تي ٻولي ۽ لفظ شاعر جي شعري تجربي جو لازمي حصو بنجي وڃن ٿا، جن جي مدد سان هو ليون معنائون تلاش ڪري ٿو. إن ڪري هر دور ۾ شعري تجربي جي آويءَ مان تمام گهٽ شاعر پڄي نڪتا آهن. باقي اڪثريت صرف مجلسي يا آورد دوران شاعرن جي نظر ايندي، جيڪي محض اشاعت اشعار، تقاريظ ڳالهين جي زور تي پنهنجو وجود برقرار رکيو اچن. ليڪن 'تاج' جو تجربو بلڪل الوکو آهي. سنڌس فڪر جي اساس ۽ حس جي تيزي سنڌس همعصر شاعرن کان بلڪل مختلف آهي. هو معاشري جي ڪهڙي به پهلوءَ تي لکي، عشق تي لکي، حسن تي لکي يا ڪنهن منظر تي لکي، ليڪن سنڌس ڪاوش ۾ تخليقي وهڪرو زور شور سان لظر ايندو. 'تاج' جي ڪلام ڪي إن ڏس ۾ خاطريءَ سان پيش ڪري سگهجي ٿو. 'تاج' ٻن ون- يونٽ واري دور جو شاعر آهي ۽ ان کان پوءِ ايوب خان وارو ساهه منجهائيندڙ دور به مٿس گذري چڪو آهي. ٻن جنگين جي پوکيائي، مهانگائي، سياسي ۽ معاشي ۽ سامراجي پروپيگنڊا وغيره اهڙيون شيون آهن، جن کان 'تاج' به ضرور متاثر ٿيو آهي ۽ سنڌس شاعريءَ ۾ اهڙا Temporal اشارا به موجود آهن. ليڪن هن ۾ آفاقي (Universal) اشارا جهڙوڪ عشق، محبت، آزادي، افلاس، ڪشمڪش، غمِ حيات، غمِ دوران، تنهائي، ناتمام خواهشون، تاريخ جو ڪرب، اميد ۽ ياس ٻئي سنڌس شعري تجربي ۾ شامل آهن. ان سلسلي ۾ سنڌس ڪيترائي لظر مثال طور پيش ڪري سگهجن ٿا. 'درد جو الڪاس'، 'پوپاڙيءَ جي ايهي تي' ۽ 'پڌ يمان' وغيره مذڪوره Theme جي لحاظ کان ڪنهن به وضاحت جا محتاج نه آهن.

'تاج' وٽ خالص پنهنجي شخصيت آهي، هن جي پنهنجي ذات (Self) آهي ۽ هن جو بلڪل پنهنجو زاويهءِ نڪر آهي، جنهن جي ڪُهڙن ٿنهن سان پچيل ۽ رچيل تخليق جنم وٺي ٿي. 'تاج' هڪ طرف انسان دوست شاعر آهي ته ٻئي طرف حقيقت پسند (Realist) آهي، ليڪن الهن سيني کان وڌيڪ هو هڪ رومانوي شاعر آهي. سنڌس رومانويت ۾ Humanism, Realism, Modernism, Progressive ideas, جو اهڙو ته حسين امتزاج ملي ٿو، جو 'تاج' کي ڪنهن به هڪ زاويهءِ نڪر جو شاعر ثابت ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. هو محض ڪارن ڪارين، پوڙن ڪوانگن ۽ مزدورن جو شاعر نه آهي؛ هو حُسن جو شاعر آهي، پيار ۽ محبت جو شاعر آهي، جوان جذبن ۽ امنگن جو شاعر آهي؛ سڀ کان وڌيڪ ته هو نوجوانن جو شاعر آهي. 'تاج' جي رومانويت "سه ابعادي" (Three dimensional) آهي. سنڌس رومانيت عورت،

ڀسالیت ۽ محرومیت جي ڪرد ڦري ٿي. تاج فطرت جي حسن جو پرستار ۽ شيدائي آهي، پر ورڊسورٿ (Wordsworth) وانگر بي‌جان شين جي حسن جو شيدائي نه آهي، بلڪ هو متحرڪ حسن ڀانئي جو جذباتي پرستار آهي. ان ڪري هو فطرت جي سموري خوبصورتيءَ کي عورت يا محبوبہ جي مادي شڪل ۾ ڏسي ٿو.

تو جي وار هوا تي چوڙيا–
ميگهہ ملهار جي موسم موٽي،
چڪ ۾ پوتيءَ جي ڪُنڊ جهلي،
پير جي لَتهن سان
تو جي ڌرتيءَ کي ڪوٺيو
خوشبو جو ساگر چلڪي پيو
تو جو مرڪيو
ڌرتيءَ ڪان آپ–ڪنارين موتيا مهڪيا،
چانديءَ جي جلون جو نور پري پيو... (خوشبوءِ جو زهر ص ٨٠)

ڪيئن موهيندڙ يون رنگ رلڪ ساڙهيون،
جنهن کي هرڪايو چيٽ جي چولي.
سون سان ٻَس جي سفر ۾ ٿهر ڪيا،
جهڪيس، دهري، نَتُ ۽ ٻولي.

جيئن ابر آسوندَ رهي سپ سموند جي،
ٻون ڪان سواءِ هوءَ ائين ترپندي هئي.
منهن جي اڳن اچي هئو جڏهن سهڙلدي هئي،
خوشبو ڳلي ڳلي ۾ پئي مهڪندي هئي.
چڻ عطر ۽ عنبير کي شرمائيندي هئي،
چوڙي ڪُلهن تي وار جڏهن جهومندي هئي...
چانڊوڪين جو روپ وٺي جرڪندي هئي،
ڪا باه لائي برف ۾ ائين ڀڙڪندي هئي.
ڪو رنگ هو، بهار هئي، روشني هئي. (ص ٦٠)

هن جون اکيون شراب جهڙيون اکيون،
هن جون پلڪون ڪا چيٽ جي لوري،
وار جڻ اٿيهين٘ءَ جي اولاهي،
هن جو چهرو زمين تي ڪو چنڊ لٿل،
هن جا چپ چڻ گلاب جون پتيون،
قد مانجهاندڙيءَ کي مات ڪري،
گفتگو چڻ ته جلترنگ وڄي،
جو هو مرڪي ته زندگي مرڪي،
موت کي چاهي جي حياتي ڏي،
هن جون اکيون شراب جهڙيون اکيون،
جي ڏسي ڪوئي مست ٿئي،
بن پيئڻ جي ڪوئي ڳائي ۽ جهومي.

ڪنهن جي بدن جي سهڻاڻ،
جا مندرو آ ماندڻ،
وار ڦڳڻ جون راتيون،
چهرو چوڏهينءَ چانڊاڻ،
اڄ ته سڄائي ٻه نه ٿي،
ڪالهه هئي جا مون ساڻ.

’تاج‘ جي رومانيت جو امتيازي پهلو هيءُ آهي ته هن جي رومانيت ڀلي وانگر تخيلي نه آهي، ليڪن تخليقي ضرور آهي. ’تاج‘ جي رومانوي دنيا حقيقت سان تعلق رکي ٿي. هن جي محبوبه ڪا اپسرا يا جل-ديوي (Nymph) نه آهي، بلڪ اها هن دنيا جي جيئري جاڳندي حقيقت، حسن و لطافت جو مرصع ’عورت‘ آهي، جنهن جي هٿن جي چوڙين جي ڪنڪناهٽ، وارن جي عطربيز خوشبوءِ، ڳلن جي لالاڻ، جا چهري جو نور آهي، قد مانجهاندڙيءَ وانگر ڊگهو ۽ وڻندڙ آهي، اک مئه جو پيالو آهي، بلڪ جنهن جو انگ انگ نسواني حسن جو شاهڪار آهي. هن جي رومانيت ڀرڪندڙ ڦرندڙ پيڪر جو عڪس آهي. ’تاج‘ خلائي رومانيت کي زمين آشنا ڪيو آهي ۽ اسان کي انسان جي متنوع ۽ بيڪران حسن ڏانهن متوجه ڪيو آهي. تاج جي رومانيت تي عورت جو مادي پيڪر ايترو ته غالب پيل آهي، جو زندگيءَ کي به خوبصورت ۽ سينگاريل عورت جي روپ ۾ ڏسي ٿو، نه صرف ايترو بلڪ هو زندگيءَ کي به عورت وانگر مائڻ ۽ چوڙڻ جو خواهشمند آهي. عورت جي حسن و جمال ۽ نت ٿانگر جي جذبي جي غلبي

ڪري، ڪئي ڪئي سنڌس شاعري ۾ فرائڊ واري رومانيت (Fruadian Romanticism) جو ڪي جهلڪي لو.

روز ساڙهيون ٿي ايون بدلائي،
هن جي چپڙن تي لوان رنگ رچن
هن جي پلڪن تي چمر پئي گهايل
لين ميخالي جون مائيون گهائيون،
هٽ مينديءَ ۾ رتل،
۽ لئين ڪنوار جيان،
روز پازيب لوان ٿي پائي
پير چمڪائي جڏهن؛
هار سونگار ڪري ٿي لڪري
جنهن به محفل ۾ وڃي،
پنڊ پاهڻ ٿي پون ٿا مالهو
۽ جي مُرڪي ته وري ساهه ڪٽن ٿا مالهو
هڪ ڪري هن جي بدن جو جادو
سڀ ڪي خوشبو جي زهر ۾ جڪڙي
اهڙو زهر آب ڪري ٿي تخليق
جيڪو ايئي سو جيئي
هن جي جذبن ڪي جو سمجهي چاٽي
هن جي جوبن ڪي جو چوڙي مائي،
هوءَ رڳو آهه الهيءَ جي سالڻ،
هوءَ رڳو آهه الهيءَ جي سالڻ.

جيئن ته مان هن ڪان اڳ ۾ به اهو ذڪر ڪري آيو آهيان ته 'تاج' پنهنجي شاعريءَ ۾ عورت کي مجرد عورت جي حيثيت ۾ يعني محبوبه جي حيثيت ۾ به رهيو آهي ۽ ان کي علامت طور (Symbolize) به ڪم آندو آهي. اچو ته هن لظم جون چند سٽون ڏسون؛

ڌنڌ ڊالڪر ساڻ تو شادي ڪئي،
گهر وسايئي-
ڪار، بنگلو، هر خوشي تنهنجي غلام
تنهنجو سوشل اسٽيٽس
هر گهڙي توکي سلام
اوچي طبقي جون سموريون بيگمات

رشڪ سان توڏي تڪيو، ڪاميو وڃن،
تنهنجون الڏاٽ رنگ جهڙيون ساڙهيون،
منهنجي ڪنڌ ۾ پرس پئسن سان ڀريل
خوبصورت سئنڊلن جا ڪيئي جوڙا-
قيمتي سڀ ڳهه ڳهڻا ۽ زيورات
هڪ جهڙي زندگي،
ٻنهي سوچن جو سوڙهو سلسلو-

[چند لالچنوڻ رچايل]

تون جڏهن چپ چاپ مون ڏي،
پيار جون نظرون ڪئي،
اکين نهاريندي هئين،
جن ۾ منهنجا گيت ۽ سارا غزل
ها لکيل تنهنجي لئه
ياد اٿيئي ياڪ سڀ وسري ويئي؟
هاڻ جڏهن مڙس تنهنجو-
ويٺو هي مست ٿي
گيت جي منهنجا ٿي ڳائيندو رهي
تنهنجو ڪهڙو حال ٿيندو آ پرين،
تنهنجو ڪهڙو حال ٿيندو آ پرين.

اهاڻ ۽ اچو ته ان ساڳي نظر جون اختيار واريون سٽون ڏسون

گيت وايون، نظر ۽ دوها،
منهنجو سرمايو سڄو،
تنهنجي نظرن جا ڪنول
منهنجا غزل
وقف آهن ساڳي مقصد واسطي،
ساڳيو منهنجو آدرش
ساڳيو جيون
ساڳيون منهنجون عام واريون حالتون،
تو ۾ مالي زندگي،
۽ مون ۾ چوڙي زندگي.

’تاج‘ هن نظم جو ڪلائيمڪس ڪيڏو نه خوبصورت ڏيکاريو آهي. ذرا لفظن تي غور ڪريو ته شاعر جو انتخاب ڪيڏو نه جاندار آهي. شاعر ’مائٽ‘ ۽ ’چوڙڻ‘ جهڙا عام لفظ ڪتب آڻي، انهن ۾ هڪ مڪمل تصور (Concept) ڀري ٿو. هتي اِهي ٻئي لفظ، جن جي معنيٰ ۾ ڪو ايڏو فاصلو ڪونه آهي، تن کي شاعر جاندار بڻائي ڇڏيو آهي. هن شعر ۾ اِهي ٻئي لفظ هڪ مڪمل (Concept) جي نمائندگي ڪن ٿا.

’تاج‘ بلوچ عورت جي حسن جي واکاڻ اهڙي ته ملائم انداز ۾ ڪري ٿو، جو سندس شعر ۾ پُراسرار غنايت پيدا ٿي پوي ٿي. سندس جذبات جي تيزرو، تنهائين جي پيڙا، جدائيءَ جو درد اهڙي موسيقيت پيدا ڪري ٿو، جيڪا لفظن جي نرم و نازڪ فنڪارانه استعمال، مترنم بحرن جو انتخاب، لفظن جي آهنگ ۽ مصرعن جي توريل تڪيل ترتيب مان پيدا ٿئي ٿو ۽ هو ڏسندي ڏسندي نوجوانن جو شاعر بڻجي وڃي ٿو. اها خوبي سندس وايـن، گيتن، نظمن، آزاد نظمن ۽ غزل مطلب ته هرصنف ۾ نمايان ۽ نشانبر نظر اچي ٿي.

اسان اڳ ۾ چئي آياسون ته ’تاج‘ بلوچ ڪنهن مخصوص زاويهءِ نظر جو شاعر نه آهي، بلڪ هن جي شاعريءَ جا مختلف پهلو آهن. اهڙيءَ طرح هو ڪنهن هڪ ۽ صرف هڪ صنف جي رچيندڙ شاعر نه آهي. ان ڪري ڪيس صرف ۽ صرف غزل جو شاعر سڏڻ، سندس شاعريءَ کي سيل مهر ڪرڻ برابر آهي. ’تاج‘ جاندار غزل ته چيا ئي آهن، پر وايون، گيت ۽ نظم به سندس قادرالڪلاميءَ جو دليل آهن. ائين ڪٿي چئجي ته ’تاج‘ جي شاعريءَ ۾ صنفي لحاظ کان هڪ خوبصورت توازن موجود آهي تـه وڏائـ لـه ڏينـدو، جيڪو اڪثر شاعرن ۾ عـدم پيدا آهي. ’تاج“ اهڙا ته غزل لکيا آهن، جيڪي بلاشڪ جديد سنڌي شاعريءَ ۾ خوبصورت اضافو آهن، ’تاج‘ جا غزل عموميت ۽ آفاقيت جي صحيح احساس ۽ گهري شعور جـو نتيجو آهن، جو هو شعر جي جادو ۽ غزل جي سحر تي ايمان رکي ٿو. شعر ۾ اهو جادوئي تاثير پيدا ڪرڻ ڪا آسان ڳالهه نه آهي. ان لاءِ رياضت، طبع جي موزونيت ۽ ٻيا ڪيترائي لوازمات آهن، جن کي پوري ڪرڻ کان سواءِ سٺو شعر ڪڏهن به چئي نه ٿو سگهجي. ’تاج‘ جا غزل اهڙا شاهڪار آهن، جن ۾ رومان، غمِ حيات ۽ غمِ دوران جي حسين امتزاج، کين وڌيڪ خوبصورت بڻائي ڇڏيو آهي. هونئن به زندگيءَ جي هردور ۾ شاعري ۽ غم جـو پاڻ ۾ چولي دامن وارو ناتو رهيو آهـي. شاعريءَ سان غم ۽ غم سان شاعري لاڳاپيل آهن. هيءُ غم شاعريءَ ۾ ڪو پنهنجو پاڻهي پيدا نه ٿو ٿئي، بلڪ زماني جي حالتن ۽ ماحول جي ڪڙاڻ تحت پيدا ٿيندڙ جذباتي ۽ ذهني ڪيفيت، گهڻو ڪري اهڙي غم کي وجود ۾ آڻي ٿي. اهو غم ڪو اضطراري غم نـه آهي، پر ان جا ڪي محرڪات ٿين ٿا؛ جن جي نوعيت سماجي ۽ معاشي آهي. ان ڪري ان غم کي غمِ دوران سان تعبير ڪيو وڃي ٿو. ’تاج‘ جي شاعريءَ ۾ رومان ۽ زندگي ۽ غمِ دوران گڏجي اهڙي ته لطيف ڪيفيت پيدا ڪن ٿا، جيڪا ’تاج‘ جي شاعريءَ جو ئي حصو آهي ۽ اها ڳالهه کيس ٻين کان منفرد ۽ ممتاز بڻائي ٿي ته سندس غزل جا ڪجهه بند ڪٿي ڏسون:

حسرتون، درد، لڙڪ ۽ آهون،
ڪو اسان جي بہ دل تہ ڇاڇولي،
چوطرف آهي ٻات اولداهي،
ٻوء بہ ڪوئي روشني ڳولي،
ڪافي هائوس، ميڪدو يا ڪلب،
ٻي طرف ڪوڙ 'تاج' ڪي ڳولي.

زخم هڪڙو ڪو هجي سو ڇينيان،
آءٌ ساروئي ڦٽيو پيو آهيان،
جنهن ۾ آواز نہ ڪا موسيقي،
اهڙو خاموش مان سڏڪو آهيان.

بند پڪو لڙڪن جو،
خواب لڙهي ويا آهن،
"تاج" نہ ڏٺڪو جاڻي،
دوست رُسي ويا آهن.

زندگي کي ٿڙن ڪو روپ ڏيون،
ڏينهن ڳهرا جبل جيان آهن،
جيڪي طوفان ٻاهر جا آيا،
منهنجي پلڪن تي جل جيان آهن.

غم دوران ۽ غم زندگيءَ جي موضوع تي 'تاج' پنهنجي غزلن ۾ تمام گهڻو چيو آهي ۽ اهڙا انمٽ نقش ڇڏيا اٿس، جيڪي جديد سنڌي شاعريءَ جي سيني تي چنڊ وانگر چمڪندا رهندا. اچو تہ هي سٽون ڏسون:

ڪيڏانهن اڏائي خوشبو،
اجڙيل گهر، گل ۽ گلدان،
پنهنجي ئي من-ٻيڙا ۾،
ڏک آهي سري ويو انسان.

ڪنهن انگريز نقاد سچ لکيو آهي تہ رومانوي شاعر جو پنهنجو جهان آهي، جنهن ڪي هو پنهنجي Feelings جي حوالي سان ڏسي ٿو.

"The romantic poet is his own Universe, the world for him is either rejected or as unreal in favour of some phantam world, or is identified with the poet's own feelings."

'تاج' جو غمِ دوران ۽ زياده تر انفراديت جو آهي، ليڪن ان ۾ حسبِ دستور اجتماعي غم جي به چڱي خاصي جهلڪ موجود آهي. اهو غم، ياس ۽ محرومي ڪجهه تاج جي پنهنجي طبيعت جو جزو آهن ۽ ڪجهه معاشري جو. تاج مسرتن ۽ ولولن جو ڪوڏيو آهي، هو پنهنجي زندگيءَ ۾ وڌ ۾ وڌ مسرتون ۽ خوشيون ماڻڻ ٿو چاهي ۽ اڪتسابِ لذت کي سڀڪجهه سمجهي ٿو. ليڪن سماجي ۽ معاشي حالات سازگار نه آهي. زماني جي گردش سان گڏ تاج جي قسمت به گردش ۾ رهي آهي. مهانگائي، مفلوڪ الحالي، آمدنيءَ جا محدود ذريعا ۽ مواقع جي ڪمي، سڀ سندس تعيش پسندي ۽ تلذذ پسنديءَ جي راهه ۾ رڪاوٽ آهن. هو جنهن شيءِ جي تمنا ڪري ٿو سا کيس حاصل ٿي نٿي ۽ هو غمِ محرومي جو شڪار ٿي وڃي ٿو، ان ڪري سندس شاعريءَ ۾ قنوطيت ۽ غم پرستيءَ جا عنصر نمايان نظر اچن ٿا. ليڪن غمِ زندگي سندس شاعريءَ کي اهڙو ته رچيو آهي، جو هو پنهنجي دور جي نمائنده شاعر جو درجو حاصل ڪري ويو آهي.

'تاج' ڪيئن تڙپي سگهي ٿو، سو پرائي درد تي؟
پنهنجي هستيءَ ڪان ئي ناهي جنهن کي آزادي ملي!

'تاج' جي غزلن ۾ نهايت ملائم ۽ نفيس رنگِ تغزل بدرجهءِ اتم موجود آهي. سندس غزل پڙهي ماڻهوءَ کي سرور حاصل ٿئي ٿو، ۽ دل گنگنائڻ ٿي لڳي، ڇاڪاڻ ته غزل ۾ قاريءَ کي ريجهائڻ واري ڪيفيت پيدا ڪرڻ هڪ اهڙي شاعر جو ڪم آهي، جنهن جي شاعريءَ ۾ ساحري هجي. 'تاج' سچ پچ غزل چوڻ ۾ ساحري ڪري ٿو. اچو توهان پاڻ فيصلو ڪريو:

هن بسنتي لباس جا پاڇو،
اک اک ۾ ڪڙيا بهار جا رنگ.
ڪل هوا جي صليب تي لٽڪي،
ڇا نه بخشي ويا قرار جا رنگ.
تون نه آهين ته منهنجي جانِ غزل،
اوپرا ٿا لڳن بهار جا رنگ.
تاج تشنه لبي ڇڏيو ماري،
ورنه ڏسجن ها باده خوار جا رنگ.

اچو ته ننڍڙي بحر ۾ لکيل هن غزل جون چند مصرعون ڏسون:

سڀ وساري ڇڏيون،
آءُ هڪ تي وڃون.

هر ڀرڇي ته ڇا؟
هن کان وڇڙي وڃون!

ڀاڻ وٽ دل ڏي دل،
ڇا ڏيون ڇا وٺون.

سونهن ڪمزوري آهي،
تاج ڪاڏي وڃون.

'تاج' پنهنجي غزلن ۾ نيون تشبيهون، نوان خيال ۽ اوان لفظ اهڙيءَ طرح ته ڪم آندا آهن، جو حيرت وٺيو وڃي. تاج جي غزل ۾ شعريت، تغزل کان سواءِ نغمگي جو ڀڻ زور آهي. ائين ٿو لڳي ته ڄڻ تاج ڪومل ڪومل ۽ سندر سندر لفظن جي گلابن کي پوئي هڪ هار ٺاهيو آهي. سندس غزلن ۾ جادو جهڙو اثر آهي، جن ۾ الوکا خيال ۽ اڻ ڏٺل جذبا تڙپي رهيا آهن:

مان ته ويس پٺي الائي ڪيڏانهن؟
تنهنجي در تي اڃي ڀهتو آهيان.

فرش تي پار ڪيا جي ليڪا،
آنءُ ٻي ناڻءُ سو جذبو آهيان.

جنهن ۾ نفرت جا وڏا ويا سڪا،
مان اهو پيار جو ڪشتو آهيان.

زخم هڪڙو ڪو هجي سو چيئيان،
آنءُ سارونئي ڦٽيو پيو آهيان.

هن اچڻ لاءِ چيو پي ناهي،
پوءِ ڇو راهه ۾ بيٺو آهيان.

ڪنهن جي يادن جا اٿر ساڻ هجوم،
ڪيئن چوان تاج اڪيلو آهيان.

'تاج' جا لفظ بہ شاهڪار آهن، هن الهن ۾ نهايت طاقتور Imagery علامتن، مترنم لفظن ۽ بي پناهه ردم جي ذريعي جان وجهي ڇڏي آهي.

"If the poetry is intuition and expression, the fusion of sound and imagery, what is material which takes on the form of sound and imagery? It is the whole man; the man who thinks and wills, and loves, and hates, who is strong and week, sub-lime and pathetic, good and wicked, man in the exaltation and agony of living, and together with the man, integral with him, it is all nature in its perpetual labour of evolation. But the thoughts and actions and emotions of life, when sublimated to the subject matter of poetry are no longer the thought that Judges, the action effectually carried out, the good and evil, or the Joy and pain actually done or suffered. They are all now simply passions and feelings immediately assuaged and calmed, and transfigured in imagery. That is magic of poetry."

۽ ’تاج‘ پنهنجي شاعريءَ ۾ اهو magic پيدا ڪيو آهي.

’تاج‘ پنهنجي نظمن ذريعي جيڪي Cmomunicate ڪري ٿو، تنهن تائين پهچڻ هرڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهي. مثلاً سندس نظم ’زندگيءَ ڪي فنا ناهي‘ ۽ ’ادراڪ“ وغيره ڪيڏا نه اونها آهن، جن جي پاتال تائين پهچي معنيٰ جا موتي آڻڻ آسان ڳالهه نه آهي ۽ ان لاءِ ڪتاب درڪار آهن. سندس نظمن مان رڳو ’درد جو الڪاس‘ ئي ڏسو: هن نظم ۾ ’تاج‘ جي سامهون زندگيءَ جي متحرڪ، غيرفاني ۽ جامع هئڻ جو مسئلو آهي، جنهن کي هو شعوري طور حل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رڌل لڳي ٿو جڏهن هو ان پيچيده (Complex) صورتحال ۾ منجهي پوي ٿو، تڏهن هو پاڻ کي پنهنجي ذات ۾ محدود ڪري ٿو. هتي شاعر جيڪا ’ذات جي قيد‘ واري علامت ڏيکاري ٿو، سا ڪيترن ئي طريقن ۾ پاڻ کي ظاهر ڪري ٿي. هتي شاعر پاڻ کي ’انسانيت‘ (ماڻهو) جو نمائندو سمجهي ٿو ۽ سچ به ائين ئي آهي.

"The humanist poet is nucleus of his world, the focus of intelligence and intellectual progress.

هو ٻاهرين دنيا کي وحشت ۽ بربريت مان ڀريل ڏسي، انسانيت جي قيد کي ئي پاڻ لاءِ ترجيح ڏئي ٿو ته جيئن هو ٻاهرين دنيا جي مروج نظام کي تهه وبالا ڪرڻ لاءِ ڪو مضبوط هٿيار هٿ ڪري سگهي. هو زندگي کان منقطع ٿي ذات جي آغوش ۾ پناهه وٺي مڪمل آرام ڪرڻ گهري ٿو، اِن لاءِ ته جيئن هو مزاج جي مڪمل ڪيفيت مان ڪا طلوع ٿيندڙ سراسر روشني، خير ۽ صداقت پيدا ڪري سگهي. هيءُ ’ذات جي قيد‘ ۾ رهڻ وارو مسئلو مذهب ۾ به اهم آهي ۽ قلب ماهيت لاءِ ضروري آهي. اهو ساڳيو مسئلو اڄڪلهه نفسيات جو موضوع بحث پڻ آهي. نفسيات وارن اِن کي The night journey جو نالو ڏنو آهي. شاعر جي زندگي، جيڪا اگرچه تنها آهي، ليڪن ٻاهرين شر مان ڀريل دنيا، جنهن ۾ فساد، پاپ، ظلم،

دهشت، بربريت، افلاس، حق سلبي، زبان بندي، خود نيلامي ۽ روپ بهروپ شامل آهن، ان کان ڇڪي آهي. ان ڪري هو ذات جي قيد مان نڪري مستو ٿيڻ يا پنهنجي خودداري يا پنهنجي منصبِ انسانيت تان هيٺ لهڻ نه ٿو گهري يا بهروپيو ٿيڻ نه ٿو چاهي. جيڪو يقينا سندس ذات جي آدرش جي خلاف آهي. اڄڪلهه جي جديد شعرا حضرات جي اڳيان اهو ئي اهم مسئلو آهي. مغربي نقاد ان جي نشاندهي هن ريت ڪن ٿا:

"The modern poet is before all things honest. He does not write for fame, nor for money, he would be disappointed if he did. He merely writes to vent his own spleen, his own bitterness, his own sense of disparity between the ugliness of the world and the beauty of the world that might be. He is trapped in a mechinical Civilization. Every where about him are steel cages and grinning futile faces of slaves. There is no beauty in the characteristic product of age-machinery; that is sentimental notion. There is no beauty in anything rational only, at the best, the harmony of numbers. Beauty emerges from the unknown, often from the insane. it may be a combination of objective facts, but it is generally an irrational and unforeseen combination. It may inhabit the sphere of intelligence, but control intelligence. It is the pattern of intelligence but not intelligence itself."

'تاج' وٽ احترام ذات آهي. هن کي خبر آهي ته شخصيت ڪيترين ئي خوبين جي مجموعي تي مشتمل آهي، جن مان ڪنهن به هڪ کي نظرانداز نه ٿو ڪري سگهجي ۽ شخصيت جو هرجزو ايترو ئي قابلِ احترام آهي، جيتري ذات آهي. ان ڪري 'تاج' پنهنجي ذات يا شخصيت جي قرباني ڏيئي، زماني جي لذتن لاءِ سازباز ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي. هو تيستائين خارجي دنيا جي ڪنهن به بهروپئي سان ملڻ لاءِ تيار نه آهي، جيستائين 'هو' پنهنجي ذات جي بند خول کان ٻاهر نه ٿو اچي، يعني مصنوعي روپ کي خيرباد چئي، حقيقي روپ اختيار ڪري، سچائي ۽ صداقت جو نمائندو ٿي اچي ۽ ڪو اعليٰ آدرش کڻي اچي ته پوءِ ئي ان سان ملاقات ممڪن آهي. 'تاج' هڪ اهڙو شاعر آهي، جيڪو تاريخ جي ڪرب کان آگاهه آهي ۽ معاشري جي اونچ نيچ ۽ ان جا مغلطات کيس پنهنجي لائحہ عمل متعين ڪرڻ لاءِ مجبور ڪن ٿا. ڇاڪاڻ ته هو جڏهن پنهنجي داخلي دنيا کان ٻاهر خارجي دنيا ۾ ليئو پائي ٿو ته کيس رنج و الم کان سواءِ ڪجهه نظر نه ٿو اچي. هربرٽ ريڊ (Herbert Read) جديد شاعر جو قيود و متناهيات متعلق لکندي چوي ٿو:

"Today the poet could only gain the conditions of contemplation by renouncing civilization by retiring to hermitage or a desert Island. To be part of our civilization is to be a part of ugliness and hast, and economic barbarism. It is to be a butterfly on the wheel.

اِن ڪري ’تاج‘ بہ ٻين جي وات وٺڻ بجاءِ پنهنجي وات تلاش ڪري ٿو. سندس نظم ”پڌ رنامون“ اهڙي بغاوت جو اعلان آهي. ان مان معلوم ٿيو تہ هو پنهنجي لاءِ اهڙا آدرش چونڊڻ چاهي ٿو، جيڪي ٻين کان قطعاً مختلف هجن يعني هو موجوده معاشري ۽ تهذيب جون اکيون ٻوٽي مقلد ٿيڻ نٿو گهري، ڇاڪاڻ تہ هر وڏو شاعر ڪنهن تاريخي لهر يا دور جو محتاج نہ هوندو آهي ۽ نہ ئي سندس فني علويت ۽ ارتقا ۾ ڪو ان دور جو هرويرو ايڏو حصو هولدو آهي. ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن ائين هجي ها تہ پوءِ انساني تاريخ ۾ ڪي اهڙا دور بہ گذريا آهن، جن جو سماجي Impact تہ تمام وڏو آهي، ليڪن ان دور جي ادبي اوسر ۾ ڪا بہ اهميت ڪانہ رهي آهي. مثلاً سنڌ جي تاريخ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو دور اهڙو گذريو آهي، جنهن جا پنهنجا سماجي (Social Implications) اثرات تہ آهن، پر ان ۾ ڪو قابل ذڪر ادب پيدا نہ ٿيو آهي يا اسان جي ويجهڙ واري دور ۾ صنعتي انقلاب جو مثال وٺو، باديالنظر ۾ صنعتي انقلاب جو ڪيڏو نہ ڌڪاءُ آهي، جنهن روزمره جي معاشي زندگيءَ کي لوڏي ڇڏيو آهي، مگر ادب ۽ آرٽ ۾ اهڙو Phase شاذو نادر ملندو، جنهن ۾ ان جو ڪو ايڏو وڏو اثر ٿيو هجي. البت ڪي اڻ ٽر تبديليون وري صنعتي انقلاب جي ڪُک مان پيدا ٿيندڙ سماجي انقلاب ۽ ان کان بعد سائنسي تحريڪ (Scientific movement) جي ڪري آيون آهن. ان ڪري ان چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نہ ٿيندو تہ تاج برابر ون يونٽ واري دور ۾ اپريو آهي، پر هو ان جي سڌيءَ طرح پيداوار Product نہ آهي. جيڪڏهن ون يونٽ واري گهل سنڌ صوبي ڪي نہ وڪوڙي ها تہ بہ هو ايڏو ئي شاعر هجي ها، جيڏو هُو اڄ آهي. منهنجي چوڻ جو مطلب اهو آهي تہ تاج ڪو سياسي اٿل پٿل جو محتاج نہ آهي. ڇاڪاڻ تہ سياسي اٿل پٿل جي پيداوار وارا شاعر پروپئگنڊا جو شڪار ٿي، ان دور سان مخصوص ٿي ويندا آهن ۽ انهن جي سڃاڻپ ان دور جي سياسي اٿل پٿل جي حوالي سان ئي ٿي سگهندي آهي. پر تاج جيئن تہ مستقل اقدار جو شاعر آهي، ان ڪري هن جي شاعري ڪنهن دور سان مخصوص نہ آهي. مشهور نقاد هربرٽ ريڊ بہ تقريباً اهڙي ئي ڳالهہ چئي آهي:

"Art transcends the conditions that create it, and cannot therefore be explained by those conditions.

"The Poet is not a direct product of civilization. It can not maintained that the greater the civilization, the greater will be its poets."

”ترقي پسند تحريڪ“ جيئن آءٌ منڍ ۾ لکي آيو آهيان تہ ”بالشويڪ انقلاب“ جي اثرات جو سڌو سنئون نتيجو آهي. ”بالشويڪ انقلاب“ مارڪسزم جو پيدا ڪيل ٻچڙو آهي. مارڪسزم (Marxism) جو بنياد جدلياتي ماديت (Dialectical Materialism) تي آهي، جنهن ۾ طبقاتي ڪشمڪش تي يقين رکيو ويو آهي. ڪارل مارڪس ۽ اينگلز مطابق انساني سماج جا مختلف نمونا ان ملڪ جي اندر ڪنهن مخصوص دور ۾ رائج پيداوار جي طريقن ۽ ورهاست

مان ايرن ٿا، جيڪي سياست، قانون، مذهب، فلسفي، ادب ۽ آرٽ تي محيط آهن. خود اينگلز وضاحت ڪندي هڪ هنڌ لکيو آهي ته :

"These departments, all react upon one an other and upon the economic base. It is not the case that economic situation is the sole active cause and everything else only a passive effect. But there is a reciprocal interaction within a fundamental economic necessity, which in last instance always asserts itself."

"ترقي پسند ادب" جو موضوع بلاشڪ "اشتراڪيت" آهي. "ترقي پسند ادب" جي حوالي سان اشتراڪيت هڪ فلسفيانه نظام به آهي ته هڪ اقتصادي طريقو، جنهن جا آدرش ۽ اصول نرالا آهن. "ترقي پسند اديب" اشتراڪيت کي وڏي پس منظر (Wide perspective) ۾ ڏسن ٿا، جنهن جو بنياد "موقعن جي هڪجهڙي فراهمي" ۽ "ٻين جي محنت مان ناجائز فائدو حاصل نه ڪرڻ" جي اصولن تي پڌل آهي. ترقي پسند حضرات انساني سماج ۾ هر شيء کي معاشي زاويء نگاهه سان ڏسن ٿا. هنن جي خيال موجب ادب، اخلاقيات، سياسيات ۽ مذهبيات وغيره سڀ اقتصادي تعبير جا محتاج آهن. جيتوڻيڪ بورزوائي اديب به معاشي مسئلي کي گهٽ اهميت ڪونه ٿا ڏين، ليڪن بورزوائي ۽ ترقي پسند اديبن ۾ بنيادي طور زاويء نگاهه جو فرق آهي. هنن ٻنهي وٽ ترجيح ۽ توجيهه جو فرق آهي. سرمايدارانه ادب ۾ بورزوائي اديب مزدورن جي حقن جي مقابلي ۾ سرمايدار جي اختيارن ۽ پيداوار ۾ بي تحاشا اضافي جي ڳالهه ڪن ٿا، پوء ان لاء سندن توجيهه وطن ۽ قوم جو حوالو به ٿي سگهي ٿو. پر ترقي پسند اديب هر حالت ۾ ۽ هر حوالي جي باوجود مزدورن جي حقن جي حمايت ڪن ٿا. ان ڪري ترقي پسند اديب "ادب براء ادب" ۽ ادب جي خالص جمالياتي نظرين جي مخالفت ڪن ٿا. سندن نقطء نظر موجب اهي شيون ادب ۾ "آفير" آهن، جنهن سان محنت ڪندڙن جي ذهن کي اقتصادي مسئلن کان موڙيو وڃي ٿو. هندستان ۾ جڏهن "ترقي پسند مصنفن جي انجمن" جو بنياد رکيو ويو ته انهن پنهنجي ابتدائي منشور ۾ ترقي پسند ادب جي پڻ وضاحت ڪئي:

"اِس وقت هندوستان ميں انقلابی تبديلياں رونما ہو رہی ہيں.... پرانے تہذيبی ڈھانچوں کی شکست و ريخت کے بعد سے ابتک ہمارا ادب ايک گونہ فراريت کا شکار ہے.... ہندوستانی اديبوں کا فرض ہے کہ وہ ہندوستاني زندگی ميں رونما ہونے والی تبديليوں کا بھرپور اظہار کريں اور ادب ميں سائنسی عقليت پسندی کو فروغ ديں جس سے خاندان، مذہب، جنس، جنگ اور سماج کے بارے ميں رجعت پسندی اور ماضی پرستی کے خيالات کی روک تھام کی جا سکے۔ ان کا فرض ہے کہ وہ ايسے ادبی رجحانات کو نشو و نما پانے سے روکيں جو فرقہ پرستی، نسل، تعصب اور انسانی استحصال کی حمايت کرتے ہيں.. . ہم چاہتے ہيں کہ ہندوستان کا نيا ادب ہماری زندگی کے بنيادی مسائل کو اپنا موضوع بنائے۔ يہ بھوک،

پیاس، سماجی پستی اور غلامی کے مسائل ہیں۔ ہم ان تمام آثار کی مخالفت کریں گے جو ہمیں لاچاری، سستی اور توہم پرستی کی طرف لے جاتے ہیں۔ ہم ان تمام باتوں کو جو ہماری قوت تنقید کو ابھارتی ہیں اور رسموں اور اداروں کو عقل کی کسوٹی پر پرکھتی ہیں۔ تغیر اور ترقی کا ذریعہ سمجھ کر قبول کرتے ہیں۔"

'تاج' پاڻ کي ترقي پسند سڏائڻ ۾ فخر محسوس ڪري ٿو، ليڪن هن جي ترقي پسندي ادب جي دائري تائين آهي. ڇاڪاڻ ته هو ترقي پسنديءَ جي معرفت سياست جي يرقان زده فضا ۾ داخل ٿيڻ پسند نه ٿو ڪري. هو ادب کي محض اشتراڪيت ۽ مارڪسزم جي جڙتو اصولن تي پڻ هلائڻ جو حامي نه آهي. ڇاڪاڻ ته ادب هڪ اهڙو ميدان آهي، جنهن لاءِ مارڪس ۽ اينگلز به ڪي مجرد اصول ڪونه گهڙيا آهن ۽ نه ئي هو پيئي ادب کي مارڪسزم جي ٺيٺ ۽ جامع اصولن تي هلائڻ جا حامي آهن. ان ڪري 'تاج' پنهنجي شاعريءَ کي سستي شهرت يا ٺلهي نعري بازيءَ جو ذريعو ناهي بڻايو. هن خواهمخواه ترقي پسنديءَ کي ٺونسڻ لاءِ اخلاقيات يا مذهب کي گنديون گاريون نه ڏنيون آهن ۽ نه وري انتها پسند سياست جو شڪار ٿيو آهي. مطلب ته 'تاج' هڪ اهڙو ترقي پسند آهي، جيڪو ترقي پسنديءَ جي اصولن کي سمجهڻ جي سگهه رکي ٿو، ان ڪري هو ان معاملي ۾ به پنهنجي معيار تان لهي سطحيت اختيار نه ٿو ڪري، حالانڪ اهو سندس عقيدي جو مسئلو آهي. هن ترقي پسنديءَ کي محض فيشن طور اختيار نه ڪيو آهي، بلڪ اها انسانيت جي پرچار ۽ حقيقت پسنديءَ جي منزل مقصود تائين پهچڻ جو ذريعو آهي. اهوئي سبب آهي جو هن نيشنلزم جهڙي محدود نظريہ جا جهنڊا ڪلهي تي نه کنيا آهن. هو ترقي پسنديءَ جي حقيقي مفهوم کي پائي نه سگهيو آهي. هن مريضانه جنس پرستي ۽ لذت پسنديءَ کي پنهنجي شاعريءَ ۾ جاءِ نه ڏني آهي، ڇاڪاڻ ته کيس اها خبر آهي ته اهڙيون سستيون شيون بهرحال ترقي پسنديءَ لاءِ هاڃيڪار آهن. تاج پنهنجي شاعري کي ٺلهي جذباتيت کان بچائيندي غريبن ۽ مزدورن جي ڳالهه ڪئي آهي. سندس لهجي ۾ شائستگي، حقيقت پسندي، همدردي ۽ درد سمايل آهي.

هن ڏبري لاش کي پوريو ڇو ٿا؟
ڪفن دفن لئہ تڙپو ڇو ٿا؟
ٻوڙو ڇو ٿا؟

هن ڏبري لاش کي پوريو ڇو ٿا!!؟
ڌرتي تنگ ـــ
لئو، ڪورو، ڏاڍا مهانگا
پيئي تنهن کان آه قبر جي کوٽائي،
قبرستان جو رستو.

ڏور ڪهڙو ۽ ڏاڍو اوکو!
ڪٿي انهيءَ ڪي هلندو ڪير!
ٿل انهيءَ تي ٻڙهندو ڪير!
ڳل انهيءَ تي چاڙهڻ خاطر
پنسو پنجڙ ڏيندو ڪير'؟
ڏپ اچي ٿي!!
پنهنجي دانوڻ ۾ جهاتي پايو،
ڪيڏا بدبودار آهيو!!

*　　*　　*

هي ٻه مٺو آ سک وکهي،
هي ٻه مٺو آ ٻک وکهي.
اچو ته سندس هڪ ٻي نظر 'شاعر ۽ پتنگ' جو ٿورو مطالعو ڪريون.
آءُ ليڪن،
ڪنهن جي ڪٽهُري ۾ پسيني سان پريل،
زخمي بدن جي ياد ۾.
جنهن جون اکيون چڻ ته ويران کوهه
جنهن جو چهرو زرد زرد
پيٽ سان پٺر ٻڏل
جيڪو چمنيءَ جي دولهين ڪي.
پاڻ ٻاري پي سلامت ٿو رکي،
جيڪو سونا سنگ ڌرتيءَ مان آڻائي،
پاڻ ناقا ٿو ڪدي
جنهن جي ڏاتي ۽ هٿوڙي تي اچا،
زنگ ڪو ناهي چڙهيو،
جيڪو ظاهر ۾ گهڻو ڪمزور آهي پوءِ پي،
ڏاڍ جي اکين ۾ ٿو اکيون وجهي،
ظلم ڪي ڏارڻ ۽ تارڻ واسطي،
پنهنجي هستي کي بچائڻ ۽ مهائڻ واسطي،
جڳ ۾ ناانصافي، ناهمواريءَ جي خلاف آهي.
رات ڏينهن هلچل ۾ جو آهي رڌل
امن جو پيغامبر،
منهنجو سو محبوب آهه.

مٿين نظم کان علاوه 'خوشبوءِ جو شهزادو'، 'دل دوزخ، دل جنت' ۽ 'تسريڪ سڪنل' وغيره ۾ تاج جيڪو نقشو چٽي ٿو، ان تي روشني وجهڻ لاءِ هڪ ٻيو مضمون درڪار ٿيندو. بهرحال مٿين نظم جي سٽاءَ تي غور ڪبو ته ان ۾ ڪوبه وڌاءُ يا شاعرانه مبالغو نظر نه ايندو. اها هڪ ننگي حقيقت آهي، جنهن کي 'تاج' پنهنجي لفظن ۾ بيان ڪيو آهي ۽ پنهنجي فن جي معراج تائين رسائي ڏيو آهي. شاعر 'اسن جو پيغامبر' ۽ 'منهنجو سو محبوب آهي' جا جملا ڪتب آڻي نظم کي زندهه ڪري ڇڏيو آهي. نظم ۾ شاعر پنهنجي طرفان نه ته ڪا تجويز (Suggestion) پيش ڪئي آهي ۽ نه ئي جذباتيت جو اضافو ڪيو آهي، جيڪو هڪ وڏي شاعر جو ڪم آهي. هن کي صرف ڪنهن هڪ هنڌ جي پورهيت سان لڳاءُ نه آهي، هڪ هنڌ جي غريب سان انس نه آهي، پر هو ته پوري عالمي سطح تي غريب ۽ پورهيت جي ڳالهه ڪري ٿو، جنهن جو اشارو سندس هنن سٽن يعني

'امن جو پيغامبر،
منهنجو سو محبوب آهي.

مان ملي ٿو، چاڪاڻ ته هن جو فن مقاميت کان ماورا ۽ آفاقيت جو حامل آهي. ان ڪري تاج جي شاعري ۾ سطحيت ۽ عاميانه پڻ گهٽ آهي. ان کان علاوه جڏهن اسين سنڌي ادب جو مطالعو ڪريون ٿا، جيڪو ون يونٽ واري دور يا ان کان بعد وارن سالن جي پيداوار آهي ته ان ۾ اسان کي سياسي نعري بازي جو غلغلو پڌرو ۾ اچي ٿو. هر شاعر ۽ اديب پاڻ کي لوجوان طبقي ۾ مقبول بنائڻ لاءِ سياسي جوش و خروش جي لهر ۾ اوڙهي ڇڏيو ته جيئن ڪيس اهڙي طبقي ۾ مقبوليت ۽ مشهوري حاصل ٿي سگهي. بلاشڪ ڪيترائي شاعر، ان سياسي حوالي سان سنڌي زبان ۽ ادب ۾ نانءُ ڇڙهيا، پر سندن شاعري وقت جي لَتَ هيٺ لَتجي ويئي، يعني اهڙن شاعرن جي اڪثريت پاڻ کي سماج جي ڌارا جي حوالي ڪري ڇڏيو. جيڪڏهن عوام ۾ قوميت پرستيءَ جو زور آهي ته هنن اهڙا شعر لکيا، جيڪڏهن عوام ۾ اشتراڪيت جو يا مذهب دشمنيءَ جو يا جنس پرستيءَ جو رجحان تيز آهي ته سندن شاعري به ان رجحان جي پوئلڳ آهي، يعني اهڙا شاعر مرغ بادِ نما آهن. انهن وٽ پنهنجي ذات يا پنهنجي سوچ يا ته آهي ئي ڪانه يا اگر آهي ته پوءِ اها سستي شهرت کان زياده اهم نه آهي. ليڪن تاج جي شاعري اهڙي ڪنهن به فريبي يا عارضي رجحانن جي وارياسي ديوار تي بيٺل نه آهي، جو ان کي وقت جي هوا ڊاهي ڪٽي ڍير ڪري. هن وٽ سچو ترقي پسندانه فڪر آهي، جنهن سان سندس تخليقون جنم وٺن ٿيون. هن جي سوچ ڪا بي وزن (Weightless) ڪک پن نه آهي جو هوا جي جهوٽن جي رخ تي وَهي هلي. هو پنهنجي ذات ۽ شخصيت کي بيحد اهم ڄاڻي ٿو. سندس نظم "درد جو انڪاس"، "پڌرنامون" وغيره ۾ ان جو اپٽار آهي.

ڪنهن جو آڳو نه ڪو پيچو آهيان،
پنهنجي اوڊراڪ جو ساٿو آهيان.

تاج جي شاعريءَ ۾ نواڻ آهي، جدت آهي، تغزل آهي ۽ ترنم آهي. سندس "گيت" ۽ "وايون" به سندس غزل وانگر منفرد آهن. هن کي گيت ۽ وائي لکڻ جو خاص ڏانءُ آهي. جيتوڻيڪ "وائي" هڪ پراڻي صنف آهي ۽ ان کهاڙيءَ ۾ قديم خواه جديد شاعرن تمام گهڻو لکيو آهي ۽ نوان نوان تجربا ۽ نوان نوان خيال آندا آهن، پر تاج ان ميدان ۾ به ڪنهن کان پٺتي نه آهي. اگرچه تاج برابر گهڻيون وايون نه لکيون آهن، پر جيڪي ڪجهه لکيو اٿس، اهو کيس "وائي" جي ميدان ۾ هڪ مقام ڏيارڻ لاءِ ڪافي آهي. تاج، جيڪا وائي لکي ٿو، ان کي وائي جي فني قدرن سان هم آهنگ ڪري لکي ٿو. تاج کي وائي جي فن جي ڄاڻ آهي، ان ڪري تاج جي واين کي ڇند جي اصولن تي تورجي تکجي يا ڪٿي موسيقيت جي ماڻ ۾ ماپجي، ته به ٻنهي پوريون هونديون. هتي مان سندس هڪڙي وائيءَ مان ڪجهه بند قارئين جي دلچسپيءَ لاءِ پيش ڪندس:

جوين پکي پير، الو ميان،
جوين پکي پير.
جيڪو ايندو ڪنڪر هڻندو،
ڪنهن کي روڪي ڪير، الو ميان،
جوين پکي پير.
ساڙ سڙيو آ پاڙو سارو.
پيار سان تنهن کي وير، الو ميان؛
جوين پکي پير.
ڪچ ۾ ساڳي بوءِ بدن جي،
ڏوهيءَ ڏوتي ميڙ، الو ميان؛
جوين پکي پير.

مٿين وائي موضوع ۽ هيئت جي لحاظ کان وائيءَ جي تقاضائن کي ڪي قدر پورو ڪري ٿي. وائيءَ ۾ 'الو ميان' جا لفظ اسان جي روايتي سنڌي موسيقيءَ جو خاص آلاپ آهن. جيڪڏهن شاعر هتي اهي لفظ منتخب نه ڪري ها ته هڪ طرف وائيءَ جو اسلوب بدلجي وڃي ها ۽ ٻئي طرف ان ۾ اها موسيقيت به نه رهي ها، جيڪا وائيءَ لاءِ ضروري هوندي آهي. شاعر جي لفظي چونڊ مان ٿي معلوم ٿئي ٿو ته هو وائيءَ جي کهاڙيءَ جي نازڪ فني تقاضائن کان واقف آهي ۽ هن وائيءَ ۾ انهن تقاضائن جو ڀرپور خيال رکيو آهي ۽ انهن کي نڀايو آهي. اگرچه 'وائيءَ' جو ڪينوس (Canvas) اسلوب خواه موضوع جي لحاظ کان ڪافي محدود آهي، جنهن کي اورانگهڻ سان وائي وائي نٿي رهي، منهنجي چوڻ جو مطلب آهي ته 'وائي' داخليت جي اظهار جي مخصوص صنف آهي، ليڪن 'تاج' هتي اختراع ڪندي، ۽ وائيءَ جي محدود ڪينوس کي متاثر ڪرڻ بغير 'معروضيت' سان آشنا ڪري ڏيکاريو آهي. مٿينءَ وائيءَ ۾ معروضيت ۽ موضوعيت

ٻنهي اهڙيءَ طرح تہ نباهيل آهن جو وائي انهي جي حسين امتزاج جو هڪ دلفريب مرقع ٿي پئي آهي. وائيءَ جي اسلوبي الداز کي برقرار رکندي، شاعر ان ۾ ڪيڏي نہ جدت پيدا ڪئي آهي، جنهن ۾ وري رومانيت جو نرم نرم ڇهاءُ دماغ کي مسرور ڪري ڇڏي ٿو. شاعر هن ۾ لفظ اهڙيءَ طرح تہ جڙيا آهن جو اهي موتين-مالها وانگر پيا معلوم ٿين. لفظن جي اها ترتيب ني موسيقيءَ جي نرم سُرن جو موجب آهي. پهرين مصرع ۾ 'جيڪو ايندو' ۽ 'ڪنڪر هڻندو' ۾ واوَ جو ورجاءُ لفظ 'جيڪو' جو ڪاف ۽ لفظ 'ڪنڪر' جا ڪاف سُرڪي زور وٺائن ٿا. هيٺين سٽ ۾ 'ڪنهن ڪي' جو ڪاف 'روڪي' جو ڪاف ۽ 'ڪير' جو ڪاف مترلم سر پيدا ڪن ٿا. اهڙيءَ طرح اوهان هن وائيءَ جي آخري بندڪي ڏسو، بندش ڪيڏي نہ چست آهي، ان ۾ رواني آهي، پالوت آهي، ڪيڏو نہ انوکو ۽ نئون نکور خيال آهي. هڪ مست ٻتائيندڙ خيال آهي. حالانڪ لفظ اهي نسي ساڳيا، عام ۽ سادا لفظ ڪتب آندا ويا آهن، جن ۾ ڪاٻہ تشبيهہ وغيره استعمال نہ ڪئي ويئي آهي. سواءِ ڪنهن صنعتي موشگافين جي سچ پچ تہ اهڙن سادن لفظن جي ذريعي اهڙو من-لبائيندڙ خيال 'تاج" جي رومانيت جي ڪمال جو دليل آهي، جيڪو شايدئي ٻئي ڪنهن شاعر وٽ ملي سگهي. ائين ٿو معلوم ٿئي تہ اهي لفظ، انهن جو انتخاب ۽ اها ترتيب الدر جي اوت آهي، جتي شاعر جو ذهن، خيال، روح ۽ زبان پاڻ ۾ هڪ ٿي وڃن ٿا. (منهنجو اشارو وائي جي هنن سٽن ڏانهن آهي:)

"ڳچ ۾ ساڳي بوءِ بدن جي-ڏوهيءَ ڏوتي مير الو ميان"

سر جيمس اهڙي الداز نگارش لاءِ لکيو آهي:

"The truth is that the writer's art consists above all in making us forget that he uses words. The harmony he seeks is a certain correspondence between the movements of his mind and the phrasing of his speech, a correspondence so perfect that the undulations of his thought, born of the sentence stir us sympathetically, consequently the words, taken individually, no long count. There is nothing left but the flows of meaning which pervades the words, nothing but two minds, without the presence of an intermmediary, which appear to viberate sympathetically The rhythm of speech has, then, no other object than the reproduction of the rhythm of thought."

'تاج' نہ صرف غزل، نظم ۽ وائي لکي سگهي ٿو، پر هو 'گيت' جو بہ جوان جماڻ شاعر آهي. 'گيت' ۽ 'غزل' موضوع جي اعتبار کان هڪٻئي جا هم شريڪ آهن. جيئن تہ 'غزل' 'تاج' جو من پسند ميدان آهي، ان ڪري تاج جو گيت سان بہ اوتروئي آلس آهي. گيت ۽ غزل ۾ حدِ فاصل صرف 'هيئت' ۽ 'داخليت' آهي. غزل خارجي ۽ داخلي ٻنهي ڪيفيتن کي

ٻاڻ ۾ سموهي ۽ سميٽي ٿو، پر بيت ۾ 'داخليت' جو عنصر غالب رهي ٿو. گيت علم جي شاعري آهي ۽ غزل خاص جي. 'تاج' گيت لکڻ وقت ان جي تاجي ٻيٽي ۾ وسعت آڻي ٿو. ان ۾ رقت، ندرت، سوزگداز، سلاست، سادگي ۽ مترنم لهرن جي رواني پيدا ڪري ڇڏي ٿو:

سنهنجون آهون واڪا،
پولارن ۾ پڙنـدا،
تو لئه مون جيڪي گيت لکيا،

سڀ ياد ڪري تون روئيندين ءَ.

سنهنجا قصا هوندا،
ڳليءَ ڳليءَ ۾ چرچا هوندا،
ساٿيهو توکان پڇندا:

سڀ ياد ڪري تون روئيندين ءَ.

صنفي لحاظ کان گيت لاءِ ڪو هڪ فارم مقرر نه آهي، ان ڪري تاج به پنهنجي شاعريءَ ۾ گيتن جي ڪنهن هڪ فارم سان وابستگي نه رکي آهي. هو به مختلف شاعرن وانگر ان ۾ تنوع ۽ تبديلي آڻيندو رهيو آهي. تاج مذڪوره گيت ۾ گيت ۽ نظم جون خوبيون يڪجا ڪري ڇڏيون آهن، ۽ اهو تاج جو گيت جي ميدان ۾ اجتهاد آهي. جهڙيءَ طرح تاج جي غزلن تي رومانويت جي ڇاپ لڳل آهي، اهڙيءَ طرح سندس گيت به رومان سان پريل آهن. بلڪ ائين ڪٿي چئجي ته غلط نه ٿيندو ته تاج نج رومانوي گيتن جو شاعر آهي. تاج جي گيتن ۾ به سندس غزلن جو ياس ۽ محروميءَ وارو انعڪاس (Reflextion) صاف ظاهر آهي. سندس گيتن جو اسلوب ۽ طرز ادا نئون ۽ مخصوص آهي. سندس گيتن ۾ تاثير، زبان طاقتور، منتخب ۽ رومانوي لفظن تي مشتمل آهي. هن جي گيتن ۾ انقلاب جون ڳالهيون گهٽ ۽ شباب جون ڳالهيون زياده آهن. تاج پنهنجي گيتن کي عاميانه انداز جي بدران ادبيت، جاذبيت، نغمگي ۽ تغزل عطا ڪيو آهي.

مجموعي طور 'تاج' جي شاعري ساڳي Pattern تي قائم رهي آهي. ليڪن ٻولي (Diction) تاثر، نغمگي، گهرائي ۽ گيرائي جي لحاظ کان ان ۾ ڪافي وسعت آئي آهي. سندس شاعري اڳي جي مقابلي ۾ ڪجهه مشڪل ٿيندي پئي وڃي، جيئن 'زندگيءَ کي فنا ناهي' وارو نظم وغيره ان جا مثال آهن. تاج جي موجوده شاعري خاص نظمن ۽ نثري نظمن کي علامتي اظهار وڌيڪ مشڪل ۽ پيچيده بڻائي ڇڏيو آهي. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته علامتي اظهار جي شدت قاري ۽ شاعر جي درميان فاصلو وڌائي ڇڏي ٿي. خاص طور اسان جي سنڌي ادب ۾ ته علامتي اظهار، عدم ابلاغ (Communication gap) جو مظهر آهي، ڇاڪاڻ ته جديد تهذيب اسان جي معاشري کي ايان ايترو سوڙهو ڪري ڇڏيو آهي، جو هو Computer age

ڪي ڇهي رهيو هجي. ٻئي طرف تعليم جو تناسب ۽ معيار ٻہ پورو سارو آهي. ان ڪري علامتي زبان تائين عام قاري پهچي نٿو سگهي.

تاج جون شاعرانہ صلاحيتون منجمد نہ بلڪ متنوع رهيون آهن. سندس شاعري رومانويت جي غلبي جي باوجود بہ هڪ سچي ترقي پسند جي شاعري آهي، جنهن ۾ انسانيت پسندي ۽ حقيقت پسندي ميڪانيڪي نہ بلڪ سچن جذبن جي عڪاس نظر اچي ٿي. تاج جيڪو ڪجهہ لکيو آهي، سو مڪمل خودسپردگيءَ جي عالم ۾ لکيو آهي. تاج پنهنجو ذهن ۽ دماغ پنهنجي شعرن ۾ اوتي يا تحليل ڪري ڇڏي ٿو. هو پنهنجي تخليق ۾ جذب ٿي وڃي ٿو ۽ پڙهڻ ڪان پوءِ ائين پيو لڳي تہ سندس شخصيت جو "ذات پرج" Extinction of Personality ٿي ويو آهي. ليڪن اهڙين تخليقن کان پوءِ بہ سندس ذات جوان آهي. تاج جي شاعري صاف شفاف شاعري آهي، جيڪا ڪنهن متجددانہ تفلسف ۽ متصوفانہ ابتذال کان پاڪ آهي.

سنڌالاجي- سنڌ جي ثقافت جو امين ادارو

غلام رباني آگرو

[نوٽ: سنڌالاجي جي سلور جوبلي تقريبات — ڊسمبر ١٩٨٧ع جي لوڪ سنگيت محفل ۾ مهمان خصوصي طور ڪيل تقرير جو متن.]

سنڌ يونيورسٽيءَ جا لائق ۽ فائق وائيس چانسيلر محترم مظهرالحق صديقي صاحب.
سنڌ جي قابل فخر نياڻي، سنڌالاجيءَ جي ڊائريڪٽر محترمه مهتاب راشدي صاحبه.
سنڌ يونيورسٽيءَ جا لائق صد احترام استاد صاحبو.
سنڌ جا عالي مرتبت اديبؤ، منهنجا هم قلم ساٿيو ۽ عزيز ڀائرو.
پيارا شاگردو.

اڄ اسان سنڌ يونيورسٽيءَ جي ممتاز ۽ مستعد اداري انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي سلورجوبليءَ جو جشن ملهائي رهيا آهيون. اڄ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پنهنجي حياتيءَ جا پنجويهه ورهيه پورا ڪري، پنهنجي ڀرپور جوانيءَ ۾ پير رکيو آهي. ان لحاظ کان اڄوڪو ڏينهن تاريخي ڏينهن آهي ۽ اڄوڪي رات تاريخي رات آهي.

هن مبارڪ موقعي جي مناسبت سان ڀاءُ مظهرالحق ۽ ڀيڻ مهتاب باوقار جلسن ۽ راڳ سنگيت جي رنگارنگي محفل سجائڻ جو اهتمام ڪيو آهي، مان انهيءَ فيصلي تي پنهي جڻن کي دل جي گهراين سان مبارڪباد ڏيان ٿو ۽ سندن شڪريو ادا ڪريان ٿو جو هن تقريب ۾ مون کي سڪ سان ياد فرمايو اٿن. اجازت هجي ته حافظ جي لفظن ۾ ڪين هيءَ دعا ڏيان ته:

تاجهان باشد به نيڪي در جهالت باد نام.

دوستو! اڪيڊمي ادبيات پاڪستان جي ڊائريڪٽر جنرل جي حيثيت ۾ مون کي ملڪ جي مؤثر علمي ۽ ادبي ادارن کي ڏسڻ ۽ سندن ڪم جي معائني جو موقعو ملندو رهي ٿو. اها ڳالهه درحقيقت منهنجي فرائض ۾ شامل آهي. چنانچه مان چترال، گلگت، هنزه ۽ اسڪردوءَ کان وٺي ڪوئيٽا ۽ ڪراچيءَ تائين مختلف علمي ادارا ۽ تنظيمون ڏسندو رهيو آهيان. انهن

مان ڪي تہ واقعي قابل تعريف ڪم ڪري رهيا آهن. ہر مان پوريءَ ذميواريءَ ۽ پوري اعتماد سان اوهان کي اها ڳالهہ ٻڌائي سگهان ٿو تہ ملڪ جي ڪنهن بہ علمي اداري جو ڪم ۽ ڪاميابي سنڌ الاجيءَ کان وڌيڪ نہ آهي.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجيءَ جو نالو اداره سنڌ شناسي آهي. ان لحاظ کان ڏسبو تہ معلوم ٿيندو تہ هن اداري تي سنڌ جي علم، ادب، تهذيب ۽ تمدن جي ڄاڻ سڃاڻ رکڻ، ان جي پرگهور لهڻ ۽ ان کي اڳتي وڌائڻ جا فرض عائد ٿين ٿا. اها نهايت ڳري ذميواري آهي. جيڪي دوست سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن سان آشنا آهن، تن کي بخوبي معلوم آهي تہ سنڌ جي تهذيبي ۽ ثقافتي روايت ڪيتري طويل ۽ ڪيتري گهري آهي. اهو تہ اسان سڀ ڄاڻون ٿا تہ سنڌ جي تهذيب في الحقيقت سنڌو نديءَ جي ڏِين آهي.

سنڌ جي تاريخ تي جيڪي اوائلي ۽ اهم ڪتاب لکيا ويا آهن، تن ۾ علامه سيد سليمان ندويءَ جو ڪتاب 'عرب و سندھ کے تعلقات' گهڻو مشهور آهي. ڪتاب ۾ قديم سنڌ جو ايترو تہ احوال ڏنل آهي جو ان جو نالو عرب و هند کے تعلقات رکجي ها، تہ بہ موزون ٿئي ها. بهرحال، سيد صاحب مذڪور ڪتاب ۾ سنڌو درياءَ جي عظمت جي هڪ عجيب روايت بيان ڪئي آهي. لکي ٿو تہ

"ایک روایت ہے کہ جنت سے چار دریا نکلے ہیں — نیل، فرات، جیحون اور سیحون. نیل تو مصر کا دریا ہے جس پر مصر کی زراعت کا دارومدار ہے۔ اس طرح فرات کی جو اہمیت عراق کی سرسبزی اور شادابی کے لئے ہے وہ ظاہر ہے۔ جیحون ترکستان کا دریا ہے اور سیحون کے متعلق ہے کہ هندستان کے دریا کا نام ہے۔ کیا جنت کے اس چوتھے دریا کو گنگا سمجھا جائے؟ بعض لوگوں نے اس کو دریائے سندھ قرار دیا ہے."

سيد صاحب جي بيان ڪيل اها روايت ظاهر ۾ تہ جڻ ديومالائي دور جو هڪ داستان آهي، جڏهن انسان هن ڌرتيءَ تي ئي جنت جي تلاش ڪندو هو. ليڪن درحقيقت اها روايت بهرحال سنڌو درياءَ جي لافاني عظمت ۽ اهميت جو روشن دليل آهي.

هن وقت تائين اهو تصور ڪيو ويندو هو تہ سنڌو درياءَ جنهن قديم انساني تهذيب جو بنياد وڌو، اها ساڍا چار هزار ورهيہ قديم آهي. آثار قديمه جي ماهرن ان ڳالهہ ۾ هن کان اڳ اهو اضافو ڪيو هو تہ موهن جي دڙي کان آمريءَ جي تهذيب ٦٠٠ کان ٨٠٠ ورهيہ وڌيڪ قديم آهي، ليڪن اوهان کي معلوم آهي تہ سبيءَ جي ڀرسان تازو مهرڳڙهہ وٽ فرانسيسي ماهرن هڪ دڙو کوٽيو آهي، جنهن جي تهذيب ست هزار ورهيہ قديم آهي. مهرڳڙهہ جي ڀرسان نوشهري جو ٻيو دڙو بہ کوٽيو ويو آهي، جو بہ ايتروئي پراڻو آهي. ڪاڪي ڀيرومل پنهنجي

ڪتاب قديم سنڌ ۾ انهن ڏڍن ڪي دمدما ڪونيو آهي. مان اهي ٻئي ڏڍا هڪ دفعو نه ٻه ڪيترا ڀيرا ڏسي آيو آهيان ۽ اعتماد سان چئي سگهان ٿو ته درحقيقت مهر ڳڙهه جي تهذيب قديم سنڌي تهذيب جي هڪ اڳوڻي ڪڙي آهي، جو ته سبيءَ تائين صاف سنڌي ڳالهائي وڃي ٿي. سبيءَ تائين سمورو علائقو سنڌو درياءَ جو ميداني علائقو آهي. بلوچستان جا جبل ان کان بعد شروع ٿين ٿا. سبي صدين جون صديون سنڌ جي تاريخ جو حصو رهي آهي. ڪلهوڙن جي دور تائين، اها سنڌ جي حڪومت جي تسلط هيٺ هئي. دولهه درياءَ خان سنڌ جي سرحد تي سبيءَ وٽ ارغونن سان مقابلا ڪيا هئا ۽ کين شڪست فاش ڏني هئي.

هاڻي اوهان ذرا تصور ڪريو ته جيڪا تهذيب ست هزار ورهيه قديم هوندي، جتي جنت مان درياءَ وهي ايندا رهيا آهن، ان جا رهاڪو ڪيڏا نه مهذب ۽ متمدن هوندا. ان جي زبان ڪيڏي نه شاهوڪار هوندي. ان ۾ ٻولين جا هزارين ورهين جي عرصي اندر ڪيترا نه لفظ جذب ڪيا هوندا. چنانچه سنڌ جي سرزمين جي علمي ۽ ادبي روايت ڪيڏي نه پڪي ۽ پختي هوندي. سنڌ جي ثقافت ۾ ته دوستو الدلت جا سمورا رنگ سمايل هوندا.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي متعلق منهنجو اهو تصور آهي ۽ ان سان منهنجون اهي اميدون وابسته آهن ته هي ادارو سنڌ جي علم ۽ فضل جي اها سموري امانت سنڀاليندو. هن اداري جي توسيع ٿيندي، نوان نوان شعبا کلندا ۽ نيون نيون اسڪيمون تيار ٿينديون. مون کي پورو يقين آهي ۽ الله جي رحمت ۾ اميد آهي ته انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جو مستقبل نهايت روشن ۽ درخشان آهي. سنڌ جي ماڻهن کي هن اداري سان دلي محبت آهي، انشاءالله هو هميشه ان کي ساهه سان گڏ سانڍيندا. هو اداري جي بنيادگذارن ڊاڪٽر رضي‌الدين صديقي، مرحوم پير حسام‌الدين راشدي، مرحوم محمد حنيف صديقي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ پيڻ مهتاب راشديءَ جهڙين قدآور شخصيتن جي سونهري لفظن ۾ لکڻ لائق خدمتن سان گڏ، هن اداري جي ننڍين وڏن ڪارڪنن جي پورهئي کي نه وساريندا، جن هن اداري کي اوج تي رسائڻ ۾ پاڻ پتوڙيو آهي. منهنجي مراد فقط عبدالقادر جوڻيجي ۽ ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ سان نه آهي، پر اداري جو هر غريب ڪارڪن، چاهي اهو چوڪيدار هجي يا پٽيوالو، سنڌ جي ماڻهن جي تحسين جي لائق آهي ۽ سنڌ جي سچن ماڻهن مان هميشه خير ۽ نيڪيءَ جي توقع رکي سگهجي ٿي.

تازو مان اسلام آباد ۾ آمريڪي سفارتخاني جي هڪ اعليٰ عملدار ڊاڪٽر هيلن جي گهر دعوت تي مدعو هوس. هيلن پنهنجي هڪ ٻيءَ آمريڪي سهيليءَ سان واقفيت ڪرائي، جنهن کي مون ٻڌايو ته مان سنڌ جو آهيان. تڏهن هن پنهنجي مڙس کي سڏ ڪيو. سندس مڙس ملتان جو رهاڪو آهي. سڪ سان پاڪر پائي مليو ۽ مون کي چيائين ته اسان وٽ هڪ پراڻي چوڻي آهي ته

راوي راشڪان،
ستلج سالڪان،
چناهه عاشقان،
سنڌ صادقان.

يعني راوي راشڪن، سخت جان محنتي مائهن جو مسڪن آهي. ستلج جي ميدانن ۾ سالڪ رهندا آهن. چناب عاشقن جو آستانو آهي ۽ سنڌ و سچن مائهن جي سرزمين آهي.

دعا آهي ته خداوند ڪريم سنڌ کي سدائين شاد ۽ آباد رکي! ان جي خدمت‌گذار عالمن، ادبين، استادن، شاگردن ۽ ادارن کي زنده ۽ پائنده رکي!

خوشا شيراز و صنعش بی‌مثالش،
خداوندا نگهدار از زوالش.

"جبران خليل جبران"

محمد حسين "كاشف"

جبران خليل. جبران جو نالو عالمي ادب جي تاريخ ۾ نهايت ئي عزت ۽ احترام سان ورتو وڃي ٿو. سندس ادبي ۽ فڪري عظمت جو انڪار اڄ تائين ادب جي تاريخ ۾ ناممڪن رهيو آهي. جبران هڪ شخصيت نه پر هڪ ٽانت ۽ ادبي آئيڊيالوجي جي حيثيت سان سڃاتو ۽ ڄاتو وڃي ٿو. سندس هر تحرير جو لفظ ۽ هر تصوير جو نقش سنگ ميل جي حيثيت رکي ٿو. جبران جي ادبي شخصيت اهو سمنڊ آهي، جنهن ۾ مشرق توڙي مغرب جي فلسفي ۽ حڪمت جا درياءَ اچي ڇوڙ ڪن ٿا. دنيا جي ادبي تاريخ ۾ اهڙيون شخصيتون گهٽ ملن ٿيون، جن پنهنجي فڪر جي ڇاپ عالمي ادب ۽ سوچ جي ڌارن تي ڇڏي هجي.

جبران هڪ جڳ مشهور اديب، شاعر ۽ مصور هو. هن ادب ۽ آرٽ جا اهي موتي ونڌيا آهن ۽ اهو وکر وهايو آهي، جو وقت گذرندي به پئي پراڻو نه ٿيندو آهي. جڏهن به ڪيس پڙهجي ٿو ته اهي آبدار موتي ملن ٿا، جن جي جيتري تعريف ڪجي اها ٿوري آهي. جبران خليل جبران موضوع، حيثيت، توڙي اسلوب جي لحاظ کان دنيا جو ناسيارو ۽ مک اديب آهي. عقليت ۽ فڪر جي تاريخ ايتروئي قديم آهي، جيترو خود انسان ذات. ائين برابر آهي ته عقل ۽ فڪر کي عام حيثيت ۾ جتي وهمي تصور ڪيو وڃي ٿو، اتي تاريخ جو مطالعو اسان تي اهو ظاهر ڪري ٿو ته انسان پنهنجي عقلي ۽ فڪري قوت کي زندگيءَ جي تجربي ۽ مشاهدي ۽ مسلسل جدوجهد کان پوءِ ان کي حاصل ڪيو آهي ۽ سندس اهو عمل ارتقا پذير آهي. جيڪو تاريخ جي هر دور ۾ جاري رهيو آهي ۽ رهندو ايندو. عقليت ۽ فڪر جي انهيءَ نڪتي تي سوچ جي عمل دنيا جي اندر ڪئين ڏاها ۽ سڄاڻ ماڻهو پيدا ڪيا آهن، جن جي فڪري سرمايه کي تاريخ ڪڏهن به نظرانداز نٿي ڪري سگهي. جبران خليل جبران به هڪ اهڙيئي ادبي ۽ ڏاهپ واري شخصيت هو، جنهن پنهنجي فني تخليق ۾ عقل ۽ فڪر جي ڌارن کي فني آميزن سان هڪ اهڙو آدرش بخشيو آهي جو پڙهندڙ کي سوچڻ تي مجبور ڪري ٿو ته جيئن هو سندس بيان ڪيل مقصديت ۽ شعوري ڪيفيت جي حقيقت کي سمجهي سگهي. هر وڏي ڏاهي جي انهيءَ ڪيفيت جي گهرائيءَ تائين پهچڻ لاءِ ان جي مخصوص خاصيتن جو خاڪو اسان جي ذهن ۾ هئڻ گهرجي ته جيئن داخلي طور ان جي خيال ۽ فڪري پرواز ۽ احساس تائين پهچي سگهجي.

جبران پنهنجي نظريہ جي لحاظ کان هڪ انتها پسند انسان هو. جنهن ماحول ۾ هن اک کولي اهو نهايت ئي عجيب هو، جنهن ۾ هر سماجي خرابي موجود هئي. رياڪاري ۽ دوکيبازيءَ جي هوءَ هئي سرمايدارن ۽ جابر ماڻهن جي حڪمراني موجود هئي. مذهبي رهنمائن قوم جي اڻپڙهہ عوام جي ساده لوحي مان هر طرح جو فائدو ٿي ورتو، کين خيرات جهڙو حڪم ڏيئي پنهنجي عُبا ۽ قُبا کي مستحڪم پئي ڪيو. ارباب علم و دانش جي فڪر جي ڪا اهميت نہ هئي. ائين کڻي چئجي تہ ان وقت جو ماحول علمي توڙي فڪري، اخلاقي توڙي اقتصادي قدرن جي ڏاهہ ڏوهہ جو شڪار هو. حضرت مسيح جي تعليم جنهن جو لبنان مرڪز هو. اها قريب قريب ختم ٿي چڪي هئي. اهڙي ڏکئي وقت ۾ "جبران" هڪ وڏي مصلح ۽ فلسفي جي صورت ۾ اڀريو ۽ پنهنجي فڪري جدت جي لحاظ سان ادب جي دنيا تي ڇانئجي ويو. دنيا جي ادب ۽ فڪر جي تاريخ ۾ جتي گوئٽي، شيڪسپيئر، آسڪر وائلڊ، ٽيني سن، دوستاوسڪي، گورڪي، چيخوف، موپاسان ۽ ٻين مغربي اديبن جو نالو نظر اچي ٿو، اتي مشرقي طرز جي اديبن مان واحد شخصيت "جبران خليل جبران" جي آهي، جنهن پنهنجي مخصوص طرز فڪر ۽ اسلوب نگارش سان دنيا جي هر ادبي ۽ فڪري تحريڪ کي متاثر ڪيو ۽ مشرق جي خيالن جي ترجماني ڪئي. ننڍن ننڍن موضوعن ۾ پنهنجي تحرير جي وسيلي هن فڪر جو اظهار ڪيو آهي. جيڪو ماڻهوءَ کي هر سماجي ڏاڍائي تي سوچڻ لاءِ مجبور ڪري ٿو. دنيا جي ادب ۾ ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي. دنيا جو هي واحد اديب، شاعر ۽ مفڪر آهي جنهن جي لکڻين کي دائميت حاصل آهي.

هن جي انهن خيالن پڙهڻ کان پوءِ جيڪي هن سماجي ڏاڍاين، مذهبي ڪٽرپڻي ۽ ماڻهوءَ جي مٿان ماڻهوءَ جو استحصال ۽ ماڻهوءَ جي محبت، حسن، عشق، مطلب تہ فرد جي مڙني ڪيفيتن جي سلسلي ۾ جن نہ ويچارن جي اپٽار ڪئي آهي، اهي حقيقت پسنديءَ سان ڀرپور آهن. سندس انهن خيالن جي اظهار سبب ڪيترا ماڻهو کيس ڪافر ڪوٺيندا هئا ۽ ائين چيو ويندو هو تہ "جبران" جي سيني ڪتابن کي ساڙي ڇڏجي. ڇاڪاڻ تہ هن جي تحرير نوجوانن جي اخلاق کي بگاڙي ٿي. انهيءَ عام خيال کان متاثر ٿي هن "خليل ڪافر" لکيو. جنهن ۾ هن انهن اعتراضن ۽ ماڻهن جي انهيءَ تنگ نظريءَ کي وائکو ڪيو آهي. جنهن جي آڌار تي "جبران" کي ڪافر ڪوٺيو ٿي ويو. هن جي آڌو "حياتي، نظر اچڻ وارين انهن سطحي شين جو نالو نہ هئي، بلڪ لڪل حقيقتن جو نالو آهي، جيڪي انسان ۾ سمايل آهن. هي ظاهري طور نظر اچڻ واري شيءِ نہ پر اندر ۾ محفوظ ۽ مختصر علم جو نالو آهي."

ماڻهو جي چهري مان نہ پر دلين سان سچاتا وڃن ٿا. "جبران" زندگيءَ جي جن تلخين ۽ تڪليفن کي ڏٺو، انهن هن ۾ سچائيءَ جو عنصر پيدا ڪيو. جنهن ڪري سندس هر تحرير ۾ صاف گوئي، سچائي ۽ سماجي شعور نظر اچي ٿو. پنهنجي نقطهء نظر مڃائڻ لاءِ ونس

ڪوبہ دليل وارو طريقو نہ آهي. جيئن منطق جي زبان ۾ هوندو آهي. بجاء ان جي حقائق جي زبان ۾ لفظن جي حسن ۽ احساس جي ڪمال سان پنهنجو نقطہءِ نظر بيان ڪري ٿو. اهوئي سبب آهي جو سندس هرفن پارو منفرد ۽ موثر آهي.

هر اعليٰ جذبات رکڻ واري انسان واليگر "جبران" حق جي اظهار ۾ نهايت ئي اعليٰ ظرفي کان ڪم ورتو آهي. هن جڏهن بہ پنهنجي انهن خيالن جو اظهار ڪيو آهي تہ الهن ۾ اسان کي سچائي بڪندي نظر اچي ٿي، جيئن هڪ هنڌ چوي ٿو تہ:

"ماڻهن اسان جي ٻانهن جي قوت ۽ طاقت سان عبادت گاهون، گرجائون ۽ محل تعمير ڪيا آهن، جن جي مٽي ۽ پٿر اسان جي پٺن تي کڻي ويئي آهي. انهن جي طاقت سان بلند مينار ٺهيل آهن، تہ پوءِ انهن کي اندر وڃڻ کان ڇو ٿو روڪيو وڃي. زمين جو هر شخص مالڪ آهي تہ پوءِ غريبن کي ان کان ڇو ٿو محروم رکيو وڃي.
اسان کي اها ماني ڇو نٿي ملي، جنهن جا تيار ڪندڙ اسين پاڻ آهيون."

جبران جو ڪجهہ لکيو، پنهنجي ماحول کان متاثر ٿي لکيو آهي. ڪهڙي بہ ڪڙي ڳالهہ هجي، جبران ان جي پرواهہ نہ ڪئي ۽ نہ وري ڪيس اهو خوف هو تہ سندس لکڻين جي ڪري ماڻهو هن کان نفرت ڪندا يا وقتي حڪومت ڪيس ملڪ نيڪالي ڏيئي ڇڏيندي. سندس آڏو حق ۽ ان جي حقيقتن جو اظهار مقصود هو، جنهن کي لڪائڻ سندس فطرت جي خلاف هو. اهوئي سبب آهي جو ڪيس ڪافر ۽ ملحد ڪونيو ويو. جبران جو نقطہ نظر سندس هر تقرير ۾ پڌرو آهي. اندر جي آواز ۽ روح جي انهيءَ ازلي تڙپ ۽ خواهش کي هن ڪڏهن بہ دٻائڻ جي ڪوشش نہ ڪئي، ڇاڪاڻ تہ هن انهيءَ کي روحاني امانت ۽ تلاش کي خداوندي محبت جو سايو تصور ٿي ڪيو. پنهنجي چاچي جي ڌيءُ کي هڪ خط ۾ هڪ هنڌ هيئن لکي ٿو تہ:
"ماڻهو چون ٿا تہ آءٌ حق ۽ انصاف جي قانون جو دشمن آهيان. مون کي خانداني رشتن ۽ پراڻين روايتن کان نفرت آهي. ائين چوڻ وارا واقعي سچا آهن، ڇاڪاڻ تہ مون کي سچ پچ انسانن جي ٺاهيل قانونن کان نفرت آهي ۽ روحاني شفقت سان محبت آهي. روحاني شفقت جنهن کي سڄي دنيا جي قانونن جي پيڙهہ يا بنياد چوڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ شفقت انسان لاءِ خدا جو حسين سايو آهي." ٻئي هنڌ پنهنجي متعلق جبران چوي ٿو تہ.

"منهنجو نفس منهنجو صلاحڪار ۽ مُشير آهي ان مون کي انهن آوازن سان نوازيو ۽ انهيءَ ڪيفيت سان همڪنار ڪيو آهي، جيڪي زمان ۽ مڪان جي بندش ۽ زبان ۽ بيان کان مٿاهان آهن."

جبران جي شخصيت جي ٺاهہ جوڙ ۾ تاريخ ۽ زندگي جي ڪيترن ئي واقعن جو دخل رهيو آهي. فرانسيسي انقلاب جيڪو جبران جي پيدائش کان سؤ سال اڳ رونما ٿيو. جنهن ڪري عيسائي فرقي (يسوع) فرانس مان جلاوطني اختيار ڪئي ۽ لبنان ۾ اچي پناهہ ورتي. لبناني عيسائين جي اڪثريت "مارونين" تي مشتمل هئي، انهيءَ فرقي کي ڪيٿولڪ عيسائين کان

ڪليسائي نظام تحت وڏيڪ رعايتون مليل هيون، جنهن ۾ مارونيءَ پادريءَ کي شادي جو حق مليل هو. جبران جي والده به هڪ ماروني پادري جي ڌيءَ هئي ۽ سندس عربي ۽ فرانسيسي ٻولين ۾ تعليم حاصل ڪيل هئي، جنهن جي هنج ۾ هن (جبران) هيج مان پرورش ورتي.

"خليل جبران" جمهوريه لبنان ۾ بشري ڳوٺڙي ۾ ٦- ڊسمبر ١٨٨٣ع ۾ اک کولي ۽ پنهنجي پهرئين چيخ بلند ڪئي، جيئن هر پيدا ٿيندڙ ٻار جو دستور آهي. بشري، قاديشيا وادي جي هڪ پنڌڙي پهاڙي جيڪا صوفن جي وڻن سان ڇانيل هئي، ان جي ڪناري تي هو. جبران شروع ۾ پنهنجي ڀاءُ "پطرس" سان گڏ ابتدائي تعليم لاءِ اسڪول ۾ ويو، پر سندس ذهانت استادن جي تعليم کان مطمئن نه هئي. مدرسي کان واپس اچي پنهنجي ماءُ کان ان باري ۾ سوال ڪندو هو، جيڪا انهيءَ سلسلي ۾ سندس رهبري ڪندي هئي.

لبنان جي بوسٽ وارين حالتن کان جبران جو خاندان مايوس ٿي چڪو هو ۽ لبنان کي ڇڏي آمريڪا وڃڻ تي چاهيو، جنهن ۾ پطرس ڪامياب ٿيو. عازم سفر ٿيڻ وقت سندس والده کيس چيو ته "هاڻي آءٌ سمجهي ويئي آهيان ته نه هتي نه تنهنجي زندگي نهي سگهي ٿي ۽ نه مستقبل شاندار ٿي سگهي ٿو. تون جوان آهين، آءٌ توکي خدا جي حوالي ڪريان ٿي، ليڪن تون پوئين ۽ آءٌ پهرئين جهاز ۾ قدم رکنداسين. تنهنجو ڀاءُ جبران ۽ ڀينرون مريانه ۽ سلطانه به مون سان گڏ هونديون." ١٨٩٤ع ۾ جڏهن ڪامله خليل جبران ۽ پنهنجي ٻين ٻارن کي آمريڪا وٺي آئي ته ان وقت سندس حالت ڇا هوندي، ان جو تصور ڪرڻ کان ٻاهر آهي.

جبران کي مصوري جو شوق ننڍي هوندي کان ئي هو، جنهن کي سندس ماسترياڻي تاڙي ورتو ۽ ٻئي ڏينهن اسڪول ۾ هڪ ماڻهوءَ کي ساڻ وٺي آئي ۽ جبران ڏانهن اشارو ڪري چيو ته هي ڇوڪر هٿ سان تصويرون ٺاهي ٿو. اهڙي ريت جبران جي انهيءَ مصور سان ملاقات ٿي ۽ هن جو رجحان پڙهڻ جي بجاءِ مصوري ڏي راغب ٿيو. ان وقت جبران جي عمر صرف چوڏهن سال هئي. ٻئي ڏينهن اسڪول مان اچڻ بعد "جبران" اڪيلي سر انهيءَ جاءِ جي ڳولا شروع ڪئي، جنهن جو پتو کيس مصور ڏنو هو. جبران پنهنجي ڏن ۾ پهه پڇائيندو رهيو ته آءٌ پنهنجي حُسن بيان ۽ پاڪيزه اخلاق سان انهيءَ مصور کي قائل ڪندس. آخرڪار هن مصور جو گهر ڳولي لڌو جتي هڪ ڪرسي تي هڪ خاتون ويٺل هئي، جنهن کي مصور مخاطب ٿيندي چيو ته "هي آهي اهو شامي نوجوان جنهن جو ذڪر آئون اڳهرو اوهان سان ڪري رهيو هوس. مون کي هن جي تصويرن ۾ عجيب تخيل ۽ فني ذوق سمايل نظر اچي ٿو."
انهيءَ عورت پنهنجو هٿ جبران ڏانهن ملائڻ لاءِ وڌايو. هٿ ملائڻ سان کيس ائين محسوس ٿيو ڄڻ هن جو سڄو رت سندس چهري تي اچي ويو آهي ۽ سندس بدن ۾ هڪ سرسراهٽ پيدا ٿي ويئي. جبران پنهنجون اکيون هيٺ ڪري ڇڏيون ته جيئن اهي ان عورت جو کليل سينو ۽ اگهاڙيون ٻانهون ڏسي نه سگهن. "جبران" جي انهيءَ حالت کي محسوس ڪندي ان عورت وراڻيو ته اوهان ڏاڍا شرميلا معلوم ٿيو ٿا. اوهان جا نرم، نرم سهڻا سولهري ڏکها وار عموماً

جيئن فنڪارن جا هوندا آهن، اُئين معلوم ٿين ٿا. اوهان تہ هينرئي فنڪار معلوم ٿيا ٿيو. جبران ورائيو تہ آئون فنڪار نہ پر فن سان محبت ڪندڙ آهيان. جبران جڏهن مصور جي گهران نڪتو تہ سندس کيسي ۾ صرف ڪاغذ جو هڪ پرزو هو جنهن تي انهي عورت جو پتو لکيل هو. اها عورت هڪ وڏي مالدار ماڻهوءَ جي زال هئي، جنهن کي سندس مائٽن دولت جي لالچ تي هڪ اهڙي ماڻهوءَ سان شادي ڪرائي، جنهن کي هن بنهہ پسند نٿي ڪيو. جنهن سبب هن جي دل احساس محروميءَ جو شڪار هئي. جبران جهڙي خوبصورت، خوبرو ڳڀرو نوجوان سان ملاقات هن جي دل ۾ هڪ عجيب ڪيفيت ۽ تمنا پيدا ڪئي. ٻئي ڏينهن جبران ان عورت جي ڏنل پتي تي سندس گهر پهتو تہ هن سندس نهايت ئي اتساهہ سان استقبال ڪيو ۽ ساڻس ملندي چيو تہ جو ڪجهہ ڪالهہ ٿيو ان لاءِ آئون معذرت خواهہ آهيان. اڄ آئون نہ تنهنجي وارن سان کيڏنديس ۽ نہ وري ڪو تنهنجي پيشاني چمنديس، ڪالهہ اهو سڀڪجهہ تنهنجي محبوب حسن ۽ شخصيت جي ڪري ٿيو. ڇڱو اوهان مون کي منهنجي تصوير جي متعلق ڪجهہ ٻڌايو؟ جبران ورائيو ڪاش! تنهنجي تصوير ناهن لاءِ جيڪڏهن ”ليونارڊ“ پنهنجي قبر مان اٿي اچي تہ بہ هو تنهنجي انهن اکين کي پرسڪون بنائي نہ سگهندو ۽ انهيءَ اضطراب کي ظاهر ڪندو جيڪو تنهنجي اندر ۾ اڌمان ڏيئي رهيو آهي.“ جبران لاءِ اها ملاقات عجيب هئي جنهن ۾ هن هڪ قسم جو ڪيف ۽ سرور محسوس ڪيو، انهيءَ ملاقات ئي هن جي زندگي ۾ انقلاب آندو. پيار ۽ احساس، حسن ۽ احساس محبت جيڪو سندس دل ۾ هو. اهو جذبات جي شڪل ۾ ظاهر ٿيو. انهيءَ ڌاري جي وهڪ کي روڪڻ جبران جي وس کان ٻاهر هو. اها عورت سندس لاءِ سڀڪجهہ ڪرڻ واسطي تيار هئي. ڇاڪاڻ تہ کيس جبران ۾ هڪ پيار ڪندڙ، ڌڙڪندڙ ۽ حساس دل نظر آئي. جبران جي محبت جي اها پهرين لغزش هئي، جنهن هن کي زندگيءَ جي سرور سان روشناس ڪرايو. الهيءَ واقعي جبران تي نهايت گهرو اثر ڪيو ۽ هن پاڻ کي هڪ اهڙي موڙ تي محسوس ڪيو، جنهن ۾ هن لاءِ ٻيو ڪو چارو نہ هو تہ هو لبنان واپس وڃي ۽ پنهنجي فڪري ۽ فني اوسر کي ڪو نئون رخ ڏي ۽ پنهنجي مادر وطن جو نئين سري سان مطالعو ڪري، پنهنجي والد سان ملي ۽ سرياني زبان تي دسترس حاصل ڪري.

لبنان ۾ چار سال رهڻ بعد جڏهن جبران واپس بوسٽن پهتو تہ سندس خاندان جي حالت نهايت رحم جوڳي هئي، پيڻس سلطانہ سلهہ جو شڪار ٿي چڪي هئي، جنهن ۾ آخر هن پنهنجي جان جان-آفرين جي حوالي ڪئي. جنهن جي موت تي جبران پنهنجي ڀاءُ ”پطرس“ کي چيو تہ آئون سلطانہ لاءِ نٿو رئان، پر آئون ان لاءِ ٿو رئان تہ ”هن جي مرڻ سان خدا مري چڪو آهي.“ سلطانہ جي موت تي غور ڪندي جبران هن نتيجي تي پهتو تہ ”زندگي گذرندڙ آهي ۽ موت ايندڙ آهي. زندگي لباس آهي ۽ موت عرياني، زندگي هڪ ڪليل خيال آهي ۽ موت هڪ اڪل

راز خدا زندگي ۽ آهي موت ۽" اهڙيءَ ريت انهي سنگين حالت ۾ جبران جي ماءُ "ڪاملا" ۽ پائس "پطرس" زندگيءَ جي ناتي کان ڏاڍا ڇني هميشه هميشه لاءِ ڪانئس موڪلائي ويا. (سلطانه ۴- اپريل ۱۹۰۲ع)، (پطرس ۱۳- مارچ ۱۹۰۳ع) ۽ سندس والده (۱۰- جون ۱۹۰۳ع) ۾ وفات ڪئي، باقي جبران ۽ مريانا جو خاڪي وجود وڃي رهيو. جبران جي سچي محبت مريانا ۾ مرڪوز ٿي ويئي. جيڪا سندس خاندان جي آخري نشاني هئي.

جبران اهو وقت، جنهن ذهني پيڙا ۽ عذاب ۾ گذاريسو، اهو هڪ فنڪار، ڪلاڪار، ڪوي، مصور، اديب ۽ شاعر لاءِ چئلينج هو، جنهن کي جبران پهرئين ڏينهن کان قبول ڪري چڪو هو ۽ زندگي جي انهيءَ اذيت ناڪ وهڪ سان نباهي رهيو هو. باوجود انهن صدمن جي منجهس فڪري انتشار پيدا نه ٿيو، بلڪ هن واقعات ۽ حالات جي دنيا جو گهرائي سان مطالعو مشاهدو ڪيو ۽ زندگي جي اسباب ۽ عدل تي هن جي هئڻ ۽ نه هئڻ تي ان جي ڪيفيت ۽ ڪميت تي غور ڪندو ۽ انهن جي تهه تائين پنهنجي احساس ۽ شعور کي پهچائيندو رهيو، جنهن هن ۾ فڪري پختگي ۽ سچ چوڻ جي ڪيفيت پيدا ڪئي. انهيءَ عرصي ۾ جبران گهڻو ڪجهه ڪيو، جنهن ۾ سندس مشهور عربي مقالو "الموسيقي" آهي، جتي هو پنهنجي خيالن کي لفظن جي تاجي پيٽي ۾ اڻندو رهيو. اتي هو ليڪن جي خاموش زبان ۾ پڻ چٽڪاري ڪندو رهيو، جنهن ۾ وڌيڪ سکيا لاءِ هن يورپ جي وڏن شهرن ۽ پيرس ۾ پڻ پير گهمايا. جبران جي تصويرن جي پهرئين نمائش عام زندگي جي حقن ۾ ڪو اهڙو ردِ عمل نه ڪيو، جنهن جو اثر جبران کي دل وٽان مليو هجي. هڪ ڏينهن جبران پنهنجي ننڍڙي دڪان ۾ انهيءَ نمائش متعلق سوچيندو رهيو ته ڇا: منهنجي فن ۾ ڪمي آهي يا منهنجي انهن تصويرن جي مقصد کي ڏسندڙ سمجهي نه سگهيا آهن. واقعي اهو سچ آهي ته فن جي تڪميل فنڪار جو موت آهي. ڪاش ائين نه ٿئي ته چڱو. هي اڃا انهن خيالن ۾ هو ته هڪ عورت ٽن مردن سان سندس دڪان ۾ داخل ٿي. جبران جو خيال هو ته شايد هي عورت ڪا تصوير خريد ڪري. مختلف تصويرون ڏسندي هن جبران کان ڪئين سوال ڪيا، جن جا جواب جبران نهايت ئي خنده پيشاني سان ڏنا. جنهن تي هن عورت سندس شڪريو بجا آندو ۽ چيو ته آءٌ فنڪاره ته نه پر فن جي پرستار ضرور آهيان!

عورت: ڇا! اوهان فن کان واقف آهيو؟

جبران: هائو، مون کي فن تي ڪجهه ڄاڻ آهي.

عورت: اوهان هن مصور کي سڃاڻو ٿا، جنهن جون هي تصويرون ٽاهيل آهن؟

جبران: مصور خود اوهان جي آڏو حاضر آهي.

هن عورت جبران سان هٿ ملايو ۽ چيائين ته مون کي اوهان جون تصويرون ۽ فني مهارت ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي آهي. مسٽر جبران منهنجو نالو ميري هاسڪل آهي ۽ آءٌ مس

هاسڪل اسڪول جي پرنسپل آهيان. ميري هاسڪل جبران کي پنهنجي اسڪول ۾ اچڻ جي دعوت ڏني، هن جي ملاقات مشيلن سان ٿي، جيڪو سندس زندگي جو بيو انقلابي قدم هو. اهڙي ريت جبران جي ملاقات ميري سان ٿي. اهي سڀ واقعا زندگي جي جن وقتن ۾ ٿيا ۽ جنهن صورت ۾ ظاهر ٿيا، انهن جبران جي شخصيت، فن ۽ فڪر جي تعمير ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. مشيلن جبران کان وڏي عمر هوندي به جنهن طرح سان پيار جو ناتو نڀايو، انهيءَ جبران جي شخصيت کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا. ائين چئجي ته:

"ساجن اڳ ئي سهڻو، بيو مٿانئس موڙ"

واري ڪار هئي. جبران هڪ فنڪار، دانشور ۽ مفڪر جي حيثيت ۾گهڻو ڪجهه تخليق ڪيو. سندس شهرت آمريڪا کي اورانگهي وچ مشرق جي وادي کي پنهنجي فڪر جي خوشبوءِ سان معطر ڪري ڇڏيو. جبران جي تحرير جو گهڻو حصو عربي ۾ هو، جنهن کي سندس پرستارن انگريزيءَ ۾ آندو ۽ هن جو ڪجهه انگريزيءَ ۾ لکيو، ان کي عربيءَ ۾ آندو ويو. اهڙيءَ ريت مشرق ۽ مغرب جي تحريري ميلاپ هڪ فڪري گانڍاپي جي راهه پيدا ڪئي. جبران پنهنجي فني شهپارن جي تخليق ۾ رڌل هوندي به پنهنجي فڪري اوسر لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو. سندس تخليقي مواد جي مطالعاتي جائزي بعد ڏسجي ٿو ته مٿس نتشي، زرتشت، بوعلي سينا، سينٽ آگسٽائين ۽ الفريڊ جي فڪر جي ڇاپ ۽ اثر نظر اچي ٿو. هو امام غزالي ۽ حضرت علي رضه جي جڳ مشهور تصنيف "نهج البلاغه" کان به متاثر ڏسجي ٿو ۽ جن هندن تي هو مسئلا تناسخ جو قائل ۽ پرچارڪ نظر اچي ٿو، جيڪو هندومت جي آواگون جو بيو نالو آهي. انهيءَ سان ظاهر ٿئي ٿو ته جبران جي نظر جديد توڙي قديم فلسفيانه نظرين توڙي مذهبن جي تعليم تي گهري هئي. باوجود هيڏي مقبوليت ۽ فڪري ڪمال جي سندس ذهن ۾ اهو خيال هو ته هو ڪنهن اهڙي تحرير جي تخليق ڪري، جيڪا الهامي صورت جو درجو رکندڙ هجي*. اهوئي سبب آهي جو خطبات جي صورت ۾ هن (The Prophet) (النبي) جي تخليق ڪئي، جنهن ۾ هن "ابن مريم" جي تشخص کي نظر ۾ رکي پنهنجي شهپاري جي رچنا رچي. "النبي" جبران جو اهو ڪتاب آهي، جنهن جي بنياد تي "ميٿر آرنلڊ" چوي ٿو ته "جبران ادبين جو امام آهي."

دنيا جو هي سچاڻ ۽ ڏاهو انسان، جنهن علم، ادب، مصوري ۽ شاعري ۾ واهڙ واهي ڇڏيا ڪڏهن به زندگيءَ جي تلخين ۽ مصيبتن آڏو نه جهڪيو: ۾ پنهنجي ارادي تي هميشه اٽل ۽ اڏول رهيو. پرديسي هوندي به پنهنجي ديس کي ڏورالهين ڏيهه ۾ به هڪ پل نه وساريو.

---

* جبران وانگيان کانئس اڳ نتشي پڻ اهڙي تخليق ڪئي، جنهن ۾ سندس فلسفي جي خيالن جو مرڪز زرتشت جي تعليم نظر اچي ٿي. جيڪو ڪتاب "خطبات زرتشت" جي نالي سان انگريزي ۾ آهي. گهڻو اڳ انهيءَ عنوان سان اهو ڪتاب سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪرايو ويو، پر خبر نه آهي ته ڇو شايع نه ڪيو ويو. "ڪاشف"

بقول لطيف ؛

”وطن جن وساريو، حيف تنين هوءِ.“

تي ڪاربند رهيو. جڏهن ھ حسن ۽ خوبصورتي، نزاڪت ۽ نفاست، محبوبيت ۽ محجوبيت کي هن بيان ڪيو آهي تہ پنهنجي لبنان جي ڌرتيءَ ۾ بيان ڪيو آهي. اتي جي عشروت ۽ بعلبڪ ديوتائن، صنوبر ۽ بنفشہ جي گلن جي ھبڪار ۽ مهڪ کي هن هر قدم تي ترجيح ڏني آهي.

سندس لکڻين کي مطالع ڪجي ٿو تہ انهن مان هروقت لوائڻ محسوس ٿئي ٿي ۽ فڪر جا ڪئين گوشا اندلٽ جي رانگن وانگيان جرڪندا ۽ ختم ٿئيندا نظر اچن ٿا، جن ۾ جبران جي شخصيت ڀڪندي نظر اچي ٿي ۽ ائين پيو ڀاسجي تہ انگريزي توڙي عربي ٻولين جا لفظ پنهنجي لڪار ۽ اظهار لاءِ جبران جا گولائو آهن ۽ غلام آهن. سندس تحرير ۽ تصور ۾ اهي موتي پُوتل آهن، جيڪي قاري جي ذهن کي نهايت ئي متانهين منزل تي وٺي وڃن ٿا. جبران پنهنجي فن ۽ ڪلا جي وسيلي اهو ڪجھ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جنهن جو هو سماجي، فڪري ۽ روحاني طور ڪائنات جي اندر حقدار آهي. سندس لکڻين ۾ فلسفي ۽ فڪر جا، ذات ۽ ڏاهپ جا نهايت ئي دقيق ۽ ڏکيا مسئلا بيان ڪيل-آهن. هو انسان کي محض مجبور تصور نٿو ڪري، نہ وري هو هن کي ڪائنات ۾ ڪو جاهل ۽ ڪمزور تصور ڪري ٿو. هو انسان کي ڪائنات جو حسن ۽ ان کي پنهنجو حق ڄاڻائي ٿو. ونس عمل ۽ حقيقت جي گولا، ان تي سوچ ۽ ويچار، ڪائنات ۽ زندگيءَ جي حسن، عشق ۽ محبت، مذهب ۽ ڪفر مطلب تہ زندگيءَ جي هر سماجي ۽ روحاني قدرن لاءِ هڪ خاص نقطءِ نظر آهي، جنهن کي هن پنهنجي رچنائن ۾ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اڄ بہ سندس انهيءَ دنگيءَ جي دائن جو حسن هڳاءُ جوت ۽ جرڪ جڳ ڪان نرالي ۽ ان جو آماهيو ملهہ آهي.

فن ۽ فڪر جي دنيا جو هي جڳ مشهور شاعر، اديب، مصور ۽ فلسفي هڪ ڪار جي حادثي ۾ ١٠- اپريل ١٩٣١ع ۾ هن عالم خاڪي ۾ صرف پنهنجي انهن نہ وسرندڙ انيڪ تحريرن ۽ تصويرن کي ڇڏي هميشه هميشه لاءِ موڪلائي ويو.

کھاٹیون

"اهي دلگداز ۽ روح فرسا گهڙيون، جن جي هٿان اونده ۾ ظلم ۽ تشدد جي چڙواڪ ديو جو وحشي هٿ، توت ۽ طاقت جي آڙ ۾، زندگيءَ جي معصوم ۽ ڪنول جهڙين اڇين اجرين دلين کي ليڙڻ ۽ ڪلهن کان اکيڙ مروٽي ڦٽو ڪري ڇڏيائين، سڀني ڪائنات تي هڪ لرزه انگيز سڪوت طاري ڪيو ڇڏين. شاعر ۽ اديب پنهنجي غمزده خاموشيءَ ۾ غرق ٿي ويا. مشاهدي جي اک مان وهيل ڳوڙها، قلم جي ذريعي ڪاغذ تي ڳڙي، خاموش زبان ۾ جو ڪجهه نقش ڪيو ان کي ماڻهو شعر ۽ افسانو ٿا سڏين." — غلام محمد گرامي

اسان اُڌارا آڏي آونگ چاڙهيا

حميد سنڌي

اسان وٽ تَر ۾ دوستيون ڀُڏنديون ۽ ترنديون آهن، پر اسان جيئن سيٺ خداڏني ڪي نياز محمد تي ساهه ڇڏيندو ڏٺو، اها ڄڻ اڻ ٿيڻي هئي. ٻي شادي نياز محمد ڪئي، ٽڙي اصل سيٺ خدا ڏنو پيو. ڏاڏي ٻولي ته هيس پر سيٺ خدا ڏني جو خيال هو ته زال منيل ڇڪي. سو نياز محمد ڳولي وڃي اهڙي لڏي جو ڪانئس ته وڏي هئي، پر سائس ڪڏ ڀُتَ به هو. پر شادي، شادي هئي، سا به نياز محمد عشق ڪمائي ڪئي هئي. خوشيءَ ۾ نه ٻئي ماپيو، ڄڻ ڪيپ ڪٽي هٿائين. سيٺ خدا ڏني به نچي ڪڏي پرٺايو هيس.

اصل ۾ نياز محمد جڏهن ننڍو هو ته اچي سيٺ خدا ڏني جي پنسارڪي دڪان تي نوڪر ٿيو ۽ ڀُڙيون ڀڏي وڏو ٿيو. اچي جو خدا ڏني ڪي ڀاڳ لڳو ته وڏو واپاري ٿي ويو. ان سان ڪڏ نياز محمد به سيٺ نياز محمد ٿي ويو. سيٺ خدا ڏني جو ڀائيوار ۽ ڪرتا ڌرتا اصل ۾ نياز محمد ئي ته هو. ڪيهه جي ايجنسي هجي يا ڀاڻ جي، آن جو واپار هجي يا ڪڻهن ٻي جنس جو، سيٺ خدا ڏنو سائس نه رڳو ڀائيوار هو، پر وک وک تي صلاحڪار هو.

چون ائين ٿا ته سيٺ خدا ڏني جو نياز محمد سان ڏاڍو پيار هو. اصل ڪا ميخ لڳل هئس جو هو گهڙي به ڪيس پري نه ڪندو هو. رات هجي يا ڏينهن، سيٺ خداڏنو ۽ نياز محمد جُٽَ هوندا هئا. گهڻو ڪري سيٺ خدا ڏنو ماني ئي نياز محمد وٽ کائيندو هو. جڏهن کان نياز محمد نئين زال پرڻيو ته سيٺ خدا ڏنو گهڻو وقت نياز محمد جي نئين گهر گذاريندو هو. هيءَ نئين ماني گلان، نياز جو عشق ته هو، پر هئي چڱي عمر جي! سيٺ خدا ڏني سان ته من مک ٿي ايندي هئي ۽ ٻئي اورگهور ويندي هيس. سيٺ خدا ڏنو ڏاڍو خوش ٿيندو هو، جڏهن ماني گلان ڪيس زور ڏئي، ننڍڙي ڪرائيندي هئي.

هوڏانهن وري نياز محمد کي به ڪو سال ئي ڪونه گذريو ته اچي بيمار ٿيو ۽ ڪنگهه ڪڙڪو ٿيس. چاليهن پنجاليهن جو هوندي به لڳو پئي ته ڄڻ سٺ جو آهي. سيٺ خدا ڏني دوا درمل ته ڪرايس پر ڏس به ڏنائينس ته ٽين شادي ڪر پر ننڍي نيڻي، ٻنهه جوان ٿي پوندين. نياز محمد به سيٺ خداڏني جي هشڪر ۽ ڏوڪڙن جي زور تي ٽين شادي به ڪري ورتي. ننڍي نيڻي حُسنا ڄڻ خريد ڪري آيو. پر نياز محمد ۾ وٽ ۽ ست ڪهڙو هو؟ ٽئين شادي اچي ڀاسا ورتس.

خبر تڏهن پئي جو اچي ڪٽ تي پهچي رهيو. واپاري پلو هو ۽ ساک چڱي هيس، ڪجهه ڏينهن ته جالاري ويو، پر آهستي آهستي هو پوئتي پئبو ويو.

سيٺ خداڏنو منجهند ٽائي دستور موجب وٽس ايندو هو: ۽ ڪانئس طبيعت پڇي دوا دارون جي ڪري، هو پئي ڪمري پر ڪٽ تي چڙهي ويهندو هو. هاڻ وري نيازمحمد جي ننين زال حُسنا مائي ڪٿي اچي اڳيان رکندي هيس. هو جيسين مائي ڪائيندو هو، حسنا وچٿو هٿندي هيس ۽ پوءِ جڏهن سيٺ خدا ڏنو ننڍاڪرو ٿيندو هو ته حسنا کيس زور ڏئي سمهاريندي هئي. ڪڏهن سيٺ جو خيال ڦرندو هو ته گلان واري پاسي، ان جي ڪمري پر هلي ويندو هو ۽ هوءَ به ائين خدمت ڪندي هيس، جيئن هو وٽس اڳ ايندو هو. ڪڏهن اوپاريون لهواريون ڪندس، ڪڏهن مائي تکرڪارائي ننڍڙي ڪرائي، شام جو دڪان تي روانو ڪندي هيس. باقي نيازمحمد جي ڏاڏي پوتيءَ واري گهر، هاڻ گهٽ ويندو هو. ڪنهن زماني پر ته وڏا ڦيرا هيس. هاڻ جڏهن به ويندو هو ته سچو گهر کيس پير ڪري مٿي وهاريندو هو. مائي ۽ نيائيون پيرن پر پيئيون هونديون هيس ۽ خداڏنو آت به پترسن هوندو هو.

نياز محمد جي بيماري پر به هو سيني گهرن کي خرچ پکو پهچائيندو رهيو ۽ سندس ڪاروبار کي به هلائيندو رهيو. هوڏانهن وري نياز محمد جي علاج پر وسان نه گهٽايائين. ڪو ڊاڪٽر، ڪو شهر، ڪا اسپتال نه ڇڏيائين. پر نيازمحمد آهستي آهستي پوئتي پئبو ويو ۽ نيٺ پنجاهه جي ٿي ايني پر هيءَ جهان ڇڏيائين.

سيٺ خدا ڏنو نهايت جهانديدو ۽ ڏاهو ماڻهو هو. ڪرائڻ کي ته هن نيازمحمد کي ٽي شاديون ڪرايون، ان پر سندس مرضي به شامل هئي، پر هاڻ جو ان مان عيال ٿيو ۽ خرچ پکو ايترو ته ئي هليو جو سيٺ خدا ڏني جهڙو ماڻهو ته بنهه ويچار ۽ ڏچي پر پئجي ويو. نيازمحمد کي پهرين زال مان ٽي جوان ڌيئر ۽ هڪ پٽ هو. گلان هڪ جوان پٽ رانجهوڪٿي ته آئي پر بي‌اولاد رهي. حسنا هڪ ڌيءَ ڄئي ۽ اجا هنج تي ئي هيس جو نيازمحمد هيءُ جهان ڇڏيو.

سيٺ خدا ڏنو پاڻ اڪيلو هو جو ڪو زمانو ٿيو ته سندس زال گذاري وئي ۽ نه وري کيس ان مان ڪو اولاد ٿيو. سيٺ خدا ڏني جي زندگي، دوڪان، آن سان لڳ پاسي پر اوطاق، نياز جي سنگت ۽ ان جا پار هئا. پر هُنَ انهن سيني ڪان اُٿر حقيقت پر پيسي کي رکيو. واپار هڪ پٽسي ڪان شروع ڪيائين، هو اڄ لکن پر هو. ڪانئس پٽسو ڇڏائڻ به مشڪل هو. سندس لاءِ مشهور هو ته وٽانئس ڪانگ به ٺيرانا ويندا هئا. هُن جي مائي به پاهر هوندي هئي. نيرن منجهند لياز جي گهر ته رات جي مائي، ڪير ۽ جوئر جي مائي پاڻ جي گهر کائيندو هو ۽ اتي ئي اباڻي گهر پر رهندو ڪندو هو.

گهر هلائڻ جو ڪو خاص تجربو ته ڪونه هئس، پر هاڻ ٽي گهر سندس حوالي هئا. نياز جو ڏنلو پڻ کيس مليو. ڏوڪڙ پئسا ڏراوتون سڀئي جڻ ته سندس ٿيا. نياز جي ٽنهي گهرن کيس اهوئي پير ڪري پئي پوڄيو، جيئن اڳ هو. ائين ئي هر گهر پر ويندو هو. مانڙي کائي

زور ڏياريندو هو جو زور سندس ڪمزوري هوندا هئا. شام ٽاڻي واپس دوڪان تي ايندو هو ته سندس ٽڪ لٽل هوندا هئا. پر جيئن جيئن هو پئسا روڪيندو ويو، تنهي گهرڻ ۾ ماندائڻ مچندو ويو ۽ خدا ڏني ان لمجهڻ کان بچڻ لاءِ اچڻ وڃڻ بہ گهٽائي ڇڏيو ۽ ماني دوڪان تي نياز جي اڳ چائي رانجهو جي هٿان گهرائي وٺندو هو. هاڻ منجهند اوطاق تي گذاريندو هو. جڏهن هن خرچ کان بنهه هٿ روڪيو، رانجهي جي هٿان موڪليل نياڻن تي بہ هو نہ ويو ته نيازمحمد جا ٽئي گهر ڇڻ ته لڏي ويا.

پهريون نياپو حسنا جو هئس، جيڪو وَر وَر رانجهي پئي پهچايو. حسنا ٽڪي ته رانجهي جي ماءُ مائي گلان سنيها موڪليس، پر سيٺ خدا ڏنو چري چو ٿو. ٿوروگهڻو ڪِنڊڻ ۽ ان پاڻي موڪليو ته واه واه نہ ته مڙني خير ٿيو.

نيٺ صلاح ڪري مائي وڏي کي دانهن ڏنائون، جيڪا هاڻ پڻ ڏئي ولي بيٺي هئي. نيٺ ته ڪاڏو پيتو ۽ چوڙ بہ ڪيو. سندس ٽي ڌيائيون اچي جوان ٿيون هيون. خدا ڏني کي ان جي نياڻن بہ گهٽ اثر ڪيو. هاڻ وٽس بہ دوڪان، وڏو واپار، ايجنسيون، جايون جڳهيون جام هيون. وٽس فرصت بہ نہ هئي جو وسرام ڪٿي ڪري.

هڪ ڏينهن جيئن هو منجهند ٽاڻي دوڪان بند ڪري، اوطاق ۾ وڃي ويٺو ۽ جيئن ماني اچي، تيئن هو جوڙ ڪٿ ۾ مصروف هو ته سندس ڪمري جو در کليو ۽ هُن مائي وڏي کي اندر گهڙندي ڏٺو. خدا ڏنو بيهي رهيو.

”جنان تون هيڏي چو آئي آهيو؟“

”سڏن نياڻن تي نہ لڙندين ته آخر ايندس، نہ ته پيو ڇا ڪندس.“

”اوطاق تي مايون ايندئون آهن ڇا؟“

”مان مائي نہ آهيان سائين خدا ڏنا. اسين تنهنجون ننگ آهيون. مان جوان ٽن ڌيئرن جي ماءُ آهيان. توکي چڱي ۾ خبر آهي، مان هاڻ هنن جوان ڌيئرن کي ڪاڏي نيان. هاڻ هنن جي واهر ڪي ۽ ننگ سنڀال. مان توکان پئسو ڏوڪڙ ڪونہ ٿي گهران يا نياز جي ڏنڌي جو ڪو حصو نہ ڪو حساب. سمجهہ خدا ڏنا!“

خدا ڏنو سڄو پگهرجي ويو. هو ڏڪندو ويهي رهيو. نيٺ همت ڪري چيائيس، ”ٺيڪ آهي، بهرحال مون کان جيڪي ٿيندو مان ڪندس. تون هاڻ هتان هل.“

مائي وڏي کيس هڪ دفعو گهوري ڏٺو. کيس پگهر ۾ شل ۽ هٿ ڏڪندي ڏسي، وٽي ۾ پاڻي اوتي کيس پياريو ۽ ايترو چيو، ”سائين خدا ڏنا! تون اسان سڀني جو سڀڪجهہ آهين. موٽي آ. پيسو سڀڪجهہ نہ آهي. اسين توکان حصو نہ گهرندا سين. تون ٽي اسان جو نياز آهين. تو اڳ بہ اسان کي سنڀاليو هو، هاڻ بہ اسان تي هٿ رک.“

ٿڪل پگهربل سيٺ خدا ڏنو آهلي پيو. مائي وڏي کيس زور ڏيڻ شروع ڪيا ۽ کيس جڏهن سجاڳي ٿي ته ڪمري ۾ ڪير بہ نہ هو.

سيٺ خدا ڏني کي ائين لڳو تہ هُن خواب ڏٺو آهي. سندس پاسي ۾ حساب ڪتاب جون بنديون پيون هيون، هو وري انهن ۾ اهڙو رُنبجي ويو جو ڪانئس اهو وسري ويو تہ مائي وڏي وٽس آئي بہ هئي ۽ ڪيس ڪجهہ چئي وئي هئي.

ايان ڏينهن ئي ڪونہ گذريا تہ رانجهو، ماءُ کي وٺي سندس بيٺڪ ۾ آيو.

”هيءَ ڪھڙي مشڪري لاتي اٿو. ان ڏينهن مائي وڏي آئي، اڄ وري تون گلان آئي آهين. بابا، توهان جو حساب ڪتاب ئي تہ ناهيان ٿو، حصي ۾ جيڪي ايندو گھر ويٺي پهچائيندس.“

”تون چا حساب ڪتاب ڏيندين خدا ڏنا. ڪي سال گذري ويا آهن، اسين انگڪ لاءِ بہ واجھايون ٿا. تنهنجو چڻ تہ ننگ نہ هٿاسين. تو تہ جيڏري سيني کي دفنائي ڇڏيو آهي. تون گھر تہ اچ، اسين ڏڪ گھرون ٿا، اسين ڇپر ڇانو گھرون ٿا. اسان کي ائين نہ رول، خدا ڏنا!“

”ٺيڪ آ ٺيڪ آ. مان ايندس، هان تون هل. اڙي، رانجها! ماءُ کي وٺي وڃ ۽ هيءَ اوطاق آهي، هٽ نہ! هن کي نہ آئيندو ڪر. سمجهين.“

”خدا ڏنا! رانجهو منهنجو جوان پٽ آهي، تنهنجي نوڪري ڪري پيو، ڏس ان کي بہ تون چڱي طرح پگھار نہ ٿو ڏين. ڏسجانءِ جوان جماڻ نينگر آهي، ڪا گستاخي نہ ڪري وجهي!“

”هان! توهين مون کي ڏمڪايو ٿا، هتان نڪري وڃو — جوان ٿو تہ هليا وڃو.“ خدا ڏنو ڏڪڻ لڳو.

ائين رانجهو اڳتي وڌڻ لڳو، ۾ گلان پانهن ڪان وٺي پاهر ڪڍيس ۽ اندران در ڏئي ڇڏيائينس. خدا ڏنو پکھرجي ڪريو، مائي گلان وجي سندس پير ورتا، تريون مهٽيائينس، وٽي ۾ پاڻي پياريائيس، پوءِ اچي زور ڏنائينس ۽ ائين سيٺ خداڏنو اتي ئي سمهي پيو. جڏهن جاڳيو تہ ات ڪجهہ بہ نہ هو. اهي ئي بنديون، اهوئي حساب ڪتاب، اهائي ملڪيت، اهوئي موڙهو. هو سڀ ڪي خواب چائي ملڪيت جي موهہ ۾ وري جُنبي ويو.

هن اهو خواب وساريو مس تہ هڪ ٽنهڻ جو حسنا سندس اوطاق ۾ گھڙي آئي. خدا ڏني ڇرڪ پريو، ”نيٺ تون بہ آئينءَ!“

”مان توسان آخري دفعو ملڻ ۽ هن ننڍڙيءَ کي ملائڻ آئي آهيان.“

خدا ڏني ان پارڙيءَ کي تہ نہ ڏٺو، ۾ سندس نڪتل پيٽ تي نظر وجي پئي ۽ هو ان کي گھوريندو رهيو، چڻ تہ پڇندو هجيس:

”اهو ڪٿان آيو؟“

حسنا سندس نظار جو پيڇو ڪندي چيو.

”تون وڏو ظالم آهين خدا ڏنا! تو اسان کي ڇا سمجهيو آهي ۽ ڇا بڻايو هي. اڄ تہ ڏيکاريانءِ.“

ائين چئي هوءَ زور سان پاهر نڪتي. خدا ڏنو پهريون دفعو اڳتي وڌيو ۽ سندس ڪڍ پيو.

جيئن حسنا اوطاق جي ٻاهران نڪتي ته سيٺ خدا ڏنو به ٻاهر نڪتو. هُن ٻني وراڻي، خداڏني کي گهوري ڏٺو. زهريلي مشڪ مشڪي، ٻاهر ڪڍي وٽ بيٺل موٽر ۾ چڙهڻ کان اڳ ڪار جي در وٽ بيٺل پريل بت واري شخص کي چيو، "هلو سائين!"

ٻوءِ ٻني وراڻي چيو، "سيٺ خدا ڏنا، هيءُ رئيس الله بخش آهي، منهنجو مڙس! سمجهيئه. جي گوٺنات ڪئي اٿيئي ۽ لياز جي ملڪيت مان حصو نه ڏيندين ته آنڌا ڪڍرائي ڇڏينديمانءِ! سمجهيئه."

هُن برقعي جو پلئه هيٺ ڪيو ۽ ڪار ۾ اڳينءَ سيٽ تي ٽپ ڏئي چڙهي ويٺي ۽ ڪڙيءَ کي به پاڻ سان وهاريائين ۽ چيائينس، "بيبي، بابا وڏي کي سلام ڪر."

رئيس الله بخش سندس ٻامي وارو در بند ڪيو ۽ سيٺ خداڏني کي گهوري ڏٺو، شهپرن تي هٿ رکيو ۽ ٻوءِ ڪار جي ڊرائيونگ سيٽ تي ويهي، هڪني سٽ ۾ گهٽيءَ مان ڪار ڪڍي ويو.

سيٺ خدا ڏنو اُتي بيٺو رهيو. سندس هڪ هٿ اوطاق جي پٽ تي هو ۽ ٻوءِ آهستي آهستي پٽ کي ٽيڪ ڏيئي گسڪندي وڃي فرش ڪنيائين. رانجهو، جيڪو ماني ڪڍيو ٻئي آيو، سو ماني ڇڏي ڊوڙندي وڌيو.

هن نتهڻ ۾، هُن کي سيٺ خدا ڏني جو ٻت برف لڳو. خدا ڏني هڪ وار اک پٽڻ جي ڪئي، هن رانجهي کي ڏٺو. هن کي هيءُ ويل خواب جي ويل نه لڳي. ڪيس سڀ سچ ۽ ساڀيا لڳي. سندس اک مان ٻه لڙڪ لڙيا ۽ هن رانجهي جو هٿ وٺي ڇپ تي رکڻ جي ڪئي. پر هو اٺين نه ڪري سگهيو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ گهڙيءَ ۾ اٺين ٽيندو آهي، اها ڪا اٺين يا پراڻي ڳالهه ڪانهي!

سامي سڄ وڙاءِ

(قسط - ٢)

مراد علي مرزا

ڪيترائي ڏينهن لنگهي ويا، موسم ڦيرا ڪاڌا، وڻن ويس مٽايا، ٿڌين ڪوسين هوائن ميدانن جي مٽي هڪ هنڌان ڪٽي ٻئي هنڌ پهچائي. زمين جي پيٽ مان ڪئين سلا ڦٽا ۽ وڻ اڀريا، ڳونچ ڦٽيا، وڻن ٻور جهليو، ميوا ٿيا، آنءَ لٿا، وري اهي ٽُٽي پوئا ۽ سلا سڙي سُڪي ڇوڏاين جو ڪاٺ ۽ باهه جو ٻڪ ٿي ويا.

ڏينهن گذرڻ سان گڏ لطيف جو جيءُ به جهرندو ويو، سندس دکي دل ڪنهن به ڪم ۾ نٿي لڳي. ڪا به ڳالهه سندس مُنهن تي مرڪ نه ٻئي آڻي سگهي. ڦوهه جواني ڍوندي به سندس روشن چهرو پونئين رات جي اڪي چنڊ جهڙو ٿي لڳو. هن ماءُ پيءُ جي اکيان وڃڻ کان پاسو ڪيو ٿي. بزرگ خاتون جيڪا هاڻي ٻنهه ڪراڙي ٿي وئي هئي، اها هروقت ٻئي دعائون ڪندي هيس. هن جي هٿ ۾ تسبيح ۽ مٽي تي پوڪي ويڙهيل هوندي هئي. ڪٽ تي ويٺي هوءَ هرهر اکيون کٽي ان ڪوٺڙيءَ ڏانهن نهاريندي هئي، جتي لطيف مونن ۾ منهن ڏيو ويٺو هوندو هو. سندس دل ۾ عجب عجب جهڙا خيال واسو ڪري ويندا هئا. سوچيندي هئي ته حياتيءَ جا باقي الائجي ڪيترا ڏينهن رهيا آهن! مائٽ اولاد جو ساٿ ڪيستائين ڏئي سگهي؟ هڪڙي ڏينهن اجل اچي اکيان بيهندو. ساهه جنهن جي امانت آهي، ان ڏانهن کٽي ويندو ۽ هيءُ ٻاپ جو پيرو زمين ۾ وڃي پوريندا. ان ڏينهن دنيا جا لڳ لاڳاپا، رشتا ناتا، محبتون نفرتون، ڏک سور ۽ راحتون، سڀڪي، هرڳالهه ختم ٿي ويندي. سچ چون ٿا ته جيءُ آهي ته جهان آهي، هيءُ جهان جيئرن جو آهي، مئن جو هن دنيا سان ڪهڙو واسطو؟ بزرگ خاتون هڪ ٿڌو ساهه کنيو، سندس ڪراڙين اکين مان ڳوڙها نڪري گهنجيل ڳلن تان وهندا هيٺ ڪريا ۽ رئي ۾ جذب ٿي ويا.

اوڏيءَ مهل ڳوٺ جي مسجد مان مغرب جي ٻانگ جو آواز اڀريو. بزرگ خاتون رئي جي پلاند سان ڳلن تان ڳوڙها اگهيا، رئي کي مٿي تي ناهيو ۽ کٽ تان اٿي اچي مصلي تي نماز پڙهڻ لاءِ ويٺي.

اهو وقت هوندو هو جو لطيف پنهنجي ڪمري مان نڪري پير پير ۾ ڏيئي گهر کان ٻاهر هليو ويندو هو. اڄ به هو هميشه جيان ٻاهر نڪري ويو. ماڻ ميٺ ۾، هن گهر جي ڪنهن به پاسيءَ ڏانهن ڪونه نهاريو. سندس اکيون هيٺ هيون ۽ ذهن ۾ طرح طرح جا خيال پئي ترڪس.

هو ڪيڏانهن پئي ويو؟ اها ڪيس به ڄاڻ نه هئي. ڳوٺ ۾ هر طرف سانت هئي. ڳوٺاڻا ڪڏهوڪو سڄي ڏينهن جي هڻ وٺ کان پوءِ ساڻا ٿي پنهنجن پنهنجن گهرن ۾ وڃي ٽانيڪا ٿيا هئا. ڪن وري مسجد ۾ الله تعاليٰ جي عبادت پئي ڪئي. رات جي اونده ڳوٺ کي وڪوڙي ويئي هئي. ڪکائن گهرن مان ۽ جهوپڙين مان هلڪو هلڪو دونهون نڪري آسمان ڏانهن پئي ويو. وهٽن گاهه پئي چريو يا وري اوڳر پئي ورائي. پريان رکي رکي ڪتن جي ڀاهوڙ جو آواز پئي آيو. لطيف پنهنجن ئي خيالن ۾ هلندو رهيو، تان جو اهو آواز جهڪو ٿي ختم ٿي ويو. رات جي سانت ۾ هاڻي رڳو ڪيس پنهنجن قدمن جو آواز پئي ٻڌڻ ۾ آيو. هلندي هلندي هڪڙي هنڌ بيهي رهيو. پريان تمام پريان هلڪي هلڪي هوا جي هنج ۾ مٺڙي سريلي آواز ۾ ڪنهن ڏاڍي سوز ۽ سڪ مان پئي ڳايو:

بَهُوت دِنان ڪبي جووَني، برهن پور پايا هو،
رَتن ڪَرون نڇاوري، لي آرتي ساجن هو.

لطيف اتي ئي زمين تي ويهي رهيو ۽ ڏاڍي ڌيان سان اهي سوز ۽ سڪ ڀريا لفظ ٻڌڻ لڳو. راڳي اهي بيت وَرُوَرَ ڏئي پئي ڳايو. ”ڪيترن ڏينهن جي اوسيئڙي ۽ انتظار کان پوءِ وڻيءَ کي پنهنجو وڇڙيل پريتم موٽي مليو آهي. هوءَ ماڻڪ موتي گهورڻ گهري ٿي ۽ ائين هن جي آرتي سينگارڻ جو سعيو ڪري ٿي.“ يڪتاري ۽ چپڙين جي وڄت سريلي ۽ سوز ڀري آواز سان ملي هڪ مانڊاڻ منڊي ڇڏيو. لطيف ان طرف منهن ڪري اکيون ٻوري ڇڏيون جتان اهو من موهيندڙ آواز پئي آيو. مٺڙن لفظن، سازن جي مٺيءَ وڄت ۽ سريلي آواز جو جادو لطيف جي وجود کي وڪوڙيندو ويو. ايتري ۾ اهو آواز بند ٿي ويو. هلڪي هلڪي هوا سازن، سرن ۽ لفظن جي آواز کان خالي ٿي ويئي. پر لطيف جي ڪنن ۾ انهن آوازن جو پڙاڏو گهڻي گهڻي دير تائين ٻُرندو رهيو. هن ڇرڪي هيڏانهن هوڏانهن نهاريو. چوڌاري اونده ۽ چپ چاپ هئي. اڃا چنڊ به نه اڀريو هو. هن پنهنجي اندر ۾ هڪ اڻ ڄاتل ڇڪ محسوس ڪئي. هو ٻائمرادو اٿي بيٺو. سندس قدم ان پاسي وڌڻ لڳا، جتان ٿوري دير اڳ اهي آواز پئي آيا.

جلد ئي لطيف ان جوءِ جي ويجهو پهچي ويو. وچ ۾ باهڙي پئي دکي. باهه جا ننڍڙا الا اونده ۾ روشني پکيڙي رهيا هئا. ان جي چوڌاري ڪاپڙي ويٺا هئا. ڪن ڀٽ، ڪاپٽ ڪاپڙي، ڪنوٽيا، ڪن ڇير. سندن وارن ۾ ڇيڙه هو ۽ ڇڳون ڪلهن تي پئي لڙڪين. سيني جا ڪنڌ هيٺ هئا ۽ اکيون ٻوريل، ڪفنيون پاتل هئن. ڪنهن ڳوڙهي ڌيان ۽ گيان ۾ هئا. لطيف کي سياٿو محسوس ٿيو ۽ سندس سمورو جسم لرزي ويو. هو اتي ئي بيٺو رهيو. سمجهه ۾ نه پئي آيس ته ڇا ڪري! هڪڙي ڪاپڙيءَ ڪنڌ کڻي ڏانهس ڏٺو. باهڙيءَ جي ٿڌي روشنيءَ ۾ ڪاپڙيءَ جون مٽيادار اکيون چمڪڻ لڳيون.

”بابا! پري چو بيٺو آهين؟ ويجهو اچي ٻاجهڙيءَ وٽ ويهه.“

لطيف هڪدم آواز سڃاڻي ويو. اُن ۾ ڪيترو نه سيڻاج هو: ڪيترو نه سوز هو: آواز، جنهن جو پڙاڏو اچا تاڻين سندس ڪنن ۾ پئي پريو. هو اُن هنڌ ويهي رهيو. چوڌاري سانت ٿي ويئي. سڀني جا ڪنڌ هيٺ هئا: سڀئي ڪنهن گهوڙهي فڪر ۾ هئا. مچ ۾ باهه جا نانڊڙا نانڊڙا آلا هڪٻئي سان لڪ لڪوٽي ڪندا رهيا.

”فقير سائين!“ لطيف ڪاپڙيءَ ڏانهن ڏسڻ کان سواءِ چيو، ”اوهان جيڪو هيئنر پڇڻ پئي ڳايو، اُن منهنجو مَن موهي وڌو آهي.“

ڪاپڙي لطيف کي چتائي ڏسڻ لڳو: ”بابا! انهن جي ڳائڻ سان اسان جي اندر کي آسيس اچي ٿي، روح راضي ٿئي ٿو، من مالڪ جي مالها جپڻ لڳي ٿو.“ ائين چئي ڪاپڙي ماٺ ٿي ويو. لطيف جي نظر باهه جي نانڊڙن آلن ۾ وچڙڻ لڳي.

”پر منهنجي من جي آنند ماند تہ ويتر وڌي ويئي آهي،“ لطيف ڪانيءَ جو نانڊڙو ڪري ڪٺي مچ ۾ اچلائيندي چيو.

”بابا! اها تہ تنهنجي اکين مان پئي ليئا پائي. اکيون انسان جي اندر جو آئينو هونديون آهن.“

لطيف ڪاپڙيءَ ڏانهن ڏٺو. ڪاپڙيءَ جي منهن تي هلڪي مرڪ هئي.

”تہ پوءِ اها اندر جي آنند ماند ڪيئن پوري ٿئي؟“

”اها آنند ماند ۽ لوچ پوچ جيئن پوءِ تيئن وڌندي ويندي. اها پوري ٿي تہ پوءِ ڪي به ڪين رهندو،“ ڪاپڙيءَ لطيف جي پيشانيءَ ۾ ڏسندي ورائيو. هن وري پاسي رکيل يڪتارو کڻي اُن جي تند چوري ۽ ڳائڻ شروع ڪيو:

هي ري مين تو پريم ديواني،
ميرا درد نہ جاني ڪوئي.
سولي اوپر سيج هماري،
ڪس بد سونا هوئي.
گگن منڊل پر سيج پيا ڪي،
ڪس بد ملنا هوئي.
گهايل ڪي گت گهايل جاني،
اور نہ جاني ڪوئي.
درد ڪي ماري بن بن ڊولون،
ويد ملا نهين ڪوئي.
ميرا ڪي پريو پيڙ مٽي گي،
جب ويد سنوليا هوئي.

لطيف هڪ ڀيرو وري لفظن، سُرن ۽ سازن جي وچ ۾ وڃائجي ويو. اکيون ٻوٽجي ويس ۽ دل ۾ فرحت جون هلڪيون لهرون اٿنديون محسوس ٿيس. وقت ڄڻ بيهي رهيو. ٻرير ۽ پيار جي چوڌاري پالوٽ ٿيندي رهي. لطيف کي لڳو، ڄڻ ته سندس اکيون ڳوڙهن سان ڀرجي ويون هيون. ڳوڙها اکين مان نڪري، ڳلن تان وهي، سونهاريءَ ۾ جذب ٿيندا ويس. ڪيتريءَ ڪيتريءَ دير تائين هو ڀڄن جي لفظن تي ويچاريندو رهيو. اهو ٻرير ئي ته هو جنهن سندس دل ۾ واسو ڪيو هو. ان ٻرير ئي کيس اهڙو درد ڏنو هو، جيڪو سندس سموري وجود کي وڪوڙي ويو هو. سندس ٻوربل اکين اڳيان هيڪر وري اهي ئي نظارا ڦرڻ لڳا: ڪوٽڙي مغل جا نظارا: مغل زاديءَ جو منهن منور: حويليءَ جي دري: رات جي سانت: مغل بيگ ڪيڏو نه سنگدل ۽ ڪٺور انسان آهي! والد جو مريد ٿيو. دعائون ورتائين، نريني اولاد لاءِ سڪيو ٿي. والد جي دعا سان ته پٽ ٿيس. ڪيترو نه ادب ۽ احترام ڪندو هو والد جو. ٻر منهنجي رڳو ايتري چوڻ تي ته:

جنهن جي آگر سيد هٿ ۾،
تنهن کي لهر نه لوڏو.

هن سڀ ڪي وساري ڇڏيو. ادب ۽ احترام جون سڀئي حدون اورانگهي ويو. ايتريقدر جو اسان تي حملي ڪرڻ جا سانباها ڪرڻ لڳو. وڏيرو احمد خان جيڪڏهن وچ ۾ نه پوي ها ته هوند مغل بيگ الائي اسان سان ڪهڙيون عقوبتون ڪري ها! ان ڪان پوءِ به اسان کي سک سان ويهڻ نه پيو ڏي. اهو سڀڪي منهنجي ڪري ئي ٿيو آهي. شايد والد صاحب جي ايترين تڪليفن جو ذميدار آءٌ ئي آهيان. منهنجو ابو، منهنجو سائين، منهنجو مرشد، منهنجي ڪري ئي ڪين اهي ڏينهن ڏسڻا پيا. ڪين ڪيڏو نه ڏک پهتو آهي! پر زبان مان پڙڪ به نه ڪڍي اٿن. صبر ۽ شڪر سان رهيا آهن. ڪاوڙ ۽ ڪروڌ کي ويجهو اچڻ نه ڏنو اٿن، لطيف جي اکين اڳيان شاهه حبيب جو نوراني چهرو ڦري ويو: هن جا نماٽا ٻول ڪنن ۾ ٻرڻ لڳس. هڪ ڀيرو دل ۾ آيس ته واپس وڃي والد جي پيرن تي ڪري ڪانئس معافيون وٺي، بخشائي.

”بابا! تون ماٺ چو ٿي وڃين. ڪاپڙيءَ جو سريلو آواز لطيف جي ڪنن تائين پهتو. ”شايد ڏکوبل ٿو ڏسجين، آبا! هيءَ دنيا مايا اٿئي. هتي جا سڀ رشتا ناتا به مايا وانگر آهن.“ ايترو چئي ڪاپڙي ماٺ ٿي ويو ۽ لطيف کيس چتائڻ لڳو. ٿوريءَ دير ڪان پوءِ هن وري چوڻ شروع ڪيو. ”جي ڀائين ته من مانيٺو رهئي ته پنهنجيءَ دل ۾ سائينءَ جو ڌيان ڌر، ٻيا سڀ وهم گمان وساري ڇڏ.“

لطيف اکيون ٻوري ڇڏيون. سندس ذهن ۾ ڪاپڙيءَ جا لفظ ور ور ڏئي پڙاڏو ڪندا رهيا. کيس هڪ اڻ ڄاتل ۽ عجيب آسيس محسوس ٿيڻ لڳي. دل وهمن ڪان خالي ٿيڻ لڳس. مٿس

لنڊ جو غلبو طاري ٿيندو ويو. چوڌاري سانت ٿي ويئي هئي. مٿي آسمان تي چنڊ هوريان هوريان اولهہ ڏانهن وک پئي وڌائي.

لطيف ڪيتري ڪيتري دير تائين ستو پيو هو. اوچتو ڪيس جاڳ ٿي. هن اکيون کوليون. سامهون مچ ۾ باهڙي جي ننڍن ننڍن ڳڻن جي بدران هاڻي رکيو رک هئي. پريان تمام پريان اوڀر ۾ رات جي ڪاراڻ سرمائي رنگ ۾ ڦرندي پئي ويئي. افق تي پرڀرڪي جا آثار پئي اڀريا. ڪڪڙن رات جي پوئين پهر جي پڄاڻيءَ جا دس هنيا. هڪڙي سرڻ پريان آسمان تي آواز ڪندي اڪيلي اڪيلي ڪنهن پاسي پئي اڏامي. جهرڪين ۽ طوطن جا ولر پنهنجن پنهنجن آکيرن مان نڪرندا پر ڦڙڪائيندا، چرچر ۽ ٽياٽون ٽياٽون ڪندا اڏامندا ۽ جدا جدا طرفن ڏانهن پکڙجي ويا. اوچتو مور جي ڪوڪ انهن آوازن کي چيريندي هڪڙي پاسي کان پئي پاسي هلي ويئي. اوسي پاسي جي وڻن ٻوٽن ۾ صبح جي هير گهلڻ لڳي. اوپر جي اڇاڻ آسمان مان هوريان هيٺ لٿي ۽ زمين تي پکڙجي ويئي.

ڪاپڙي اڳ ۾ ئي اٿي کڙا ٿيا هئا. هنن پيرن ۾ کرڪنا ۽ چاکڙيون پاتيون، ڏنڊڻ پاڻيءَ کان واندا ٿيا ۽ پنهنجو پنهنجو سامان سورڻ لڳا.

”بابل هاڻي منزل ڪٿون ٿيا؟“ مٽيادار اکين واري ڪاپڙيءَ لطيف ڏانهن ڏسي ڏاڍي پاٻوهہ مان چيو. ”اسان جي اڳين منزل گنجو ٽڪر آهي. نيرون ڪوٽ جي ڏکڻ ۾ ۽ ڪالي ماتا جي مندر کان اولهہ طرف، چون ٿا تہ اتي مڙهيون آهن، مٺ آهن ۽ تيرٿ آهي.“

وچڻ کان اڳ ڪاپڙي دائرو ٺاهي ويٺا. لطيف بہ ساڻن گڏجي ويٺو. هڪڙي ڪاپڙيءَ بکريءَ مان ڏونئڙو، پيرٽ ۽ پٽ بصر ڪڍيا، جيڪي سڀني گڏجي کاڌا ۽ ڇاڳل مان پاڻي پيتو. لطيف اهي شيون پهريون پيرو کاڌيون. کيس ان کاڌي جو ذائقو عجب جهڙو لڳو.

”بابا! هي شيون جهنگ جو ميوو آهن،“ ڪاپڙيءَ لطيف ڏانهن ڏسندي چيو. ”اسان فقيرن جو گذران انهن تي هوندو آهي. اسين جهنگن ۾ رهون، برپٽ ۽ جبل جهاڳيون، وسندين کان ونئون وڃون. وسنديون دنيا وارن لاءِ هونديون آهن. الله لوڪن جا گهرگهاٽ ويرانا ۽ بيابان ٿين ٿا.“

اٿين چئي ڪاپڙيءَ ڪلهي ۾ لڙڪيل سنڪ وات تي رکي ڦوڪيو. ٻين ڪاپڙين بہ سنک ۽ سنگريون وڄايون ۽ هنن آديسين جو اهو ننڍڙو قافلو سنک ۽ سنگريون وڄائيندو اڳتي، پنهنجيءَ منزل ڏانهن وڌڻ لڳو. لطيف کي هڪ عجب جهڙي چڪ محسوس ٿي. سندس پير پاڻمرادو ان طرف وڌڻ لڳا. مٿس هڪ انجاڻ ڪيف چڙهي ويو.

چري ماڪي

ليکڪ: ماپاسان

سنڌيڪار: نجم عباسي

هيءَ ان زماني جي ڳالهه آهي، جڏهن جرمنن اسان فرينچن کي غلام بنايو هو. مان فرانس جي هڪ ڳوٺ ۾ رهندو هوس. منهنجي پرواري گهر ۾ هڪ اهڙي عورت رهندي هئي جا دماغي توازن وڃائي ويٺي هئي. ان جو ڪارڻ هن جي جيون ۾ هن جي پيارن جا ٿي لاڳيتو غمناڪ موتن جا واقعا هئا. اهي ٽيئي موت هڪ مهيني اندر ٿيا هئا ۽ تڏهن جڏهن هن جي عمر فقط پنجويهه سال هئي. اهي ٽي مرندڙ ماڻهو هئا: هن جو پيءُ، هن جو مڙس ۽ هن جو ننڍو ٻار. پيءُ ۽ مڙس جنگ جي ميدان تي مارجي ويا هئا.

هن ساندهه صدمن ڪري، هيءَ نوجوان عورت کٽ تي ڪنڀجي ويٺي. هوءَ ڇهه هفتا ڦٿڪندي، تڙپندي ۽ وڦلندي رهي، پوءِ هن تي ماٺيءَ گهر ڇانئجي ويئي. هوءَ ڪا چرپر ڪانه ڪندي هئي، فقط هن جون اکيون ڦرنديون رهنديون هيون. جڏهن به هن کي اٿارڻ جي ڪوشش ڪندا هئا، تڏهن هوءَ اهڙيون ونءِ رڙيون ڪندي هئي، ڄڻ ته هن کي ڪو قتل ٿو ڪري. ان ڪري هن سان ڪنهن به قسم جي هٿ چراند ڪانه ڪندا هئا. رڳو هن جو هٿ-منهن ڌئاريو ويندو هو، يا لباس ۽ هنڌ مٽايو ويندو هو.

هوءَ ذري گهٽ ڪجهه به نه ڪائيندي هئي. هڪڙي پوڙهي نوڪرياڻي هن سان گڏ رهندي هئي، جا هن جي وات ۾ ڪو ڪاڏي جو ذرو يا پاڻيءَ ڍڪ وجهندي رهندي هئي. هن جي دکايل دل ۾ ڇا پئي وهيو واپريو، اها ڪنهن کي سڌ ڪانه هئي، ڇو ته هن ڪڏهن به ڪجهه نه ڳالهايو. ڇا هوءَ مئل مائٽن جي باري ۾ سوچي رهي هئي؟ ٿيل واقعن جي يادگيريءَ کان سواءِ، هوءَ دکدائڪ سپنا ڏسي رهي هئي؟ يا هن جو حافظو بيٺل پاڻيءَ وانگر هو؟ پندرهن سال هوءَ ائين بي‌حس ۽ اڪيلي رهي.

ڊسمبر جي شروع ۾ فرينچ ۽ جرمن جي جنگ جاري ٿي ويئي. جرمنن جي جيت ٿي. هو اسان واري ڳوٺ ۾ به ڪاهي پيا، مون کي اهي گهڙتائون ائين ياد آهن، ڄڻ ته ڪالهه ٿيون هجن. ٿڌ اهڙي سخت هئي، جو پارو پٿرن کي ڏاري وجهندو. مان آرام ڪرسيءَ تي ليٽيو پيو هوس ۽ سنڌن جي سور ڪري، چرڻ پرڻ جي سگهه ڪانه رهي هئم. ان وقت سپاهين

جي هلڻ جي آهٽ ٻڌم. مان دريءَ مان هنن کي رستي تان لنگهندي ڏسي ٿي سگهيس. هو تربيت موافق، ڪاٺ جي گڏين وانگر، آفيسر جي حڪم تي، اکيون سامهون ڪيو، ڪڙا ٽيو، کٽ کٽ ڪندا هلي رهيا هئا. هو لاڳيتو لنگهندا رهيا. پوءِ آفيسر جي حڪم تي، اسان جي ڳوٺ جي هر گهر ۾ ڪجهه جرمن سپاهي رهايا ويا هئا. منهنجي گهر ۾ سترهن سپاهي رهايا ويا. منهنجي پاڙيسرڻ چري مائيءَ جي گهر ۾ ٻارهن فوجي رهايا ويا. انهن مان هڪڙو ميجر هو، جو ڏاڍو ڪڙڪ ۽ ڏنگو ماڻهو هو.

ميجر کي ٻڌايو ويو ته گهر جي مالڪياڻي مائي بيمار آهي، پر هن ان تي ٿورو به توجهه ڪونه ڏنو. جلدئي هن کي ان مائيءَ تي چڙ اچڻ لڳي، جيتوڻيڪ هن کي ڪڏهن ڏٺو به ڪونه هئائين. هن پڇا ڪئي ته هن کي ڪهڙي بيماري آهي. هن کي ٻڌايو ويو ته لاڳيتن صدمن جي ڪري هن جي ڪل ٽٽي ويئي آهي. هن کي ان تي اعتبار ڪونه آيو. هن سمجهيو ته هن مغروريءَ ڪري اهو مکر ڪيو آهي، جيئن ڪيس جرمن سپاهين وٽ وڃڻو نه پوي ۽ نه انهن سان ڳالهائڻو پوي.

ميجر هن کي ڏسڻ چاهيو. هن کي مائيءَ واري ڪوٺيءَ ۾ آندو ويو. هن سختي ۽ رڪائيءَ سان هن کي چيو: ”مئڊم اٿي کڙي ٿي ۽ هيٺ اچ ته اسين سڀ توکي چڱيءَ طرح ڏسي سگهون.“ پر مائيءَ رکو اڻ چٽين نگاهن سان هن کي ڏٺو، پر جواب ڪونه ڏنائين، ان ڪري ميجر وري چيو: ”مان ڪنهن به قسم جي گستاخي برداشت ڪرڻ جو ارادو ڪونه ٿو رکان ۽ جي تون سڀاڻي طرح نٿي اٿين ته مون کي اهڙا ذريعا اچن ٿا، جي توکي ڪنهن جي مدد کان سواءِ اٿي پنڌ ڪرڻ لاءِ تيار ڪندا.“ پر مائيءَ ٻڌڻ جو ڪو اهڃاڻ ڪونه ڏيکاريو ۽ هوءَ چپ چاپ ليٽي رهي. ان تي ميجر پاڻيءَ مان نڪري ويو ۽ مائيءَ جي ماٺ کي پنهنجي بي‌عزتي سمجهيائين. پوءِ رڙ ڪري نادري حڪم ڪيائين: ”جيڪڏهن سڀاڻي تون هيٺ نه ايندينءَ ته پوءِ...“ ائين چئي هو ڪمري مان نڪري ويو.

ٻئي ڏينهن پوڙهي نوڪرياڻيءَ چري مائيءَ کي ڪپڙا پائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن وڏي زور سان چيخون ڪرڻ شروع ڪيون ۽ ڪپڙا نه پائڻ لاءِ مقابلو ڪيو. ميجر تڪڙو تڪڙو مٿي آيو. نوڪرياڻي هن جي پيرن تي ڪري پيئي ۽ زور زور سان نيزاري ڪري چوڻ لڳي: ”سائين! هوءَ هيٺ نه هلندي، هن کي معاف ڪريو، هوءَ ڏاڍي دکي آهي.“

ميجر ڪجهه هڪيو، پر غصي ۾ هوندي به هن اوچتو ٺهڪ ڏنو ۽ سپاهين کي جرمن زبان ۾ ڪو حڪم ڏنائين. جلدئي سپاهين جي هڪ پارٽي، مائيءَ سميت بستري جي گديلي کي کڻي ڪمري مان نڪتي. هو ان کي ائين کڻي رهيا هئا ڄڻ ته ڪنهن زخميءَ کي پيا کنيو وڃن. مائي ماٺ ۾، ۽ بي‌حس ٿي رهي. جيستائين هن کي چوريو پوريو نٿي ويو تيستائين هوءَ ماحول کان صفا بي‌نياز ٿي رهي. هن جي پٺيان هڪ سپاهي، هڪ هٿ ۾ مائيءَ جا ڪپڙا کڻي هلي رهيو هو، ۽ ميجر پنهنجا هٿ مهٽيندي چيو: ”هاڻي ڏسون ته ڪيئن نه ٿي اڪيلائيءَ ۾ ڪپڙا پائي ۽ هلڻ چالڻ لڳي.“

پوءِ اهو ٽولو جهنگل طرف روانو ٿيو. ٻن ڪلاڪن ۾ سپاهي اڪيلا واپس آيا، ۽ وري ڪنهن به ان چري مائيءَ کي ڪونہ ڏٺو. سپاهين هن سان ڇا ڪيو هو؟ هن کي ڪيڏانهن وٺي ويا هئا، ڪنهن کي بہ ڪڏهن ڪا خبر ڪانہ پيئي.

ڏينهن ٽوڙي رات جو برف پئجي رهي هئي ۽ ميدان توڙي جهنگل پاري سان ڍڪجي ويا هئا. بگهڙ ايندا هئا ۽ اسان جي درن وٽ اچي اوناڙون ڪندا هئا.

منهنجي ذهن مان غريب وچاڙيل عورت جو خيال ئي نٿي نڪتو. مون جرمن اختياريءَ وارن کي هن جي خبرچار لهڻ واسطي ڪوڙ درخواستون موڪليون، پر مرڳوئي مون کي ڌمڪيون مليون. جڏهن بهار آيو تہ والاريندڙ لشڪر اسان جي ڳوٺ مان نڪري ويو. منهنجي پاڙيسرڻ جو گهر بند رهيو. ان جي باغيچي ۾ گاهہ نڪري آيو هو. پوڙهي نوڪرياڻي سياري ۾ ئي لاڏاڻو ڪري ويئي هئي. پيو ڪو ڪونہ هو جو ان مامري کي هٿ ۾ کڻي ها. مان اڪيلوئي هوس جو هن جي باري ۾ سوچيندو رهيس. هن هن چري مائيءَ کي ڇا ڪيو هو؟ ڇا هوءَ جهنگل مان نڪري ڀڄي ويئي هئي؟ ڇا ڪنهن هن کي ڏٺو هو ۽ اسپتال پهچايو هو، پر آن مان ڪا خبرچار حاصل ڪري ڪونہ سگهيو هو؟ ڪابہ اهڙي ڳالهہ ڪانہ ٿي جا منهنجا گمان دور ڪري ها. وقت گذرڻ سان، هن جي باري ۾ منهنجي سوچ بہ گهٽجي ويئي.

بيءَ سرءُ ۾ جام پکي ٿيا، مون کي بہ سنڌن جي سور مان ڪي قدر فرحت ٿي، سو شڪار ڪرڻ لاءِ جهنگل ڏي روانو ٿيس. چار-پنج ڊگهين چهنبن وارا پکي مار يم، هڪڙو پکي هڪڙي کڏ ۾ وڃي ڪريو هو. ان کي ڪڍڻ لاءِ هيٺ کڏ ۾ لٿس، جيڪا سڪل ڪکن پنن ۽ ڪاٺين سان ڀريل هئي. جيئن ئي اهو مئل پکي ڪڍڻ لاءِ لڳس تہ ان جي ڀرسان هڪڙي انساني کوپري تي وڃي نظر پيم، مون کي هڪدم ان چري مائيءَ جو خيال اچي ويو ۽ سيني ۾ ڄڻ چاقو لڳو. ان جنگ واري موتمار سال ۾ ڪيترائي ماڻهو ان جهنگل ۾ مارجي ويا هئا. مون کي الائي ڇو پڪ ٿي تہ اها کوپري مون واري پاڙيسرڻ چري مائيءَ جي آهي. ان جو ثبوت تڏهن مليو، جڏهن ڪک ۽ ڪاٺيون پري ڪرڻ تي ڪجهہ انساني هڏا مليا ۽ چري مائيءَ واري گاديلي جي ڪپڙي جا منهنجا ڏٺل تڪر نظر آيم ۽ آنَ جا ڪجهہ ٻُجَ پڻ.

هاڻي مون کي سمجهہ ۾ اچي ويو تہ ظالم سپاهين هن کي کڏ ۾ کڻي اڇليو هو ۽ هن کي ايترو هوش ڪونہ هو جو اتان نڪري ڪنهن آباديءَ ڏانهن وڃي. هوءَ انهيءَ ئي بي حس ۽ بي وس حالت ۾، انتهائي سيءَ ۾ پئي رهي. پوءِ بگهڙن اچي هن کي ڳڙڪائي ڇڏيو ۽ پکين گديلي جي آنَ ڪيري وڃي پنهنجا آکيرا جوڙيا.

مون هن جا بچيل هڏڙا هڙ ۾ ڪري پڌا تہ ڪٿي پئي هند وڃي پورينديس ۽ تمنا ڪندو رهيس تہ گهٽ ۾ گهٽ اسان جا پٽ ۽ اسان جون ڌيئر جنگ جي پيڙا ۽ نحوست کان محفوظ رهن.

ڪارمين

انيس انصاري

مس ٿاپا جي ڏکڻ وارن جي تعريف ڪي اڌ ۾ ڇڏي، شمس پنهنجون نظرون دروازي ڏانهن ڦيريون، جنهن طرف اڪثر حاضرين جون نگاهون کچي ويون هيون. شمس پنهنجي نوٽ منهن جي پاسي ۾ چپائيندي چيو، "شفيق هوڏي ته ڏس."

شمس ۽ مان آرٽس ڪائونسل جي دعوت نامي تي نيپالي ڪلچرل گروپ جي خاص شو کي ڏسي رهيا هياسون، جو آرٽس ڪائونسل آڊيٽوريم ۾ هلي رهيو هو. هن وقت لاکي ناچ ٿي رهيو هو، جنهن ۾ هڪ بدروح کي پڇاڙڻ لاءِ سعيد روح نچي رهيا هئا. اسٽيج جي جهڪي روشنيءَ ۾ بدروح جو ميڪاپ ايڏو ته خطرناڪ ڏِک ڏئي رهيو هو، جو گهڻائي پار آن طرف ڏسڻ جي بجاءِ ماڻهو جي هنج ۾ منهن لڪائي رهيا هئا. سعيد روحن پنهنجي روحانيت سان بدروح کي مغلوب ڪرڻ جا جتن پئي ڪيا ۽ ذري گهٽ ڪاميابيءَ سان همڪنار ٿيڻ وارا هئا ته شمس جي نوٽ منهنجي پاسي ۾ اچي لڳي.

مان به ان طرف نهارڻ لڳم. واقعي ڏسڻ جي چيز هئي. ڦاسي مئڪسي ۾ سندس موزون جسم سمائجڻ جي ڪوشش ۾ ڪي اهڃاڻ پئي ڇڏيا، جن تي هرهر نظر وڃي پئي ٽڪي. پنڊر جهڙن ڪارن وارن ۾ خوني گلاب (چهچ ڳاڙهي) عجب نکار پيدا ڪيو هو. ميڪاپ کان وانجهي چهري تي جواني ۽ تندرستيءَ جي سرخي وري ڏسڻ لاءِ پئي آماده ڪيو. ايتري ۾ شمس جي ڪانا ڦوسي پڌڻ ۾ آئي. چيائين، "سچائين ٿو ته ڪير آهي؟"

"نه" مون جواب ڏنو.

"حد ڪيءِ يارا هيءَ ڪارمين نه آهي."

بدروح مغلوب ٿي چڪو هو. هاڻي نيپالي آرڪيسٽرا سنڌي ڌن "پيرين پوندي ساڻهءِ، چوندي ساڻهءِ..." وڄائي رهيو هو.

"ڪارمين!" شمس موٽرن جي جهنگل مان جان ڇڏائيندي، ريو سئنيما وٽان موڙ ڪاٽيندي چيو. "مان توسان شرط پڌڻ لاءِ تيار آهيان ته ان ڇوڪريءَ ۾ اسپيني خون گردش ڪري رهيو آهي."

"اسپيني يا جپسي؟" مون شمس کي چيڙائڻ لاءِ چيو.

"اسپينش - جپسي" هن جواب ڏنو.

شمس تازو پراسپر ميريمي جو ڪتاب ”ڪارمين“ پڙهي پورو ڪيو هو ۽ هو ننهن ڪان ڇوڪريءَ تائين ڪارمين جي عشق ۾ الڌو ٿي چڪو هو. ڪيس هر ڇوڪرين ڇوڪري ڪارمين نظر ايندي هئي. اڄ نيپالي ڪلچر شو ۾ اچڻ واري ڇوڪريءَ سان الهن جو تعداد ڊزن کي وڃي پهتو هو. مان شمس کي ياد ڏياريو ته هي بارهين ڇوڪري آهي، جنهن کي تنو اڇوڪي ڏينهن ۾ ان نالي سان نوازيو آهي. جواب ۾ چيائين، ”ميان! پيون سڀ نقلي ڪارمينون هيون. هيءَ سئو سيڪڙو اصلي ڪارمين آهي. ڏٺو نه هيءَ ته...“ ان ڪان پوءِ سندس اصلي ڪارمين هئڻ جي باري ۾ اڌ ڪلاڪ ليڪچر ڏنائين.

گلستان رضيہ جا رهواسي ان موقعي جي تلاش ۾ هولدا آهن ته ڪي وڏيون موڪلون ويجهون اچن ته هو هنگاما ڪري پوليس ۽ انتظاميہ کي مشغول رکن، جيئن هو ڪوٽ وڃڻ لاءِ ٻئي موقعي جي تلاش ۾ رهن ۽ وري ان موقعي تي.... اڄ به اتي هنگامو هو. پوليس ۽ عوام هڪٻئي سان لڪ‌چپ ڪيڏي رهيا هئا. ڪجهه لشالي تان هتيل پٿر ٿالي جي بلند ڇوديواريءَ تان اڏامي الدر اچي پئي ڪريا. جيتوڻيڪ اهي ڪنهن خاص نشاني کي چٽڻ لاءِ ته هنيا پئي ويا، پر الهن جو اثر ٿالي ۾ موجود ماڻهن جي اعصاب تي ڪافي گهري ڇاپ ڇڏي رهيو هو. ساري ڏينهن جي هل هنگامي جو زور مغرب جي نماز ڪان اڌ ڪلاڪ ڪن اڳ ظاهر ٿيندو رهيو. مغرب جي نماز بعد طرفين ۾ جنگ‌بندي عمل ۾ ايندي هئي. اهو معاهدو لکت ۾ ڪونه هو ۽ نه وري ڪو ڏرين ويهي اهو فيصلو ڪيو هو. پر ان تي عمل اهڙي باقاعدگيءَ سان ٿيندو هو جو مغرب جي نماز ڪان اڌ ڪلاڪ ڪن پوءِ پوليس ۽ ماجسٽريٽ ”سڀ ٺيڪ“ جي رپورٽ ڏئي وڃي گهر پيڙا ٿيندا هئا.

اڇوڪي رپورٽ لڪائي پوري ڪيم ته شمس به ڳاڏيءَ سميت اچي پوليس ٿالي تي پهتو. ٻاهر رستي تي پٿر ٽڙيا پکڙيا پيا هئا، جي اڇوڪي لڙائيءَ جي شدت جو داستان ٻڌائي رهيا هئا. ٽريفڪ اچا پوريءَ طرح بحال ڪانه ٿي هئي. نصير ڪانيج وٽان موڙ ڪاٽيندي اسان جي نظر وڃي هڪ فوڪس ويگن جي ڊالچي تي ڪتي، جنهن مان اچان دولهون لڪري رهيو هو. شمس ايتري زور سان بريڪ هنئي جو باوجود پاڻ تي ضابطي رکڻ جي منهنجو لرڙ وڃي ونڊاسڪرين سان لڳو. پر چڱو ٿيو جو زياده نقصان نه پهتو— نه مون کي ۽ نه ونڊاسڪرين کي. شمس هيو به حق بجانب. اتي بيٺل پن ڇوڪرين مان هڪ ڪارمين هئي.

چانهه جو ڪوپ وٺندي مون شمس جي حالت ڏٺي. جذبات مان سندس هٿ ڏڪي رهيا هئا. اها حالت گهر ۾ موجود پين به ڏٺي. چانهه پيش ڪندڙ ڪارمين هئي.

اڄ شمس آسمان جي بلندين ۾ اڏامندو نظر پئي آيو. پنهنجي اڪيلي ڊلر سوٽ کي جنهن کي تازو رفو به ڊراءِ‌ڪلين ڪرايو هئائين، پاڻي هر هر آئيني جي اڳيان وڃي پئي پيئو. هالي هن ڇوڪرين ليڪ ٿاءِ ڪيدي هئي.

چيومانس، ”اڄڪلهه ڪلر منچنگ ڏي ڪوبه ڌيان نہ. تو ڏي البت ڪنٽراسٽ پسند ڪيو وڃي ٿو. انهن ٽائن مان ڪابہ تنهنجي سوٽ تي ڪنٽراسٽ نہ ٿي ڪري، البت مون وٽ هڪ ٽاءِ آهي... پر هڪ شرط سان ڏيندو سانءِ. مان بہ اڄ توهان سان چانڊني لائونج ۾...“

”وڏو ظالم آن شفيق. ڪڏهن نہ بخشيندو ڪر. خبر اٿئي، مون سان ڪير ٿو ڊنر ڪائي؟“

”ڪير؟“ مون پڇيو.

”ڪارمين“ هن جي وات مان ڄالو ۾ گولي جان ڇٽو.

”وڏا بخت ٿئي يار. سنڀالي قدر ڪنجانءِ. اهي جهڙي ڇوڪريون ڇري ٻاز ٿينديون اٿئي.“

”ڇڏ يار! سندس ديدن جون ڊولاليون ڪافي نہ آهن ڇا جو خنجر جا ٿو ڊپ ڏين. جي ائين ٿيو بہ تہ مان ڇاتي ڪولي دل سندس خنجر جي نوڪ هيٺان ڏيندس.“

”اها تنهنجي مرضي. پر يار منهنجي نيڪٽاءِ جو خيال رکجانءِ. نئين آهي، اجا پاتي بہ نہ اٿم.“

مان شمس جي خوش قسمتيءَ تي رشڪ ڪري رهيو هيس. واقعي ڪارمين هزارن ۾ هڪ هئي. رات جو هڪ وڳي جڏهن شمس اچي فليٽ جو در ڪڙڪايو تہ مان مڻ مڻ ڳورن پيرن سان پنڌ ڪري اچي سندس در کوليو. سندس منهن تي طمانيت ڏسي مان ساڙ ۾ سڙڻ لڳس ۽ جنهن وقت مون ڏانهس آوڪ پرٽي انداز ۾ مسڪرائي ڏٺو تہ منهنجي دل حسد وچان زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي.

آفيس ڪان موٽندي شمس مون کي ٻڌايو تہ اڄ هو ٻئي فلم تي وڃي رهيا هئا. فلم Exorcist هئي، جنهن لاءِ ٻڌڻ ۾ پئي آيو تہ فلم هلندي ڪافي مضبوط دل وارا ماڻهو ڪن مخصوص منظرن ۾ هال ڇڏي ڀاڄي پيٽ جي بحالي ٻاهر نڪري ويندا هئا. مون شمس کي روڪيو تہ اُن فلم جي بجاءِ ڪنهن ٻي فلم ۾ وڃن، ڇوجو ڪن ڪمزور دل وارين عورتن جي فلم هلڻ دوران بيهوش ٿيڻ جي غير تصديق ٿيل خبر پڻ ٻڌي هئم. شمس ٻڌايو تہ هو ڪارمين جي چوڻ تي ئي اها فلم ڏسڻ وڃي رهيو هو. فلم تان موٽڻ بعد شمس جيڪي ڪجهه ٻڌايو تنهن تہ مون کي آڱرن تي پي ليتايو. هن ٻڌايو تہ فلم ۾ ڪافي اهڙا منظر آيا، جن کي ڏسڻ سان ڪارمين پنهنجي سڄي هٿ سان منهنجي ڪڏهن هٿ کي پئي پڪڙيو يا ڪڏهن ٻانهن کي زور سان پئي جهليو. ”هي تہ ڏس“ هن ٻانهن تان آستين پاسي ڪندي چيو. مون ڇيو تہ واقعي سندس ٻانهن تي ڇٽن آڱرين ۽ آڱوٺي جا نشان موجود هئا، ڄڻ ڪنهن ماڻهوءَ سندس ٻانهن کي ڪافي زور سان گهڻو وقت جهليو هجي.

شمس ۾ ڪافي ڦيرو اچي چڪو هو. جو اڳي مون ڪان سواءِ تفريح لاءِ ٻاهر قدم نہ رکندو هو، سو هاڻي مون کي صلاحيندو بہ ڪين هو. تفريح تان موٽڻ بعد هو اهڙيون اهڙيون ڳالهيون (ڪجهه ڪوڙ ڪجهه سچ) مون کي ٻڌائيندو هو، جنهن مان اهو اندازو لڳائيندو هو.

۽ ڪارمين جي هڪ هڪ گهڙي شمس کان جدا قيامت جي گذرندي هئي. مون شمس کي ڪافي شرمايو ۽ کيس ياد ڏياريو ته مان گهڙيءَ طرح نه کيس پنهنجي دوست ڇوڪرين جي محفل ۾ وٺي ويندو هئس ۽ گهڙيءَ طرح هو سائن بي تڪلفيءَ جو ورتاءُ ڪنديون هيون. شمس هٿ لوڏي، کلها ڪنن تائين آڻي چوندو، "يار! تنهنجون ڳالهيون سڀ صحيح پر مان به ڇا ڪيان. هوءَ ڏاڍي حاسد آهي. ڪنهن ٻي جو ساٿ قبول نٿي ڪري سگهي، ايتريقدر جو پنهنجي سهيليءَ کي به پاڻ سان ڪٺو گوارا ڪانه ڪندي آهي. ٻي ڳالهه ته شفيق ڪارمين ۾ واقعي جپسي خون آهي. ان ڏينهن مون کي ٻڌايائين...."

ايتري ۾ فون جي گهنٽي وڄڻ لڳي. شمس ڳالهه اڌ ۾ ڇڏيندي، وڃي ٽيليفون جو رسيور کنيو. مون ڏٺو ته هو سارو ٻهڪي رهيو هو. جونگو رکندي چيائين، "ڪارمين هئي" خداحافظ به نه چيائين، سيٽي وڄائيندو ٻاهر نڪري ويو.

هڪ ڏينهن پڇيومانس، "آخر تنهنجو مطلب ڇا آهي؟ سنڌي ماڻهو ايتري ڪورٽ شپ ته نه ڪندا آهن. چوينس نه شاديءَ لاءِ." ڏٺم ته شمس جو منهن لٿڪي آيو. چيائين، "ڪارمين جو خيال آهي ته شادي هڪ جهنجهٽ آهي، جنهن ۾ هو ڦاسڻ نٿي گهري. البت سندس چوڻ آهي ته هوءَ منهنجي گهري دوست آهي ۽ دوست ٿي رهندي."

مان پڇيومانس، "ائين ته نه آهي شمس ته ڪارمين جي نظر تنهنجي غيبي آمدني تي آهي، جا تون فراخدليءَ سان مٿس خرچ ڪري رهيو آهين."

"نه ائين نه آهي يار! هن جي مون سان محبت آهي، پر زبان سان ٻاسي نه ٿي."

"اهو ته ٺيڪ، پر ٿورو ويجهو ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي اٿئي ڪڏهن؟"

"نه مون کي همت نٿي ته تي ٿئي سائس بي تڪلف ٿيڻ جي."

"جنهن ڏينهن تون بي تڪلف ٿيڻ جي ڪوشش ڪندين، ان ڏينهن جپسي خنجر مٺي تائين تنهنجي دل ۾ داخل ٿي چڪو هوندو." مون وراڻيو.

هل پارڪ تي رٿيل پروگرام هيٺ وڃڻ جي تشهير جيڪا شمس ڪئي، تنهن آڏو نشريي جا سڀ ميڊيم شرمندا پئي نظر آيا. ان ڏينهن شمس ڏاڍو بي قرار پئي نظر آيو. شام ٿي ٿي نه هئي ته هن هاليوڊ ميڪ اپ (مان ٿي اهو ٿالو ڏٺو هو سندس ميڪاپ کي) شروع ڪري ڏنو. هن دفعي سوٽ البت لٿون هو، پر ٽيڪ ٽاءِ مون واري. يارهين وڳي جنهن وقت شمس موٽيو ته سندس حالت ڏسڻ وٽان هئي ـــ وار وکريل، ڳلو ڪليل، جنهن ۾ ٽيڪ ٽاءِ لڙڪي رهي هئي. قميص گهنج گهنج ۽ وڏي ڳالهه ته سندس چهري تي لنهن جا به خولخوار گهاءُ هئا.

پڇيومانس، "خنجر جي نوڪ کان ته بچي وئين نه؟"

چيائين، "اڄ جون جپسي ڇوڪريون خنجر جي نوڪ جي بجاءِ پستول جي زبان سان ڳالهائين."

اداس جيون

منظور ٿهيم

هن کي خبر هئي تہ جيڪي رشتا دولت جي بنياد تي قائم ڪيا وين ٿا، تن ۾ گهرائي، ٻانئين ڪابہ محبت تہ ھوندي آهي. ڪوبہ احساس نہ هولدو آهي. هن دنيا ۾ هرڪو، هرڪنهن کان ڇڄ جدا آهي. اخلاص جي هن دنيا ۾، فسادن جي بازار سرگرم آهي، جنهن ۾ انساني رشتن ۽ احساسن جي ڪابہ حيثيت ڪانهي. هتي خواهشن جا روز قتل ٿين ٿا. هتي انسان کي مجبورين جي زنجيرن ۾ جڪڙي، اڪيون ٻوٽائي پنهنجن خواهشن جو پاڻ قتل ڪرايو وڃي ٿو.

هن کي هي ماحول، هي سنسار، هي ماڻهو، سڀ ڌيڌ لائين لڳندا هجن، جنهن کان اڳتي ڪابہ پريت، ڪوبہ احساس ۽ ڪوبہ پيار نہ هجي. سجاد بہ ڇڄ ڌيڌ لائين تي اچي بيهي رهيو آ. هن جو وجود، خواهشون، احساسات سڀ. حالانڪ هي حالتن سان مفاهمت ڪرڻ وارو نہ هو. ائين پيو لڳي تہ اڄهو هن جي خواهشن ۽ محبتن جي قبرن تي صبر جا خشڪ گل وڌا ويندا. هن جي ميت تي تالا هنيا ويندا، سوچن جا قافلا ڊگها ڪيا ويندا.

ڪالهہ سجاد جو پيءُ يونيورسٽي اچي، سجاد کي وٺڻ آيو تہ هاڻي پنهنجي ڀيڻ جي شادي ۾ شريڪ ٿي. سجاد پڇي ويٺس ٿو تہ "بابا، ڪنهن سان پيا ڪرايو اديءَ جي شادي؟"

"پٽ، اهو پنهنجو سيٺ جان محمد آهي، ان جي پٽ سان."

"بابا، هي ڇا پيو چوين. ڇا! اديءَ جي شادي هُن ابراهيم سان ڪندو، جنهن جا رشتا انسانن سان نہ، پر جوا خانن، شراب خانن ۽ زنا خانن سان آهن، جيڪو هر سال رڇن ۽ ڪتن جي ويڙهہ ڪرائيندو آهي."

"بابا، ڪجهہ سمجهہ کان ڪم وٺو. توهان سمجهو ٿا تہ ادي اتي خوش رهي سگهندي."

"چوندا! امير گهرائو آهي، چوڻ خوش رهندي. ۽ ان کان پوءِ پاڻ جهڙائي تہ امير آهن. تنهنجي مرضي آ تہ ڪنهن ڏوهي کي ٻڌي ڏيون ڇا؟ توکي خبر آ. منهنجي ڌيءَ کي ڏاج ڪيترو ملندو؟"

"بابا، تون ڇو نہ ٿو سمجهين تہ جيون جا رشتا پئسي سان نہ، پر ذهن، احساسن، عملن سان ڳنڍيا ويندا آهن. توهين پنهنجي ڌيءَ کي پئسي سان اچي نہ ٻيهاريو، پر ان جي خواهش کي ڏسو. بابا، مان اها توهان کي هرگز اجازت نہ ڏيندس تہ توهين اديءَ جي خواهش کي، ابراهيم جهڙي عياش هٿان ختم ڪرايو. توهين اسان کي پنهنجي مرضي سان جيئڻ مرڻ ڏيو. اسانجن خواهشن کي ڏار ڏار نہ رلايو. اسان کي پنهنجي جيون جو فيصلو پاڻ ڪرڻ ڏيو."

”سجاد! اڄ مان جيئرو آهيان. منهنجي حياتي ۾ توهين پاڻ فيصلا نٿا ڪري سگهو. توهان جي حياتي گذارڻ جو فيصلو مون کي ڪرڻو آهي. مان سمجهان ٿو ته ڇا خراب آهي ۽ ڇا سٺو آهي. تون مون کي سمجهائڻ کان اڳ اهو ڏس ته مان تنهنجو پيءُ آهيان ۽ توکي منهنجو هر فيصلو قبول ڪرڻو آهي. جيڪڏهن توکي هلڻو آهي تہ هل، جي نہ ته مان هلان ٿو. تنهنجي شريڪ ٿيڻ يا نہ ٿيڻ سان ڪوبہ فرق نہ پوندو. مان هلان ٿو. جي تون نہ آئين ته مان خود ڪري ڇڏيندس. خدا حافظ!“

سجاد کي پيءُ ڄڻ صليب تي ٽنگي ويو هجي. هن جون سوچون ۽ احساسات ڄڻ هوس جي وهڪري ۾ وهي ويون هجن. هن جو وجود نراسيل، پنهنجي اميدن ۽ مستقبل کان هر لمحو لڙين پيڙا، پرجندڙ وجود، بي منزلا سپنا، اداس سوچون، وکريل يادون، اسان وٽ سدائين ائين ٿيندو آيو آهي. دقيانوسي خواهشن کي ماڻڻ لاءِ پين کي هميشہ لاءِ سوڙهن پڃرن جا قيدي بڻائي ڇڏيندا آهيون. انهن جون خواهشون، محبتون، ڪاري رات واڱر ڪاريون، ڪنهن رڻ پٽ جيان اداس ٿي رهجي وينديون آهن.

هن کي اها ته خبر هئي ته هڪ سيٺ سماج جي هر رشتي سان هر وقت واپار ڪندو آهي. پر اها خبر نہ هئي ته هو پنهنجي رشتن سان واپار ڪري پنهنجي ڌيءَ جي خواهشن جو پاڻ گلو گهٽي، امير جي عياش پٽ جي عياشين تي ڀينٽ قربان ڪندو.

سجاد جي پيءُ کي پنهنجن رشتن جو ڪوبہ احساس ڪونهي. هن پنهنجي اردگرد دولت جي اها دنيا وسائي هئي، جتي منافق، خودغرض، لالچي، رشتن ۽ خواهشن جا قاتل اچي آباد ٿيا آهن. هن کي اهو ڪوبہ احساس ڪونهي ته مان پنهنجي ڌيءَ کي، محض ان لاءِ ته هو امير جي گهر وڃي رهي آهي، سدائين باهہ ۾ ڌڪي رهيو آهيان.

سجاد کي پنهنجي پيءُ مان هڪ واپاري جي ڌپ پئي آئي، جيڪو پين سان تہ واپار ڪندو ٿي ڪندو آهي، پر پنهنجي رشتن سان بہ واپار شروع ڪندو آهي. منافعي جي چڪر ۾ ڌڙڪندڙ دلين، محبت، خواهشن ۽ پيار جي احساسن کي خريدڻ لاءِ سوچيندو آهي. هن وٽ پئسا ٿيا، ڄڻ سڄو جهان ٿيو. ائين لڳندو تہ اُهو سڀ ڪجهہ خريد ڪري پنهنجي هوس جي تجوڙيءَ ۾ بند ڪري ڇڏيندو.

”مون کان نہ ڏنو ٿيندو پنهنجي ڀيڻ جو ماتم... مان نہ ڏسي سگهندس، نہ ڏسي سگهندس، پنهنجي ڀيڻ جو نراسيل وجود. صليب تي ٽنگيل، جتي ان کي مايوسين ۽ محرومين جون ڪليون هنيون وينديون. مان نہ ويندس خواهشن جي ماتم تي. مان پنهنجي ڀيڻ جو پُرندڙ وجود نہ ڏسي سگهندس. مون کان نہ سٺو ويندو اهو سڀڪجهہ.“ سجاد جي اکين ۾ ڄڻ ساوڻي وري هجي. ذهن ۾ ڄڻ سوچن جو وهڪرو وهي آيو هجي. هن جا احساسات ڄڻ ورهين جا بڪايل پنهنجي وجود جو ماس پٽي رهيا هجن. هن کي سڀ رشتا ڄڻ ديد لاٿين پئي لڳا.

هن کي ٻيءَ اهڙ ٻڌايو ته ڪونه هو ته هن جي ڀيڻ سان گڏ هن جي ٻ خواهشن کي صليب تي ٽنگيو ويندو. سيٺ جان محمد جي بي ڊولي، بي احساس ڇوڪري سجاد لاءِ وٺي، پڌر ۾ پيڻ ڏني ويئي آهي.

هن کي ڪهڙي خبر ته هڪ ماتر پيو ٿيٺو آهي. خواهشن جو، امنگن جو. اجا پيو احساس جو وجود پرجندو، اجا پيو صليب نهندو. اجا پيو رواينڊڙ سچ ايرندو ۽ اميدن جو چنڊ ٻڏندو. هن کي اها ڪا خبر ڪانه هئي ته هن کي ٻ سولي پچري ۾ بند ڪيو ويندو، هن جي سوچن ۽ خواهشن کي ڍيڍ لاٿن ڏني ويندي.

سجاد هن جي خواهشن جي ماتر تي له ويو، پر هوڏانهن سجاد جي ڀيڻ کي پيانڪ ۽ اداس مستقبل ڏنو ويو. هن جي شادي سجاد جي انتظار کان سواءِ ٿي ويئي. پنهنجن سندر سپنن جو پاڻ گلو گهٽي حالتن تان قربان ٿي ويئي. هن پنهنجي پاڻ سجاد کي هن آڙاهه ۾ نه ڏسڻ ٿي چاهيو، جنهن کي ٻ ساڙيو پيو وڃي. هو سماج جي پنڌڻ ۾ ايڏو جڪڙيل هئي، جو صبر ۽ خاموشي جي تلوار ان جي سر مٿان گذري ويئي. هن نه پئي چاهيو ته هن جو پاڻ ٻ مجبورين جي صليب تي چڙهي.

پر سجاد جي ٻيءَ اهو ڪري ڇڏيو جيڪو هن کي نه ڪرڻ کپندو هو، پنهنجي ڌيءَ جي شاديءَ سان گڏ پنهنجي پٽ جو ٻ مڱڻو ڪري ڇڏيائين.

مڱڻي وقت هن کي پنهنجي پٽ جي مستقبل جو ڪوبه اولو ڪونه هو، جيڪو يونيورسٽي جو هوشيار ۽ حساس شاگرد هو، جيڪو پنهنجي من ۾ هڪ دنيا آباد ڪرڻ جي سوچي پيو، جنهن جون معصوم سوچون اڃان سندر هيون، جنهن جي خواهشن جي اڃا ڪابه تڪميل ڪانه ٿي هئي. هن جي ذهن ۾ زندگيءَ جو حسين آدرش هو. حقيقتن سان ساٿ لپائيندڙ معصوميت جو وهڪرو هو. هن جي سندر جوڀن خواهشن ۽ اميدن کي امير پيءُ، امير جي بي ڊولي ۽ بي حساس ڌيءَ هٿان پوڙڻ جي رت هئي وينو.

پيءُ پنهنجي هٺ ڌرمي کي حقيقت ۾ ڏسڻ لاءِ، هن هڪ ويل ٻ پنهنجي پٽ ۽ ڌيءَ جي مستقبل لاءِ ڪونه سوچيو ۽ پنهنجي پٽ ۽ ڌيءَ جي مستقبل جو گلو پنهنجي ٿي هٿن سان گهٽي ڇڏيائين.

سجاد جي ڀيڻ پنهنجي چين تي صبر جو تالو هڻي، پاڻ کي حالتن تان قربان ڪري ڇڏيو. هن جون خواهشون، اميدون ۽ محبتون سڀ مفادن جي ڏاري ۾ وهي ويون. هن جو دل، دماغ، وجود ڄڻ پٿر جي هڪ دنيا جتي احساسات ۽ محروميون اڇي آباد ٿين ٿيون. هن جون سندر خواهشون، سندر سپنا ۽ احساسات ڄڻ هن کان تمام ڏور هليا ويا. شايد هن کي ڪڏهن به نه موٽڻ جو چئي ويا ۽ ڄڻ هو امالڪ لاءِ آسرو لاهي مجبوراً. پنهنجن سپنن، خواهشن کان خالي وجود، سيٺ جي عياش پٽ جي اڳيان ڦٽو ڪري ڇڏي ٿي. هاڻي هن کي پنهنجي پنهنجي سندر مستقبل جو ڪوبه اولو ڪونهي. هن کي ڪٿان ٻ محبت ملڻ جو ڪو خيال ڪونهي،

هن کي پنهنجي جيئڻ ۽ مرڻ جو ڪوبہ اونو ڪونهي. سجاد جمي پيءُ جو هي وجود هاڻي چند گهڙين جو استحصالي وجود بنجي ويو آهي، جنهن کي صرف ۽ صرف سيٺ جو عياش پٽ، پنهنجي خواهشن جو پوراڻو ڪري ٿو ۽ انهن رشتن ۾ جيڪو جيون جو مضبوط رشتو آهي، ڪوبہ پيار ڪونهي، ڪوبہ سندر سپنو ڪونهي، ڪابہ خواهش ڪانهي. اڌ وهي ورتل هيءَ جيوڻ پُري ۽ ڳري رهيو آهي.

سجاد کي سڄو سنسار جڻ ڪنهن ڪوڙهپڻ جي چار پيو لڳي، جنهن ۾ ڪيترائي وجود قاتل آهن. هرڪو نڪرڻ ۽ پاڻ ڇڏائڻ جي ڪوشش ۾ لڳي پيو آهي، پر اها سڄي وجود کي ويڙهيل چار تنڻ جي ٺي نہ آهي. هتي انسان سڀني خواهشن، اميدن ۽ احساسن سان ٺي ختم ٿي وڃي ٿو.

شادي کي مهينو ڏيڍ گذرڻ کان پوءِ هن کي خط مليو، جنهن ۾ جاڻايو ويو تہ هن جي ماءُ سخت بيمار آهي ۽ پٽ کي ڏسڻ جي اوسيڙي ۾ آهي.

هن جي لاءِ هينئر تائين اهوئي رشتو هو، جيڪو ڪيترن ڏينهن جا ڏک ڪنيو هلندو پيو اچي. هو بہ تہ پنهنجي پٽ ۽ ڌيءَ جي رشتي لاءِ جيئندي پئي اچي.

سجاد جي ماءُ زندگيءَ جي فاصلن ۾ تمام ڏکيو سفر ڪرڻ کان پوءِ بہ ائين لڳندو آهي تہ هن جي منهن تي ڪابہ ٿڪاوت ڪانهي، هن جا سپنا صرف سجاد هو، جنهن جي تعبير لاءِ هو هينئر تائين پاڻ کي جيئرو رکندي پئي اچي.

سجاد ڪڏهوڪو اهي رستا ئي وساري ڇڏيا هئا، جيڪي هن جي ڳوٺ وڃن پيا، پر ماءُ جي رشتي وري اڄ سانول کي اهي رستا ياد ڪرڻ تي مجبور ڪيو آهي. سجاد لڳاتار پنهنجي مهينن کان پوءِ اداس ۽ پريشان ڳوٺ وڃڻ لاءِ تيار آهي، ڇوتہ هن کي خبر هئي تہ هن جي ماءُ، هن جي اوسيڙي ۾ ڪيترن ڏينهن کان ڏار ڪاڏل اکيون دَر ۾ کپايون ويٺي هوندي. هن جي سڄي محبت دَر جي چائنٺ تي انتظار ۾ ويٺي هوندي.

سجاد پنهنجي ذهن ۾ ڪيترن ئي مسئلن کي ساڳين ئي پيچرن کان ڪٽي گهر آيو. لڳاتار گهر نہ اچڻ ڪري، ماءُ سجاد کي ڏسي اکين مان لڙڪ وهائي ٿي.

ماءُ جو مستقبل اڄ گهڻ پهتو آهي. سڪ ۽ پاپوهہ سان ماءُ ڳلي سان لڳائي، پنهنجي پٽ جي ايندڙ وقت تي لڙڪ وهائڻ لڳي ٿي. ماءُ نہ پئي چاهيو تہ پنهنجي پٽ کي اداس مستقبل، اداس جيون ڏئي. هن جون سوچون سات نہ پيون ڏين، هن جي پوڙهي ذهن ۾ سوچن لاءِ ڪابہ جاءِ ڪانہ هئي. هن کي خوف هو تہ هن جي پوڙهي وجود وانگر سجاد جو جهون جوانيءَ ۾ پوڙهو نہ ٿي وڃي.

ماءُ جي ڳلن مان لڙڪ وقت جي رفتار کان تيز پئي وهيا.

ڇو پئي روئين امان!

مون کي تہ ڏسيو ويو هو تہ تون سخت بيمار آهين.

پٽ آءٌ بيمار نہ آهيان، پر حالتن وقت کان اڳ پر بيمار ۽ جهور ڪري ڇڏيو آهي. اڪين پر وس نہ ڏسي، لڙڪ بہ ترمن ٿي لٿا. شايد لڙڪن بہ هاڻي پنهنجو رستو ڳولي ورتو آهي. پر مون کي رستو ڪو سجهي ٿي اٿو. شايد مان تڪجي پئي آهيان، پنهنجو هي وڏيڪ پُريل وجود ڪٽي ڪٽي. مون سمجهيو هو تہ ڪهڻي پند ڪرڻ سان ماڳ ماي ويندو، پر هتي ماڳهين پٽون آهن، رڻ پٽ آهن، ڏڙا آهن، جتي پري پري تائين ڪو بہ ماڳ نظر نہ پيو اچي.

پٽ! مسان سمجهان پئي انهن ڏڙن ۽ پٽن پر مسان پنهنجي هڪ وجود کي وڃائي ويٺي آهيان ۽ لڳي ٿو تہ ٻئي وجود کي بہ وڃائي ويهنديس ۽ مان اڪيلي رهجي وينديس، پنهنجي ارمانن، خواهشن ۽ اميدن جي لاش سان هنن پٽن پر اڪيلي رهجي ويهنديس.

هي ڪهڙيون پئي ڳالهيون ڪرين امان!!

مون کي هت ڇو گهرايو ويو آهي ۽ تنهنجي طبيعت ڪيئن آهي.

پٽ مان ٺيڪ آهيان. تون ٿڪل هوندين. آرام ڪر. احوال وٺجا لاهن.

نہ امان، آرام تہ بابي پنهنجا ڪري پاڻ وٽ رکي ڇڏيا. باقي تسون مون کي سچو احوال ڏي. مون کي ائين آرام نہ ايندو.

اداس اداس نيڻن سان، ماءُ پٽ کي ڏسندي چوي ٿي.

”ابا اسان ريتن رسمن ۽ لالچ، هوس جي ٻڌڻ پر ايترا تہ ڦاسي ويا آهيون، جو پنهنجي مرضيءَ سان جيئڻ ۽ مرڻ بہ لٿو ٿئي.

مون ڪهڻوئي تنهنجي پيءُ کي چيو تہ، ”تون پنهنجي پٽن جو مستقبل پنهنجن هٿن سان نہ ڪهٽ، تون انهن تي پنهنجون مرضيون نہ مڙهہ. پنهنجن ٻچن کي خاردار ڪنڊن پر نہ اڇلاءِ، انهن تسي پنهنجي حياتي پاڻ گذارڻ ڏي. جيڪڏهن اڪيون پوڻائي هڪٻئي کي قبول ڪرائين ٿو تہ ان پر تنهنجي فتح نہ آهي. پر اهو پنهنجي ٻچن جي مستقبل جو موت هوندو.“

مون جواب ڏنو مانس تہ عياشن کي پنهنجي ڌي نہ ڏي، پر ان کي جيئڻ جو حق ڏي. ليليءَ کي محبتن جو مستقبل ڏي. پر هن پنهنجي هٺ ڌرمي کي قائم ڪندي، پنهنجي ڌيءَ اوڙاهہ پر اڇلائي. تولاءِ سيٺ جان محمد جي ڌيءَ ورتي، جيڪا تنهنجي ڏائل هوندي.

امان!!! هي ڇا پئي چوين؟

مون لاءِ سيٺ جان محمد جي ڌيءَ.

جي پٽ. توکي شايد خبر نہ هجي تہ هنن شاديءَ مهل تنهنجي مڱڻي بہ ڪري ڇڏي. پر امان، بابي مون کي صرف اهو ٻڌايو هو تہ اديءَ جي شادي ڪندا سين، حالانڪ مون کي تاريخ بہ ڪونہ ٻڌايائين.

آخر ائين ڇو ٿيو امان؟

ماں پنهنجي مستقبل بگاڙڻ جي اجازت ڪنهن کي نہ ڏيندس. بابي کي اهو ڪو حق ڪونهي تہ هو اسان جي تقديرن جو فيصلو ڪري. يا هڪ اوڙاهہ ۾ ٻن وجودن کي اڇلائي سگهي. بابو اسان جي وجود جو دعويدار ٿي سگهي ٿو، پر اسان جي خواهشن ۽ سوچن جو دعويدار ٿو ٿي سگهي. ڪجهہ ئي دير ۾ سجاد جو پيءُ در ٽپيو.

اڇي وئين پنهنجين سوچن جا مالڪ، سون کي خبر هئي تہ تون هونءَ نہ ايندين. سون کي خبر نہ هئي تہ بابا توهين ايڏا خود غرض ٿيندؤ. پنهنجن رشتن سان پيءُ ۽ پٽ جو رشتو بغيرڪنهن لالچ وارو رشتو هوندو آهي، پر توهان ان کي پئسي جي ڏيتي ليتي تائين محدود ڪري ڇڏيو آهي.

توهان اسان جي صلاح ڪان سواءِ اسان جي مستقبل جو فيصلو ڪري ٿا ڇڏيو!

سجاد، ماں اهو حق رکان ٿو، تہ آءٌ پنهنجي پٽ ۽ ڌيءَ جي مستقبل جو فيصلو خود ڪريان. سون اوهان کي پڙهايو، توهان لاءِ ڪمايو، توهان لاءِ سون تڪليفون ڏٺيون. تون منهنجو پٽ آهين. انهن رشتن جو مالڪ آهيان. ماں اهو سڀڪجهہ نہ ڪندس تہ پيو ڪير ڪندو؟ آخر زماني کي بہ تہ منهن ڏيڻو آهي. ماڻهو ڇا چوندا تہ پنهنجي ٻچن لاءِ ڪجهہ بہ نٿو ڪري.

بابا، توهان اسان جا وڏا ضرور آهيو، پر ان جو اهو مقصد ڪونهي تہ توهين پنهنجين خواهشن لاءِ اسان کي قربان ڪيو. توهين پڙهايو، اهو اسان جو حق هو. پڙهائڻ ڪان پوءِ اسان جن سوچن ۽ احساسن کي توهين پاڻ وٽ رکي ڪولہ ٿا سگهو.

جڪڏهن توهان کي پنهنجن ٻچن ۽ ڌيئرن سان ايڏو پيار هو تہ توهان انهن جي مستقبل ناهڻ جي انهن سان ضرور صلاح ڪيو ها. توهان کي منهنجي مڱڻي جو بغير پڇڻ جي حق ڪنهن ڏنو آهي؟

توهين اهو چوڻ ٿا چاهيو تہ اسان جي زندگي بغير محبتن جي، بغير احساسن جي رهي. ڇا ماں ان سيٺ جي ڌيءَ سان رهي سگهندس، جنهن کي پنهنجي زندگيءَ جي ئي خبر نہ آهي تہ هو ڇا آهي؟ هو ڪاري رات جو ٻيو روپ آهي ۽ هو سيٺ جو پٽ، جنهن کي توهان پنهنجي نمائي ڌيءَ پرڻائي ڏني آهي، شراب، جوا خانن ۽ عياشين جو ٻيو نالو آهي. اهي اونداها جنرِ اسان پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهڻ جي اجازت نہ ڏينداسين. اسان جون سوچون، اسان جا خيالات بلڪل الڳ آهن. اسين ڪيئن جيون گذاري سگهنداسين. ماں پنهنجي ڀيڻ جي خواهشن جو قاتل اوهان کي ٿو سمجهان. توهين چند رپين بچائڻ خاطر خواهشن جي ڏيتي ليتي ڪئي ۽ ٻن وجودن جي امنگن جو قتل ڪيو آهي.

بابا! توهان خواهشن جي قتل گاهن جا مالڪ بنيا آهيو ۽ ماں توهان سان قتل گاهن طرف نہ هلندس، جتي امنگن، محبتن ۽ سپنن جا قتل ڪيا وڃن.

بابا! تو صرف اهو سمجهيو ته ٻه جسم ئي ملي خوش ٿي سگهن ٿا. پر نه بابا! هتي محبتن، امنگن ۽ احساسن جو رشتو ڳنڍيو پوي ٿو. ماڻهو ماڻهوءَ تي مڙهڻ سان رشتا پڪا نه ٿيندا آهن، پر خيالن، عمل ۽ سوچن جي ميلاپ سان ئي رشتا پڪا ٿيندا آهن.

توهان پنهنجي يار سيٺ جان محمد کي چٺي ڏيو ته اسان هڪ ئي اوڙاهه ۾ پنهنجو وجود نه ساڙينداسين.

مان سيٺ جي ڌيءَ سان شادي ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيان.

سجاد اهو نه وسار ته جيڪو مون چاهيو آ، اهو ٿيو آ.

پر هاڻي نه ٿيندو بابا! ڇو ته مان پاڻ کي رڃ ۽ ڪتن جي ويڙهه ۾ نٿو شامل ڪرڻ چاهيان. مان نٿو چاهيان بي مقصد جيون.

سجاد توکي اگر پنهنجن رشتن جو ايڏو احساس آهي ته پوءِ اهو نه وسار ته تنهنجي ڀيڻ الهن جي گهر آهي ۽ ممڪن آهي ته تنهنجي انهيءَ رشتي ٽوڙڻ سان هو به رشتو ٽوڙين ۽ توکي تنهنجي ڀيڻ واپس ڪري موڪلين.

اگر همت اٿئي ته پنهنجي ڀيڻ جي بار کڻڻ لاءِ تيار ٿي.

هُنن بار رکيو آهي ته ڪجهه ٿي ڏينهن ۾ شادي ڪري، پنهنجي امانت وٺي وڃو. هونءَ ته تون نه اچين ها. بهتر سمجهيم ته ماءُ جي بيماريءَ جي بهاني گهرائي، معاملو تنهنجي اڳيان رکجي.

سجاد پريشانين جي چوراهي تي اچي بيهي رهيو آهي. هن کي ڪابه وات ڪانه پئي سجهي. سوچون جڻ هن جو سات ڇڏي ويون هجن. هن جو منجهيل من، اداس سوچون ۽ پريشان حال زندگيءَ کان بيزاريءَ جو عمل ظاهر ڪن پيون. هن کي ائين پيو لڳي ته هي جڻ خود ديدلائڻ بڻجي ويو آهي، جنهن ۾ اڳتي جو ڪوبه عمل، ڪابه سوچ، ڪابه خواهش ڪانهي.

هن کي پنهنجي پيالڪ مستقبل جا آثار نظر پئي آيا. منجهيل من ڪيترن ئي ڳوڙهن جي سمنڊ مان گذري رهيو هو.

سجاد زندگيءَ جي وڏي ٽريجڊيءَ مان گذري رهيو آهي، جتي انسان کي پنهنجي خواهش جو پاڻ قتل ڪرايو وڃي ٿو ۽ ائين هو مسلسل خواهشن جو قتل ڪري، پاڻ کي قاتل بڻائي ڇڏي ٿو.

هن کي شايد سڀ ڪجهه اڪيون ڀوتي ڪرڻو پوندو. محبت، خواهشون، سندر اميدون، صرف پنهنجي ڀيڻ لاءِ، جيڪري اوڙاهه ۾ اڇليندو ۽ مجبورا هو پنهنجي مستقبل جون اميدون ٻين جي هٿن ۾ ٻڪاڙڻ لاءِ ڏئي ٿو.

هو سمجهي پيو ته هن جي انڪار ڪرڻ سان، هن جي ڀيڻ لاءِ هڪ پيو در ڏسڻو پوندو. هن کي ڪيترن ئي ڏکن مان گذرڻو پوندو ۽ الهن سڀني ڏکن جو ذميوار هي هوندو.

سجاد مجبورا پاڻ کي نااميدن جي صليب چاڙهي ٿو.

اداس رات جي پهرين پهر ۾ اداس اداس سجاد آسمان ڏانهن ڏسندي پڙڪندي رهي ٿو.
ماڻ پنهنجي پٽ جي خوشين لاءِ پنهنجن خوشين جو لاش کلهن تي کڻندس. ماڻ سيٺ
جي ڪاريءَ رات جي پٺي روپ جهڙي ڌيءَ سان شادي ڪندس.

سجاد جي شادي ٿي وڃي ٿي. خواهشن جون هزارها قبرون ٺهن ٿيون. اميدن تي سُرو
چڙهي وڃي ٿو. زندگيءَ تي ديدلائن وڇائي وڃي ٿي. سپنن جا ساپيان ڏنا وڃن ٿا، احساسن
جا لاتعداد صليب ٺهن ٿا.

سجاد زندگيءَ جي وڏي ٽريجڊي سان گذري رهيو آهي. هو سهڻو جوان هوندي به،
پنهنجي اميدن ۽ خواهشن کي ڪونه پسي سگهيو. هن جي اها اميد ضرور هوندي ته ڪو هجي
ڏکئي وقت لاءِ، مون کي پنهنجا حال اوري ۽ منهنجا حال ٻڌي. مون سان لينهن جا ناتا ڳنڍي.
جيئڻ مرڻ جو وچن ڪري، ڳل ڳراٽڙي پائي ٻرچائي، سندر سپنن جيان سندر.

پر اهو سڀڪجهه سجاد لاءِ نه ٿيو. هن جي زال هن جي خواهشن جي ابتڙ، پيالڪ ڪاري
رات جو پيو روپ ۽ سجاد حالتن سان مفاهمت ڪري، اداس رات جو اداس مسافر بڻجي وڃي ٿو.

”واپسي“

حفيظ ڪنير

هُن پيڌ هٿي واڻ تپيو ۽ ڪَنڊي جي چونڪڙي وارو ڪلاس وٺي وڃي سامهن اِبو جي آئيڻ ۾ پيو. هُن ڏٺو ته ڪي ٽڪرا اجا ڪونه ڪيڙيل هئا، پر ڪٺڪ چڳي هٿي ۽ پُور ڪريو بيٺي هٿي. ههڙي ڪاڙهي تتي ۾ ٻه ڪو ڇوڪرو جهار هڪلي رهيو هو.

”هلو— هلو — هو — آها — “چتاخ” ڪانياٺي جو ڳوڙهو زوڪٽ ڪندو سندس ڪلهي وٽان لنگهي وڃي پرئين ڏٻي ۾ ”چِڙب“ ڪري ڪريو. ”پٺسان ڇوري.... ماريو هو.“ هو پڪيو. ڇوڪري اجا ڪيس ڏٺو ڪونه هو. هو ٻنو ڏيٺي فقير واري اترئين پاسي واري پاڙي هَڙي ۾ ويو. هڪ هنڌ ڏٺائين ته ڪنهن پير جي هيٺان زمين ڪي ڇلي ويهڻ لاءِ ڪنڊا پنڊا پاسي ڪري جڳهه ٺاهي ڇڏي هٿي. هُو ور ۾ لڳل ڪهاڙي ڪڍي پاسي ڪان رکيل ٽوال ويڙهي سڀڙهي پٺن وٽان ڏيٺي تڙ ڪي ٽيڪ ڏيٺي وهي رهيو ۽ ياد ڪرڻ لڳو ته هتي ڪهڙيٺي سالن ڪان پوءِ آيو آهي. پر صحيح اندازو نه لڳائي سگهيو، ۽ آڱرين تي سال ڳڻيندي هو ماضيءَ جي گهاٽي جهنگ ۾ لهي ويو.

اِهي ساڳيا پڊ، ساڳيا پٽ، ڳوٺ، ڪس، ڪهيڙ، ڪهت ڪهٽا ٻتلجي ويل نظر آيس ۽ هرتصور ڪان پوءِ الائي ڪيئن هوندو؟ جو سوال اڳيان ٿي آيس. هن ڪي ياد آيو ته جنهن وانتر ڪي هن هڪڙي پڌ ۾ تپيو هو، سو اڳي اهڙو نئيو ڪونه هوندو هو. هرڪو ماڻهو ٻه وڪون پوئتي هٽي، ڊوڙ ڪري پوءِ ٽپندو هو.

انهيءَ وانتر تي ڳوٺ جون پاڻيهاريون پاڻي ڀرڻ لاءِ ڪنجن جي چمڪي سان ۽ ٻُڪل ڪڍي ڇڊيون پاڌيون آهستي آهستي شام جو ڪڏ ٽينديون هيون. وانتر تي وچڻ مهل سندن گهڙا ۽ دلا آڌا مٽي تي رکيل هوندا هئا ۽ هڙين هڙين سڀ ڳوٺ جون پاڻيهاريون کهيڙ تي ڪڏ ٽينديون ويهديون هيون ۽ ڳالهين جا تاڪ ڪلي ويندا هئا. ٺهڪڙا شام جي لالاڻ ۾ اڏامندي ڳم ٿي ويندا هئا ۽ کهيڙ تان مُرڪن جون ڪئين لهرون اٿنديون هيون.

خالي گهڙا ۽ مٽ جڏهن پاڻيءَ ۾ هڪ ئي وقت پوندا هئا ته ”ٻڙبڙ“ ۽ ”ڪڙڪڙ“ جو آواز ٻه ڪنهن نه ڪنهن لئي ۾ اچي ويندو هو. مٽن تي پيلهڙا ڪٽي جڏهن پاڻيهاريون سڀ ڪڏجي شام جي شفق هاڻي ڳاڙهسري روشنيءَ ۾ پڪل جو سڌو ڪپ ڏيٺي واپس گهرن ڏانهن

ورنديون هيون ۽ ساڻن ٻکي ٻه ريس ڪري قطار ۾ ان پاسي هلڻ لڳندا هئا، جنهن طرف هيءَ قطار ٿي ويندي هئي. مٿي نيري آسمان ۾ پکين جا سهڻا ولر قطارن ۾ هوندا هئا تہ هيٺ سائي سائي لُوسڻ جي وچان زمين تي هي وڳر قطار ۾ هلندي هلندي نظر ايندو هو. پاڻيهاريون چئوواٽي تي اچي ٽنديون هيون ۽ هڪ قطار مان ٻي قطارون ٺهي ونديون هيون. هُن کي ياد آيو تہ سامهون هَٽ تي وينل ممونءَ ٻه پيري ڪچهريءَ ۾ چئي ڏنو تہ ”وچ واهہ جي ڀريٽ آهي پيو.“ سيني مڙسن جا ڪنڌ اوڏهين ٿي ويا هئا، ٻس جهڙوڪر سندن ڪنڌن کي اوٺينگا لڳي ويا هجن. هڪ ڏينهن هو اچي چئوواٽي تي ويهي رهيو هو. سامهون ڏٺائين لال، گلابي، پيلن، سرمائي ۽ ٻين رنگن جي قطار هئي. انهن رنگن کان مٿي پيلهڙن جي قطار هئي. پيلهڙن مٿان ڏٺائين پکين جي قطار هئي. حجامن جي پاڙي ڏانهن ڏٺائين، پار هڪبئي کي قميص مان جهلي ريل گاڏيءَ جيان ٺهيو ٿي هليا. دڙي واري رستي تان مال ڌڌڙ اڏائيندو چڙا وڄائيندو قطار ۾ وڃي رهيو هو.

”ڇوڪرا، ڪهڙو ڪنڌ جو جهاج ٻڌي ويو آهي؟“ سامهون ڪاڪو سومار ڪانئين جي هاڪي پري رکي اچي ويهي رهيو هو.

”بس ائين قطارون پيو ڏسان.“

هاـــ ”ڇچ ۾ قطاران ساٿ لنگهيندو اڪئين“ ۽ ڪاڪو سومار سٺ پڙهي پري سميت هليو ويو ۽ هن کي سالين اڳ ٻڌايل سٺ هاڻي سمجهہ ۾ آئي هئي. ان وقت تہ هو هرقطار ۾ گڏ هلڻ لڳو هو ۽ ائين هو سڀ قطارون هلندي هلندي ڇڏي هڪڙي رات جي پيٽ ۾ نانهنس ۽ مائس سميت هليو ويو.

ڪيڙوُ- ڪيڙوُ- ڪيڙوُ- ڪيڙوُ- تتر جي ٻولي ڪيس ٺيلي اچي اتي وهاريس، جتي اچي ويٺو هو ۽ ڇوڪري جي جهار هڪلڻ جو آواز سڻڻ ۾ آيو. هَلو- آلو. آ- هيلو ٿني- ۽ هن جا ڇپر وري هيٺ ٿي ويا ۽ هو کوٽ جي هرڪا شيءِ کولڻ لڳي ويو ۽ سوچ جي ڪنهن ننل تختي کي جهلي يادگيرين جي ڇولين تي ترڻ لڳو ۽ ڇولين وڃي ڪيس نندپڻ جي ڪنڌيءَ تي ڦٽو ڪيو. نندپڻ ۾ تہ الائي ڪيس پاڙي جا ماڻهو ڪيترن نالن سان سڏيندا هئس. مائي جيڻين تہ ڪيس مولبي سڏيندي هئس ۽ روز صبح جو سويرئي چوندي هئس، ”آي ابا مولبي- هيءَ ٻڪري تہ واڙي ڏانهن هڪليو وڃجئين.“

ڪاڪو مينو وري ڪيس ”فريدڻ“ چوندو هوس. ياد جي گس تان هلندي، هن کي ڪاڪو مينو دڪان اڳيان پيل ننل واڻ واري ڪٽ تي بنا ڪڙي واري ڪوپ ۾ چانهن پيئندي نظر آيو. سندس اڳيان ڪاري ٽيل جست واري ڪتلي پئي هئي. هن ڏنو تہ هو ٻڪريون واڙي ۾ وجهڻ لاءِ پيو وڃي تہ ڪاڪي مٿي سڏ ڪيو، ”اي فريدڻ هيڏانهن اچ هيڏانهن“ ڪاڪي مني جي انهيءَ روز واري سڏ سان هو ڪانچ کي مٿي ڪري سنگهہ کي سرڙاٽ سان مٿي ڇڪيندي پهچندو ٿو وڃي.

"ڇا؟"— فريدڻ جي "ڇا" ۾ تجسس گهٽ ۽ حڪم جي تعميل جي ضمانت وڌيڪ سمايل هوندي هئي.

"اڃي چانهن پي"- ڪاڪو منو ڪيس چانهن ڏيندو هو.

"پو ڀڪريون؟"- فريدڻ ڪاڪي منيءَ کان چانهن وٺڻ کان اڳ ۾ سوال ڪندو هو.

"اڙي پي ڙي، ڪوڻ ٿيون وڃن پٺهن جون ڀڪريون. ٽڪڙ ۾ نہ پي، سڙي نہ پئين". پر هو سانس ۾ چانهہ نائي، سرڙائن سان ٽڪڙا ٽڪڙا ڏڪ ڀري ختم ڪري، وري ڪانچ مٿي ڪري مٿئين چپ ۽ نڪ جي هيٺان زبان ڦيري چرڪاڻ ۽ منان جو گڏيل ذائقو چکي وونشاني ڪٽي ڦهندو هو. ڪاڪو منو روڪڻ لاءِ وري ڪيس پويان هڪل ڪندو هوس، "اي ڪوڏي ڪري پئي ڪوڏي."

هو ٻيهي وري پوٺتي نهاري "ڇا" پڇندو هوس. "ڪجهہ ڪونهي، ڪجهہ وڃ." ۽ ڪاڪي منيءَ جو ٿهڪ ٻڌي هو ڪلي وڃي ڀڪرين کي رسندو هو. اها ڪس ڪاڪو منو ٿئين چوٿين ڏينهان ڪندو رهندو هو. ماڻهو چوندا هئا تہ ڪاڪي منيءَ مرشد کي ناراض ڪيو، تنهن پٺي ڪيس ٻي اولادي ڪري ڇڏيو ۽ مرڻ مري ويو پر اولاد نہ ٿيس.

ماضيءَ جي دنيا بہ ڪيڏي نہ حسين هئي، ڪيس لڳو تہ هو هينئرئي ٻنيءَ ۾ پٺس کي ماني ڏيئي اچي ويٺو آهي ۽ ماڻس ڪيس پيڻ کي لوڏڻ جو چئي وري ڪاهہ ۾ ڏاڻتو ڳنڍيو اٿس. پوريل اکين ساڻ هن هٿ کي لوڏيو. پيڻ جي لوڏ ڪونہ هئي. ان تکي ترار جهڙي ڪهاڙيءَ جو ڳن هو، جيڪو اڄ ورتو هئائين ۽ ڪهاڙي ڇمي ور ۾ هٽي هيڏانهن نڪري آيو هو.

اڄ ڏاڙهيءَ ۾ ڪيس اچڻ ڪارڻ اچي ورايو هو، تڏهن هن اچي ساڳي واتر کي ٽپيو هئائين، جنهن واتر جي ڪهيڙ تي هو ڪاڙهي تتي جو وهنجندا هئا. اڄ هن تي ڳوٺ جو سچو ماضي ڇانيو بيٺو هو. انهيءَ ماضيءَ ۾ پيل حسن کي هر هر ڳولي رهيو هو، پر انهيءَ حسن کان هٽي ڪيس ٻيو ڪجهہ بہ نظر پئي آيو. "انهيءَ پئي ڪجهہ ۾" جهيڙا جهتا بہ هوندا هئا. ڪڏهن تہ ڳاهہ پريءَ تان بہ لئيون ڪجي وينديون هيون. مڙس ايا ٽي ويندا هئا. ڪهاڙيون تکيون ٿي ويديون هيون. ڪئين دفعا ورهاڙا بہ ڳوٺ ۾ آيا هوندا، پوليس جا بہ چڪر هلندا هئا. جڏهن ڪيس قاسوءَ جو جهلجڻ ياد اچي ويو، جنهن کي صوبيدار جهلي سندس ترار ڪٽ مچون پٺي روانو ڪيو هئائين.

دڪان ۽ اوطاق جون ڪچهريون، ماستر چنگل وٽ رات واري ڪچهري، پوئي تي چالبوڪي رات ۾ دري ۽ ڪوڏي ڪوڏي رالهہ ڪرڻ جي ٻتئي، سڀ سندس ذهن ۾ ڪنهن فلم جيئن هلڻ لڳا هئا. هر ڪنهن منظر کي ساهہ کڻندي محسوس ڪيو هئائين.

پر وري هن ڪند ڏوڻي، هڪڙيئي ڏوڻ سان سڀ تصور، سڀ خيال، ذهن مان ڪيڏي ڇڏڻ ٿي چاهيا ۽ اتي پٺس جي رت هاڻي لاش کي اچي رکي ڇڏيائين.

هن کي سڀ کان چٽي يادگيري اها هئي جڏهن بخشي اچي سندس ناني کي چيو هو ته ”پٽنهين فقيرمحمد کي ۽ جوڻس کي ماري وڃي ٿاڻي تي پهتو آهي.“ ته سڄو ڳوٺ اوڏانهن ڀڳو هو جتي پٽس ٻير هيٺ خون ٿيو پيو هو. کيس ڪوڏر جا ڏک لڳل هئا. پٽس جي موت جي خبر ٻڌي هن جي پيرن هيٺان زمين ڪونه نڪتي هئي، پر ماڻس غش ٿي ڪري پئي هئي. ٽانهنس چيندا ٻندا هئي ڪلما پڙهي کيس هوش ۾ آندو هو. هن مامهينس ۽ پٽس جا رت هاڻا لاش ڏٺا، پٽس کي سيڌي نڙگهٽ وٽان ڪوڏر هئي ۽ ٻيو ڏک نرڙ منجهه هوس. مالهن چيو پئي ته سُتل کي اچي ڏک هنيو هو. ٿاڻي مان مامهنس چورائي موڪليو هو ته ”گڏ پُوريا اٿانوَ ته سين کي اچي چٽڻ کان پوءِ گڏ پوريندس، جي مري ويس ته ڇُٽس.“ کيس هليو، قبولدار هو. پنيءَ جو ٿاهوڪو تکر وڪٽي ڪو هوشيار وڪيل ڪري وڏائين. وڪيل ننهن چوٽي جا زور لاٿا، پر ابو کي هٿن وچان پاويهه سال ٽيپ اچي وئي. پنجين سالان ڦڪڙ ڦاٿو. ٿان ويچاري سياڻي سان ٺهندي ڪانه هئي، تنهن ڪٿي پاءُ کي چوريو ۽ ماشوم تي خارانس لڳائي، نياڻي ست قران کي به کهرايائين ۽ فقير محمد جو سر به وچايائين. نياڳي چوڪ چندي، الله به اهڙا ڪيتا ڏلس جو ٻچاڙيءَ ۾ ڪينٽان پيس. ٻه سال راتين جا اونڌي منجي تي ڀيٺڙ ٿيو پئي هوندي هئي ۽ ويهه ڏينهن مرڻ کان اڳ ۾ سڪرات لڳس. چونڪڙي تان ڪونڪهرو ٻڌڻ ۾ ايندو هو. پوءِ وڃي ساهه ٽٽس، پر مرڻ مري ويئي ڪنهن سان ڳالهه ڪونه سلئين ته فقيرمحمد ۽ سياڻي جو خون ٿيا. جي پهنجي ڪُني مُٺا امان.

فقيرمحمد خون ٿيو. هُو ڳوٺ ڇڏي وڃي ننگر ٺٽي واري پاسي رهيا. اتي هن مان جُواڻي جا ٽار نڪتا هئا، جن تان آهستي آهستي وقت سڀ ڪل ڦل، ڳوليچ ۽ پَن روڙي هن پيري جي پيلي ۾ ڏکي ڇڏيو هو. حياتي جو گهوڙو ٿاپيون هڻندو سندس ٿي اکين اڳيان هلڻ لڳو. عمر جا ليڪا اورانگهڻ جو ڏپ ڪونه هوس، جيترو ابو جي ٻچي نڪرڻ جو ڏپ هنس. ”ماما ڪيئن ٻچندو مون کان، رڳو نڪري.“

اڄ جڏهن هيڏانهن آيو هو ته ڪو ڪنڪو ڪونه هوس، نه نامنهنس جو نه ماڻس جو. مرهيات آڳاٽو گذاري ويو هو، پر جيستائين جيئرو هو تيستائين ڪئين قصا گهڙي هن کي ڳالهه تان لاهڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو، پر هن ته ڪڏهن کيس محسوس به ڪونه ڪرايو هئائين ته سَن ۾ ڇا آهي؟ پر هو هزارين قصا ۽ داستان هن کي ولدرائڻ ۽ ابو کي بچائڻ لاءِ ٻڌائي چڙي چُڙي مري ويو. هڪ ڏينهن چيو هئائين ”ابا ڏاهو ٿجائين، فقيرمحمد کي ته اهو ڏک لڪيل هو، نه ته مَ جاڻو ابو ڪو ائين شينهن مڙس ماري ها.“ ۽ هو ٽالهنس جي ڳالهه ٻڌي ڪن پل کان پوءِ اٿي هليو ويو.

ماڻس به پُٽس جي جواڻي سان پاڻس جي ڪهيل ڪنڌ واري لاش کي تصورني تصور ۾ ڏسي توبهان توبهان ڪري ٽڏو شوڪارو پري چُپ ڪري ويندي هئي. پوءِ ماڻس به وڃي کٽ جهلي. نيٺ اها به پٽ جي آسي، مڙس جو سور ۽ پاءُ جي انجام جي خوف کي ساڻڍي

رواني ٿي وئي. مرڻ مهل پٽ کي رکو ايترو چيئين ”ڏاهو ٿج ابا، قسمت ۾ ائين هو.“- قسمت تي سوچي سوچي هو ٿڪجي پيو هو، ۽ قسمت کي ٻاراڻي راند جيان اڌ ۾ ڇڏي ڏاهي مان ڦري اونرو ٿي پيو هو، جڏهن ڪيس خبر پئي ته ماڻهس ڇٽي ويو آهي ته ڪيس سيڪجهه وسري ويو، ۽ هو ڪهاڙي ڦهرائي ڪٿي هيڏانهن نڪري آيو هو.

سڄ جا ڪرتا پيرين جي ڇدن پڻ سان لنگهي ڏکيون ڪيل ٽنڪن جي مٿان ڪاري سلوار تي گول دائرا ٺاهيو بيٺا هئا. گول دائرا ڏسي هن کي پنهنجي شهر مان هن لاءِ آلدل اچو ڀهراڻ ياد آيو، جنهن جي ڪلهن وڏن ۽ گلي تي ڪارا گول ٺهيل هئا. هن هٿ وڌائي ڪرڻ هيٺان جهليو، ترڪ تي گول دائرو اچي بيهي رهيو ”واه جو ٽڪو آهي!“

هن ٽڪي ۾ غور سان نهاريو، ان ۾ حليمان بيٺي هئي. هن وٽ ٽڪو هوندو هو. هر شادي ۾ حليمان اهو ٽڪو پائي ويندي هئي. ماڻس به سدائين پٺي صدقو صدقو ڪندي هئس. هڪ ڏينهن جڏهن حليمان لوان ڪپڙا ۽ ٽڪو پائي وڃي رهي هئي ته هن منبڌي پير ۾ پڌل لوڏ ۾ لڏندي پڇيو هئائين:

”اهو ٽڪو ڪوڙو آهي جان سون جو-“

”ڇو تو جو ڪم آهي!“

”نه، پڇان ٿو.“

””ٿي پڌايان، پوءِ ڇا ڪندين؟“ هو ٽڪيون ٽڪيون ۽ ڪون ڪٿي هلڻ لڳي هئي.

”ڪيئن نٿي پڌائين؟ پوءِ ته ڏسئين ٿو.“ هو لوڏ مان لهي ڊوڙيو.

چر-چر-چر-چر چر- ريشمي ڪپڙن ۽ رئي تي لڳل زري جي چمڪ سندس اکين تي ڪيڏيون. حليمان جي چير چمڪڻ لڳي. او جيجي-جيجي-جيجي-هي ڏس.“

”ڇا آهي امان؟“ ماڻس سيري مان ڏسندي چيو.

”جيجي ڙي هي ته ڏس.“

”ڇورا ڏاهو ٿي-ڏاهو-ڇا آهي؟“ ماڻس رهڙ ڏيندي چيو.

”آ پڇان ٿو ته ٽڪو ڪوڙو آهي يان سچو. پڌائي ٿي.“

”توجو ڪم آهي پڇڻ جو؟“ ماڻس حليمان واري ساڳي ڳالهه ڪئي.

”بس-ڪوڙو هجي ته سولو ڪهڙائي ڏيالس.“ حليمان ڊوڙي وڃي رڌڻي ۾ ڊري.

”هاڻ ٺهيو-ٺهيو-ڊڪجي ويهه ڊڪجي-شرم ڪر.“ ماڻس جي مُنهن تي هلڪي مُرڪ به اچي وئي ۽ هو ماڻس جي رهڙ ڪري ٿڪو ٿي ماٽ ميٽ ۾ اچي پير هيٺ بيهي رهيو هو، ۽ حليمان کي ٽڪو ته ڪونه ڦهرائي ڏيئي سگهيو، پر هو ڳوٺ ڇڏي هليا ويا.

”اسين ويندا سين هليا- حلّو.“

”ڪيڏانهن؟“

”الائي ڪيڏانهن؟“ سوال سمهون سوال هو.

”ڪير تو چئي؟“
”امان چئي ٿي.“
”چوٽا وجو؟“

”بس-“ هن جواب ڏنو ۽ پوءِ حليمان جڏهن وچي سندس ڦڦيءَ کان پڇيو ته ڦُڦي جي لڙڪن جواب ڏيئي ڇڏيو هوس ۽ حليمان سوچيندي سوچيندي اها رات تمام دير سان ستي هئي. ”چوٽا وجن؟“ هو جواب ڳولائيندي ڳوليندي وچي ننڊ جي جهنگ ۾ گهڙي هئي. ان رات آسر جو ڦُڦي وارا ڳوٺ ڇڏي اچي آيرئي واري گاڏيءَ تي چڙهيا هئا. هن کي گاڏي ۽ لارين ۾ چڙهڻ ۽ نوان هنڌ ۽ شهر ڏسڻ جو ته شوق هو، پر حليمان کان ڌار ٿيڻ جو ڏک به هوس. جڏهن هو نئين هنڌ پهتا هئا، تڏهن هن کي اها رات حلو ڏاڍي ياد پئي هئي. حليمان هئي ته هن جيڏي، پر ڏيءَ ڏڻ سو آکرين تي پير رکي اچي هن کان وڏي ٿي هئي، نه ته ماٹس چوندي هئس تون ۽ حليمان تنهن سال ڄاوا هئا، جنهن سال ڪاڪو بخشوگذاري، ۽ پوءِ هوءِ آڱرين تي سال ڳڻيندي هئي. هڪ-ٻه-ٽي-چار-پنج- پر هو ايستري ۾ ٿي خوش هوندو هو ته حليمان ۽ آءٌ هڪجيڏا آهيون. هڪ ڏينهن هن حليمان کي چيو به هو. ”حلو پاڻ سن آهيون.“

”ها سن آهيون؟ آءٌ تو کان وڏي آهيان.“

”هل هل، وڏي آهي! امان ٿي چئي، سا ڪوڙي؟“ حليمان ڦيس کي ڪوڙو سچ لاءِ تيار ڪونه هوندي هئي ۽ مات ڪري ويئي.

هن کي ڇانوري هيٺ اها حليمان به ڏسڻ ۾ آئي، جيڪا هينال ۾ وکي پنهنجن ننڍڙن پٽڪڙن هٿن سان هن جي مٿي ۾ ڏنڌڙ وجهي رهي هئي ۽ هو حليمان جي وارن ۾ پنهنجن ننڍڙن هٿن سان مٽي وجهي رهيو هو. مٽيءَ سان ۽ واريءَ سان سدائين پيوت ٿيا پيا هوندا هئا. سدائين ڍيل ۾ وتيءَ سان مٽي ڪرڙي پيا رالد ڪندا هئا.

جڏهن ماٹس اوٽي تي آلي واريءَ جي اچي پٿارڪ اڇليندي هئي ته حليمان کيس سڏ ڪري چوندي هئي، ”هليا، چونٽرا ناهيون“ ۽ پوءِ پنهنجن ننڍڙن پيرن تي واري گڏ ڪري ننڍڙن هٿن سان سڄو ڏينهن چولٽرن ناهڻ ۾ پورا هوندا هئا- ۽ شام جو ساڳيءَ واريءَ جي ڍڳ تان ڪپڙا ڇنڊي پيوت ٿيل ٻُت تان واري لاهي اٿي هليا ويندا هئا. هيٺ اُسي ڪو گهرڙو لهيل هوندو هو، نه چونٽرو، نه لاڻي. کيس ياد آيو ته ڪيئن نه رالدهون به البگي ٿيون. هو ڳڏين ۾ ڪر ٿي ويئي ۽ هن جي حصي ۾ وانجهي، الي ڏکر يا ڪوڏي ڪوڏي آئي. جنهن رات ڳوٺ ڇڏي هو پئي هنڌ پهتا هئا، تڏهن به حليمان کيس رالد ڪندي ڏاڍو ياد آئي هئي. ”مون کي رالد ڪرائيندين، حليمان.“

”نا- ڇوڪرا ڳڙين رانڊ ٽوروٽي ڪندا آهن. ڇوڪرين جي رانڊ آهي.“

”پو اوهين ڳڏا ڇو ٽيون ناهيو.“

”بس امان جي مرضي.“

”اوهين ڳڏا-ڳڏيون پرڻايو ٽيون. ٻئي ٻئي آڳ ماميءَ ڪي ڇرندس تہ هي پرڻائڻ واري رانڊ ٽيون ڪن.“

”هل-هل پلين ڇٺو. امان ڇا ڪندي.“ حليمان هن ڪي رانڊ ڪرائڻ کان لاٻري واري هئي. هن خار مان ڳڏن ڳڏين جي شاديءَ وارو تُريو پريو، ڪاڄ ڦٽائي، گهر ڊاهي، ڳڏيون ڪٽي پڇي ويو. حليمان رڙندي اچي هميشه جيان ڦڦيءَ کي دانهن ڏني.

”ماٺ ڪر امان تون، اچي تہ سهي گهر، هڏيون ٽي پڇانس سوئر جون.“

”ها!“ حليمان کان دالهن نڪري ويئي. ”تہ ڦٽي نہ- مارجيئنس نہ، مون کي ڳڏيون وٺي ڏجئين رکو. بس. ڦڦي حليمان جو منهن ڏسندي رهجي ويئي. شام جو هو ماٺ ميٺ ۾ وڃي سڀ ڳڏيون ماءُ کي منهن ڏيکارڻ کان سواءِ حليمان جي گهر جي دريءَ اندران اڇلي هليو آيو هو.

ڳڏين واري حليمان سندس تصور جي سيج تي ڪر موڙي جوين سان ٽمٽار ٿي پئي. سونهن ئي سونهن، جوبن ئي جوبن، حسن ئي حسن. وڏين بادامي اکين، ويڪري لراڙ، ويڪري منهن واري حليمان، مٽي ويٺل، ميندا ويڙهيل حليمان. ڳوري ڳوري منڊر جهڙي بت ۾ پريل، هڏڪاٺ ۾ مضبوط حليمان. ڪنهن مهل مرڇن جي لالاڻ ۾ مرچ پئي چوندي تہ ڪنهن مهل چانديءَ جهڙي ڪپهہ جي وچ ۾ ڪاني ۾ ڦٽيون پئي چوندي. ڪنهن مهل وَڃ پئي ڇڪي يا مينهن کي گاهہ پئي وجهي. ڪنهن مهل ڪيس لوسڻ جي پري ڪٽيو گهر ڏانهن موٽندي نظر اچڻ لڳس. اڄ هن جي ۽ حليمان جي وچ ۾ سترهن سال هئا. هن جي زبان مان هن جملي ماٺ کي ٽوڙي ڇڏيو. ”هاڻي ڪيئن هوندي؟“ ڏڪجي پيو. نرڙ تي گهنج وري آيس ۽ پرون ڳنڍجي ويس. ۽ ائين حليمان کي مختلف روپ ڏيندي ڪيس ڪنوار جي روپ ۾ ڏٺو. ڪهنبو ويس ڍڪيل حليمان. نڪ ۾ بولي، ڳچيءَ ۾ دهري، ڪنن ۾ جهومر، ٻانهن ۾ رنگ برنگي چوڙيون، ڇڻ-ڇڻ-ڇڻ- هن چوڙين جو آواز ٻڌو، پيرن ۾ ساٽيون ڪڙيون، ننهن رنگي لڳل آڱرين ۾ منڊيون، سينڌ جو سندور ڏسندي هو ٽيڪي تي اچي بيهي رهيو. ڪنهن ڏکو گهڙايو هوندو؟ هو ٽڪي پيو. ان سوال جو جواب ڪٿان اچي. حسن جو مجسمو حليمان. جيڪو هن جي تصور جي تيشي سان ئي گهڙيل هو، سو وري تصور ئي تصور ۾ فطرت جي سونهن ۾ جذب ٿيڻ لڳو. هن جي سونهن جو هي رنگ انڊلٺ ۾، ڪارن ڪڪرن ۾، افق ۽ شفق ۾، رڃ جهمر ۾، ڪيٽن جي ساوڪ ۾، توريئي جي پيلن گلن ۾، هوا جي هير ۾ جذب ٿيڻ لڳو ۽ هن وٽ ”حياتيءَ جي موت“، ”سونهن جي موت“ بچي. ڪچ تي رونڊڙ ٻار، هڪ ٻہ پنيان

هلندڙ ڪيتو ڪندڙ ٻارن کي پرچائيندي حليمان سندس اکيان هلڻ لڳي. ڏرا ڏنل اکيون، ڳلن ۾ کپ، مکڻ جهڙو رانگ ڦري ويو. ڏسندي ڏسندي سڄي سونهن سيٽجي وئي. منهن تي چانهيون وري آيل حليمان. جتيءَ جي ڪرڙ ڪرڙ سان اکيان لنگهي وئي.

هن ڏاڙهي ڪاناري هٿ ڏنو، اڃو وار تريءَ تي هڻس. "وچ! چمار وئي." هن جي ٽڙيل هٿ سان هيٺيون چپ ٻاهر نڪري آيو.

حليمان ڪي ذهن جي ڪنهن ڪنڊ ۾ رکي، هو پنهنجي لاءِ سوچڻ لڳو. "اڃي موئيو آهيان. چمار لنگهي وئي، پر هيڪلو جسو هيڪلو. لولي پچائڻ وارو به ڪير ڪونهي. گهر ٻوريو پيو آهي. امان مڙهي سورڪايو، ٽڪر پچايو پئي ڏيندي هئي، چلهه دکي پئي هوندي هئي. سا به آسي سانديءَ مري وئي. موڙ منهنجي مٽي تي ڪولهه ڏنئين."

ڪٿين ڪس ڪام ماڻهن هن جي لاءِ جهليا، پر مجال آهي جو اک ڪٿي نهاري به سهي. رج اشراف، لياڻين ۾ وهاري ڇڏجي جو ڪٿي ڪنڌ مٿي ڪري ۽ هن ته آڳاٽو سوچي ڇڏيو هو ته "جيسين مامي ابوءَ جو ڪنڌ نه لاهيان، تيسين پرڻجان ته ڪر پيڻ پرڻجان" ۽ ائين اِبو به جيل مان جلدي نه نڪتو ته هي به پنهنجي ڦوهه جوانيءَ جا ٻنا اورالنگهي جوش مان ٽپي هوش طرف اچڻ لڳو. جڏهن نئين نڪور ڪهاڙي ور ۾ هٽي چادر ڪلهي تي رکي گهران نڪتو هو ته ٻوڙهي ڪڙپيل، ڏاڙهي مڇون اڇيون، سڪل چمڙي، ڏڪندڙ بدن، لبي وات ۽ جهڪي نظر واري اِبو جو تصور آيو هوس، جنهن کي وقت جي ڪهاڙيءَ ئي ڏکي ڇڏيو هو.

"چا ورلدو؟ هن سوچيو هو."

"اهڙو ڏک هٺانس جو موت لاءِ پيو سيڪي، نه مري نه جيئي." هن وري سوچيو. "ماريندس ته مامي کي، آبي جو خون اِن مرو ڪيو هو، هس." هن جي اکين اڳيان پٺس جو ٽمندڙ رت کٽ هيٺان وهندي ڦرڻ لڳو. جنهن جي چوڌاري ماڻهو مڙيا بيٺا هئا. آن مهل جڏهن هس ڪهاڙي ور ۾ هٽي هئي ته ڪنجي ٻاتل ڪوڏ بدل پکهر ۾ شل ٽيل همت پريو، ڏکهي قد وارو پٺس ياد اچي ويو. وري بوسڪي جي پٽڪي، چاندي مڙهيل جتي، اڇي وڳي ٻاتل، اکين ۾ سرمون پيل، مڇون وٽيل، پٺس جو چهرو اکين اڳيان اچي ويس. جڏهن مارائو ته ماڻهن به الائي چا پئي چيو؟

"بس ادا_ هاڻي پينگ تي وئي."

"چونڊي ڪٿي مڙس کي ڪنو اٿس."

"مڙس مارڻ سان اِبو ٺهر ڪري ڇڏيو، راڄ جو نڪ هو، لڪ. سچ تي وئي هاڻي."

هن آسمان ۾ تڪيو. شايد سج ڪهڙو هيٺ لڙي ويو هو. هن چنڊڪي سان سڀ خيال هٽائي اتي اِبو کي وهاري ڇڏيو. ڳن ڪهاڙيءَ ۾ وجهي، ٽڙ تي هٽي مضبوط ڪيائين. آلڪونو ڏار تي رکي پڪ ڪيائين، "پهرين ڏک ۾ سي نه لاٿائين ته لعنت اٿس پيو." هو هڙي کان ٻاهر اچي لڪري بيٺو. آرس پڇي هيڏانهن هوڏانهن ڏٺائين ڪبر ڪوله هو.

سواءِ ڇوڪري جي، جيڪو اچا جهار هڪلي رهيو هو. هو هيٺئين سڪل ٻتل ۾ ڊري پيو، جيڪو ڏنڊڪ جي وچان مڙي اولهه پاسي پير وٽ وڃي ڪنو ٿي. هو پير ڏالهن وڌڻ لڳو. ڇوڪرو هڪل ڪري رهيو هو.

آلو – هيلو – آ – هلاٽڊ – آ – زون. ڳوڙهو وري ۽ پرسان مٿي وڃي ٻريان ٻني تي ڪريو ۽ هو پير وٽ پهچي ويو هو. پير هيٺ هو ستل هو.! اڇي ڏاڙهي، صفا اڇا وار، سڪل چمڙي، اهڙو ئي جهڙو هن تصور ۾ ويهاريو هو. ساڳيا لانهس وارا مهالبا ۽ هٿا ته مائس جا مهالبا ۽ جهاتيون پائي رهيا هئا. هن ڏڏو شوڪارو پريو ۽ اکيون ٻوري کهاڙي ايي ڪيائين! ۽ هن جي ڪنن تي ڪڙڪو پيو. هن ڪنڌ ورائي ٻويان ڏنو. ڪا عورت هئي، هوءَ عجب ۽ حيرت مان اکيون ڇنيو، ٻئي هٿ منهن ڊپ مان آڏا ڏيو بيٺي هئي. هن غور سان نهاريو. حليمان هئي. ڪيس ڦڪو چولو پاتل هو. هو کهاڙي اتي ئي ڇڏي ٽڪڙو ٽڪڙو حليمان ڏالهن وڌي ويو.

نفرتن جي اوٽ

صفيہ نور

هن کي سدائين پيءُ منٿون ۽ ايلاز ڪندو هو تہ شادي ڪر، پر هن جي هميشه نهڪر هوندي هئي. هن جو اڏول پٿو سومنات ڪونہ هو جو مان ڊاهي ڦاس ڪيان ها. هوءَ تہ مٽيءَ ني الائي ڪهڙيءَ مان ٺهيل هئي، ارادو ڪندي تہ چڻ پٿر تي ليڪو.

پر اڄ الائي ڇو اهو پٿر پاڻي ٿي پيو هو. هن کي ايڏو پريشان مون ڪڏهن نہ ڏٺو هو. هوءَ اسپتال کان موٽي تہ هٿ-منهن ڌوئڻ ۽ چانهہ لاءِ پارن واڳر رڙيون ڪرڻ بدران چپ چاپ لڏندڙ ڪرسيءَ تي ليٽي پئي. ساڄي ٻانهن اکين تي رکي، پيرن جي زور سان ڪرسي ۽ ڪرسيءَ پر پيل وجود کي لوڏيندي رهي. مون هن ڏانهن ڏٺو تہ هن پنهنجي آلين اکين جي ڳاڙهاڻ کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪندي اکيون پوري چڏيون ۽ پوءِ جهٽڪي سان اٿي آئيني ۾ پنهنجو جائزو وٺڻ لڳي چڻ پنهنجي چهري ۾ پنهنجو ماضي ڳوليندي هجي.

هن جي پريشاني ڏسي مان دل ۾ ٿڙڻ لڳس. سمجهيم تہ اڄ هاسپيٽل ۾ ڪا اهڙي ڳالهہ ٿي آهي جنهن ڪيس عورت هئڻ جو احساس ڏياريو آهي. شايد اڄ هن کي يقين ٿيو آهي تہ عورت ڪيتري بہ مضبوط هجي پر ويچاري آهي. معاشرو ڪيس پاڻ سان ملائي اڪيلو تہ بنائي سگهي ٿو، هن جي مقدر ۾ اڪيلائپ جو زهر ملائي سگهي ٿو، پر معاشري جي ڪوٽ کان ٻاهر هن کي ڪڏهن بہ اڪيلو ڏسڻ ۽ برداشت ڪري نٿو سگهي.

زاريہ کي شاديءَ کان سخت نفرت هوندي هئي. جڏهن بہ الهيءَ موضوع تي ڳالهہ ڇيڙيندي هئس تہ هوءَ ان جي مخالفت ۾ اهڙين منهن ڪوليندي هئي چڻ مون ڪا گار ڏني هجي يا ڏوهہ جو ڪم ڏسيو هجي. چوندي هئي تہ جڏهن پيءُ کي ماءُ جي رشتن تي بہ وقت ۽ حالتن جو پاڻي ڦري سگهي ٿو تہ ڌاريو پوءِ بہ ڌاريو هوندو، پوءِ انهن کي ڪهڙي معيار ڏئي سگهجي ٿي.

زاريہ اڃان پيدائي نہ ٿي هئي جو هن لاءِ مصيبتون انتظار ڪندي اچي جوان ٿيون هيون. زاريہ سان هن دنيا ۾ اچڻ کان اڳ اهو ظلم ٿيو جو هن جي ماءُ کي بي گناهہ طلاق ملي. بس هڪ مرد غيرت ۾ اچي بي غيرتيءَ جو مظاهرو ڪيو. پنهنجي لڄ، عزت، جنهن کي خدا ۽

سماج جي اکيان کهرڙياٽي ٻڌائي ونسي آيو هو، ان ٿي وني کي پنيءَ جي لالچ ۾ طلاق ڏئي ڇڏيو. زاريه جي ماءُ جڏهن ته بي ڪفن لاش بڻجي وئي، پر دنيا جي ڏکن ۽ پيٽ جي بک انهيءَ لاش کي وري زنده ڪيو. هن همت ۽ بهادريءَ سان زندگيءَ جي ارهه زورائي جو مقابلو ڪيو. ڀراون گهرن جا ٿانو ملينديءَ ۽ ٻهاريون ڏينديءَ، زاريه کي جنم ڏنو. طلاق ملڻ جي پنجين مهيني کان پوءِ زاريه عذاب بڻجي ماءُ جي اکيان آئي هئي، جنهن کي سندس ماءُ پنهنجي سڪون جو آخري ۽ اڪيلو ڪرڻو جاتي معاشري کان انتقام وٺڻ لاءِ پنهنجي پيٽ کي پٿر ٻڌي پڙهايو هو.

هوءَ اڄ ڊاڪٽر هئي. عزت ۽ دولت سندس پاڇي جيان هن جو پيڇو ڪندا هئا. هن ڪڏهن به شڪست جي اوندهه نه ڏٺي، ڪڏهن به هن جي ذهن جي آسمان تي ڏکن جا ڪڪر نظر نه آيا، ان ڪري ئي هن اڪيلي رهڻ جو فيصلو ڪيو. هن کي پنهنجي مقدر جي، اڪيلائپ ۾ ڪنهن به سهاري جي ضرورت نه هئي.

پر اڄ اها جبل جهڙي اڏول عورت ميڻ بڻجي وئي هئي. شايد هوءَ دل کولي روئڻ چاهي پئي، پر لڳي پيو ته هي جيڪي ماءُ جي جدائي ۾ دنيا کان لڪي ڳوڙها ڳاڙيندي هئي، انهن هن جون اکيون خشڪ ڪري ڇڏيون هيون.

مان بي شڪ سندس نوڪرياڻي ئي سهي، پر مون کي ماءُ ڪري سمجهندي هئي. مان ئي هن جي دوست خيرخواهه ۽ ڏک سک ۾ شريڪ هئس، ان ڪري خوش ٿيندي به مون کان صبر نه ٿي سگهيو. چانهه ٽيبل تي لڳائي، مون اچي سندس لڏندڙ ڪرسيءَ کي روڪيو. هن پنهنجي اکين تان ٻانهون هٽائي، پنهنجي ئي آڱرين سان پنهنجي وارن کي ڪنگهي ڪرڻ لڳي، پر سندس ڄماڻا نيڻ منهنجي چهري ۾ سڪون جي تلاش ڪندا رهيا. مون جهڪي سندس ٻنهي اکين تي چمي ڏني. مون صرف "منهنجي امڙ مان صدقي وڃان" جا لفظ چيا، هن منهنجي سيني ۾ پنهنجو منهن لڪايو ۽ ٻارن جيان روئي پئي.

"امڙ! اسان دنيا جهان جون سڀئي عورتون به ڪٺي ٻاٺ ۾ ملون، روئي رڙي هڪٻئي جا سور ونڊيون پر سکن جي واڳ مردن جي هٿ آهي، هنن جي مرضيءَ مطابق ئي اسان کي عزت، سک ۽ زندگيءَ جي خيرات ملندي آهي." مان هڪ ئي وقت اهو سڀڪجهه چئي ويس، پر مون محسوس ڪيو ته هن جي دل پچي پئي آهي ۽ اڪيلائپ جو احساس هن کي کائيندو رهيو آهي. هي سنهري موقعو هو ته مرد جي ڳالهه ڪري هن کي مرد جو محتاج ناهيان. هن وڏيڪ زور سان مون کي پاڪر پاتو، جڏهن ته صرف هڪ عورت ئي ٻيءَ عورت جو مضبوط سهارو هئي." چيائين."

"زاريه! ڇا مرد جا سڀ روپ بدبودار ٿيندا آهن، ٻيءَ جو رشتو به ڊولڊ جهڙو ٿيندو آهي؟"

مون وڌيڪ ڳالهه نه سمجهي، پر هن جڏهن پيءُ جو حوالو ڏنو، سوچيم ته اڄ هن کي پنهنجو ظالم پيءُ ياد اچي رهيو آهي، جنهن جي هن صورت به نه ڏٺي آهي. مون هن کي ڏڍ ڏيندي چيو، "حضرت عيسيٰ جو به پيءُ ڪونه هو. پيءُ ڪنهن جي شخصيت جي تصديق نه ٿئي. اهڙا پيٿرئي گهوريا جيڪي اڪين هولدي به پنهنجي اولاد کي نه ڏسي سگهن.

"پر! مون کي ته اکيون آهن." هوءَ پريل نيڻن کي اگهندي ڳالهائڻ لڳي. مون ڪهڙو گناهه ڪيو آهي جو اڇي هيتري ٿي آهيان، پر پيءُ جي صورت به نه ڏٺي اٿم."

"اهڙا!..." مون هن جي دل جي بار هلڪي ڪرڻ لاءِ چيو: ..."تنهنجي ظالم پيءُ کي جيڪي به اکيون ڏسن، تن ڇڻ گناهه ڪيو. تون اهڙيون ڳالهيون ڇو ٿي ڪرين، ڇا تنهنجو پيءُ ذڪر لائق آهي؟ ڪا اهڙي ڪسر ڇڏي اٿس جنهنڪري هن جو نالو زبان تي آڻين؟"

زاريه منهنجي ٻانهن جي گرفت مان پاڻ کي آزاد ڪيو. مون پنهنجي ڳالهه جاري رکي: "تنهنجي ماءُ ته ڪٿي تنهنجي پيءُ جو ڏوهه ڪيو جو هن جي وني ٿي، پر تو هن جو ڪهڙو ڏوهه ڪيو. هن توکي پنهنجي شفقت کان ڇو پري رکيو. هن جي اکين جو نور ڪنهن ڪسيو. هن نياڻي هن حياتيءَ تائين توکي نه ڏسي پاڻ تي ظلم ڪيو آهي."

"پر دايه!..." زاريه پريشاني‌ءَ ۾ پنهنجي ڳالهه ڪٽيندي چيو... هو ظالم آهي پر مان ڇا ڪريان..."

"اٿين دل مان ڪيڏي ڦٽي ڪرينس جيئن مکڻ مان وار ڪيڍبو آهي." مون هن کي ڇڻ رستو ڏسڻ شروع ڪيو. پر هن پنهنجي مجبوري ڏيکاريندي چيو، "پر دايه! مان ته ڊاڪٽر آهيان؟

"پوءِ ڇا ٿي پيو؟" مون هن کي چيڙيندي چيو، "تون رڳو ڊاڪٽر ناهين، پر هن ذليل انسان جي ڌيءَ به آهين. ان کان وڌيڪ تون هڪ اهو انسان آهين جنهن کي صرف ۽ صرف تنهنجي ماءُ ۽ تو ناهيو آهي. تنهنجي اهڙي پيءُ کي تنهنجي خيالن، سوچن، احساس ۽ جذبن تي حملي ڪرڻ جو ڪوبه حق نٿو رسي.

"دايه! مان مجبور آهيان." وري به زاريه ڳالهه ڪٽيندي چيو.

"تون مجبور نه پر اها عورت آهين جنهن لاءِ صدين کان هرڪو مرد چولدو آيو آهي ته عورت کي عقل جي ورهاست مان ڪجهه مليوئي ڪونهي، تنهنجي دل ۾ وري به مرد ذات لاءِ ايتري محبت جاڳي پئي آهي."

ايتري ۾ فون جي گهنٽي وڳي، مون رسيور هٿ ۾ کنيو. "هلو، هلو، ڊاڪٽر زاريه!..." ٻئي طرف کان آواز اچڻ لڳو.

”اوهان منهنجي ٻچڙيءَ کي آرام ۾ ڪرڻ ڏيندا ها نه...“ مون فون تي ڳالهائيندڙ کي ڌمڪيون ڏيڻ شروع ڪيون. ڏاڙيءَ رسيور ڪسي ورتو ۽ ٻنا ٻچڻ جي ته ڪير ٿو ڳالهائي چوڻ لڳي: ”مريض جي طبيعت ته ٺيڪ آهي؟“

مون نه ٻڌو ته ٻئي طرف ڪان هن کي ڪهڙو جواب مليو، پر ان جو اهو جملو ضرور ٻڌم ته ”اڃان ٿي، اوهان مريض کي ”ايول“ جي انجيڪشن هڻو.“

هوءَ جيئن آئي هئي، تيئن ئي ساڳين ڪپڙن ۾ واپس ورڻ لڳي.

”امڙ! چالهه ته ٻي وڃ. اهي مريض ته روزانو ڏسين ٿي. الهن لڳاڪن ته تنهنجو آرام ۾ ڦٽائي ڇڏيو آهي.“ مون هن کي روڪڻ لاءِ چيو، هوءَ روئي پئي ۽ چيائين: ”نه دابا! ائين نه چئه، منهنجو بابو زندگي ۽ موت جي ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي.“ ۽ هوءَ تڪڙو تڪڙو گهر کان نڪري وئي.

(تبصري لاءِ ٻ ڪاپيون موڪلڻ ضروري آهن.)

جامع سنڌي لغات (جلد پنجون)

مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ؛ سائيز: ۲۰+۳۰-۸/ (ڊبل ڪرائون)؛ ص ۸۹۳؛ (۲۱۹۵-۳۰۸۸)؛ قيمت: ۱۵۰ رپيا؛ ناشر: سنڌي ادبي بورڊ؛ سال ۱۹۸۸ع.

سنڌي ٻولي جيتري آهي قديم، ايتروئي هن زبان ۾ لغت نويسي پڻ پراڻي آهي. برٽن صاحب هڪ سنڌي لغت جو ڏس ميرن جي دور ۾ ڏنو آهي. انگريز جيئن جيئن سنڌ کي سوڙهو ڪندا ويا، تيئن تيئن هتان جي تاريخ، علم توڙي ٻوليءَ ۾ سندن دلچسپي وڌندي وئي. ان ريت سنڌ جي انگريزي فتح تائين، متعدد انگريز عالمن سنڌي لغت توڙي گرامر بابت، وڏو مواد توڙي ذخيرو پيدا ڪري ورتو هو. جيتوڻيڪ سنڌي زبان ۾ لغت نويسيءَ جا مختلف ۽ متعدد مثال موجود هئا، تاهم هڪ جامع سنڌي لغات جي ضرورت اڃا پنهنجيءَ جاءِ تي موجود هئي. ان ضرورت کي محسوس ڪندي سال ۱۹۴۰ع ۾ قائم ڪيل "سنڌي ساهتيه لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ" جامع سنڌي لغات جي تياريءَ جو فيصلو ڪيو. ليڪن اها رٿا بندي ابتدائي مرحلن کان وڌي نه سگهي.

ان بعد سنڌ سرڪار سال ۱۹۵۰ع ۾ "سنڌي ادبي بورڊ" کي نئين سر تشڪيل ڏنو، تڏهن بورڊ جي اهلڪارن جامع سنڌي لغات جي ڪم کي وري هٿ ۾ کنيو ۽ ان خالص علمي ۽ تحقيقي ڪم جي تڪميل، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي حوالي ڪئي وئي. ڊاڪٽر صاحب هي ڪم اڳ ۾ ئي جناب سيد غلام مرتضيٰ شاهه جي تحرڪ تي شروع ڪري چڪو هو. هن عظيم علمي ۽ تحقيقي ڪم جي پورائي لاءِ سڄي سنڌ ۾ ڪارڪن مقرر ڪيا ويا ۽ ان لاءِ سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس ۾ آفيس پڻ قائم ڪئي وئي. ڊاڪٽر صاحب هيءَ رٿا صرف ٽن سالن (۱۹۵۱-۱۹۵۴ع) ۾ مڪمل ڪري ورتي. ان بعد ڇپائي ۽ طباعت جو آغاز ٿيو. جامع سنڌي لغات جو جلد پهريون سال ۱۹۶۰ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو. ان بعد متعدد مشڪلاتن سبب اشاعت جو ڪم رڪجي ويو. ايڪيهن سالن جي طويل مدت بعد سال ۱۹۸۱ع ۾ وري هن لغات جو ٻيو جلد ڇپيو. ان بعد تيزيءَ سان هن مثالي سنڌي لغات جي طباعت شروع ٿي ۽ سال ۱۹۸۴ع ۾ جلد ٽيون، سال ۱۹۸۵ع ۾ جلد چوٿون ۽ سال ۱۹۸۸ع ۾ جلد پنجون (آخري) ڇپجي ظاهر ٿيا. جامع سنڌي لغات جي هنن پنجن جلدن جي ڪيفيت هن ريت بيٺي آهي.

جلد اول	صفحا	٥١٦	ا - ب
جلد ٻيو	صفحا	٥٣١	ٻ - ٿ
جلد ٽيون	صفحا	٤٢٦	ج - ز
جلد چوٿون	صفحا	٦٦٩	س - ڪ
جلد پنجون	صفحا	٨٩٣	ک - ي

تبصري هيٺ آيل "جامع سنڌي لغات" جو هي جلد، مواد توڙي ضخامت جي لحاظ کان، باقي چئن جلدن جي ڀيٽ ۾ ڪجهه سرس ٿيو آهي. سنڌي لغات جو هي لاثاني ڪارنامو ڪٺن مرحلن مان پار پيو آهي، ڪيترين مشڪلاتن سان منهن مقابل ٿيو آهي ۽ ڪهڙين رڪاوٽن کي دور ڪري ظاهر ٿيو آهي، ان جو تفصيلي ذڪر جلد پهرئين جي مقدمي ۾ آيل آهي. هن رٿا جي پنجين ۽ آخري جلد جي مهاڳ ۾، ٻئين مرتب ان ڏس ۾ مناسب روشني وڌي آهي. ڊاڪٽر صاحب ان متعلق لکن ٿا ته "هت خاص طرح تن توجهه طلب ڳالهين جو مختصر ذڪر ڪيو ويندو: يعني ته رٿا جي تڪميل تي جيڪا حد کان زياده دير ٿي آهي، تنهن لاءِ معذرت، جامع سنڌي لغات جي ٻي اشاعت بابت وضاحت، ۽ جن مخلص ڪارڪنن هن رٿا جي تڪميل ۾ مدد ڪئي تن جي شڪرگذاري." هن مهاڳ پڙهڻ بعد خبر پوي ٿي ته لغات جي ٻئين ۽ سڌاريل ڇاپي جو ڪم ٻڻ هٿ ۾ ڪنيو ويو آهي، ته جيئن نت نئون دستياب ٿيل لفظي ذخيرو پڻ ان ۾ شامل ڪري هن رٿا کي مڪمل ڪري سگهجي. هي خبر يقين آهي ته سنڌي لغات سان دلچسپي رکندڙ صاحبن لاءِ باعث اطمينان ٿيندي. هونئن به علم ۽ تحقيق جي دنيا ڏاڍي حد فاصل تي اڃا پهتي آهي، ان ڪري جستجو ۽ تلاش جو ميدان کليل رهڻ کپي. بهرحال جيسين "جامع سنڌي لغات" جو وڌايل ايڊيشن اچي، تيسين موجود ڇاپو مکيه حوالي ۽ مددي ماخذ طور ڪتب ايندو رهندو. هن مثالي تحقيقي ڪم جي تڪميل تي جتي سنڌ جي اهن سوين زنده ۽ مرحوم ڪارڪنن جون خدمتون ساراهڻ جوڳيون آهن، جن هن رٿا ۾ ڪنهن نه ڪنهن ريت ڪم ڪيو، اتي سنڌي ادبي بورڊ جا اهلڪار توڙي مانائتا ميمبر پڻ مبارڪباد جا مستحق آهن. سنڌي ادبي بورڊ جو قابل صد احترام چيئرمن علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب پڻ سوين واڌايون لهڻي، جنهن جي ذاتي دلچسپي، نگراني ۽ رهنمائي هيٺ، جامع سنڌي لغات جا پويان چار جلد ڇپجي نروار ٿيا آهن. هن ڪتاب جي مرتب ڊاڪٽر بلوچ صاحب جون سنڌي علم ۽ ادب، ڪلچر ۽ تاريخ توڙي ٻولي ۽ لوڪ ساهت لاءِ ڪيل خدمتون عالم آشڪار آهن. خدا کين سلامت رکي ته جيئن سنڌين علمي رهبريءَ هيٺ سنڌي لغات جو سڌاريل ۽ وڌايل ايڊيشن به نروار ٿي وڃي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي مدبرانه هدايتن تحت پهريون ڀيرو سنڌي لغات جو هڪ جامع ايڊيشن ڇپجي مڪمل ٿيو آهي، ان لاءِ اڄ سنڌي قوم ٻاران کين ڪروڙين مبارڪون ڏيندي خوشي محسوس ڪيان ٿو.

— غلام محمد لاکو

برهانپور کے سندھي اولياء

از: سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوري؛ سائيز ڊيمي؛ صفحا ۱۹۰ع؛ قيمت ۵۰.۰۰ رپيا؛ ناشر سنڌي ادبي بورڊ، سال ۱۹۸۷ع.

سنڌ جي مقامي تاريخ ۾ سمن جي دور کي سونهري زماني سان تعبير ڪيو وڃي ٿو. سمن سلطانن هڪ طرف سنڌ جي سياسي آزاديءَ کي مستحڪم ۽ پائدار بنايو، ته ٻئي طرف انهن صنعت ۽ تجارت توڙي زراعت جي واڌاري ۾ دلچسپي ورتي. اهڙيءَ طرح سنڌ جي علم ۽ ساهت توڙي تهذيب ۽ ثقافت ۾ تازگي پيدا ٿي ۽ سوين اديبن، عالمن ۽ صوفين، خانقاهن، مدرسن ۽ مڪتبن جي آبياري ڪري، هتان جي تمدني زندگيءَ کي تازه دم ڪيو ۽ رواني بخشي. ٻن صدين جي آزاديءَ بعد آخرڪار اهڙو وقت به اچي ويو، جو سنڌ جي سياسي آزادي سلب ٿي، خوشحالي ۽ تمدن تاراج ٿيو، خانقاهون ۽ درسگاهه ويران ٿيا ۽ عالم توڙي صوفي دربدر ٿيا. سمن جي جاءِ ارغونن-ترخانن ۽ بعد ۾ مغلن اچي والاري. ٻن صدين تائين سنڌ وري ڏيهه-راڄ نه ڏسي سگهي. هي مصيبت ۽ بربادي هڪ طرف سمن شهزادن جي گهرو لڙاين سبب آئي، ته ٻئي طرف وري ان دور جي صوفين (دانشورن) جي نظرياتي ڪشمڪش به ان ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. سهروردي بزرگن ۽ مهدوي پوئلڳن جي ڇڪتاڻ، جتي سنڌ جي خودمختياري ختم ڪئي، اتي سون جي تعداد ۾ خود صوفين، اديبن ۽ عالمن کي به پنهنجو ڏيهه ڇڏي پناهگير ٿيڻو پيو. انهن بزرگن هندستان کان ڪري حجاز مقدس تائين پناهه جي ڳولا ڪئي. ان کان علاوه سنڌي ڪاريگر، هنرمند ۽ صنعتڪار سنڌ ڇڏي دربدر ٿيا.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوري وڏي محنت ۽ عرق ريزيءَ بعد تصنيف ڪيو ۽ سڀ کان اول سال ۱۹۵۹ع ۾ ڇپيو هو. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي "قومي تاريخ و ادب جي واڌاري جي اسڪيم" تحت شايع ڪيو هو. جنهن رٿا جو هي اردو سلسلي جو پهريون ڪتاب هو. هن پروجيڪٽ تحت اردو، فارسي، عربي ۽ انگريزي ٻولين ۾ متعدد ڪتاب ڇاپي، سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب جي بنيادي ماخذن جي کوٽ واري صورتحال کي ختم ڪرڻو هو. ان ڏس ۾ بورڊ مثالي ڪم ڪيو. البته سڄي رٿا مڪمل ٿي نه سگهي. سيد محمد مطيع الله برهانپور مان لڏي پاڪستان ٺهڻ بعد، اچي ڪراچي سنڌ ۾ مقيم ٿيو. هن ڪتاب کان علاوه بورڊ جي استدعا تي سيد محمد مطيع الله صاحب "ديوان عطا" پڻ ايڊٽ ڪيو ۽ ان تي جامع مقدمو تحرير ڪيو.

هن ڪتاب "برهانپور کے سندھي اولياء" ۾ راشد صاحب انهن سنڌي اوليائن، فقيرن، درويشن ۽ عالمن جو ذڪر ڪيو آهي، جن سمن جي سنڌي بادشاهي ختم ٿيڻ بعد، سنڌ ۾ پيدا ٿيل صورتحال کان بيزار ۽ پريشان ٿي وڃي هند جي شهر برهانپور ۾ پناهه ورتي. مصنف جيئن ته خود برهانپور کان آيل هو، ان ڪري کيس ان ضمن ۾ مڪمل معلومات حاصل هئي.

مزارون ۽ مقبرا توڙي خانقاهون ۽ درگاهون سڀ سندس ڏٺل هئا. اتان جي بزرگن ۽ صالحن سان سندس آشنائي هئي. سنڌي عالمن، جن برهانپور ۾ پناهه ورتي هئي، انهن جي تصنيف و تاليف کان به هو چڱيءَ ريت واقف هو. ان ڪري هن عنوان تي ڪم ڪرڻ لاءِ ڪانئس وڌيڪ ڪو ٻيو ماهر نه هو. تاريخي پس منظر ۾ مصنف انهن پناهگير سنڌين بابت لکيو آهي ته هندستان ۾ جيترا به سنڌي اچي ٽڪيا، انهن مان نوي سيڪڙو ته صرف برهانپور ۾ اچي رهائش پذير ٿيا. هن شهر ۾ صوفين ۽ عالمن جنهن محلي ۾ سڪونت اختيار ڪئي، اهو علائقو اڳتي هلي تذڪرن ۾ ”سنڌي پوره“ سڏيو ويو. ان کان علاوه ٺٽي جي ڪاريگرن ۽ هنرمندن به هن شهر ۾ پناهه ورتي ۽ اهي اڄ سوڌو ٺٽائي سڏجن ٿا. پيش لفظ ۽ تاريخي پس منظر بعد ڪتاب جو آغاز ٿئي ٿو. هي ڪتاب ٽن حصن (دورن) ۾ رٿيل آهي. پهرئين حصي ۾ ڪل سترهن، ٻئي حصي ۾ پندرهن ۽ ٽئين حصي ۾ ٻارهن بزرگن جو تذڪرو آيل آهي. ٽنهي حصن ۾ مذڪور هيٺ آيل انسان جدا جدا ميدانن ۾ وڏي مهارت رکندڙ هئا. ڪي ولي هئا ته ڪي صوفي، ڪي فقيه هئا ته ڪي محدث، ڪي عالم هئا ته ڪي اديب. ڪي راڳيندڙ هئا ته ڪي سماع جا متلاشي. هنن بزرگن ۾ شيخ طاهر، محمد محدث، شيخ شهاب الدين، شيخ ابراهيم ڪلهوڙو، شيخ لاڏجيو، ملان محمد علي سنڌي ۽ شيخ عبدالقدوس سنڌي وغيره اچي وڃن ٿا. انهن سڀني بزرگن ۾ مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ سنڌي برهانپوري سڄي تذڪري تي ڇانيل آهي. شيخ عيسيٰ سنڌي جو مفصل ذڪر ڪندي (ص ۳۱ کان ص ۱۰۳ تائين)، مصنف سندس خليفن، تالين مريدن ۽ اهل اولاد جا چارٽ ۽ شجرا به ڪتاب ۾ شامل ڪيا آهن. هن ڪتاب جي اشاعت سنڌ جي صوفين جي تاريخ ۾ اهم واڌارو ڪيو آهي. ان کان علاوه ڪجهه تاريخي اشتباهن جي درستگيءَ ۾ پڻ مدد ملي آهي. سيد محمد مطيع الله مرحوم هن تذڪري جي تياري لاءِ سوين ڇپيل توڙي اڻ ڇپيل ڪتابن کان مدد ورتي، هن ڪتاب تيار ڪرڻ ۾ وڏي محنت ڪئي آهي. ان کان علاوه ڪتاب جي مهڙ ۾ برهانپور جي سنڌي بزرگن جي مقبرن ۽ مزارن توڙي خانقاهن جا فوٽا پڻ ڏنا ويا آهن. آخر ۾ هڪ ضميمي الدر هنن بزرگن جي تصنيف وتاليف جي لسٽ پڻ ڏني وئي آهي ۽ ان ريت سنڌ جي علمي تاريخ جي گم ٿيل ڪڙين کي منظر تي آندو ويو آهي. برهانپور جي سنڌي بزرگن جو هي تذڪرو ڪهڙين مشڪلاتن ۾ تيار ٿيو، ان جو اندازو مرحوم پير حسام الدين راشدي جي پيش لفظ پڙهڻ بعد آساليءَ سان ڪري سگهجي ٿو. ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها جو بورڊ، حجاز مقدس ڏي ويل سنڌي عالمن ۽ فقيرن جو به جدا تذڪرو تيار ڪرائي. سيد محمد مطيع الله راشد جو هي تيار ڪيل تذڪرو اڄ کان ٽيهه سال اڳ ظاهر ٿيو. تازو ان جو ٻيو ايڊيشن بورڊ وڏي اهتمام سان شايع ڪري، هڪ علمي ۽ ادبي کوٽ کي پورو ڪيو آهي. اميد ته اڳ ڇپيل ٻين ڪتابن جا نوان ايڊيشن پڻ پڌرا ڪيا ويندا.

— غلام محمد لاکو

اصطلاحن جي اصليت

هي ڪتاب محترم ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي صاحب جو لکيل آهي ۽ اسلم پبليڪيشن لاڙڪاڻي طرفان تازو ڇپجي شايع ٿيو آهي. محترم ڊاڪٽر سنديلو صاحب لغت ۽ لوڪ ادب جو وڏو ماهر آهي ۽ سنڌي لغت ۾ سَنَد جي حيثيت رکي ٿو. هو سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي خصوصيت ڪان به واقف آهي، ته سنسڪرت، پراڪرت ۽ ٻين ٻولين ڪان به باخبر آهي. ڪيس سنڌي لفظن جي بنياد ڳولهڻ ۾ وڏي دسترس حاصل آهي. ان ڪان سواءِ هن سنڌي لوڪ ادب تي به وڏو ڪم ڪيو آهي. سندس پي. ايچ. ڊي جو مقالو به سنڌي لوڪ ادب بابت آهي. هن سنڌي لوڪ ادب ۾ لغت بابت نهايت اهم ۽ بنيادي ڪتاب لکيا آهن، جهڙوڪ: تحقيق لغات سنڌي، سنڌ جو سينگار، وينجهار، پهاڪن جي پاڙ، ڏهس نامو، سامي ڏاتو ڪوش، ساميءَ سنڌيون سپون، سچل لغات، لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو، وغيره.

محترم ڊاڪٽر سنديلي صاحب جو هي ڪتاب سنڌي پهاڪن بابت آهي ۽ تقريبا ڏيڍ سئو صفحن تي مشتمل آهي. شروع ۾ "به اکر" جي عنوان سان مهاڳ آهي، جنهن ۾ اصطلاح جي وصف بيان ڪئي وئي آهي ۽ سنڌي پهاڪن جون خصوصيتون ۽ خوبيون نروار ڪيون ويون آهن. لکيو اٿس:

"اصطلاحن جو استعمال تقرير توڙي تحرير، نثر توڙي نظم ڪي دلنشين بنائي ٿو. ٻن چئن لفظن جي ننڍڙي جملي ۾ مفصل مطلب سمايل آهي، جو پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جي دل ۽ دماغ تي ايترو ته جلد اثر پيدا ڪري ٿو، جو داستانن ٻڌائڻ سان به ڪري نه سگهجي."

اصطلاح لغت جي نموني الف-ب وار ڏنا ويا آهن. هر اصطلاح جو مفهوم ڏيئي، ان جو استعمال به ڏنو ويو آهي. نه فقط ايترو، پر وڏي ڪوجنا ڪري اصطلاح جي اصليت به ڪولي بيان ڪئي وئي آهي. يعني اهو واقعو يا حڪايت هٿ ڪري ڏني وئي آهي، جنهن جي ڪري اصطلاح ٺهي جڙي عام مروج ٿيو. اصطلاحن بابت پنهنجي نوعيت جو هي پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ اصطلاح جو مفهوم ڏيڻ سان گڏ ان جي اصليت به تي روشني وڌي وئي آهي.

سنڌي لغت جي لحاظ کان هن ڪتاب ۾ هڪ ٻي خوبي به آهي. اها هيءَ ته اصطلاحن جي اصليت بيان ڪندي، ڪن انوکن لفظن جي معنيٰ ۽ بڻ بنياد به ڏنو ويو آهي. اصطلاحن جي اصليت بابت جيڪو مواد ڏنو ويو آهي، اهو به وڏي ڪوجنا ۽ ورهين جي جستجو بعد سگهڙن، سپورنجن ۽ سياڻن ڳوناڻن ڪان هٿ ڪري ڏنو ويو آهي. ان جو ذڪر ڪندي لکيو اٿس:

"ڪيترن اصطلاحن ڪي پهاڪن وانگر پويان روايت آهي. اهڙن اصطلاحن جون ڪيتريون روايتون سگهڙن ڪان به مليون، جي ڪنهن حد تائين اشاري ۽ سند جو ڪم ڏيئي سگهنديون."

ڪن اصطلاحن جي هيٺان انهيءَ سلسلي جا ٻيا اصطلاح بہ ڏنا اٿس. مثلاً هڪ اصطلاح اڪ ڪارا ڪرڻ (وڏي ڪاميابي حاصل ڪرڻ) جي معنيٰ، مفهوم ۽ اصليت بيان ڪري، اڪ سان تعلق رکندڙ ٻيا اصطلاح بہ ڏنا اٿس، جهڙوڪ: اڪ ٻوڪڻ (ڪنهن سان نهي نہ هلڻ)، اڪن تي ٻارو پوڻ (تباهي اچي وڃڻ)، اڪن مان اکيا گهرڻ (بخيل ۾ نفعي جي اميد رکڻ)، اڪ وڍي ٻيهر ڪرڻ (بي فائدو ڪم ڪرڻ.)

مطلب تہ اصطلاحن بابت هي هڪ تحقيقي ڪتاب اهي، ۽ سنڌي زبان جي سونهن ۽ سينگار کي پڌرو ڪري ٿو. هن ڪتاب ۾ سنڌي زبان جا سمورا اصطلاح اچي نہ سگهيا آهن، ڇاڪاڻ جو هن ڪتاب جو مطلب آهي، سنڌي اصطلاحن بابت ڪيل کوجنا کي عالمن آڏو آڻڻ. انهيءَ مقصد ۾ محترم ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي پنهنجو پاڻ پليءَ پت موڪيو آهي ۽ سنڌي زبان جي تحقيق بابت هڪ نئون رخ اسان جي آڏو آندو آهي. ان لاءِ هن بيشڪ ڪيرون لهڻيون.

— ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سمن جي سلطنت

خوشيءَ جي ڳالهہ آهي، جو موجوده دور ۾ سنڌ جي تاريخ طرف تمام گهٽو ڌيان ڏنو پيو وڃي، ۽ ڪيترائي نوجوان محقق هن ميدان ۾ تحقيقي ڪم ڪري رهيا آهن. انهن مان هڪ باشعور ۽ تاريخ جو سٺو ذوق رکندڙ محترم غلام محمد لاکو بہ آهي. محترم لاکي صاحب ٿوري وقت ۾ پاڻ سٺو موڪيو آهي؛ ۽ محنت ۽ مطالعي ڪان پوءِ مقالا لکي پنهنجي ادبي حيثيت کي مڃارايو آهي. هن جلدئي ايري، اسري سنڌ جي تاريخ تي تحقيق ڪندڙن ۾ پنهنجو نالو ڳڻايو آهي. هن سان اسان جو اڄا تمام گهڻيون اميدون وابستہ آهن. جيڪڏهن اهو ذوق ۽ جستجو قائم رکيائين تہ هو اڳتي هلي سنڌ جي تاريخ جي تمام وڏي خدمت ڪندو.

تازو محترم غلام محمد لاکي صاحب جو ڪتاب ”سمن جي سلطنت“، پاڪستان اسٽڊي سينٽر يونيورسٽي آف سنڌ، ڄامشورو طرفان شايع ٿيو آهي. سمن جو دور سنڌ جي تاريخ جو هڪ شاندار ۽ سونهري دور آهي. هن دور تي گهٽو ڪجهہ لکي سگهجي ٿو، پر افسوس جو ايترو ڪجهہ لکيو نہ ويو آهي. وري بہ خوشيءَ جي ڳالهہ آهي، جو لاکي صاحب هي ڪتاب لکي، انهيءَ علمي تقاضا کي ڪنهن حد تائين پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هي ڪتاب جيتوڻيڪ مختصر آهي، مگر ڪافي جامع آهي. لاکي صاحب اختصار ڪان ڪم وٺي هن دور جي سياسي، ثقافتي، علمي ۽ ادبي خوبين، خصوصيتن ۽ ڪارگذارين کي سموهڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي آهي. ان لاءِ هن نوجوان ليکڪ بيشڪ ڪيرون لهڻيون. هن ڪتاب کي سمن جي حڪومت تي لکيل ٻهريون ڪتاب چئي سگهجي ٿو. ان هوندي بہ ضرورت آهي، تہ هن دور تي وڌيڪ تفصيلي ۽ جامع ڪتاب لکيو وڃي.

ڪتاب جي شروع ۾ پس منظر ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ سمن جي اصل، نسل ۽ حڪومت جي ابتدا تي بحث ڪيو ويو آهي. باب ٻئي ۾ سمن سلطانن جي تاريخ مختصر نموني بيان ڪئي وئي آهي. ٽئين باب ۾ ارغونن جي حملي جو احوال آندو ويو آهي، ۽ سمن جي حڪومت جي پڇاڙي ڏيکاري وئي آهي. چوٿين باب ۾ سمن جي حڪومت جو عام جائزو پيش ڪيو ويو آهي. هي باب نهايت اهم آهي، ۽ لاکي صاحب جي سُٺي تاريخي سوچ جو نتيجو آهي. هن باب تي چڱي محنت ڪيل آهي، ۽ نيون ڳالهيون نسڪيڙي نروار ڪيون ويئون آهن. خاص طرح سان حڪومتي جوڙجڪ کي سليقي سان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. پنجين باب ۾ سنڌ کان ٻاهر سمن جي حڪومتن جو احوال آندو ويو آهي. آخر ۾ "متفرقات" جي عنوان هيٺ سنڌ جا اوائلي فارسي ڪتبا ۽ سمن جا شجرا ڏنا ويا آهن.

سمن جي حڪومت بابت جيڪو تاريخي مواد ملي ٿو، ان ۾ "تاريخ معصومي" کي بنيادي حيثيت حاصل آهي. قديم تاريخي ڪتابن سان هن ڪتاب ۾ ٿي سڀ ڪان ڀرپائين گهٽي ۾ گهٽو ۽ ڪجهه قدر تفصيلي احوال ملي ٿو. ان ڪان پوءِ ٻين جن به ڪتابن ۾ سمن جو احوال آندو ويو آهي، انهن ۾ گهڻي قدر مواد تاريخ معصومي تان ورتو ويو آهي. لاکي صاحب به هن ڪتاب کي ئي بنياد بنايو آهي. ان ڪان سواءِ ٻين به ڪيترن ڪتابن تان مدد ورتي اٿس. ڪتاب تحقيقي انداز ۾ لکيو اٿس، ۽ هر باب جي آخر ۾ ڪتاب جا حوالا ۽ حاشيا ڏنا اٿس.

هڪ خاص ڳالهه اها به آهي، ته هي ڪتاب هڪ جذبي ماتحت لکيل آهي. اهو جذبو آهي "سنڌ جي سنڌي حڪمرانن سان محبت جو جذبو." اهو جذبو نهايت قابل تعريف آهي، ۽ اسان سڀني جي جذبن ۽ احساسن جي ترجماني ڪندڙ آهي. جذباتي انداز کي ڇڏي، جيڪڏهن ايمانداري ۽ غيرجانبداريءَ سان سنڌي حڪمرانن جو جائزو ورتو ويندو، تڏهن به اوهان کي سنڌي حڪمران، امن پسند، انسان دوست، غريب پرور ۽ طبقاتي ڇڪتاڻ کان پري نظر ايندا. هو اوهان کي "پاڻ به جيئو ۽ ٻين کي به جيئڻ ڏيو" واري پاليسيءَ تي عمل پيرا ملندا. يعني هنن جي ڪارگذارين ۾ شاهه لطيف جي هن بيت جي عملي تصوير نظر ايندي.

سائينم سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

تاريخ نويس لاءِ اهڙو جذبو رکي تاريخ لکڻ ۾ ڪا قباحت ڪانهي، پر ان سان گڏ تاريخ نويسيءَ جون تقاضائون پوريون ڪرڻ به لازمي امر آهي، يعني تاريخي واقعن مان جذباتي انداز سان نتيجا اخذ ڪرڻ نامناسب آهي. ائين ٿو معلوم ٿئي ته ڪٿي ڪٿي جذباتيت غالب اچي وئي آهي، ۽ موجوده دور جي سياسي شعور موجب نتيجا ڪڍي ڪن شخصيتن تي تنقيد ڪئي وئي آهي. حالانڪ ٿيڻ ائين گهربو هو، ته ان وقت جي حالتن کي سامهون رکي پوءِ انهن بابت ڪا راءِ قائم ڪجي ها. بهرحال هيءَ هڪ سٺي ڪوشش آهي. محترم لاکي صاحب

سنڌ جي تاريخ جي هڪ اهم باب تان ورهين جي لٿ لاهي، ان کي سهڻي نموني سنواري ۽ سوهي اسان آڏو پيش ڪيو آهي، ان لاءِ هو بيشڪ مبارڪباد جو مستحق آهي.

هي ڪتاب سنڌ يونيورسٽيءَ جي پاڪستان اسٽڊي سينٽر خاص اهتمام سان شايع ڪيو آهي. سينٽر جو ڊئريڪٽر، سنڌي ۽ ترڪي زبانن جو عالم محترم ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل اچڪلهه جنهن دلچسپي ۽ محنت، لگن ۽ خلوص سان، ڊپارٽمينٽ پاران تحقيقي ۽ علمي ڪمن جي اشاعت طرف منهمڪ آهي، سا ڳالهه هرطرح قابل ستائش آهي. "سمن جي سلطنت" جو شايع ٿيڻ، مغل صاحب جي ان نيڪ جذبي جو هڪ مخلصانه ۽ روشن دليل آهي. هن ڪتاب جي اشاعت تي اسان ڊاڪٽر مغل صاحب کي به مبارڪباد ڏيون ٿا.

-ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

علم فلڪيات

سنڌي زبان ۾ (Astronomy) تي ڪاشڪ ته هيءُ پهريون جامع، عام فهم، سليس ۽ مستند ڪتاب آهي. الهيءَ لحاظ کان ۽ پڻ فاضل مصنف جي مخصوص انداز بيان، لفظن جي پُرڪشش سادگي، مضمون جي تسلسل، ربط ۽ معنيٰ خيزي کي ڏسندي ائين چوڻ کان رهي نٿو سگهجي ته لائق مصنف، سائين عبدالغفار سومري صاحب سنڌي زبان تي ڏٽ ڪيو آهي. توڙي جو هي ڪتاب سائنسي موضوع تي لکيل آهي، جنهن کي اسان وٽ عام طرح پيچيده ۽ خشڪ موضوع تصور ڪيو ويندو آهي، پر عبارت جي سلاست ۽ انداز بيان جي جاذبيت سبب هي ڪتاب هڪ دفعو هٿ ۾ کڻڻ بعد دل نه چاهيندي ته پڙهي دنگ ڪرڻ کان اڳي ڇڏجي.

سومري صاحب جي هيءَ ڪاوش فني، معنوي ۽ دلپذيرائيءَ جي چاشنيءَ کان علاوه، بنيادي طرح، انهيءَ ڪري به قابل صد داد آهي، جو سنڌي زبان ۾ سائنسي مضمون کي سليس، عام فهم ۽ دلچسپ پيرايي ۾ نباهيو ويو آهي. مختصر لفظن ۾ فلڪيات جي مخصوص محاورن ۽ اصطلاحن کي آسان سنڌي زبان ۾ واضح، ٺٺ ۽ صحيح نعم البدل فراهم ڪري سنڌي زبان جي واکاڻ جوڳي خدمت ڪئي اٿس.

اڄ انگريزي زبان جي اسان وٽ انهيءَ ڪري اهميت ۽ اڻ ٽر ضرورت آهي، جو سائنسي محاورن جا سنڌي يا اردو نعم البدل يا ته اڃان تجويز ئي نه ٿيا آهن يا وري تجويز ڪيل محاورا دقيق ۽ طويل آهن. سومري صاحب کان اها خدمت وٺي سگهجي ٿي ته هو سڀني سائنسي محاورن کي سنڌيءَ ۾ ترجمي ڪرائڻ لاءِ هڪ اداري جي سربراهي ڪري (جيتوڻيڪ هو صاحب خود پنهنجي الذر هڪ ادارو آهي.)

ڪتاب پنهنجي مصنف وانگر ڏسڻ ۾ سنهڙو ۽ ساد و سود و ٿو لڳي، پر اندر ۾ آملھ مالڪ جيان اتور ۽ اٿاھ آهي. ڪتاب جي ترتيب نهايت سليقي ۽ شائستگيءَ سان ڪيل آهي. ڪتاب ڪل ١٥ بابن ۾ ورهيو ويو آهي ۽ هر باب ۾ علم ۽ معلومات جي هڪ پنڊار پريل آهي. باب پهريون "ڪائنات - تاريخي پس منظر"، جڻ ڪتاب جو جامع مقدمو آهي، جنهن ۾ علم الافلاڪ جي خاص خاص نقطن جي سمنڊ کي ڪوزي ۾ بند ڪيو ويو آهي. تحقيق جي فرض ۽ سمجهائڻ جي اسلوب کي جنهن طريقي سان نباهيو ويو آهي، سو سائنسي موضوعن تي لکڻ وارن لاءِ هڪ نمونو آهي. ص ١٥ کان ص ٣٦ تائين اهو ابتدائي باب، هن ڪتاب جو جڻ تہ روح آهي ۽ پڙهندڙن کي ڪتاب جي توڙ تائين هلڻ لاءِ شوق ڏياري ٿو.

سج، عطارد، زهره، ڌرتي، چنڊ، مريخ، ننڍڙا گرهہ، مشتري، زحل، يورنيس، نيپچون، پلوٽو، پڇڙ تارا، شهاب اهي ورندڙ بابن جا مکيہ عنوان آهن. هر باب ۾ موضوع جي جزئيات تائين دلچسپ معلومات ڏنل آهي ۽ بابن کي ذيلي عنوانن ۾ ورهيو ويو آهي. متن ۾، ضرورت جي لحاظ کان، جابجا، اصل انگريزي اسم خاص ۽ سائنسي اصطلاح ڏنگين ۾ آندا ويا آهن، جن سان اصل انگريزي لفظن ۽ سندن سنڌي ترجمي جي پروڙ پوي ٿي.

سڄي ڪتاب ۾ گهربل هنڌن تي رنگين تصويرون ڏنيون ويون آهن، جن سان مضمون جي سمجهڻ سان گڏ، ڪتاب جي جاذبيت ۾ پڻ اضافو ٿو ٿئي. دراصل سائنسي ۽ فني موضوعن کي هوندءِ بہ نقشن، تصويرن ۽ چارٽن جي مدد کان سواءِ پوريءَ طرح سمجهائي نٿو سگهجي. "علم فلڪيات" ۾ ان ضرورت جي خاطرخواهہ پورائي ڪيل آهي.

هن ڪتاب جي لائق مصنف هن کان اڳ "پراسرار ڪائنات" جي نالي سان هڪ ڪتاب تيار ڪري سنڌي زبان جي مثالي خدمت ڪئي آهي. سندس اهو ڪتاب، سر جيمس جينس جي جڳ مشهور تصنيف "The Mysterious universe" جو ترجمو بہ سنڌ سائنس سوسائٽي شايع ڪيو هو ۽ هاڻي سوسائٽي هي ڪتاب (علم فلڪيات) شايع ڪري انهيءَ ڏس ۾ مزيد پيشقدمي ڪئي آهي.

ڪتاب فلڪيات جو سرورق ديده زيب ۽ دلڪش آهي. هن ڪتاب ۾ جلدبنديءَ وقت صفحن کي منجهايو ويو آهي يا وري محض سهو جي ڪاپيءَ جو اهو حال آهي. بهرصورت، هن ڪتاب جو پيو ڇاپو واڌاري ۽ وڌيڪ شڪلين ۽ گوشوارن (چارٽن) سان وڌيڪ ديده زيب نموني ۾ شايع ٿيڻ گهرجي. هي ڪتاب سنڌ سائنس سوسائٽي ڄامشورو ١٩٨٦ع ۾ چار هزار ڪاپيون ڇپائي پڌرو ڪيو. ان جي قيمت ٣٥ رپيا موزون رکي وئي آهي، جڏهن تہ اسان ڄاڻون ٿا تہ گهڻي تعداد ۾ رنگين تصويرون آڻڻ ڪري ناشر کي ڪافي مالي سيڙپ ڪرڻي پيئي هوندي. لڳي ٿو تہ هي ڪتاب مشڪل سان سنڌ جي يونيورسٽين، ڪاليجن، اسڪولن ۽ پين تدريسي

ادارن ۾ پهتو هوندو ۽ عام لئبررين ۾ به شايدئي پهتو هجي. ڪم از ڪم مبصر جي نظر مان هي ڪتاب پهريون دفعو نڪتو آهي، سو به فاضل مصنف جي ذاتي توجهه ۽ شخصي مهربانيءَ سان. سنڌي زبان ۾ سائنسي موضوع تي اهڙا جامع ۽ معياري ڪتاب ورلي لکيا ويا آهن ۽ قسمت سان پڌرا ٿيا آهن. منهنجي تجويز آهي ته اهڙو معياري ڪتاب سنڌ جي هر يونيورسٽي، هرڪاليج، هر اسڪول، هر عام لئبريري، هر تعليمي اداري ۽ هرمڪاني حڪومت (يونين ڪائونسلون، ٽائون ڪميٽيون، وغيره) جي لئبرريءَ ۾ هئڻ گهرجي، جيئن سنڌ جو نئون نسل وڌ کان وڌ ان ڪتاب مان سولائيءَ سان لاڀ حاصل ڪري سگهي. منهنجي هن تجويز جي اهميت، لائق مصنف محترم عبدالغفار سومرو جي لاشعور ۾ به رهي آهي، جڏهن هن صاحب هي ڪتاب لکي پورو ڪيو آهي. ڪتاب جو انتساب لکندي سومري صاحب، سنڌ جي نئين نسل ڏانهن اها آس رکي ٿو ته "منجهس سائنسي سوچ ۽ لوچ پيدا ٿئي."

هي ڪتاب ڊيمي سائيز جي ١٦٠ صفحن تي مشتمل آهي، ۽ سنڌ سائنس سوسائٽي ڄامشورو ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ اسٽال واقع تلڪ چاڙهي حيدرآباد وٽان ملي سگهي ٿو.

- حبيب الله صديقي

Cultural Heritage of Sind.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ٢-٣ ۽ ٤ فيبروري ١٩٨٨ع تي ٽن ڏينهن جي هڪ بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس، يونيورسٽي ڪئمپس ڄامشوري ۾ منعقد ڪئي. يونيورسٽيءَ جو تڏهوڪو وائيس چانسيلر، محترم سائين مظهرالحق صديقي، ڪانفرنس جو روح روان هو ۽ سندس ساٿين جي اڻٿڪ ڪوشش ۽ مثالي جاکوڙ سان ڪانفرنس ڪامياب ثابت ٿي.

زندگيءَ ۾ ميلا ۽ ميل صرف ذهنن ۾ منعڪس ٿي ويندا آهن ۽ اڪثر تحت الشعور ۾ ڪنهن ڪاٻاڙيءَ جي دڪان ۾ پيل وٿن والگر ڪنجي سنجي اڪثر لاحاصل ٿي ويندا آهن. پر جيڪڏهن اهڙن موقعن تي ڪي خاص شمارا شايع ڪجن، جيئن سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي ڊپارٽمينٽ وارن بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي ڪيو آهي، ته اهي زرين مقالا، تقريرون ۽ تجويزون ـــ جيڪي هوند چند ذهنن جي حوالي رهن ها ـ هلندڙ ۽ ايندڙ پيڙهين لاءِ محفوظ ٿي وينديون.

هي ڪتاب سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جي لائق ۽ فائق معلمن ۽ محققن محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ۽ محترم محمد قاسم ٻگهئي صاحب جن ايڊٽ ڪري، سهڻي سٽاءَ ۽ ترتيب سان ڊبل ڪرائون سائيز ۾، دلڪش ۽ ديده زيب سرورق سان، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو جي

آفسيٽ پريس مان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. عمدي سفيد ڪاغذ تي ڇپيل هن ڪتاب جي قيمت ٣٥ رپيا آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي بوڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي حيدرآباد وٽان ملي سگهي ٿو. سنڌ بابت بلندپايه تحقيقي ۽ عالمانه مقالن جو هي مجموعو، هن لحاظ کان ويتر اهم آهي، جو منجهس سنڌ متعلق ڪن مختلف پر بنيادي موضوعن تي ميڄيل عالمن ۽ محققن عرقريزي ڪري تريب قريب قابل قبول راءِ قائم ڪئي آهي يا مروج نظرين پر نوان پيدا ڪئي آهي.

مثال طور محترم ايم- ايچ پنهور پنهنجي مثالي محنت جو مظاهرو ڪندي سنڌي زبان ۽ الهن زبانن، جيڪي آمريءَ جي تهذيبي دور کان وٺي منصوره جي تباهيءَ تائين سنڌ ۾ ڳالهايون ويندبون هيون، انهن جي مختلف نقشن ۽ چارٽن وسيلي ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي ۽ متقدمين ۽ معاصرين جي رايئن کي رد ڪندي، پنهنجي نئين راءِ جو اظهار ڪيو آهي. سندس راءِ پڻ ساڳيءَ ريت ٻين عالمن ۽ محققن جي رائزني لاءِ هتي بمع دليل ۽ دلائل پيش ڪيل آهي.

سنڌ جي قدامت سان تعلق رکندڙ ماقبل تاريخي واقعن ۽ حقيقتن کي ووڙڻ، پروڙڻ ۽ ٻين تائين پهچائڻ، تحقيق ۽ تحرير جي ميدان ۾ هڪ ڪٺن ڪم آهي، جيڪو مقالن جي هن مجموعي ۾ قابل محقق ڊاڪٽر مهر عبدالحق، مسز ليلوفر شيخ، ڊاڪٽر پروينز حبيب الله ۽ ڊاڪٽر مبارڪ علي پاران مقاله نگارن خوب نباهيو آهي.

تاريخ جي دور جا موضوع، جهڙوڪ ”ميان نور محمد ڪلهوڙي جي صاحبيءَ جو سنڌيءَ سماج تي اثر“ يا ڊاڪٽر الهداد ٻوهئي صاحب جو مقالو بعنوان ”سنڌي سماج جي پس منظر ۾ سنڌي ادب جي آپتار“، تحقيق ۽ تاريخ نگاريءَ جي هڪ نئين انداز ۽ هڪ ڪارگر زاويه کي سامهون آڻين ٿا. ڊاڪٽر دُر- شهوار سيده صاحبه ۽ اسان جي تازي وڇڙي ويل سچاڻ سنڌي پاڻ رشيد ڀٽي مرحوم ”لطيفيات“ تي عميق مطالعو پيش ڪيو آهي. ”شاهه لطيف جي ڪلام ۾ سڪ ۽ سور“ ۽ ”شاهه جي ڪلام تي مذهبي تحريڪن جو اثر“ مٿين محققن جي طرفان سلسليوار آخرين ٻه مقالا آهن، جيڪي پڙهڻ سان تعلق رکن ٿا.

”ڪلچرل هيريٽيج آف سنڌ“، انگريزي زبان ۾ شايع ڪري، سنڌ جي هڪ خاص وڏي خدمت ڪئي ويئي آهي، جو ان طرح سان انگريزي دان طبقي ۾ سنڌ بابت مکيه تحقيقي معلومات پهچڻ ۾ آساني ٿيندي. موجوده وقت ۾ اها ضرورت وڏي ويئي آهي ته سنڌي ادب ۽ تاريخ بابت گهٽي کان گهٽي ڇاڻ ميسر ڪئي وڃي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي هي مقالات السنڌ شايع ڪري ڪيرون لهڻيون.

حبيب الله صديقي

نرتي تند نيازسين

سنڌي شعبي، سنڌ يونيورسٽيءَ پاران ٢-٣ ۽ ۴ فيبروري ١٩٨٨ع تي منعقد ڪيل بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي، خاص اشاعت هيٺ تحقيقي مقالن جا ڪي عدد ڪتاب ڇپايا ويا، جن مان "نرتي تند نيازسين" به آهي.

هن ڪتاب ۾ ٦ مقالا شامل آهن، جيڪي شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي شاعريءَ جي مختلف پهلوئن تي لکيل آهن.

"نرتي تند نيازسين" جو عنوان شاهه جي بيت تان ورتل آهي. پهريون مقالو، جنهن جو عنوان "شاهه جو رسالو ۽ قرآن ڪريم" آهي، اهو پروفيسر ڊاڪٽر خالد ٽالپر، سنڌ يونيورسٽي، عربي شعبي جو لکيل آهي. جنهن ۾ هو چوي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ شاهه جي رسالي کي وڏو مان ۽ مرتبو حاصل آهي. جهڙيءَ طرح قرآن ڪريم جي ٻولي نهايت فصيح ۽ بليغ آهي، اهڙيءَ طرح رسالي جي ٻولي پڻ فصيح ۽ بليغ آهي.

شاهه صاحب پنهنجي شاعريءَ ۾ فرمايو ته سندس بيت آيتون آهن. اها ڪا سگهي دعوي ناهي ۽ هن لاءِ رسالي جا چند بيت پيش ڪري، اهو ثابت ڪيو اٿس ته ڪيئن نه اهي بيت واقعي الاهي آيتن جو ترجمو ۽ تفسير آهن. مثال طور سورت الحمد ۾ قرآن ڪريم جي ابتدا رب پاڪ جي توحيد ۽ حمد سان ٿئي ٿي ۽ الله تعاليٰ جي اسماءالحسن جو ذڪر پڻ موجود اجهو هيئن آهي:

اول الله عليم، اعليٰ عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت سين، قائم آهه قديم،
والي واحد وحده، رازق رب رحيم،
سو ساراهه سچو ڌڻي، چئي حمد حڪيم،
ڪري پاڻ ڪريم، جوڙون جوڙ جهان جي.

ڊاڪٽر خالد ٽالپر پنهنجي مقالي جي موضوع کي خوش اسلوبيءَ سان نباهيو آهي، تنهنڪري هن مقالي جي اهميت ۽ افاديت ڪتاب ۾ پنهنجي جڳهه والاري آهي.

ڪتاب ۾ ٻيو مقالو، جنهن جو عنوان "شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ رنگن جو اپياس" آهي، اهو مقالو سنڌي ٻوليءَ جي منفرد شاعر، اديب ۽ دانشور جناب تنوير عباسيءَ جو لکيل آهي.

انسان پنهنجي ويچارن جو ڀرپور اظهار نٿو ڪري سگهي، جو اسان جي ٻولي اڃا ايتري ترقي ڪانه ڪئي آهي. ان ڪري اسان چئي سگهون ٿا ته اسان جي ٻولي اڃا تائين نامڪمل آهي. جنهن مقام تي الفاظ ساٿ نٿا ڏين، اتي رنگ رڙيون ڪري پنهنجو مدعا بيان ڪن ٿا. هن ڏس ۾ هڪ جرمن محقق ڊاڪٽر مئڪس لشر (Dr. Maxluscher) پنهنجي ڪتاب رنگن جي ڪسوٽي (Colourtest) ۾ ڪوجها وسيلي رنگن کي جيڪا زبان ڏني اٿس، تنهن کي جديد

تحقيق ۾ وڏو مقام حاصل آهي. انسان جي چئني پاسن کان فطرت جي حُسن ۽ رنگن جي پالوٽ لڳي پئي آهي، جنهن جي نتيجي ۾ قديم زماني کان انسان رنگن کان متاثر ٿيندو رهي ٿو. ١٩- صديءَ کان اڳ ۾ فقط چند رنگ هوندا هئا ۽ ڪپڙي رنگڻ جو ڪاروبار بنهه قيمتي هوندو هو ۽ هن شوق جي تسڪين فقط حاڪم يا اوچو طبقو ڪري سگهندو هو. انسان جڏهن پنهنجن ڪومل جذبن جو اظهار زبان وسيلي نٿو ڪري سگهي، تڏهن هو مڪمل زبان يعني رنگن جو سهارو وٺي پنهنجي جمالياتي ذوق جو اظهار ڪري ٿو. اسان جو مهان شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي پڻ چترڪارن جيان رنگن کان اهڃاڻي ڪم ورتو آهي. رنگ جذبن، ويچار ڌارا ۽ نظرين جي اهڃاڻ طور ڪتب اچن ٿا.

اهو سچ آهي ته شاعريءَ ۾ رنگن جو اڀياس به ان ڪري ضروري آهي، جو ان سان هن عظيم شاعر جي ذهني رجحانن ۽ نفسياتي لاڙن جي باري ۾ ڪجهه ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ٿي.

هي مقالو جديد تحقيق جي معيار تي پورو ۽ سڀني مقالن ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته مقالي لکڻ ۾ تمام گهڻي محنت لڳي هوندي، جنهن جي تصديق ڪندي محمد علي حداد (سچل تي ببليوگرافي وارو مصنف) ٻڌايو ته هن مقالي تيار ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب کي ٽي ورهيه لڳا آهن ۽ بيشڪ اُئين هوندو. ڊاڪٽر صاحب لطيف جو تمام گهڻو اڀياس ڪيو آهي. هن ڏس ۾ لطيف جي شاعريءَ تي سندس ٻه ڪتاب ڇپجي چڪا آهن.

هن کان پوءِ ٽيون مقالو، جنهن جو عنوان ”علامت نگاري ۽ لطيف سائينءَ جي شاعري“ آهي، محترم غلام نبي سدايو جو لکيل آهي.

مقالي جي شروعات ۾ مغربي عالمن ۽ اديبن جا علامت بابت رايا ڏنا ويا آهن. جيئن علامت کي سمجهڻ ۾ آساني ٿئي ۽ ان کان وڌيڪ نشان (Sign)، اشاري (Signal) ۽ علامت (Symbol) ۾ فرق محسوس ڪري سگهجي. علامت کي نشان ۽ اشاري جي مڪمل صورت سمجهيو وڃي ٿو. شاهه سائين جي ڪلام جو گهڙو اڀياس ڪيو وڃي ته اهو سچو نشانن، اشارن ۽ علامتن سان ڀمتار نظر ايندو. محترم سدايو شاهه سائين جي ڪلام ۾ علامت جي درجه بندي ڪان پوءِ روايتي، حادثاتي ۽ آفاقي علامتن جو مختصر اڀياس پيش ڪري، اسان جي مهان شاعر کي پنهنجي دور جو جدت پسند، لئينءَ تحريڪ جو باني، سنڌي لغت ۾ اضافو آڻيندڙ ۽ حقيقت پسند ڏاهو سڏيو آهي. اهڙا رايا پنهنجيءَ جاءِ تي اٽل حقيقت سمجهڻ گهرجن.

هن کان پوءِ چوٿون مقالو، جنهن جو عنوان ”شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي رسالي ۾ گاهن، ٻوٽن، ميون، ڀاڄين، اناج، وڻن ۽ ولين جو ذڪر“ آهي، سو مقالو پروفيسر ڊاڪٽر محمد جمن ٽالپر جو لکيل آهي. هاڻ سنڌ يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن ۾ پروفيسر آهي.

هن ڪان پوءِ پنجون مقالو، جنهن جو عنوان ”ڪائنات ۽ ماڻهو“ آهي ۽ اهو شاهه جي سر سريراڳ، سامونڊي ۽ گهاتوءَ جي حوالي سان، محترم بدر ابڙي لکيو. شاهه سائينءَ جا سورما سروبچ، اڏول ۽ ارڏا رهيا آهن ۽ موڙهو به الهن ۾ هڪ هو، جنهن جا ڇهه پائر مالڪر سچ گڙڪائي ويو هو. موڙهو پاڻ ڪمزور، نبل ۽ پير ڪان منڌڙو هو، جنهن انسان جي ازلي دشمن يا انسان دشمن سگهه ڪي ماري وڌو. انسان صدين ڪان پنهنجي بقا جي جنگ جوٽيندو پيو اچي. چو ته هن دنيا ۾ جيڪو ڏاڍو سو ڳاڀو (Survival of the Fittest)، سوپارو ۽ ڪامياب ڏٺو ويو ٿو. محترم ابڙو، هومر، هيمنگوي ۽ پٺائي جي سورمن جي باري ۾ ٻڌائي ٿو ته هومر جو ”اوڊيسي“ جنهن ۾ انساني بقا، فطرت جي وحشي سگهن جي دائري جو هڪ شاهڪار آهي، جنهن ۾ وحشي اجگر اوڊيسس ۽ سندس ساٿين تي حملو ڪري سيني ڪي ماري وجهي ٿو، فقط اوڊيسس بچي وڃي ٿو. هومر اجگر کي لتو مارائي، چو ته اهو انسان جي وس ۾ ڪونهي. امريڪي اديب، جنهن کي Bronze God of American Lit: چيو وڃي ٿو، تنهن پنهنجي ناول ”پوڙهو ۽ سمنڊ“ ۾ هڪ بنهه ڪمزور ۽ نبل پوڙهي انسان کي سامونڊي طاقتن سان ويڙهايو ۽ انسان کي فتح ڏياري. اسان جي مهان ڪلاڪار پٺائي هن ڪائنات جي انسان دشمن سگهه کي پنهنجي سورمي هٿان مارائي، ان عذاب ڪان ڇوٽڪاري جي وات ٻڌائي ٿو. سمنڊ ۾ مانگر اڻ ڳڻت آهن ۽ انسان لڳاتار بقا جي ويڙهاند جاري رکندو ٿو اچي.

محقق، پٺائي ۽ هيمنگوي جي ويچارن بابت ٻڌائي ٿو ته هنن ٻنهي ذات ڏٺين ڪائنات جو تجربو ساڳيو ڪيو آهي، يعني پورهئي ڪان آهت ٿائين، آپت ڪان استعمال ٿائين ۽ استعمال ڪان خاتمي ٿائين، لاڳيتي جنگ ٿائين، گهاتو جيڪو انسان جي ڀلائي لاءِ سچ جو ڳولائو ۽ ڪائنات ۾ موجود هر وحشي، پرماريت ۽ بڇڙائي جي سگهه تي گهات لڳائي ويٺو آهي.

آئين جا لڏو لوڏيءَ پر گهاتوئڙن جي،
ڪُن ڪلاڇيءَ ڪوڏ سڪ نه ستا ڪڏهين. (گهاتو)

ڇهون ۽ آخري مقالو، جنهن جو عنوان ”شاهه عبداللطيف ۽ سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت ۽ تجارت“ آهي، اهو محترم شاهنواز سوڍر جو لکيل آهي. هن مقالي ۾ محقق رسالي جا ٽي سُر: سريراڳ، سامونڊي ۽ ڪاپائتي اپياس هيٺ آڻي اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته پٺائي تصوف جي باريڪ نڪتن سان گڏوگڏ سماجي ۽ تجارتي چاڻ به رکندو هو. سترهين صدي جي آخر ۽ ارڙهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ سنڌي ڪپڙي جي صنعت ۽ هتان جي واپار ڏيهان ڏيهه شهرت حاصل ڪئي ۽ وڃي اوج تي رسيو هو. پٺائي سائين کي هاري، پورهيت ۽ هنرمند سڀ عزيز هئا.

پٺائي سائين قومي شعور رکندڙ ۽ بنهه حساس دل شاعر هو ۽ ڌارين جي غلامي واري دور ۾ سنڌ جي تجارت کي جيڪو ڇيهو رسيو، ان کي رسالي ۾ محفوظ ڪيو اٿس. سندس

شاعريءَ ۾ تمام گھڻا تاريخي اشارا ۽ ان وقت جي سماجي، اقتصادي، سياسي ۽ مذهبي عڪاسي موجود آهن. محقق لاءِ اهڙيون سڀ شيون ڪچي مال جي حيثيت رکن ٿيون.

مقالي جي آخر ۾ حوالا ضرور ڏيڻ گھرجن، پوءِ چونڪ ٿي هڪ ڪتاب هجي. مثال طور ڊاڪٽر خالد ٽالپر، ڊاڪٽر تنوير عباسي ۽ محترم بدر ابڙو جي مقالن ۾ حوالا ڏنل ڪونهن. جيڪڏهن شاهه جو رسالو حوالي طور ڪتب آيو آهي ته اهو ڪنهن جو ترتيب ڏنل آهي ۽ تحقيق ۾ حوالي ڪان سواءِ مقالي جي ڪابه اهميت ڪانه هوندي آهي.

لطيف جي ڪلام جو اڀياس تمام گھڻو ڪيو ويو آهي ۽ هي مقالا گھڻو ٽڻو روايت ڪان هٽي لکيا ويا آهن. اُن ڪري تشريح ۾ نواڻ ۽ منفرد حيثيت رکن ٿا.

ڪتاب جو پيش لفظ محترم مظهرالحق صديقي وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي ۽ پڻ اکر ڪتاب جي مرتب ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ محترم محمد قاسم ٻگھيو لکيا آهن. هي ڪتاب اديب، عالم، محقق ۽ علم ادب جي گھڻگھرن جي سانڍڻ جھڙو آهي.

— لعل جسڪاڻي

ڪينجھر

ادب زندگيءَ جي اندر هڪ تحريڪ جي حيثيت رکي ٿو، جيڪو سماج ۾ سماجي نظام جي مختلف ڏارائن لاءِ هميشه نيون راهون پيدا ڪندو آيو آهي. قومن جي ڪمال ۽ زوال ۾ ادب ۽ ادبي ويچارن جو وڏو حصو رهيو آهي. جنهن به قوم ڪي پنهنجي زبان، تاريخ، ثقافت ۽ ادب آهي، اها ڪڏهن به مري نٿي سگھي. البت ايترو ضرور آهي ته تاريخ جي تسلسل ۽ ان جي جدوجهد جي رخن ۾ جڏهن ڪي ويچار ڪاٺ جي ڪيڙن وانگيان ان ۾ پيدا ٿي پوندا آهن ته اهي قوم جي وجود ڪي نسوئي ڪائي ۽ ڪوڪلو ڪري ڇڏيندا آهن ۽ هزار جتن ڪرڻ جي باوجود ڪيڙي جي ڪور جو اثر قوم جي وجود مان ڏاڍو ڏکيو لڪرندو آهي. ليڪن ڏاها ۽ داناءُ ماڻهو پنهنجي قومي جدوجهد ۾ ان جي بقاءَ لاءِ سدائين ڏورٽو ڏيندا رهندا آهن، ته جيئن قوم جو وجود ذهني ۽ فڪري، علمي ۽ عملي طور صاف ۽ سترو رهي، جيئن آئنده جي نسل جي اڏاوت مضبوطي واري ٿئي.

ادبي لحاظ ڪان اسان وٽ هن ڏس ۾ جو ڪجھه ٿي رهيو آهي، اهو نهايت اهم آهي. انهيءَ قومي ۽ علمي فرض ۾ هٿ ونڊائيندي سنڌ جي اعليٰ علمي درسگاهه سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي ڊپارٽمينٽ جنهن نموني سان نڀايو آهي، اهو لائق تحسين آهي. هن اداري "ڪينجھر" جو پيو شمارو شايع ڪيو آهي.

ڪينجھر ۾ جيڪي ڪنول سمويل آهن، اهي پنهنجي خوشبوءِ ۽ حسن جي هڪاءَ ڪان نهايت پيارا ۽ ڪومل آهن، جن جي سيتلتا ۽ سڤلتا اوجر ۽ جرڪ نهايت ونندڙ آهي. مقالن ۾

سنڌ جي سدا حيات عالم مرحوم دائود پوٽي جو مقالو ”شاهه لطيف ۽ وحدت الوجود“ جي عنوان هيٺ ڏنل آهي. علامه دائود پوٽي مرحوم پنهنجي مقالي ۾ وحدت الوجود جي نظريه ۽ ان جي تاريخ بيان ڪئي آهي. هن نظريه جي سلسلي ۾ علامه صاحب ڪليل ۽ ڪٿ ابهام جي صورت ۾ بيان ڪيو آهي ۽ ڪن مسئلن ڪي صراحت سان بيان ڪرڻ کان گريز ڪيو آهي. غالبا سندن اڳو اهو خيال هو ته عام پڙهندڙ ڪنهن مغالطي ۽ تشڪيڪ جو شڪار نه ٿئي. علامه صاحب امام غزالي رح ڪي ”علامه قشيري“، ”ابو نصر سراج“ ۽ ”علي هجويري“ جي سٽ ۾ آڻي شريعت ۽ تصوف جي وفاق جو داعي قرار ڏنو آهي. علامه صاحب جن جي راءِ پنهنجيءَ جاءِ تي بجاءِ ليڪن اسلامي فلاسافي ۽ تصوف جي نظريه وحدت الوجود جي نقطهءِ نظر کان اها ڳالهه توجه طلب آهي. ڇاڪاڻ ته امام غزالي رح پنهنجي نظريه مطابق عقل ۽ شعوري ڪيفيت ۽ ان جي حرڪي پهلوءَ جو هميشه مخالف رهيو؛ ۽ پاڻ ”لطافتہ الفلاسفہ“ لکي ”ابن رشد“، ”ابن سينا“ ۽ ٻين جي ويچارن تي روڪ وڌي. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو ان بعد اسلامي فڪر ۽ فلسفي جي مزيد تحقيق ڦهلاءُ کان روڪجي ويئي. اهو هن ڪري جو امام غزالي رح عقل کي هڪ وهبي قوت قرار ڏنو، اهوئي سبب آهي جو امام غزالي رح کان وٺي شاهه ولي الله رح کان اڳئين دور تائين فڪري طور اسان کي هڪ خال نظر اچي ٿو. اها شاهه ولي الله جي شخصيت هئي، جنهن اجتهاد ۾ عقليت کي تسليم قرار ڏنو ۽ تصوف جي نظريه وحدت الشهود ۽ وحدت الوجود جي نظريه ۾ تطبيق پيدا ڪئي ۽ سوچ جو نئون زاويو ڏنو. مقالي ۾ علامه صاحب وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جي نڪتن جي تشريح سان لطيف رح توڙي ٻين شاعرن جو ڪلام پنهنجي ويچارن جي تائيد ۾ ڏئي مسئلي کي نهايت آسان ڪري پيش ڪيو آهي ۽ سڄو مقالو شريعت جي حدن اندر هن ڏکئي نظريي جي ڪر شرح آهي. جيڪو نه صرف مبتدي ۾ عالمن لاءِ به هڪ وڏي علمي وٿ آهي. جيستائين وحدت الوجود ۽ ابن العربي جو تعلق آهي، اهو نهايت ڏکيرو ۽ اونهائي وارو مسئلو آهي. لطيف رح پنهنجي طور تي وجودي هو، ۽ هن پنهنجي خيالن کي پنهنجي شعر ذريعي نهايت بهتر طريقي سان بيان ڪيو آهي. سنڌي شاعري ته ڇا ۾ دنيا جي شاعريءَ ۾ ان جو مثال ملڻ محال آهي. موجوده دور ۾ وحدت الوجود جي نظريه کي تاريخ جي مادي فلسفي ۽ نظريه اضافيت کان الڳ ڪري، موجوده دور جي ماڻهوءَ لاءِ ڪا تشريح ڪري نٿي سگهجي. ڊاڪٽر صاحب جي مقالي جي اڀياس مان اهو پڌرو پيو معلوم ٿئي ٿو ته سنڌي شاعريءَ تي شروع کان ئي وحدت الوجود جو اثر غالب رهيو آهي، جنهن کي قاضي قادن، شاهه لطف الله قادري، سيين ڪريم توڙي شاهه لطيف ۽ سچل بيان ڪندا آيا آهن. سنڌ ۾ وحدت الوجود جي نظريي جا بنيادي ڪارڻ ڪهڙا هئا، ان جي جواب کان مقالو خالي آهي. علامه صاحب وحدت الوجود جي نظريي تي افلاطوني نظريي جو جيڪو ذڪر ڪيو آهي، اهو صحيح نه آهي. پر بجاءِ ان جي وحدت الشهود جي مڪتبهءِ فڪر تي ان جو اثر غالب آهي ۽ وحدت الوجود جو نظريه نوفلاطونيت کان متاثر نظر اچي ٿو. وحدت الوجود ۾ اعيان عين جو مظهر آهن ۽ علم معلوم

تابع آهي. مجرد موجود ۾ ظاهر آهي ۽ هرهڪ لاءِ هڪ مقام معلوم آهي، جنهن ۾ وجود حق خارج ذريعي پڌرو ٿئي ٿو. حق تعاليٰ جڏهن مقام احديت مان واحديت ۾ آيو ته سندس نور هرمظهر ۾ سمائجي ظهور پذير ٿيو. ان ڪري هر اظهار ان مظهر جو حصو آهي ۽ مظهر تابع اظهار آهي. بهرحال هي اهڙو بحث آهي، جنهن لاءِ ڪافي وستار جي ضرورت آهي. مجموعي طور علامه دائود پوٽي جو مقالو وڏي علمي وٿ آهي. جنهن ۾ وحدت الوجود جي نظريي کي سمجهڻ لاءِ تمام وڏي ڪوشش ڪيل آهي. اداري هن مقالي کي شايع ڪري هڪ اهم علمي ڪم سرانجام ڏنو آهي.

ٻين مقالن ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو مقالو سرسارنگ جي موسيقي جي سلسلي ۾ نهايت تحقيقي لکيت آهي. جوڻيجي صاحب موسيقي، ان جي فن ۽ ماهيت تي جيڪا خيالن جي اپٽار ڪئي آهي، اها سنڌي موسيقي جي هيئت ۽ ان جي ادائيگي کي سمجهڻ ۾ وڏي مدد ڏيندي. حوالا جات ۽ راڳ جي تاريخ جي خيال کان به تمام بهتر رايا پيش ڪيا آهن. جهڙيءَ ريت ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب سرسارنگ کي موسيقيءَ جي لحاظ سان پيش ڪيو آهي. ان لاءِ بهتر ته ائين ٿيندو ته لطيف رح جي ٻين سرن کي به انهيءَ پٽاندر موسيقي، جي ماهيت سان پيش ڪيو وڃي ان لاءِ اهو ڪم ڊاڪٽر جوڻيجو صاحب جن منهنجي خيال ۾ بهتر طور تي انجام ڏيئي سگهن ٿا.

ڊاڪٽر جوڻيجو صاحب ڪينجهر ۾ پنهنجو ٻيو "ڪنول" به پيش ڪيو آهي، جيڪو "شاهه جي بيتن جي تلاش" جي عنوان سان آهي. جنهن ۾ هن صاحب "املهه اڻ توريا" ۽ "قدم ڪاپڙين جا" جو علمي جائزو پيش ڪيو آهي، جيڪو نهايت ئي محققانه آهي ۽ جنهن سرائي امداد علي صاحب جي علمي ڀنڊاري جي ڏڪڻي لاهي وڌي آهي، جنهن جي ڪري سرائي صاحب جو باقيل مواد ٻاڦ والڪيان واءُ وکر ٿيندو نظر اچي ٿو. لطيف رح جي ڪلام جي سلسلي ۾ اسان وٽ جيڪا عام چڙواڳي آهي، ان لاءِ ڊاڪٽر صاحب جو هي مقالو هڪ چهبڪ جي حيثيت رکي ٿو. انگن اکرن ۽ پيتا سان ڊاڪٽر صاحب نهايت سنا نتيجا عام توڙي خاص پڙهندڙن آڏو رکيا آهن. هاڻي اهو الهيءَ تي ڇڏيل آهي ته هو "سرائي صاحب" جي انهيءَ هرزه سرائي ۽ اتاچري ڪم کي وزن وارو ڄاڻن يا حقيقت جي بنياد تي بيان ڪيل ويچارن کي هردي سان هنڊائين. ڊاڪٽر صاحب رسالي جي تحفظ جي سلسلي ۾ سنڌ جي دانائن ۽ شاهه رح جي پارکن جو جيڪو ڌيان ڇڪايو آهي، اهو وقتائتو آهي.

هن سلسلي ۾ شاهه لطيف ثقافتي مرڪز توڙي سنڌالاجي ۽ سنڌي شعبي سنڌ يونيورسٽيءَ کي اپاءَ وٺڻ ضروري آهن. ڊاڪٽر صاحب هن مقالي لاءِ جس لهڻو ۽ يقين آهي ته ڀاڻ الهيءَ کس تي ڪامزن رهندا. ٻين مقالن ۾ ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ، محترمه سحر امداد، محترمه خواجه نور افروز، پروفيسر غلام رسول بلوچ ۽ راقم الحروف جا مقالا آهن. محترمه سحر امداد "شاهه اول ۽ آخر" ۾ شاهه جي شاعرانه عظمت ۾ پنهنجي منفرد لکڻي ۾ شاهه کي حرف آخر چئي پنو جهلي ڇڏيو آهي. شاهه جي وڏائي ۽ سندن ڪلام جي همه گيريت ۽ گهڻ پاسائين ڪيفيت

هڪ مثال آهي. سحر صاحب پنهنجي موضوع ڪي نهايت پرپور انداز سان نڀايو آهي. محترم خواجه نور افروز ۽ غلام رسول بلوچ صاحب جا مقالا پڻ علمي حيثيت وارا آهن.

تبصره نگار جي حيثيت سان آئون پنهنجي مقالي، ”موجوده دور ۾ شاهه لطيف جي اهميت“ جي سلسلي ۾ ڪجهه چوڻ ڪان قاصر آهيان، ڇاڪاڻ ته اهو مون ڪي نٿو سونهي: پنهنجي مقالي ۾ مون جيڪي لڪتا پيش ڪيا آهن ۽ دور جي تقاضا جي خيال ڪان جيڪي ويچار ڏنا آهن، انهن جو فيصلو پڙهندڙن تي ڇڏيل آهي، ڇاڪاڻ ته سڀ ڪان وڏو نيڪا ٽپڻي ڪندڙ قاري ۽ وقت جو شعور آهي. جيڪڏهن منهنجي بيان ڪيل مقصد ڪي ڪنهن به هڪ فرد سمجهيو ۽ ذهني طور ڪنهن فرد ڪجهه محسوس ڪيو ته آئون ائين چائندس ته مون لک ڪتيو.

مجموعي طور ”ڪينجهر-۲“ سنڌي ڊپارٽمينٽ جي شان وٽان آهي. البت پروفن جون غلطيون آهن جي نه هئڻ گهرجن ها. آئنده ان باري ۾ توجه ضروري آهي. اميد ته سنڌي ڊپارٽمينٽ پنهنجي انهيءَ روايت ڪي برقرار رکندو ۽ ڪينجهر جا ڪنول سنڌو جي جهول ۾ وجهي ان ڪي مالا مال ڪندو رهندو، ان لاءِ اداري ڪيرون لهڻيون.

— محمد حسين ”ڪاشف“

صابر جو ڪلام (سخن صابر)

محترم جمال الدين مؤمن صاحب، جتي هڪ مومن دل بزرگ آهي، آتي هُو صاحب عالم، فاضل، اديب، شاعر، مصنف، مؤلف، تعليمي ماهر ۽ هڪ پبلشر پڻ آهي. هن (مؤمن پبليڪيشن) نالي سان جيڪو اشاعتي ادارو قائم ڪيو آهي، آن ٿوريئي وقت ۾ ڪافي ڪارآمد ڪتاب شايع ڪري سنڌي علم و ادب ۾ هيڪاندو سارو اضافو آندو آهي. صابر جو ڪلام جنهن جو مؤلف مؤمن صاحب آهي، سو به انهيءَ اداري جو ٻارهون ڪتاب تازو شايع ڪرايو آهي، ان تي مختصر تبصرو پيش ڪجي ٿو.

مرحوم و مغفور رئيس اعظم خانبهادر حاجي امام بخش خان عرف شاهنواز خان جتوئي، پنهنجي وقت جو تمندار، وڏو زميندار، قومي سردار ته هو پر ان سان گڏ درويش دل بزرگ اهل نظر ۽ اهل قلم ۽ الستي شاعر به هو. سندس ڪلام پوريءَ سنڌ ۾ ڳائيندا هئا. پهريون دفعو صابر سائينءَ جو مختصر احوال، سندس تصوير پر تنوير ۽ هڪ ڪافي، سائين طالب المولى صاحب پنهنجي مشهور تصنيف ”يادِ رفتگان“ ۾ ڏني هئي.

پروفيسر جمال الدين مؤمن، صابر سائينءَ جو ڪلام سالن ڪان وٺي سموهي رهيو هو، جو ليٿ، شاعر مرحوم جي نامور پوٽي رئيس حاجي غلام مجتبيٰ خان جي مالي مدد ۽ دلي تعاون سان اعلي ۽ اوچي ڪاغذ تي پرلڪي ڇپائي ۾ ماضي قريب ۾ شايع ٿيو آهي.

ڪتاب جو انتساب، مرحوم شاعر جي مغفور فرزند الحاج خانصاحب حاجي غلام رسول خان جي اسم گرامي سان ڏنو آهي، ڇيڙ ۾ ائين ڪهندو هو.

ان ڪانپوءِ مرحوم شاعر جي شاندار ۽ مشهور معروف پوٽن، رئيس الحاج غلام مصطفيٰ خان سابق وزير اعليٰ سنڌ ۽ رئيس الحاج غلام مجتبيٰ خان جي پيغامن، شاعر جي دلپذير تصوير ۽ ٻين تاريخي فوٽن ۽ ٻين خانداني فردن ۽ نيڪ مردن جي شبيهن، هٿ اکرن بلاڪن ڪتابن کي "مصور" بڻائي سنڌس افاديت کي وڌايو آهي. حافظ محمد بخش، بچل شاهه ۽ مؤمن جي تقريظن بعد مرحوم حافظ محمد احسن چنا، منصور ويراڳي ۽ احمد خان آصف جا تاريخي قطعا به ڪتاب جو زيب بڻيا آهن. ان ڪانپوءِ ڪتاب جو پهريون باب شروع ٿئي ٿو، جنهن ۾ صابر سائين جي ولادت کان وٺي وفات تائين سنڌس حياتي جي جدا جدا عنوانن هيٺ سمورو احوال، سنڌس اولاد اطفال، صورت و سيرت جو سهڻو سماچار سانڊيل آهي. ضمناً شاعر جي ڪلام جو به مختصر جائزو ورتو ويو آهي. منڍ کان وٺي اهو سمورو معلوماتي ۽ دلچسپ مواد ٤٤ صفحا والاري ٿو. هن ڪانپوءِ ڪتاب جو ٻيو باب شروع ٿئي ٿو، جو اختتام تائين شاعر جي ١٠٥ ڪافين ۽ هڪ سي حرفي تي پورو پوي ٿو. ٽوٽل صفحا ١٦٠ آهن. صابر سائين جو سمورو ڪلام، سوز پربو سلوڻو ۽ سلاست سان پُر آهي. منجهس عشق جا آلاپ ۽ محبت جون معمائون به آهن، ته صوفيانه ۽ ناصحانه نادر نڪتا ۽ گفتا به آهن.

ڪتاب جو سرورق جاذب النظر ۽ پس ورق مؤلف مؤمن صاحب جي تصوير ۽ مختصر احوال سان مزين آهي. مطلب ته هي ڪتاب، بيشڪ لاجواب ۽ عمدو ارسان آهي.

ڪتاب جي مؤلف مؤمن صاحب، چاهائيندڙ رئيس الحاج غلام مجتبيٰ خان ۽ مؤمن پبليڪيشن جي اراڪين کي مبارڪون هجن.

بهتر ائين آهي ته رئيس طرفان هي ڪتاب، اسڪولن، ڪاليجن، يونيورسٽين ۽ لئبررين کي تحفتاً موڪليو وڃي. نه ته به چاليهن رپين ڪتاب مهانگو سُور نه آهي.

— احمد خان "آصف" مصراڻي

ساهتي جا سرواڻ

پروفيسر جمال الدين مؤمن صاحب پي-ايچ-ڊي جي ڊگري حاصل ڪرڻ لاءِ ساهتي پرڳڻي ۽ اتان جي سرواڻن تي تحقيقي مقالو لکي رهيو آهي. جيئن ته هيءُ موضوع تمام وسيع آهي، ان کي تڪميل تي پهچائڻ لاءِ محنت، گهڻي وقت ۽ وڏي دفتر جي درڪار آهي. في الحال هن صاحب جيڪو مواد ميڙيو آهي، سو ڪتاب بنام "ساهتي جا سرواڻ" ۾ شايع ڪيو آهي. ڪتاب ۾ جن شخصن جو ذڪر ۽ احوال آندو ويو آهي، انهن جو انداز ٢٨ کن آهي، جن ۾ شاعر، عالم، اديب، استاد، سياستدان، سياڻا، سگهڙ وغيره اچي وڃن ٿا. آهو احوال مشهور صوفي بزرگ ۽ شاعر خير محمد فقير هيسباڻي جي ذڪر خير سان شروع ٿئي ٿو ۽ رسول بخش پگهڻي جي بيان تي بس ٿئي ٿو. وچ ۾ جن مشاهيرن بابت معلومات ملي ٿي، تن جا اسماءِ گرامي

هي آهن: خليق مورائي، مولوي حافظ الله بخش، ديوان ڪوڙومل، پير ڪمال، لنگر فقير، فتح محمد ڦل فقير، قاضي فضل الله، قاضي عبدالرحمان، جسٽس محمد بچل ميمڻ، محمد يعقوب قريشي، مولوي الاهي بخش، مولوي محمد ڪامل قريشي، پير شير محمد قريشي، الهرڪيو ڪنير، ماستر محمد قاسم، ميان شير محمد عباسي، عمر فقير پٽي، عبدالباقي، سومر خان، احمد خان عالماڻي، نور محمد چانڊيو، زوار محمد صالح، حاجي محمد سليمان، سائين بخش خاصخيلي، حاجي شير محمد ڀڳيو، شاه نصير سائين.

مٿين مشاهيرن جو احوال ڏاڍي تحقيقات سان ڏنل آهي، جا ڳالهه مؤمن صاحب جي علمي جدوجهد ۽ جاکوڙ جو دليل آهي. البت هيءَ ڳالهه ضروري هئي، ته منڍ ۾ ساهتي پرڳڻي جو تاريخي پس منظر ۽ سهتا قوم جو ذڪر ڏجي ها.

بهرحال هي ڪتاب به مؤمن صاحب جي شاهڪارن مان هڪ آهي، جو هر لئبرري ۾ هئڻ گهرجي.

— احمد خان "آصف"

محبت پائي من ۾

هن ڪتاب غزل جي ميدان ۽ سنڌي شاعريءَ ۾ قابل قدر اضافو ڪيو آهي. "محبت پائي من ۾" نوجوان شاعر مخدوم جميل الزمان صاحب جي شاعريءَ جو مجموعو آهي. اگرچه سنڌس شاعريءَ کي اڃا ٦-٧ سال ٿيا آهن، پر هي سندس شاعريءَ جو ٽيون مجموعو آهي. هن کان اڳ "ملاقات" ۽ "اتر لڳا آءُ پرين" شايع ٿي چڪا آهن. هي ڪتاب سنڌي ٥٠ غزلن جو مجموعو آهي، جيڪو ٥٦ صفحن تي پکڙيل آهي. جميل جي شاعريءَ ۾ غزل نهايت منفرد قسم جو آهي. هن اهڙي ڪتاب ۾ الف-بي رديفن تي غزل لکيا آهن. ايترو جلدي ننڍڙو ديوان لکڻ جو مقصد سندس ان ڪري آهي جو سندس خواهش هئي ته اهي سڀ غزل هڪ هنڌ ڇپجن. دراصل اها ڪوشش ان ڪري به ڪئي ويئي ته شاعر کي پنهنجي ماڻ ۽ مايي جي خبر پوي. دور جديد جي تقاضائن موجب جميل صاحب ڪيترائي شعر ناصحانہ انداز ۾ لکيا آهن ۽ ڪيترن ئي شعرن ۾ پهاڪا ۽ چوڻيون استعمال ڪيون آهن:

اگر جهان سمور و زر پرست ٿي ويو ڪڏهن،
جميل پاڻ پسارا ايندا پوءِ ڪيئن شمار منجهہ.

اگرچه الف-بي وار رديفن وارا غزل پڙهڻ ۾ ڏاڍا عجيب ٿا لڳن، تنهن هوندي به انهن ۾ ڪاٿ ڪا نصيحت يا احساس جي ترجماني ضرور آهي:

سياڻي ڪير ڪنهن جو ڪونہ ٿيندو،
جميل اڄ رنج و غم ڪنهن سان سلي وٺ.

پنهنجو ساري بــ وري چالوڙ ۾ ويهاريندو،
خــوش گذاريون تا تڏهن ديده تر جي باعث.

اهڙي قسم جا شعر اڪثر ڪري غزل جي سولهن ۽ سرهاڻ بنجن ٿا. نئين تهيءَ جي هن لوجوان شاعر جي شاعري ۾ وڏيون لاصحالہ تجويزون بہ آهن ۽ واقع نگاري بہ آهي:

ڪمزور کونہ ٿيندو ڪڏهن، غور ڪجهہ ڪريو،
انسانيت جـو خـون پيئـي ٿـو اثـر رسوخ.

شاعر، فڪري قوتن سان حالات جو مشاهدو بہ ڪري ٿـو ۽ احساسات جي ترجماني بہ سٺي ڪري ٿو:

جيڪو ڊکيري پــيــر ســوڙ سارو دوســتــو!
والــلّٰہ تــنــهــن ڪــي چٽبوسمجهدار وڌ ۾ وڌ.

ننڍي وهي ۽ ٿوري وقت جي شاعريءَ هوندي بہ جميل‌الزمان جو ڪلام نهايت پختو ۽ سٺو پيو لڳي ۽ پڙهڻ سان محسوس ٿئي ٿو تہ جميل صاحب جو مستقبل نهايت شاندار آهي.

ـــ انور هالائي

سچ سريڪو سچ

سنڌي ادب پنهنجي ڌرتي ڌئين جي جذبن، احساسن، آدمن، ڏکن ۽ پيڙائن جو عڪاس آهي. شاعري جي صنف هجي يا نثري، انهن ۾ تخليق ڪار/سرجڻهار پنهنجي هموطنن جي ڏکن کي ڪٿهرائي سان سمجهي، سٽاءَ ۾ روح پريو آهي ۽ انهن کي موت ۾ مارن پنهنجي جيءَ ۾ جايون ڏ ليون آهن.

جن اديبن ۽ شاعرن سماجي ۽ طبقاتي حالتن ۽ غربت جي هاڃن کي پنهنجي تخليقن ۾ پيش ڪيو آهي، انهن ۾ نوجوان شاعر ”بشير سيتائي“ بہ شامل آهي.

تازو سنڌس شاعري جو ڪتابڙو ”سچ سريڪو سچ“ شايع ٿيو آهي، جيڪو سندس جذبن ۽ ادمن جو اولڙو آهي.

شاعر سماج جي انهن فردن سان آهي، جيڪي سماجي اوڻاين ۽ خوبين تي نظر ڌري ٿو، جو تہ شاعر سماج جو حساس ترين فرد آهي.

”بشير“ سماج جو جنهن نظر سان جائزو ورتو آهي، انهيءَ کي شاعريءَ جي لفظن ۾ بيان ڪيو آهي، جو ڪٿي بہ مشاهدي جي کوٽ يا وڌاءُ نظر نہ ٿو اچي. هن پنهنجون خوشيون ۽ غميون پيڙيل طبقي تان قربان ڪري ڇڏيون آهن.

”قربان ڪر سيــن لاءِ
هي خوشيون انفرادي“

الهيءَ طبقي کي مايوسين کان ٻاهر ڪيڍي ڏاڍ ۽ ڏمر سان منهن ڏيڻ جو طريقو ٻڌايو آهي. اها سندس ڏاهپ ۽ پنهنجن سان سچائي آهي.

"ستر جور جبر سان، جوٽئي آهي جنگ"

هن ذات ڏني وٽ "غربت جو ڪارڻ" طبقاتي سماج آهي، جنهن ۾ مسڪين ڏاڍن جي ڏمر جو شڪار ٿو رهي، جنهن جو پکهر پرماريت جو شڪار آهي، جنهن تي شاعر تڙپي پوي ٿو.

"خان وڏيرن خلق جي
خوشي آهي ڪسي"

آميد جي آس، سڀني کي آچي ٿو ۽ منزل کان آگاهي ڏئي ٿو، چو ته

"ڏاڍ ڏمر جي ڏيهه ۾ پيارا،
رهڻي ناهي رات..........."

شاعر جي ويجهو رات جو ڪوبہ وجود ناهي، چو ته سچائي جو سج، سڀني اولداهين کي مات ڪري ڇڏيندو.

"چٽو چٽو ڏيج چٽي،
سج سريڪو سج"

منزل پل ته اٿالڪي هجي، مگر شاعر پنهنجي روشن صبح کان مايوس نہ آهي ۽ اهائي سچي شاعر جي خوبي آهي، تہ ديس واسين کي مايوسين، آميدن ۾، آسيدن جي سج اڀرڻ جو آٿت ڏئي، ۽ اڳتي وڌي ڏاڍ ۽ ڏمر جي گندي سماج کي منهن ڏيڻ جو جوش پيدا ڪري، جيئن بسنت ويرانين ۾ اچي.

انڌير ۽ انياءَ کان،
ملندي ليڪ نجات....

ڪنهن جي هٿان؟

اها وات بہ ٻڌائي ٿو، ته

ڪيرو تنهنجو نان،
ڪونن ۾ تو ڳائجي.
ڏاڍن کي ڏارڻ جو،
تو آ سکيو ڏان....
ڪانئر نيٺ ته ڪرلدو،
ٿهي، قهر ڪري قان....

تاريخ جو ڪهڙو بہ دور هجي، "ڪيرن" سماج کي بدلائڻ لاءِ رت، ست ڏنو آهي.

ڳاڙهي، ڳاڙهي رت ۾،
ڪيرو ٿيندا ڳاهہ.

انسان، انسان جي هٿان ڦريو، لٽيو رهيو آهي، اهي حالتون نه رڳو ڌرتي جي ڪنهن هڪ اڌ ڪنڊ سان لاڳاپيل آهن، پر ڌرتي تي هرهنڌ انسالي سماج، بک، بدحالي، بيمارين، رسمن ۽ جنگين جو شڪار ٿيندو رهيو آهي. پنهنجي ڌرتي به ڌاڌاين کان پالهي نه آهي.

بيدادي بستي، سارو گندو سماج،
ماڻهو منهنجي ملڪ ۾، ماڻهوءَ جو محتاج،
جيون ٿيو تاراج، جائي هن جهان ۾.

شاعر جي چوڻي ته:

اتر ۽ لاڙ، ٿر يا ڪاڇو،
پاپي جو پاڇو، آهي ساري سنڌ تي.

ڌرتي مسئلن جي چار ۾ وڪوڙيل آهي، جن جو اثر شاعر جي ذهن کي جهنجهوڙي ڇڏيو آهي، اتي انساليت جي ڪهڙي حالت آهي؟ جتي انسان "ماليءَ لاءِ محتاج" آهي.

سڄڻ! جنهن سماج ۾ ڦرلٽ جو دستور،
اجو ڪوبه نه اوڪس، مري ٿو مزدور،
هاري لولي لاءِ سڪي، رهي ٿو رنجور،
الگ الگ آهي چور، اتي انسانيت جو.

آيو اوهان کي يقين، ته شاعر ناسور تي هٿ رکيو آهي يا نه؟

سرت! پنهنجو ويري ساڃيو، ساڃيو آهي سور،
ڪهرو ڳهر وقت الدر جو ساڃيو آ ناسور.

وڏا ماڻهو، ڪارن بنگلن جا مالڪ! دولت جا انبار، ريشم جهڙا نرم سندن بدن خوبصورت، لباس ۾ ڍڪيل هولدي به هڪ "عيب" جيڪو هر ڪنهن کي ڪکندو رهندو آهي! پر ڪير چوي شينهن جي وات ۾ ڏپ آهي، چوڻ وارا چئي ٿا ڏين:

"توڻي ظاهر زينت هن جي ۽ زورآور زيب،
انسانيت کان خالي خالي، ڪيڏو هن ۾ عيب."

"بشير سيتائي" جي نظمن جو ڍلگ ۽ بيان، مقصديت جي لهجي جو ڏانءُ نرالو آهي. نظمن جي زمين دردن سان پر آهي، ڪرب جو پڙلاءُ آهي. اجتماعيت ۾، ذاتي غم ۾، محبتون، نفرتون ڪر ٿي ويون آهن. سندن شاعري تي ذاتيات جو ڪوبه پاڇو نه آهي. هو انساليت جي قدرن جو حامي، زوردار لفظن ۾ پنهنجي هڪ نظم معذرت ۾ چوي ٿو.

بک افلاس ۾ لڇ هڙپ ٿي وئي،
ڪنهن جي عزت ۽ عصمت به ڪسجي وئي.
آهه انسانيت جو محافظ ڪٿي؟
مون کي سوچڻ نه ڏي، مون کي لوچڻ نه ڏي.

پنهنجي نراسائي، پنهنجي مٽان مڙهڻ، هي منهنجو ڏيهي شاعر سکيو ئي ناهي، سندس شاعريءَ ۾ پيڙاءُ جي تيزائي، مشاهدي جو معراج آهي، جيڪو هن پاڻ پرکيو آهي، پاڻ اکين سان ڏسيو آهي. اهڙي سهڻي، سيبتي انداز ۾ بيان ڪيو آهي، جو محسوس ٿيندو ته اهي رکو "بشير شاعر" جا غم ناهن، پر سيني ڌرتي جي رهاڪن جا آهن ۽ انهن رهاڪن کي جيئڻ جو مقصد به ٻڌائي ٿو.

پنهنجي ڪارڻ کهتي، ٻين لاءِ وڌ جيئو،
اَن ڪان وڌ ٻيو معنيٰ ڪانهي جيون جي.

سچائي جو هي طرف به ٻڌو:

نڪو احساس ئي مرندو،
نه جذبن ۾ ڪمي رهندي،
"پر"
آسر جي آس ۾ سهڻا،
هي جندڙي جاڳندي رهندي.

بي ضميرن سان مخاطب ٿيندي، جن جو واپار مڙوئي هتي جام آهي:

ضميرن جا ڪري سودا، تو مايا هٿ ڪئي موذي،
اسان بک ڏک ۾ پي پنهنجي ڪڏهن عزت وڪي ناهي.

اهڙي هند جتي ناانصافين جي پرمار هجي، ته شاعر اميدن جو سچ آپارڻ جو واحد وسيلو هوندو آهي.

اوندهه ۾ الياءَ جو آ جت راڄ، آتي،
سورج ٻڌجي آيرڻ، پنهنجي عادت آ.

شاعر وٽ پٺي جي درد کي سيني ۾ سمائڻ جو ڏانءُ آهي.

تنهنجي دالهن جو آهي ڪوبه نه ڏار وجود،
تنهنجو لهجو، منهنجي لهجي ساڻ پرين.

دردن ۽ حالتن جي پيڙاءُ کان وڌيڪ ٻيو ڪوبه دوزخ نه آهي.

ڪرين ٿو ڳالهه او سائين! تون ڪهڙي دوزخ جي،
اسان ته دنيا ۾ دوزخ ڏسي ڇڏيو آهي.

ڏاڍن جي ڏيهه ۾، جتي ڪُهڻ وارن کي ڪئي ڇڏيو آهي:

ستر شمارا اسان تنهنجي ڳوٺ ڳلين ۾،
وڏي ئي واڪي! آنالحق چئي ڇڏيو آهي.

هيرا ڦيري سان ڪنهن ڪي اڪيلو سمجهي مارڻ، ضدي ذهن ڪي مڃائڻ وارو طريقو بہ نہ هلي سگهندو، چو تہ

ڳالهہ تي ڳت نہ ڏي، ايڏو ڦيرو ڪري،
مار ڪنهن ڪي نہ ايڏو اڪيلو ڪري،
ذهن ضدي آ، اڄ جو آڻور ۽ آڻل،
تون هلائين ٿو هرڪنهن ڪي چيلو ڪري.

شاعر جي ٻولي سادي، سهڻي، انداز بيان انوکو، پنهنجو رستو، مقصديت، ورجاءُ جهو ڪٿي بہ انگ ٿو ڀاسي، سنڌي ٻولي جو انمول، حقيقي جذبن، ڌرتي واسين جي سورن سان واسيل مجموعو آهي.

رومانوي جذبن ڪي انقلابي رنگ ۾ رڱيو ويو آهي. لفاظي ۽ نعري بازي کان آزاد، مايوسين ۽ محرومين مان ڪڍي آسانهہ ڏياري، مقصد متعين ڪري ڏيڻ جو پيار پريو رنگ سندس شاعري جو حصو آهي.

جهول کان وانجهيل شاعري ۾ آئنده جو سنيهو آهي.

تنهنجي آڳنڌ تي، بسنت ايندو ضرور،
خاتمو ظلمت سندو ٿيندو ضرور،
ڏيهہ واڌايون توکي ڏيندو ضرور،
اي سڄڻ! منهنجا نہ مون ڪي سار تون.

-فياض بلوچ

١٢- اسلامي مهينا

هي ڪتاب غلام مصطفيٰ مشتاق جو لکيل آهي، جيڪو سنڌي ساهت سوسائٽي شڪارپور طرفان ١٩٨٧ع ۾ ڇپيو آهي. ڪتاب ڊيمي سائيز جي ٧٠ صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب جي منڍ ۾ هجري سن جي شروعات بابت وضاحت ڏني ويئي آهي ۽ هجري سن جو تاريخي پس منظر مختصر مگر جامع نموني ڏنو ويو آهي. ان کان پوءِ هرهڪ اسلامي مهيني بابت معلومات ڏني ويئي آهي.

هر مهيني جو تعارف ڏيئي، ان کان پوءِ ان مهيني ۾ پيش آيل تاريخي واقعن جو بيان آندو ويو آهي. اهي واقعا تاريخي تسلسل سان ڏنا ويا آهن. اسلامي تاريخ مان بہ واقعا اخذ ڪيا ويا آهن، تہ مسلمانن جي ماضي قريب، ماضي بعيد ۽ موجوده دور جي حالتن مان کنيا ويا آهن. اهڙيءَ طرح مسلمانن جي تاريخ جا اهم واقعا اسلامي مهينن جي حوالي سان ڏنا ويا آهن، ان سان گڏ تاريخ آزاديءَ جا ڪجهہ واقعا بہ آندا ويا آهن ۽ سنڌ جي سياسي، ثقافتي ۽ ادبي تاريخ جا ڪجهہ واقعا بہ ڏنا ويا آهن. مطلب تہ تاريخي معلومات جو چڱو چوکو

خزانو ٿورن صفحن ۾ سمائي پيش ڪيو ويو آهي. مطلب ته ڪتاب شاگردن توڙي عام پڙهندڙن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيندو. سنڌي زبان ۾ هن قسم جو هي پهريون ڪتاب آهي. هن سهڻي پيشڪش تي ميمڻ غلام مصطفيٰ مشتاق کي مبارڪباد ڏجي ٿي.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي -

مقالا

فيبروري ۸۸ع جي پهرئين هفتي ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ هڪ عظيم الشان بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس ٿي گذري، جنهن جي اهتمام جي سربراهي يونيورسٽيءَ جي تڪڙهوڪي وائيس چانسيلر جناب مظهرالحق صديقيءَ ڪئي. سنڌي شعبي طرفان منعقد ڪيل ان باوقار ڪانفرنس جي موقعي تي، ڏهاڪو کن ننڍا وڏا علمي ڪتاب پڻ شايع ڪيا ويا، جن مان "مقالا"، "نرتي تند ليازسين" ۽ "ڪلچرل هيريٽيج آف سنڌ" نمايان آهن. مٿيان ڪتاب ڪانفرنس جي منتظمين سنڌي شعبي جي چيئرمن ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ۽ لائق استاد، جناب محمد قاسم ٻگهيي جي انٿڪ محنتن جو ثمر شيرين آهن، جن کي هنن صاحبن وڏي سليقي ۽ مهارت سان سهيڙي، ڇپائي، منظرعام تي آندو آهي.

ديده زيب ۽ معياري ڪتاب "مقالا" انهن تحقيقي مضمونن جو مجموعو آهي، جيڪي سنڌي زبان ۾، مختلف علمي موضوعن تي، خاص طرح سان ڪانفرنس لاءِ تيار ڪرايا ويا هئا ۽ هڪ پسنديده نئينءَ روايت طور، ڪانگريس جي موقعي تي، ڪتابي صورت ۾ ڇاپي پڌرا ڪيا ويا. هن دلاويز ڪتاب ۾ جن عنوانن هيٺ تحقيقي پيپرن کي ورهايو ويو آهي، تن جا نالا آهن.

- سنڌي زبان
- نظم
- نثر
- تاريخ ۽ ثقافت

هن ڪتاب ۾ ڪُل ارڙهن مقالا درج آهن، جن جي لکندڙن ۾ ڪهنه مشق اديب ۽ معروف عالم به شامل آهن، ته نون لکندڙن به پاڻ ملهايو آهي.

سنڌي زبان جي سري هيٺ آيل مقالن جو تفصيل هن ريت آهي:

۱- انگريزن کان اڳ، آزاديءَ واري دور ۾ سنڌي ٻولي ۽ لغات کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جون عالمانه ڪوششون.

سنڌ جي مايه ناز عالم ۽ محقق جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جو هيءُ مقالو ضخامت جي لحاظ کان طويل ڪونهي، پر معيار، فڪر ۽ گهرائيءَ جي لحاظ کان، ڪتاب جو سرموڙ مقالو آهي.

محترم ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جي تحقيق جو عنوان آهي: "ڪاٺياواڙي/ميمڻي محاوري جو لساني جائزو." ان مقالي ۾ ڊاڪٽر صاحب گرامر جي صوتيات جي لحاظ کان ميمڻڪي محاوري جو فني اڀياس پيش ڪري، موضوع سان انصاف ڪيو آهي.

استاد ولي محمد طاهرزادي جو مقالو ٻهڳڻي ٻولي، سنڌي ٻوليءَ جي دلاويزي ۽ عظمت جو هڪ روشن دليل آهي. هيءُ مضمون نهايت دلچسپ پيرايي ۾ ۽ وڏيءَ محنت سان تيار ڪيل آهي.

انسان، زبان ۽ ثقافت — هي موضوع آهي بزرگ عالم جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا جي تحقيق جو، جنهن ۾ هن صاحب مٿين ٽنهي عنوانن جي هڪ ٻئي سان سٽيل جو فڪري جائزو، دلنشين پيرايه ۾ پيش ڪيو آهي.

ٻئي حصي جو عنوان آهي نظر. ان ۾ ٽي مقالا آهن، جن ۾ محترم ابوبڪر شيخ "سنڌي نظر" جي اوسر تي، محترمه سحر امداد، موجوده دور جي هڪ نامور شاعر نارائڻ شيام تي ۽ جناب ملڪ نديم، شيخ اياز جي ادبي نظرين تي گفتگو ڪئي آهي.

ٽيون ڀاڱو، نثر جي عنوان سان پيش ڪيل آهي، جنهن ۾ آيل پنجن مقالن جا موضوع آهن.

- سنڌي ادب جو تهذيبي ۽ تاريخي عمل جي روشنيءَ ۾ جائزو.
  جناب ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي.
- تخليق ۽ تنقيد.
  جناب محمد حسين ڪاشف.
- سنڌي تنقيدي ادب جو جائزو.
  پروفيسر غلام احمد بدوي.
- محمد عثمان ڏيپلائي – هڪ مصلح.
  محترمه ثريا سوز ڏيپلائي.
- سنڌي افسانو – آزاديءَ کان اڄ تائين.
  جناب بشير احمد شاد.

چوٿين، آخري حصي ۾ آيل ڇهه مقالا سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت سان تعلق رکن ٿا. انهن ۾ ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي ۽ پروفيسر غلام محمد لاکي جا مقالا وڏيءَ اهميت جا حامل آهن. پهرئين صاحب، عرقريزيءَ کان اهو ثابت ڪيو آهي ته مشهور تذڪري "حديقة الاولياء" جو مصنف سيد عبدالقادر اصل ٺٽي جو نه، بلڪ نصرپور جو رهواسي هو.

۽ لاکي صاحب، مستند تاريخي حوالن، فڪري جائزي ۽ واقعن جي تقابلي مطالعي کان پوءِ سلسلي کي سهڻي نروار ۽ واضح ڪيو آهي ته سنڌ ۾ ڪلهوڙا ڪڏهن ۽ ڪيئن حڪومت ۾ آيا؟

اسماعيلي ۽ سنڌ ۾ اسماعيلي حڪومت جو جائزو عنوان سان ممتاز عالم، محترم ڊاڪٽر سرفراز احمد پنهنجي سنڌ ۾ سومرن جي دور تي منفرد معلومات ميسر ڪئي آهي.

محترم تاج صحرائي جي مقالي جو عنوان آهي سنڌو تهذيب جا خالق ۽ پروفيسر الهڏني سومري جو پير آهي "ڀنڀور ني ديبل هو." اهي پنهنجي مقالا مشتمل تہ قيمتي نقطن تي آهن، پر تسلسل ۽ انداز پيشڪش جي فقدان سبب مڪمل وضاحت ۽ نتيجہ خيزي ماڻي نہ سگهيا آهن.

ڪتاب "مقالا" جي انتها، ابتدا والگرني جاندار ۽ روح پرور آهي.

سنڌي زبان جي مخلص خدمتگذار، صلاحيتمند اديب، محنتي محقق ۽ پاڄهاري شاعر مرحوم محمد سومار شيخ جي شخصيت ۽ ادبي خدمتن تي، استاد محترم پروفيسر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي سير حاصل گفتگو ڪري، مرحوم جي مشتتن جي صحيح حق ادائي ڪئي آهي. اهو مضمون سنڌ جي ادب ۽ تحقيق سان دلچسپي رکندڙ نئين نسل لاءِ هڪ سهڻو سبق آهي، هڪ پيغام آهي، هڪ اتساهہ آهي.

ڪتاب "مقالا" جنهن کي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ۽ محمد قاسم ٻگهيي صاحب ترتيب ڏنو آهي، ان جو پيش لفظ سنڌ يونيورسٽيءَ جي تنهڻوڪي لائق ۽ فائق وائيس چانسيلر جناب مظهرالحق صديقي لکيو آهي.

هي ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ جي روايتي طباعتي حُسن جو شاهڪار آهي. سرورق جي جاذبيت کي سارا هڻ ڪان نٿو رهي سگهجي، پر مصور جي ڳالهي ڪان لاعلمي آهي. سفيد ڪاغذ تي ڇپيل، ٢٤٤ صفحن جي هن ڪتاب جي قيمت سٺر رپيا اهتري تہ گهٽي رکي وئي آهي، جو هر ڪنهن جي وس کان ٻاهر آهي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي بوڪ اسٽال، تاڪ چاڙهي، حيدرآباد وٽان ملي سگهي ٿو.

-عبدالغفار صديقي

سنڌي شاعري (اردو ترجمو)

اڪيڊمي ادبيات پاڪستان (اسلام آباد) لئين ٿهيءَ جي سرواڻ ۽ سڄاڻ ڪهاڻيڪار، اديب ۽ دانشور ۽ اسالڄي محترم سائين، سائين غلام رباني آگرو جي سربراهيءَ ۾، سٺو ڪم ڪري رهي آهي. پنجاب ۽ سرحد جي حوالي سان چونڊ شاعريءَ جا، اردوءَ ۾ نثري ترجما شايع ٿي چڪا آهن، بلوچي شاعريءَ جي چونڊ ۽ ترجمي جو ڪم اوسر هيٺ آهي، جڏهن تہ سنڌ جي قديم ۽ جديد شاعرن جو چونڊ ڪلام، "سنڌي شاعريءَ" جي سري هيٺ، ڇپجي اسان جي هٿن ۾ تبصري هيٺ آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي صف اول جي شاعر ۽ اهل دل قلمڪار جناب نياز همايوني صاحب، اهو ڪتاب اردو نثر ۾ ترجمو ڪيو آهي ۽ ڏاڍي محنت ۽ خبرداريءَ سان، شعر جي روح کي برقرار رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جنهن لاءِ نياز صاحب ڪيرون لهڻي.

ترجمي ڪان اڳ، تخليقي عمل جي چولبد جو مرحلو اوليت جو حامل هوندو آهي، ڇاڪاڻ ته هڪ ٻوليءَ مان، ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿيندڙ مواد جي ڏس ۾ انهيءَ ٻوليءَ جي مزاج ۽ شعري روايتن جي ڄاڻ ۽ احساس، نه رڳو ترجمي ڪندڙ لاءِ ضروري هوندو آهي، پر ان سان گڏوگڏ، جنهن ٻوليءَ مان، مواد ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿي رهيو آهي، اهو به ڏسڻو پوندو آهي ته ترجمو ٿيل مواد، ٻيءَ ٻوليءَ جي علمي ۽ ادبي معروضي حقيقتن جو اپٽار ڪري ٿو يا نه؟ ترجمي مان، ٻنهي ٻولين جي پس منظر ۾، فڪري ۽ تخليقي وحدت جي نشاندهي ٿئي ٿي يا نه؟

انهيءَ صورتحال کي ڏسي، چئي سگهجي ٿو ته "سنڌي شاعريءَ" جو نثري ترجمو، ڪهڙي قدر، اردو ادب جي قارئين لاءِ دلچسپي جو ڪارڻ ٿيندو، اها ٻي ڳالهه آهي ته انهيءَ ترجمي منجهان، ڪوبه سنڌي پڙهندڙ يا لکندڙ لاڀ نٿو پرائي سگهي ۽ هن سلسلي جو مقصد پڻ اهو ئي آهي ته، مڪاني قومي ٻولين کي، هڪ ٻئي جي ويجهي آڻڻ لاءِ، ڪو رابطي جو ذريعو پيدا ٿيڻ گهرجي، جيڪو هن ڪتاب جي صورت ۾ ٿي رهيو آهي، جنهن لاءِ اڪيڊمي ۽ مترجم جو جذبو واڪاڻ جوڳو آهي.

سنڌي شاعريءَ جا اردو ۽ ٻين ٻولين ۾ ترجما ٿي چڪا آهن ۽ اڃان ٿيندا به رهندا، پر سنڌي شاعريءَ کي اڃان اهڙو مترجم مليو ئي ڪونهي (جيڪو ممڪن به ناهي) جيڪو سنڌي شعر جي جذبي، لفظن جي آهنگ، موسيقيت ۽ معروضي حالتن مطابق شعر ۾ سمايل ڏرتيءَ جي درد کي، ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ ۾ پلٽي سگهي. ان ڏس ۾، شيخ اياز، پيڪر واسطي، ڊاڪٽر الياس عشقي، فهميده رياض، پروفيسر آفاق صديقيءَ ۽ هڪ ٻن ٻين دوستن جا نالا ڳڻائي سگهجن ٿا، جن سنڌي شعر کي، اردو ٻوليءَ ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ ڪافي حد تائين سوڀارا پڻ ٿيا آهن. خاص طرح سان فهميده رياض جو "حلقہ ميري زنجير کا" ۽ الياس عشقي صاحب جو، "موج موج مهراڻ" اهميت جوڳا آهن.

محترم نياز همايوني، بنيادي طور تي، هڪ تخليقي عامل آهي، انڪري ڪيس هن اردو نثري ترجمي ۾ دقت نه ٿيڻ کپندي هئي- ڇاڪاڻ ته هن ڪتاب ۾، ڪيئي شيون، چونڊ ۽ ترجمي جي خيال ڪان معياري نه آهن.

نياز همايوني صاحب هن ڪتاب ۾، سنڌي شاعريءَ جي قديم شاعر طور، هزار عيسوي جي مبلغ پير صدرالدين جو نالو ڳڻايو آهي، جيڪو درست ناهي. پير صدرالدين ۽ پير نورالدين تاريخ جي حوالي سان مبلغ مشهور آهن. ڪنهن فقير، مجذوب يا مبلغ جي قول يا وعظ جي تڪري کي، شاعري طور پيش ڪرڻ غير سائنسي ڪوجنائي حقيقت چئبي.

هن ڪتاب ۾، قاضي قادن جي دور ڪان وٺي، هلندڙ دور جي هڪ سؤ ڪان سواءِ هر مڃيل شاعر کي جاءِ ڏني وئي آهي، پر ڪوجنائي اعتبار ڪان هن ڪتاب کي مڪمل چئي نٿو سگهجي، ڇاڪاڻ ته نياز همايوني صاحب ڪتاب جي مهاڳ ۾ "سن و سال" ۽سنڌي شاعرن جي

مختلف دورن جو تذڪرو ڪيو آهي، جنهن ڪي هن ڀاڱي الوڪو تجربو ٻڻ ڪونيو آهي، ٻر افسوس تہ اها حقيقت هن ڪتاب ۾ شامل نہ ڪئي وئي آهي، جنهن جي ڪري هي ڪتاب ڪنهن بہ ڪوجنائي شاگرد لاءِ هڪيو تڪيو مواد (دور جي خيال ڪان) ڪنو نٿو ڪري سگهي. ٻر تنهن هوندي ٻہ غير سنڌي حلقن ۾، سنڌي شعر ۽ سخن ڪي روشناس ڪرائڻ جي ڏس ۾ هي هڪ ڪامياب ڪوشش آهي، جنهنکي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. اياز صاحب جنهن جذبي هيٺ هي ڪتاب تيار ڪيو آهي، اهو ساراهڻ جوڳي آهي.

ڊيمي سائيز جي ٢٦٠ صفحن جي هن ڪتاب جي قيمت ٦٠ رپيا مقرر ڪئي وئي آهي، جيڪا ڏاڍي ڳري آهي، ٽائيٽل دلڪش ۽ ڇپائي، ڪاغذ سميت سٺي آهي.

- تاج بلوچ

رڏل ۽ پنڌ

سنڌي ادب، صحافت، سياست ۽ تاريخ ۾ پير علي محمد راشديءَ جهڙو ڏات ڌڻي ورلي ملندو، جنهن ادب جي هر ميدان ۽ سياست جي هر موڙ تي عالمي شهرت ماڻي هجي. پير صاحب جو قلم ترار ڪان تيز ۽ ماکيءَ ڪان مٺو هو. هو هڪ هشاش بشاش ۽ چاڪ و چوبند قلمڪار هو. ڪيس لکڻ جي ايتري تہ قدرت حاصل هئي جو، سندس لکڻي جو هر پڙهندڙ مداح ۽ موهجي ٿي ويو. پير صاحب جي لکڻيءَ کي سنڌي ۽ اردو ٻوليءَ ۾ عالمي شهرت حاصل هئي. ڪيس ڏات بہ هئي تہ ڏانءُ بہ! هو پنهنجي منفرد لکڻيءَ سان عوام جي دلين تي راڄ ڪندو رهيو. ۽ اهوئي سبب آهي جو سندس لاڏاڻي ڪانپوءِ بہ ناڻءُ عوام جي ذهن ۽ دلين تي اقش ٿيل آهي. اها هن جي هڪ خاص خصوصيت هئي جو لکڻيءَ ۾ ٻولي سهڻي، سولي ۽ سڌي استعمال ڪندو هو. سندس اکر اکر ۾ جان هئي. سٽ سٽ ۾ سرهاڻ اوتيل هئي. لفظن جو جڙاءُ ۽ تشبيهون اهڙيون تہ پياريون ۽ چونڊي استعمال ڪندو هو جو پڙهندڙ موهجي ويندو هو. خدا پير صاحب جي قلم ۾ زبردست طاقت عطا ڪئي هئي. پير صاحب جو اهو ڪمال ۽ وڏي خوبي هئي جو هر لکڻيءَ ۾ اهڙي تہ جان ۽ رچاءُ وجهي لکندو هو جو ان جي اهميت ۽ افاديت سالن پڄاڻان بہ نت نئين ٿي لڳي.

تازو پير صاحب جي ڪالمن تي مشتمل "رلند ۽ پنڌ" ڇپجي مارڪيٽ ۾ آيو آهي. "رلد ۽ پنڌ" جو لاڻءُ ذهن ۾ اچڻ سان ماضيءَ جو ورق اٿلي ٿو پوي. پير صاحب الهيءَ عنوان سان روزانہ "عبرت" ۾ هفتيوار ڪالم لکندو هو. انهن ڪالمن کي جيتري اهميت انهيءَ دور، يعني ويهارو ورهيہ اڳ هئي، اوتري پر ان ڪان بہ وڌيڪ اهميت اڄ بہ محسوس ٿئي ٿي.

پير صاحب انهن ڪالمن ۾ جن بہ موضوعن تي سهڻي نموني بحث ڪيو آهي، اڄ پڻ الهن کي پڙهي لڳي ٿو تہ، پير صاحب اهي ڪالم، اجوڪين حالتن ڪان متاثر ٿي ڪالم

لکيا آهن. سندس موضوع ڪيترائي آهن. ادب، صحافت، سياست، قانون، تاريخ وغيره. مطلب ته زندگيءَ جي هر پهلوءَ تي لکيو اٿس.

پير صاحب اهي ڪالم اهڙي ته سهڻي پيرائي ۾ لکيا آهن جو دل موهجي ٿي وڃي. پير صاحب زماني جي هر ڦرڪندڙ رڳ تي هٿ رکيو آهي. حقيقت جي نگاهه سان ڏسجي ته پير صاحب زماني جو وڏو نبض شناس هو. کيس هر ايندڙ وقت جي حالتن جي خبر هوندي هئي، نه فقط ملڪي بلڪ بين الاقوامي سياسي ۽ ادبي رجحانن جي به سڌ پئجي ويندي هئي.

”رند ۽ پند“ ۾ پير صاحب حالتن جا رند ڏسي ان جا پند به ٻڌايا آهن ۽ انهن پندن تي هلڻ لاءِ طريقا به ڏسيا آهن. پير صاحب ڪهڙي به اهنجي مسئلي کي اهڙي ته خوش اسلوبي سان سهڻي نموني ۾ پيش ڪيو آهي، جو ان کي ننڍڙو ٻار به آساليءَ سان سمجهي سگهي ٿو. اها پير صاحب جي قلم جي انتها هئي.

”رند ۽ پند“ جي لکڻ جو مقصد، پير صاحب انهن ڏيهي ۽ پرڏيهي مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڏيان ڇڪايو آهي. ويهه ورهيه اڳ به اهڙيون ساڳيون حالتون هيون، جهڙيون اڄ آهن بلڪ ان کان به وڌيڪ پيچيده آهن. اڄ به ”رند ۽ پند“ پڙهي معلوم ٿيندو ته پير صاحب واقعي ايندڙ وقت ۽ حالتن کان باخبر هو. پير صاحب ”رند ۽ پند“ وسيلي اهڙين حالتن جي قاتل دلدل مان نڪرڻ جو ڏس پڻ ڏنو آهي. انهن ڪالمن تحت اسان کي زندگي گذارڻ جا صحيح طور طريقا به ٻڌايا آهن، جن تي هلي اسين اصولي زندگي گذاري سگهون ٿا.

رند ۽ پند، سنگم پبليڪيشن ڪراچي سهڻي نموني سان شايع ڪيو آهي، جنهن لاءِ محترم ڪرم الاهي چنا ڪيرون لهڻي. هن ڪتاب جو مواد، لائق مصنف مرحوم پير علي محمد راشدي جي پڳدار پٽ، اديب ۽ اهل قلم ۽ پنهنجي چاچي سائين حسام الدين شاهه راشدي جي علمي اثاثي ۽ روايتن جي امين ۽ نگهبان محترم سيد حسين شاهه راشدي، ناشر کي ڏنو ۽ اسان کي آس آهي ته سائين حسين شاهه، سائين مرحوم جا ٻيا ڪتاب ۽ مواد پڻ منظر عام تي آڻڻ لاءِ توجهه ڏيندو.

ڪتاب ۾ راشدي صاحب جو جامع ۽ مفصل سوانحي خاڪو ڏنل، هڪ اهم ضرورت جي پورائي ڪئي ويئي آهي.

ڪتاب جو پيش لفظ سائين علي احمد بروهي صاحب نهايت دلچسپ پيرائي ۾ لکيو آهي. نامور چترڪار خدا بخش ابڙي جو ٺاهيل ”رند ۽ پند“ جو سرورق دلڪش آهي. ڇپائي سهڻي ۽ گيٽ اپ وڻندڙ آهي. قيمت ۲۵ رپيا موزون آهي.

- امام راشدي

ڪلينيڪل سرجري

سنڌي زبان ۾ ميڊيڪل سائنس جي موضوع تي هي پهريون مصور ڪتاب آهي، جنهن ۾ مادري ٻوليءَ ۾ نهايت آسان ۽ عام فهم انداز سان معلومات ڏنل آهي. هن ڪتاب جي تياريءَ

جو ڪشالو، سنڌي زبان سان پيار ڪندڙ وطن دوست ميڊيڪل ڊاڪٽر، سرجن علي بخش جتوئي پوليءَ سان حُب جي ليڪ جذبي تحت سرانجام ڏنو آهي، جنهن لاءِ هن صاحب ڪيرون لهڻيون.

"ڪلينيڪل سرجري" جي تعارف ۾ پروفيسر علي محمد انصاري فرمايو آهي ته "سنڌي علم ۽ ادب ۾ عملي طور ڪجهه پيش رفت ته ٿيندي رهي ٿي، پر سائنس ۽ ٽيڪنالاجي طرف اسان جو توجهه گهٽ رهيو آهي. مان سمجهان ٿو ته ميڊيڪل فيلڊ ۾ هي پهريون پيرو آهي، جو اهڙي قسم جو ڪتاب شايع ٿي رهيو آهي. هن ڪتاب جو واسطو خاص طرح سان انهن ڊاڪٽرن ۽ شاگردن سان آهي، جيڪي مرضن جي تشخيص لاءِ صحيح معائنو ڪرڻ ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي ميڊيڪل علم ۾ تشخيصي صلاحيت ۾ اضافو ڪرڻ جي اون رکندا هجن... ڪتاب جي وڏي ڳالهه، جيڪا خاص تعريف جوڳي آهي، سا آهي ان ۾ پيش ڪيل فوٽا ۽ عڪس، جيڪي ورهين جي تجربي سان ڊاڪٽر جتوئي گڏ ڪيا آهن...."

سنڌ جي باوقار عالم، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ديباچي ۾ لکيو آهي ته "ڪلينيڪل سرجري (عملي جراحي) تي سنڌيءَ ۾ لکيل هيءُ درسي ڪتاب، سنڌيءَ ۾ اعليٰ سائنسي تعليم جي ترقيءَ لاءِ نيڪ فال آهي. مصنف سرجن علي بخش جتوئي هي ڪتاب لکي، نه صرف سنڌي شاگردن جي خدمت ڪئي آهي جو سندن واسطي 'عملي جراحي' کي سمجهڻ آسان بنايو آهي، پر ان سان گڏ اهو به ثابت ڪيو آهي ته ڪوبه 'طبي موضوع' (ميڊيڪل سبجيڪٽ) سنڌي پوليءَ ۾ بخوبي سمجهائي سگهجي ٿو. مادري زبان ۾ هيءُ درسي ڪتاب لکي لائق مصنف ملڪ ۾ 'اعليٰ سائنسي تعليم' جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ هڪ نئين راهه روشن ڪئي آهي. موجوده دور ۾، هڪ مشڪل 'ميڊيڪل سبجيڪٽ' تي هن سنڌي درسي ڪتاب جي لکجڻ سان، ان تاريخي حقيقت جي تصديق ٿئي ٿي ته اعليٰ سطح تي تعليمي ذريعي بڻجڻ جي سنڌي زبان ۾ پوري صلاحيت موجود آهي..."

ان کان پوءِ سنڌ جي سپوت پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه صاحب "دعا جا ٻه لفظ" ۾، مصنف جي ڪوشش تي تحسين جو اظهار ڪيو آهي.

"ڪلينيڪل سرجري" اعليٰ آرٽ پيپر تي، رنگين ۽ بلئڪ اينڊ وائيٽ تصويرن سان ١٥٠ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو سرجن صاحب پنهنجي پياري معصوم ڌيءَ، مرحومه حنا جتوئيءَ جي دلپذير ياد ۾ شايع ڪرايو آهي.

هي ڪتاب جتوئي پبليڪيشن، ١٠٨ ڊفينس سوسائٽي، طارق روڊ حيدرآباد شايع ڪيو آهي ۽ ڪفايت اڪيڊمي اردو بازار ڪراچي وٽان ملي سگهي ٿو. ههڙي شاندار ۽ ڪارآمد ڪتاب جي اشاعت تي اسان اداره مهراڻ ۽ سنڌي ادبي بورڊ طرفان، لائق ۽ سچاڻ مصنف، پروفيسر سرجن علي بخش جتوئيءَ کي مبارڪباد پيش ڪريون ٿا.

- نفيس احمد شيخ

آپريشن کانپوءِ

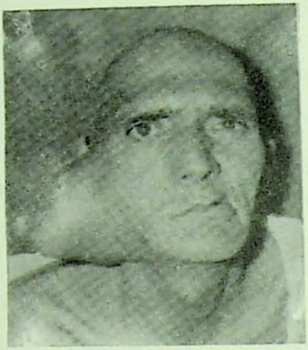

212 مڪسڊ پئروٽڊ ڳوڙهو. ستاويهن سالن کان وٺي ڳوڙهو ڪَن جي پاڙ ۾ هيٺان آهستي وڌي رهيو. هاڻي ڪجهه مهينن اندر تڪڙي واڌ ڪاڻ فيشل تنت کي نقصان پهچائي نستو/فالج (Facial Nerve Palsy) ڪيو اٿس جنهن سبب واڄ هيٺ لڙڪي پئي آهي.

213 مڪسڊ پئروٽڊ ڳوڙهي جو سرطان ۾ تبديل ٿيڻ سبب، چمڙيءَ کي ڦاڙي، گوشت جي ھوٽ وانگر اُڀري (فنگيٽنگ ماس) پيو آهي. ڳوڙهي مان رت وهڻ ۽ سور وغيره. شروع ۾ ٻاهرين (External) ٻنهي ڪئروٽڊ شريانين کي ٻڌڻ (Preliminary Ligation of External Carotid Arteris) کانپوءِ آپريشن ٿيو.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي - سلور جوبلي تقريبات

ادارا، قومن جي ڄاڻ سڃاڻ ٿيندا آهن. ڪنهن به قوم جي ماضي، حال ۽ مستقبل ڪي ڏسڻو هجي ته ان جي ادارن ڪي ئي "آئينو" بڻائڻو پوندو، ڇو ته اهي ئي ماضيءَ جي ڄاڻ جي کاڻ ٿين ٿا ۽ اهي ئي ڪر ڪٺي قوم جي علمي، ادبي ۽ ثقافتي قدوقامت جي ساک پريندا آهن.

سنڌ، جيڪا صدين کان وٺي علم و ادب، تاريخ ۽ ثقافت جي موجون هڻندڙ مهراڻ رهي آهي، ان جو پاند پڻ ڪيترن ئي ادارن جي موجودگيءَ سان پريو پيو آهي. انهن ادارن مان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي به هڪ آهي. هي ادارو ١٩٦٢ع ۾ "سنڌي اڪيڊمي" جي نالي سان قائم ڪيو ويو. ١٩٦٥ع ۾ ان جو نالو بدلائي "انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي" رکيو ويو. اداري قائم ڪرڻ جو مقصد اهو هو ته سنڌي ٻولي، علم ادب، تاريخ ۽ ثقافت جي تحفظ خواه ترقي لاءِ مختلف ذريعن ۽ وسيلن سان ڪم ڪيو وڃي. هن اداري پنهنجي پنجويه. سالہ ڪارڪردگيءَ ۾ اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته ادارو خوش اسلوبي سان ڪم جي معيار ۽ مقدار وارا مقصد ماڻي رهيو آهي.

پنجويهن سالن جي انهيءَ عرصي ۾ اداري کي علم دوست سرپرست، ثقافت نواز صلاحڪار، بي لوث اڳواڻ ۽ محنتي ڪارڪن نصيب ٿيا. انهن مڙني جي ڪوشش رنگ لاتو ۽ هي خيال نه فقط حقيقت جو روپ وٺي سگهيو، پر هي ادارو دنيا جي مشهور ترين علمي ادارن جي پهرينءَ صف ۾ شمار ٿيڻ لڳو.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي سلور جوبلي ملهائڻ جو اعزاز ميڊم مهتاب اڪبر راشديءَ کي مليو، جنهن تڏهوڪي علم دوست وائيس چانسيلر جناب مظهرالحق صديقيءَ جي قيادت ۾ هن فنڪشن کي هڪ تاريخي ميڙ بڻائي ڏيکاريو. انهيءَ اهم ڪارنامي سرانجام ڏيڻ ۾ اداري جي هرهڪ ڪارڪن ۽ آفيسر پنهنجو پنهنجو ڪردار ادا ڪيو.

هي فنڪشن اسان جي ثقافتي تاريخ ۾ انهيءَ ڪري اهميت رکي ٿو جو اداري جي عمارت جي اڏاوت وقت ته سنگ بنياد رکڻ جي رسم ادا ڪئي وئي هئي، پر اداري جو مهورتي فنڪشن ڪونه ٿيو هو. ان ڪري سلور جوبليءَ جو هي فنڪشن پنهنجي جهوليءَ ۾ هڪ ئي وقت ٽي اڻ ڳڻيون خوشيون کڻي آيو هو. هي فنڪشن ان لاءِ سلور جوبلي به هو ته مهورتي فنڪشن به. اداري جي مڪيه شعبن جي مڪمل هئڻ جي خوشي به هو ته اداري جي خيرخواهن ۽ بنياد وجهندڙن کي ياد ڪرڻ ۽ کين خراج عقيدت پيش ڪرڻ جو وجهه به هو.

جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا جن سنڌالاجيءَ جي مثالي خدمت ڪئي آهي. بلوچ صاحب جن اداري جا ڊائريڪٽر اعزازي ۽ سرپرست رهي چڪا آهن. ڊاڪٽر الانا صاحب جن سالن جا سال ڏينهن رات محنت ڪري اداري لاءِ جيڪي ڪجهه ڪيو، ان جي اعتراف ۾ سنڌي ادب جي تاريخ جا ورق سدائين سندس واکاڻ ڪندا رهندا.

انهن ٻنهي بزرگن جي خدمتن کي ڌيان ۾ رکندي اهو فيصلو ڪيو ويو ته سندن ئي هٿن سان هن فنڪشن جو مهورت ٿئي. ان ڪري افتتاح ۽ صدارت لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن کي ئي گذارش ڪئي وئي هئي ۽ ڊاڪٽر جي. اي. الانا وائيس چانسيلر علامه اقبال اوپن يونيورسٽيءَ جن انهيءَ مهورتي فنڪشن جا خاص مهمان هئا.

انهيءَ وڏي ڏڻ تي اسان جي وڏن ۽ ننڍن اداري کي ياد ڪيو ۽ پنهنجي خيرسگالي، خوشين، دعائن ۽ نيڪ تمنائن کي پيغام جو روپ ڏئي، اداري جي منتظمين ڏي ڏياري موڪليو.

انهيءَ موقعي تي سائين الحاج پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه، ڊاڪٽر جي. اي. الانا صاحب، شاهه لطيف يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر ڊاڪٽر رشيد احمد شاهه، سنڌ يونيورسٽيءَ جي اڳوڻي وائيس چانسيلر پروفيسر محمد الياس ابڙي صاحب ۽ انٽرنيشنل اسلامڪ يونيورسٽي اسلام آباد جي ريڪٽر ڊاڪٽر محمد افضل صاحب جن پڻ پنهنجي پيغامن سان نوازيو. اهي سمورا پيغام جوبلي سووينئر ۾ شايع ڪيا ويا.

سنڌالاجي جي سلور جوبليءَ کي ڪامياب ۽ ڪامران بنائڻ لاءِ سنڌي پريس جيڪو مثالي ڪردار ادا ڪيو، ان کي ڪڏهن به نظرانداز ڪري نه ٿو سگهجي. سنڌ مان شايع ٿيندڙ سمورن سنڌي روزنامن ۽ هفتيوار اخبارن پنهنجي علم دوستي ۽ ثقافت نوازيءَ جو ثبوت ڏيندي نه فقط ٢٧- ڊسمبر ١٩٨٧ع تي خاص ايڊيشن شايع ڪيا، پر ان کان پوءِ فنڪشن کي پڻ شايان شان نموني سان ڪوريج ڏنو.

٢٧- ڊسمبر ١٩٨٧ع جي صبح ڪني ڪدي ته اخباري ايڊيشنن عوام اڳيان سلور جوبلي فنڪشن جي منادي ڏني. انهيءَ موقعي تي اخبارن مڪيه شخصيتن جا پيغام شايع ڪيا ۽ اداري جي تاريخ، ارتقا ۽ ڪارڪردگيءَ جي هرهڪ پهلوءَ کي مضمونن ۽ گرافس ذريعي آجاگر ڪيو.
اسلام آباد، سکر، جيڪب آباد، خيرپور، لاڙڪاڻي، ڪراچي ۽ ٻين هنڌن کان مهمان ٽرب جا قدم پري اڳ ئي پهچي چڪا هئا.

شام ٿي ته مهمان، قدردانن ۽ خيرخواهن جا قافلا ڄامشوري طرف اچڻ لڳا. جوبلي فنڪشن لاءِ سنڌالاجي جي اتر-اولهه ڪنڊ تي کليل ۽ وسيع ميدان تي پنڊال لڳايا ويا هئا. سنڌالاجي جي ڪارڪنن، جنهن جو اڳواڻ ميوزيم جو انچارج محترم محمد عظيم چانڊيو هو، انهيءَ موقعي لاءِ اسٽيج اهڙي ته سهڻي نموني سان ٺاهي ويئي هئي، جو ڏسندڙ داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نه سگهيا. علم ادب ۽ ثقافت جا پروانا ڪڏ ٿيندا ويا. مٿان مهورت جو وقت پرجي آيو ۽

عظيم تاريخي فنڪشن جي ڪاروائيءَ جو آغاز ٿيو. سڀ کان پهريون قرآن شريف جي تلاوت ٿي. سنڌالاجي جي بيورو آف پبليڪيشن اينڊ ٽرانسليشن جي انچارج، ناسياري ڊرامه نگار عبدالقادر جوڻيجي آيل مهمانن جو آڌرڀاءُ ڪيو.

انهيءَ مهورتي گڏجاڻيءَ ۾ ڊاڪٽر محمد افضل، سينيٽر جاويد جبار، مظهر يوسف، محترمه مريم نوحاڻي، عبدالحميد آخوند ۽ حميد سنڌي مهمان مقرر جي حيثيت ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو. پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندي سينيٽر جاويد جبار چيو ته: "سنڌ يونيورسٽيءَ ڪي ماضيءَ جي تاريخ ۽ ادارن جي تاريخ جو رڪارڊ رکڻ سان گڏوگڏ انهيءَ تاريخ کي به نظر ۾ رکڻ گهرجي، جيڪا اڄ مرتب ٿي رهي آهي ۽ پنهنجي عوام جي رهنمائي ڪندي اهو به ڏسڻ گهرجي ته هن خطي جي عوام کي پاڪستان جي فيڊريشن ۾ جمهوريت ۽ اقتصاديات سميت ڪهڙن مسئلن کي منهن ڏيڻو پيو پوي."

اسلامڪ انٽرنيشنل يونيورسٽيءَ جي ريڪٽر جناب ڊاڪٽر محمد افضل پنهنجي تقرير سنڌيءَ ۾ ڪئي، جنهن ۾ هن اداري جي اهميت ۽ ڪارڪردگيءَ جي واکاڻ ڪئي. آپا مريم نوحاڻي سنڌالاجيءَ جي خدمتن جو اعتراف ڪندي، اها تجويز ڏني ته سنڌ جو هيءُ عظيم ادارو سنڌي عورت جي ڪارنامن تي پڻ ڪم ڪري.

مهمان مقررين کان پوءِ علامه اقبال اوپن يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر ڊاڪٽر جي. اي. الانا صاحب جن مکيه مهمان جي حيثيت ۾ پنهنجي لکيل تقرير پڙهي. سندن تقرير اداري سان محبت ۽ خلوص جو هڪ انمول مظهر هئي. پاڻ جتي اداري جي ڪم جي واکاڻ ڪيائون، اتي بزرگ ۽ خيرخواهه جي حيثيت ۾ سخت تنقيد به ڪيائون. پاڻ فرمايائون ته: "اسان کي انهيءَ جذبي جي ضرورت آهي، جنهن جو مظاهرو سنڌي عوام ان وقت ڪيو هو، جڏهن ڪن شرپسندن سنڌالاجيءَ کي باهه ڏني هئي." پاڻ چيائون ته: "اڄ بورڊ آف گورنرس جي عدم موجودگي، سينڊيڪيٽ جي ميمبرن جي مداخلت ۽ سنڌالاجيءَ جي ڊائريڪٽر بنجڻ لاءِ سازشون ۽ بين ڪوتاهين هن اداري جي بنيادن کي لوڏي ڇڏيو آهي."

پنهنجي تقرير ۾ نهايت جذباتي انداز ۾ فرمايائون ته سنڌالاجيءَ جي ڪارڪنن "پنهنجي ذاتي پبلسٽيءَ ۾ پنهنجا ڪم وساري ڇڏيا آهن ۽ اهو به ايتري حد تائين جو ميوزيم ۾ قائداعظم، پير صبغت الله شاهه پاڳاري ۽ آغا خان ٽئين جون تصويرون پنهنجي اصلي جاءِ تان هٽايون ويون آهن."

ڪانئن پوءِ ناسياري دانشور ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجو صدارتي خطبو ڏنو. پاڻ فرمايائون ته: "سنڌالاجي ان ڪري عظيم آهي جو سنڌ يونيورسٽي عظيم آهي، جنهن ان کي جنم ڏنو آهي." پاڻ چيائون ته سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽيءَ جو بهترين ادارو آهي. آخر ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر ۽ اداري جي سرپرست مظهرالحق صديقيءَ تقرير ڪئي، جنهن ۾

آيل مهمانن جا ٹورا مجڻ کان سواءِ سينيٽر جاويد جبار ۽ ڊاڪٽر غلام علي الانا طرفان اٿاريل ڪن نقطن جي وضاحت پڻ ڪئي.

جناب صديقي صاحب جن ڊاڪٽر الانا صاحب جن طرفان اٿاريل اعتراضن جو جواب ڏيندي چيو ته سنڌالاجي پنهنجي ڪارڪردگيءَ ۾ خودمختيار ادارو آهي ۽ سينڊيڪيٽ جا ميمبر اداري ۾ ڪنهن به قسم جي مداخلت نه ٿا ڪن. ان کان سواءِ هن چيو ته جڏهن ته ڊاڪٽر الانا صاحب پاڻ ڪيترو عرصو بورڊ آف گورنرس جي عدم موجودگيءَ ۾ اداري جي اڳواڻي ڪري چڪو آهي ته هاڻي ڪيس انهيءَ ڳالهه تي اعتراض ڪرڻ نه گهربو هو. ان کان سواءِ جناب مظهرالحق صديقيءَ اها به وضاحت ڪئي ته اداري جي ميوزيم ۾ قائداعظم ۽ پير صبغت الله شاهه ۽ ٻين اهم تاريخي شخصيتن جون تصويرون نمايان طور تي لڳل آهن.

اها افتتاحي تقريب خيرخوبيءَ سان خاتمي کي پهتي ته ان کان پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جي تڏهوڪي وائيس چانسلر جناب مظهرالحق صديقيءَ ڊاڪٽر غلام علي الانا جي ساٿ ۾ ”گفٽ سينٽر“ جو افتتاح ڪيو. ان کان پوءِ مهمانن کي حبيب بئنڪ طرفان ڏنل رات جي ماني کارائڻ لاءِ حيدرآباد جي قتاز هوٽل رخصت ڪيو ويو ۽ ائين پهرين ڏينهن جي ڪارروائي پڄاڻيءَ کي پهتي.

۲۸- ڊسمبر ۱۹۸۷ع تي مقالن جي نشست جو آغاز ٿيو، جنهن جي صدارت ناماري دانشور علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ ڪئي ۽ مهمان خاص طور محترم تنوير عباسي شرڪت ڪئي. محترم سائين ڊاڪٽر غلام علي الانا جي اداري سان محبت واري مڃتا ۾ ڪين پڻ تڪليف ڏني وئي ته هو پڻ ساٿ ڏيڻ لاءِ اسٽيج تي اچي ويهن. هن نشست ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيي، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، عنايت بلوچ، مرادعلي مرزا، ولي رام ولڀ، ظفرڪاظمي ۽ مظهر يوسف پنهنجا مقالا پڙهيا.

محترم مراد علي مرزا انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي ريسرچ لائبريريءَ جي عنوان سان لکيل پنهنجو تحقيقي مقالو پڙهيو. هن پنهنجي مقالي جي پڄاڻي انهن لفظن سان ڪئي ته ”دنيا جي هڪ بيحد ترقي يافته ملڪ ۾ رهندڙ ماڻهوءَ (رضاعلي عابدي) جنهن يورپ ۽ برصغير جي ڪيترن ئي پبلڪ ۽ ذاتي لائبريرين کي ڏٺو آهي ۽ انهن بابت ڪيس پيرائتي ڄاڻ به آهي، ان جي سنڌالاجي ريسرچ لائبريريءَ جي لاءِ راءِ صاف ٻڌائي ٿي ته اسان جو هيءُ علمي ادارو دنيا جي ترقي يافته ملڪن جي اهڙن ادارن سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي بيٺو آهي.“

ناماري محقق ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي مقالي جو عنوان هو ”سنڌالاجي اسان جي تاريخ ۽ تحقيق جي اميدن جو مرڪز.“ هن صاحب اداري جي ڪارڪردگيءَ تي روشني وجهندي اها راءِ قائم ڪئي ته: ”سنڌالاجي طرفان تحقيق ڪندڙن لاءِ جيڪو مختلف نوعيت جو نهايت قيمتي مواد گڏ ڪيو ويو آهي، ان کي ڏسي اسان بجاطور چئي سگهون ٿا ته سنڌالاجي، اسان جي تاريخ ۽ تحقيق جي اميدن جو مرڪز آهي. هن اداري ۾ اسان جي تاريخ

سنڌالاجي سلور جوبلي تقريبات جي افتتاحي اجلاس جو منظر: اداري جي ڊائريڪٽر محترمه مهتاب اڪبر راشدي، صدر مجلس محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مهمان خصوصي محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي محترم مظهرالحق صديقي اسٽيج تي رونقافروز آهن.

محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا، محترم ڊاڪٽر محمد افضل، محترم حميد سنڌي، محترم عبدالحميد آخوند،
محترمه مريم سلطانه نوحاڻي، سينيٽر جاويد جبار ۽ مسٽر عبدالقادر جوڻيجو مجلس کي خطاب ڪري رهيا آهن.

لوڪ سنگيت محفل ۾ علڻ فقير پنهنجي سحرانگيز آواز سان محفل کي مسرور ڪري رهيو آهي. ماسٽر چندر، مولي ٻائي، ڪنور ڀڳت ۽ استاد خير محمد خان جي تمثيل ۾ الطاف سومرو رابعه سيد، جڳديش ڪمار ۽ ولي محمد ڀٽي محفل کي موهي رهيا آهن.

لوڪ سنگيت محفل جي مهمان خصوصي جناب غلام رباني آگرو، ڊائريڪٽر جنرل اڪيڊمي ادبيات پاڪستان کي، محترمه مهتاب اڪبر راشدي، تقريب جو سووينئر ڏيني رهي آهي. محفل جو صدر جناب مظهرالحق صديقي وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي ساڻن گڏ آهي.

وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي جناب مظهرالحق صديقي، سنڌالاجي جي عملي کي، سندن شاندار منصبي فرائض ادا ڪرڻ جي اعتراف ۾ اعزاز ڏنا. مسٽر عبدالقادر جوڻيجو، مسٽر محمد قاسم ماڪا ۽ مسٽر حسن علي عطار، وي سي صاحب کان تعريفي نشان وٺي رهيا آهن.

ادب ۽ ثقافت محفوظ آهي، جنهن مان ايندڙ نسل نه فقط مستفيض ٿيندو رهندو، پر پنهنجي ادب، زبان، ثقافت ۽ تاريخ تي به فخر ڪندو."

محترم ولي رام ولڀ پنهنجي مقالي ۾ سنڌالاجي طرفان ترجمن جي ڏس ۾ ورتل ڪوشش جو تجزيو پيش ڪيو ۽ ڪيترين ئي ڪم جون تجويزون ڏنيون. سنڌي شعبي جي اڳواڻ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي پنهنجي مقالي ۾ سنڌالاجي طرفان شايع ٿيل ڪتابن جو جائزو پيش ڪيو. ڊاڪٽر الهداد ٻوهيي پنهنجي تقرير ۾ اداري جي ثقافتي اهميت، حيثيت ۽ خدمتن تي روشني وڌي. محترم عنايت بلوچ پنهنجي پيرڙ يهه. واري مشاهدي جي روشنيءَ ۾ اداري جي سائونڊ اينڊ فلم سيڪشن جي ڪارڪردگيءَ تي خيالن جو اظهار ڪيو. نامياري مصور ۽ سنڌ ميوزيم جي ڊائريڪٽر ظفر ڪاظميءَ اداري جي ميوزيم جي ڪارڪردگيءَ کي پنهنجي تقرير جو موضوع بڻايو.

ڪانئن پوءِ مهمان خاص ڊاڪٽر تنوير عباسي پنهنجي تقرير ۾ سنڌالاجي جي قيام جي تاريخي پس منظر جي حوالي سان گفتگو ڪئي ۽ چيو ته ١٩٦٢ع سنڌي زبان ۽ ادب لاءِ اونداهو سال هو. صدر ايوب جي شريف ڪميشن سنڌي زبان کي ڇيهي رسائڻ جي ڪوشش ڪئي. اهڙين حالتن ۾ سنڌي اڪيڊمي جي قيام جي گهر ٿي، جيڪا هاڻ سنڌالاجي بڻي آهي. هن صلاح ڏني ته گهٽ ۾ گهٽ شروعاتي دور تي هڪ ڪتاب شايع ڪرايو وڃي. ديوناگري جو شعبو قائم ڪيو وڃي. سنڌالاجي ۾ ذاتي خط ۽ ڊائريون محفوظ ڪيون وڃن.

هن نشست جي صدر، سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن، ممتاز عالم ۽ دانشور مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي پنهنجو صدارتي خطبو ڏيندي چيو ته "سنڌ جي ٻولي ۽ ثقافت جي واڌاري لاءِ سنڌالاجي جو ڪردار تحسين لائق آهي."

هن نشست جي پڄاڻيءَ کان پوءِ مهمانن کي مانجهاندي ڪرائڻ لاءِ حيدرآباد نيو ويو. مانجهاندي جو اهتمام شاهه عبداللطيف يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر جناب ڊاڪٽر آر-اي-شاهه ۽ سنڌس عملي ڪيو هو.

رات جي ماني اداري پاران ڏني، ان کان پوءِ پنڊال ۾ "اختتامي اجلاس" ٿيو. جيئن ته هن اجلاس کان پوءِ تمثيل، راڳ-روپ جي محفل ٿيڻ واري هئي، ان ڪري شام جو پنجين وڳي کان وٺي پنڊال ۾ ماڻهو اچڻ لڳا، تان جو "اختتامي ڪاروباري اجلاس" کان اڳ ئي هزارين ماڻهو پنڊال ۾ پهچي ويا. ائين پئي لڳو، ڄڻ ماڻهن جو هڪ سمنڊ هو، جيڪو ڇوليون هڻندو هجي. سڄ لهڻ کان اڳ ئي ڪرسيون والارجي ويون، تان جو ضلعي دادو جو ڊي-سي محترم اشفاق ميمڻ ۽ ٻين ڪيترن معزز مهمانن کي هيٺ پٽ تي ويهڻو پيو.

انهيءَ ئي ماحول ۾ ڪاروباري اجلاس ٿيو، جنهن ۾ سنڌالاجي جي ڪارڪنن کي جناب مظهرالحق صديقيءَ سندن ڪارڪردگيءَ جي قدر دانيءَ ڪندي "وائيس چانسيلر ميڊل" ڏنا.

جناب صديقي صاحب جن جي تقرير کان پوءِ محفل موسيقيءَ جي خاص مهمان، اڪيڊمي ادبيات پاڪستان جي ڊائريڪٽر جنرل محترم غلام رباني آگري پڻ جامع خطاب ڪيو. هن فرمايو ته سنڌالاجي سنڌ جي ثقافت کي زنده رکيو آهي.

انهيءَ کان پوءِ موسيقيءَ جي تمثيلي محفل جو آغاز ٿيو. هن محفل ۾ جيوڻي ٻائي، ڪنور ڀڳت، سونا خان، ماستر چندر، استاد الهڏني نونارِي ۽ ٻين گذاري ويل موسيقارن ۽ آواز ڏئين جي روپ ۾ ناميارن اداڪارن ڪي اداڪاري ڪرڻي هئي ۽ پس منظر ۾ سندن ڳاتل مشهور ٻول ڏيڻا هئا. اها تمثيلي محفل اڃا زور شور سان هلي تڪميل تي پهتي ته اوچتو اسٽيج جهري پئي. ان ڪري پروگرام کي اڌ ۾ منقطع ڪرڻو پيو.

هي حادثو انهيءَ وقت پيش آيو، جڏهن پنڊال ۾ سنڌ جون نامور ادبي، علمي ۽ ثقافتي هستيون ويٺل هيون. محترم سائين غلام مصطفيٰ شاهه، علامه اقبال اوپن يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ڊاڪٽر الانا، شاهه لطيف يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ڊاڪٽر آر-اي-شاهه، مهراڻ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ڊاڪٽر عبدالرحمٰن ميمڻ، زرعي يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ڊاڪٽر انصاري، سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر جناب صديقي صاحب، انٽر نيشنل اسلامڪ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر ڊاڪٽر ايم. افضل، ڊاڪٽر تنوير عباسي، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، علامه قاسمي صاحب، ڊاڪٽر جوڻيجو، جناب مظهر يوسف، جناب غلام رباني آگرو، رشيد ڀٽي، عنايت بلوچ، ولي رام ولڀ، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور، مطلب ته سنڌ جا اڻ ڳڻيا عالم، اديب، شاعر ۽ دانشور موجود هئا. ڪانئن سواءِ سنڌ يونيورسٽي، مهراڻ يونيورسٽي، زرعي يونيورسٽيءَ جا استاد ۽ شاگرد به موجود هئا. وڏي ڳالهه اها هئي ته پنهنجي فن جي مظاهري ڪرڻ لاءِ علڻ فقير، روبينا قريشي، عابده پروين، محمد يوسف، وحيد علي، انور حسين وسطڙو ۽ طالب ٻالاري جن به موجود هئا. محترم عبدالڪريم بلوچ پڻ چنگ وڄائڻ لاءِ ڪراچي مان ڪهي آيو هو. ناميارو فلم اسٽار مصطفيٰ قريشي ۽ شفيع محمد شاهه جن به موجود هئا. هي حادثو انهيءَ وقت پيش آيو، پر ڪنهن کي به يقين نه پيو اچي ته ڪا اڻ وڻندڙ ڳالهه ٿي آهي. انهيءَ موقعي تي شاگرد برادريءَ پنهنجي رضاڪارانه صلاحيتن سان اداري جي منتظمين جي مدد ڪئي، ان ڪري ڪنهن به قسم جو نقصان نه ٿيو. البت ڳالهه اڌوري رهجي وئي. موسيقيءَ جي شائقين ۽ آواز جي قدردانن جي دل جون اميدون پوريون ٿي نه سگهيون. پر اهي مهمان پنهنجي علم دوستي، ادب پروري ۽ ثقافت نوازي جو اهو مظاهرو ڪري ويا، جنهن کي پڻ هميشه لاءِ ياد رکيو ويندو.

— ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ

بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس

مئي ١٩٨٧ع جي آخري هفتي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي طرفان سنڌي ادبي ڪانفرنس جي تجويز يونيورسٽيءَ جي ان وقت جي وائيس چانسيلر محترم مظهرالحق صديقيءَ جي اڳيان رکي وئي. تجويز منظور ڪندي ٣٥- ميمبرن تي ٻڌل هڪ آرگنائيزنگ ڪاميٽي جوڙي وئي، جنهن جو چيئرمين وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي مظهرالحق صديقي، وائيس چيئرمين ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو چيئرمين سنڌي شعبو ۽ سيڪريٽري محمد قاسم ٻگهيو اسسٽنٽ پروفيسر سنڌي شعبي کي مقرر ڪيو ويو. ميمبرن ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪيترن شعبن جا سربراهه، سينئر استاد ۽ يونيورسٽيءَ کان ٻاهر جي اديبن ۽ عالمن کي شامل ڪيو ويو.

آرگنائيزنگ ڪميٽيءَ جي پهرين گڏجاڻي ١- جون ١٩٨٧ تي وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي جي صدارت ۾ ٿي، جنهن ۾ فيصلو ڪيو ويو ته هي ڪانفرنس ٽن ڏينهن جي بين الاقوامي سطح تي هئڻ گهرجي، جنهن ۾ پاڪستان کان علاوه ٻين ڏيهن جي عالمن ۽ اديبن کي به شرڪت ڪرڻ جي دعوت ڏني وڃي. هي ڪانفرنس مڪمل علمي، ادبي ۽ ٻوليءَ جي مسئلن بابت هئڻ گهرجي. هن گڏجاڻيءَ ۾ مختلف ڪمن ڪارين جي سلسلي ۾ ٨ سب ڪميٽيون جوڙيون ويون، جن ۾ ١٠٠ ميمبر رکيا ويا. آرگنائيزنگ ڪميٽيءَ جي فيصلي مطابق ١٥ جون ١٩٨٧ع تي وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي پنهنجي آفيس ۾ هڪ پريس ڪانفرنس ڪوٺائي، جنهن ۾ هن ٻڌايو ته ڪانفرنس ۾ پنج علمي نشستون لسانيات، نثر، نظم، شاهه لطيف ۽ تاريخ ۽ ثقافت بابت ٿينديون، جنهن ۾ ڏيهي توڙي پرڏيهي عالم شريڪ ٿيندا. مقالا پڙهڻ جي دعوت اڳواٽ هر مڪتب فڪر جي عالم کي ڏني ويندي. مقالا، پرک ڪميٽيءَ جي چڪاس کان پوءِ ڪانفرنس ۾ پڙهيا ويندا، جڏهن ته انهن جي اڳواٽ ڇپائيءَ جو انتظام پڻ ڪيو ويندو. مختلف نشستن جي صدارت لاءِ مختلف عالمن ۽ اديبن کي دعوت ڏني ويندي.

پريس ڪانفرنس کان پوءِ مختلف ڪميٽين پنهنجون گڏجاڻيون ڪوٺائي ڪم جي ورڇ ڪري ڪم شروع ڪري ڏنو. مقالا ڪميٽي ١١٠ عالمن کي مقالا پڙهڻ جي دعوت ڏني.

ڪانفرنس جي تيارين جي سلسلي ۾ شاگردن کي گڏجي وٺي هلڻ جي سلسلي ۾ نومبر ١٩٨٧ع جي پهرين هفتي ۾ سنڌي شعبي طرفان هڪ راڳ جي چٽاڀيٽي جو پروگرام پڻ ترتيب ڏنو ويو، جنهن جي صدارت وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي ڪئي ۽ مهمان خاص سنڌ جي اهم ادبي ۽ علمي شخصيت دادي ليلا هرچنداڻي هئي. هن مقابلي ۾ ٣٥ شاگردن ۽ شاگردياڻين

حصو ورتو. وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي محترم مظهرالحق صديقي پنهنجي صدارتي تقرير ۾ چيو ته هي ادارا جيڪڏهين اسان کي علم ادب ۽ وطن سان محبت ۽ پنهنجن ادارن ۽ عالمن سان محبت ڪرڻ سيکارين ٿا، ته اسان تي ڪجهه اهڙن کي وڌائڻ ۽ انهن جو مانُ مٿانهون ڪرڻ جا فرض به عائد ٿين ٿا ته، اچو ته گڏجي فبروريءَ ۾ ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ هٿ هٿ ۾ ڏئي ڪم ڪيون. هن اداري، هن مادرِ علمي ۽ هن ٻوليءَ ۽ ادب جي واڌاري لاءِ ڪجهه ڪيون.

٢ فبروري ١٩٨٨ع تي صبح جو ڏهين وڳي ڪانفرنس ۾ دُهل، شرنائين ۽ ڏونڪن جي سرن ۾ٿي سرهاڻ ۾ آيل مهمانن جو آدرڀاءُ ڪيو ويو. مهمانن ۾ سنڌ کان علاوه سموري پاڪستان مان ۽ پرڏيهه مان پڻ عالم، اديب ۽ استاد شريڪ ٿيا. پاڪستان جي سمورين يونيورسٽين جا نمائنده مبصر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيا. جڏهين ته شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور جو وائيس چانسلر جناب ڊاڪٽر آر-اي-شاهه، سنڌ زرعي يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر جناب ڊاڪٽر عبدالقادر انصاري (هاڻي وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي)، علامه اقبال اوپن يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ مهراڻ يونيورسٽيءَ جو قائم مقام وائيس چانسيلر ڊاڪٽر عبدالرحمان ميمڻ بذات خود شريڪ ٿيا. شريڪ ٿيندڙ ٻين معزز مهمانن ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، محترم تنوير عباسي، ڊاڪٽر جميل جالبي، پروفيسر پريشان خٽڪ، محترم غلام رباني آگرو، محترم محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر محمد نواز طائر، محترمه ڪشور ناهيد، ڊاڪٽر فرمان فتحپوري، محترم حسين شاهه راشدي، ڊاڪٽر درشهوار سيد ۽ ٻين ڪيترن ئي اديبن ۽ دانشورن کان علاوه سمورين اخبارن جا نمائندا، ملڪ جي مڙني ٻولين جي ادبي اڪيڊمين جا نمائندا، سنڌ جي استادن جي تنظيمن جا نمائندا، مبصر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيا. ان کان علاوه سنڌ جي تقريباً سمورن اهم اديبن ۽ شاعرن پڻ شرڪت ڪئي. آمريڪا مان آيل ڊاڪٽر آفتاب قاضي، اٽليءَ مان پروفيسر مسز واليريا، جڏهن ته پاڪستان ۾ متعين انگلنڊ جي رچرڊ هائل به شرڪت ڪئي. ڪانفرنس جو باقاعده افتتاح ڪلام پاڪ جي تلاوت ۽ شاهه جي وائيءَ سان ٿيو. جنهن کان پوءِ ڪانفرنس جي افتتاح ڪندڙ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي اسٽيج تي ويهڻ لاءِ گذارش ڪئي وئي. جڏهن ته ڪانفرنس جي چيئرمن محترم مظهرالحق صديقي ۽ وائيس چيئرمن ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ۽ سيڪريٽري مسٽر محمد قاسم ٻگهئي کي اسٽيج تي اچي ويهڻ جي گذارش ڪئي وئي. افتتاحي اجلاس جي ڪارروائي ڪانفرنس جي سيڪريٽري محترم محمد قاسم ٻگهئي هلائي ۽ سڀ کان اڳ هن ڪانفرنس جو تعارف ڪرايو ۽ تنهن کان پوءِ وائيس چيئرمن طرفان مهمانن جي آجيان ۾ تقرير ڪئي وئي. جڏهن ته استقبالي خطبو ڪانفرنس جي چيئرمن ۽ وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي محترم مظهرالحق صديقيءَ پڙهيو، جنهن ۾ هن ٻڌايو ته هيءَ ڪانفرنس شاگردن، استادن ۽ اديبن جي پرجوش ۽ نيڪ جذبن سان منعقد ڪري سگهيا آهيون. افتتاحي خطبي کان اڳ شاهه لطيف رح کي خراج عقيدت پيش ڪرڻ لاءِ هڪ خاص مقالو ڊاڪٽر جميل جالبي

بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس جي افتتاحي اجلاس جو منظر. محترم مظهرالحق صديقي (چيئرمن آرگنائيزنگ ڪميٽي)، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (افتتاح ڪندڙ)، محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو (وائيس چيئرمن ڪميٽي) ۽ محترم محمد قاسم ٻگهيو (جنرل سيڪريٽري آرگنائيزنگ ڪميٽي.)

جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جناب مظهرالحق صديقي، جناب ڊاڪٽر جميل جالبي، جناب ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ جناب محمد قاسم ٻگهيو افتتاحي اجلاس کي خطاب ڪري رهيا آهن

ڪانفرنس جي موقعي تي منعقد ڪيل نمائش جو افتتاح علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، ڪري رهيو آهي. ٻئي طرف ظهراڻي دوران اسلام آباد مان آيل ٻه مهمان ڊاڪٽر جميل جالبي ۽ پروفيسر پريشان خٽڪ، ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل سان گڏ.

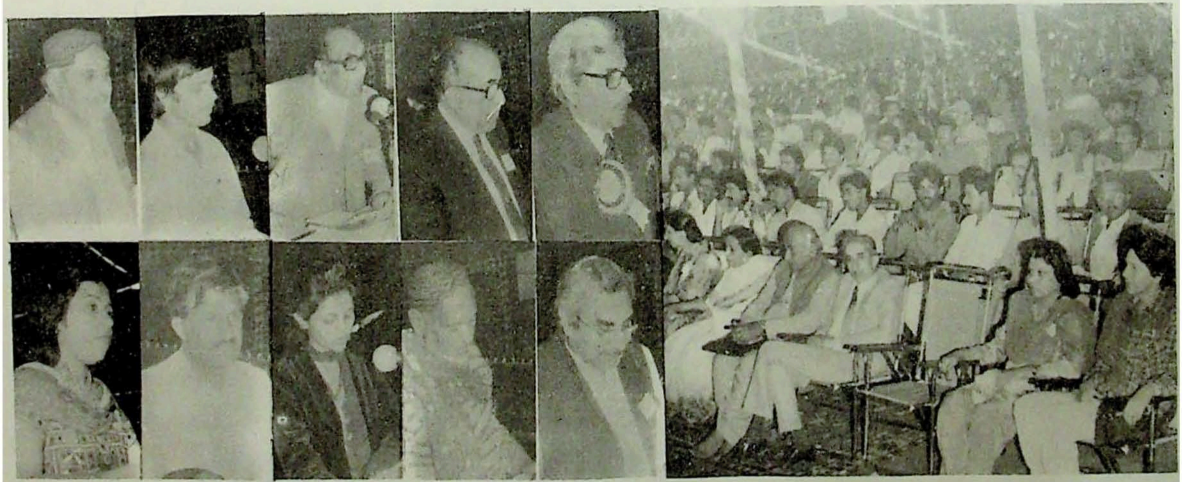

ڪانفرنس جي پهرئين ڏينهن شام جو "لسانيات" جي موضوع تي جناب سراج الحق ميمڻ (صدر مجلس)، جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا، جناب ايڇ. ايم. پنهور، رچرڊ هائل، جناب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، جناب ڊاڪٽر محمد سليمان شيخ، جناب ولي محمد طاهرزادو، محترمه پروين ٽالپر، جناب ڊاڪٽر حيدر سنڌي ۽ محترمه سحر امداد (اجلاس سيڪريٽري) پنهنجا مقالا پڙهي رهيا آهن.

ٻئي ڏينهن (٣- فيبروري ٨٨ع) صبح جو "تاريخ ۽ ثقافت" جي موضوع تي منعقد ڪيل اجلاس ۾ آمريڪا مان آيل سنڌي عالم، ڊاڪٽر آفتاب قاضي (صدر مجلس)، جناب مظهر يوسف، پروفيسر واليريا (اٽلي)، جناب ڊاڪٽر مبارڪ علي، جناب ڪريم بخش خالد، جناب ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل، محترمه نيلوفر شيخ، جناب ڊاڪٽر صاحب خان چنا، جناب تاج صحرائي ۽ جناب اعجاز قريشي (اجلاس سيڪريٽري) خطاب ڪري رهيا آهن.

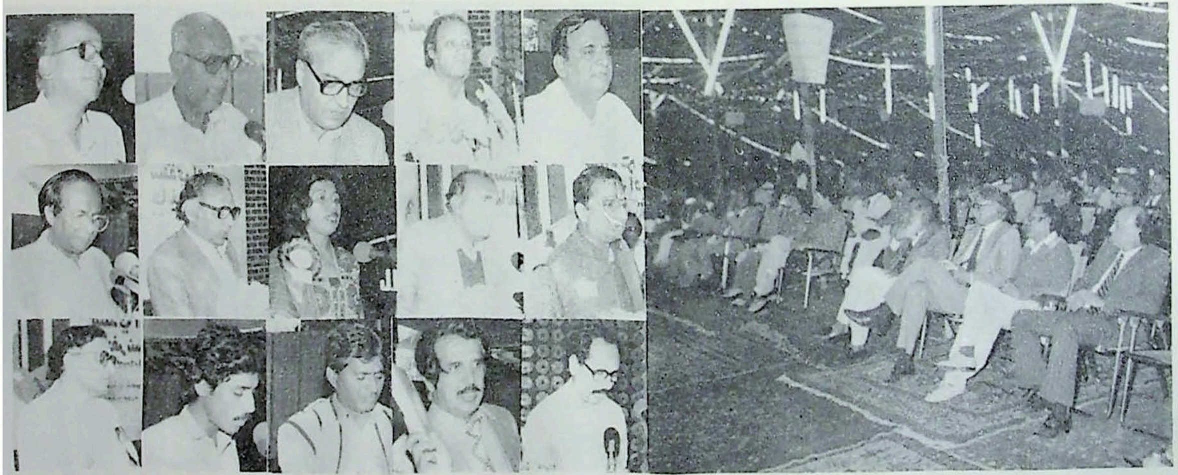

شام واري اجلاس "تخليقي ادب" ۾ جناب غلام رباني آگرو (صدر مجلس)، جناب تنوير عباسي (مهمان خصوصي)، جناب آغا سليم، جناب ڊاڪٽر اياز قادري، جناب ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، جناب ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، جناب غلام احمد بدوي، محترمه سحر امداد، جناب محمد حسين ڪاشف، جناب ڊاڪٽر شمس الدين عرسائي، جناب بشير احمد شاد، جناب سرجن علي بخش جتوئي، جناب ملڪ نديم، جناب ابو بڪر شيخ ۽ جناب قاضي خادم (اجلاس سيڪريٽري) مخاطب آهن.

ٽئين ڏينهن صبح واري اجلاس "شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح" ۾ پروفيسر علي نواز جتوئي (صدر مجلس)، جناب ڊاڪٽر عبدالواحد هالي پوٽو، جناب تنوير عباسي، محترمه ڊاڪٽر درشهوار سيد، جناب ڊاڪٽر خالد ٽالپر، جناب ڊاڪٽر محمد جمن ٽالپر، جناب ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ، جناب فقير محمد لاشاري، جناب بدر ابڙو، جناب غلام نبي سڏايو، جناب شاهنواز سوڍر ۽ جناب ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ (سيڪريٽري اجلاس) مخاطب آهن.

اختتامي اجلاس ڪي جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا (صدرمجلس)، جناب مظهر الحق صديقي (چيئرمن آرگنائيزنگ ڪميٽي)، جناب حميد سنڌي، جناب ڊاڪٽر آفتاب قاضي، جناب محمد قاسم ٻگهيو (سيڪريٽري جنرل ڪانفرنس) ۽ رپورٽرس - محترمه سحر امداد، جناب ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ خطاب ڪري رهيا آهن. محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ڪلمات تشڪر ادا ڪيا.

پيش ڪيو. ان ڪان پوءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪانفرنس جو باقاعده افتتاح ڪندي پنهنجو خطبو پڙهيو، جنهن ۾ هن سنڌي ٻولي ۽ ادب کي پيش ايندڙ ڪيترن ئي مشڪلاتن جو ذڪر ڪندي انهن جي حل لاءِ سوچ ويچار ۽ عمل ڪرڻ جي دعوت ڏني.

ڪانفرنس جي موقعي تي ڪانفرنس جي انتظاميه طرفان ڪيترائي ڪتاب ۽ ٻيو ڇپيل مواد، جنهن ۾ ڪانفرنس جي مختلف اجلاسن ۾ پڙهجندڙ مقالن جا ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ۽ محمد قاسم ٻگهيئي جا ترتيب ڏنل ٽي ڪتاب ١- "مقالا"، ٢- "نيرتي تند نيازسين" ۽ ٣- انگريزيءَ ۾ "Cultural Heritage of Sind"، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو ترتيب ڏنل سيني عالمن ۽ اديبن جي تعارف بابت ڪتاب، ثريا سوز ڏيپلائيءَ جو ترتيب ڏنل مقالن جي تعارف بابت ڪتاب، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو افتتاحي ۽ سائين مظهرالحق صديقيءَ جو استقبالي خطبو، ڊاڪٽر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي آجيان واري تقرير ۽ محمد قاسم ٻگهيئي جو ايڊٽ ڪيل هڪ خوبصورت سووينئر جنهن ۾ سنڌ، سنڌ يونيورسٽي، سنڌي شعبي، سنڌي ثقافت ۽ شاهه لطيف رح بابت بهترين مواد تي ٻڌل معلوماتي ۽ علمي مضمون ڏنا ويا هئا، هڪ خوبصورت پيتيءَ ۾ وجهي اسڪالرن اديبن، مهمانن ۽ مبصرن کي تحفي طور پيش ڪيا ويا.

ڪانفرنس جي موقعي تي آرٽس فيڪلٽيءَ جي اندر هڪ دلپذير نمائش جو پڻ انتظام ڪيل هو، جنهن جو افتتاح ڪانفرنس جي افتتاح ڪان هڪدم پوءِ پنهنجن جو پارنهين لڳي علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن ڪيو. نمائش ۾ ناياب ۽ قديم قلمي نسخن ڪان علاوه سنڌ بابت ڪتاب، تصويرون، فوٽوگراف ۽ مختلف هنرن جي نمونن ڪان علاوه ٻه ڪمپيوٽر پڻ رکيا ويا، جن ذريعي سنڌي صورتخطيءَ ۾ ڇپائيءَ جي ترقي ۽ ترويج بابت ڄاڻ ڏني وئي آهي. هن نمائش ۾ سنڌ جي سيني ناميارن مصورن، فوٽوگرافرن، پبلشرن، ڪتاب گهرن ۽ هنري ادارن ڪان علاوه سنڌ يونيورسٽيءَ جي مختلف شعبن ۽ ادارن پڻ حصو ورتو.

افتتاح ڪان پوءِ ٻهرين مقالن جي نشست لسانيات بابت ٽين وڳي شروع ٿي، جنهن جي صدارت سنڌي ٻوليءَ جي مڃيل عالم، جناب سراج الحق ميمڻ ڪئي، جڏهن ته سيڪريٽري سحر امداد هئي. هن نشست ۾ اندازاً ٻارنهن مقالا پڙهيا ويا، جن ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب، ڊاڪٽر حيدر سنڌي ۽ محترم محمد حسين پنهور جا مقالا اهم هئا. صدارتي مقالي ۾ سراج الحق ميمڻ، سنڌي سماج جي حوالي سان لسانيات جو مطالعو پيش ڪيو، جنهن کي تمام گهڻو پسند ڪيو ويو.

ساڳي تاريخ ٢- فيبروري ١٩٨٨ع رات جو مهمانن لاءِ گورنمينٽ زبيده ڪاليج حيدرآباد ۾ هڪ ناٽڪ ۽ ٽيبلي ڏيکارڻ جو اهتمام ڪيل هو. ناٽڪ قمر شهباز جو لکيل هو، جڏهن ته ٽيبلو ليکڪ نصير مرزا هو. ٻنهي جو هدايتڪار هو مشهور ليکڪ نثار حسيني. اهڙيءَ طرح ٻهرين ڏينهن جا پروگرام رات ١٢-٣٠ لڳي پورا ٿيا. ٻاهران آيل مهمانن جي رهائش جو اعليٰ بندوبست حيدرآباد جي مختلف شاندار هوٽلن ۾ ڪيل هو.

مختلف وقتن تي ماني ۽ چانهه جو بندوبست ٿي ڏينهن مختلف ادارن طرفان ٿيل هو، جن مان شاهه لطيف يونيورسٽي خيرپور ميرس، ڪراچي يونيورسٽي، ڊسٽرڪٽ ڪائونسل حيدرآباد، ايوان تجارت و صنعت حيدرآباد، ڊسٽرڪٽ ڪائونسل ٺٽي جي چيئرمن جناب حمزي خان پليجي، وزير علي انڊسٽريز، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، فسار ايسٽ سائوٿ ايسٽ ايشيا اسٽڊي سينٽر، سينٽر آف ايڪسيلينس آرگنڪ ڪيمسٽري جا نالا اچي ٿا وڃن.

٣- فيبروري ١٩٨٨ع تي ٻه اجلاس تاريخ، ثقافت ۽ تخليقي ادب بابت رٿيا ويا هئا. تاريخ ۽ ثقافت واري اجلاس جي صدارت آمريڪا مان آيل سنڌي دانشور ڊاڪٽر آفتاب قاضي ڪئي ۽ سيڪريٽري محترم اعجاز قريشي هو. هن اجلاس ۾ ١٥ کان وڌيڪ مقالا تاريخ، ثقافت ۽ آرڪيالاجي بابت پڙهيا ويا، جن ۾ تحقيق جي ڪيترن ئي پهلوئن تي روشني وڌي وئي. انهيءَ جي پروفيسر واليريا، ڊاڪٽر آفتاب قاضي، ڊاڪٽر پرويز حبيب الله ۽ مظهر يوسف جا مقالا گهڻو پسند ڪيا ويا.

تخليقي ادب واري اجلاس جي صدارت محترم غلام رباني آگري ڪئي. مهمان خاص محترم تنوير عباسي هو ۽ سيڪريٽري قاضي خادم هو. هن اجلاس ۾ آغا سليم، ڊاڪٽر الهداد بوهيو ۽ ڊاڪٽر شمس الدين عرسانيءَ کان علاوه ١١ ٻين عالمن مقالا پڙهيا. صدارتي تقرير ۾ آگري صاحب چيو ته سنڌ خدا جي اها لوازيل نگري آهي، جتي انساني تهذيب جا اولين گل ۽ گونچ ڦٽا. هن اهو به واضح ڪيو ته سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل جون سڀ اميدون هاڻي ٿين نسل جي اديبن سان وابسته آهن.

٤ فيبروري تي صبح جو اجلاس شاهه لطيف بابت هو، جنهن جي صدارت پروفيسر علي نواز جتوئي ڪئي ۽ سيڪريٽري ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ هو. هن اجلاس ۾ تنوير عباسي شاهه جي شاعريءَ جو رنگن جي حوالي سان مطالعو پيش ڪيو، جڏهن ته فقير محمد لاشاري ۽ بدر ابڙي شاهه جي شاعريءَ جو انساني سماج جي مطالعي جي روشنيءَ ۾ جائزو ورتو.

شام جو اجلاس اختتامي هو. افاديت جي لحاظ کان هن اجلاس جي اهميت کي ذهن ۾ رکندي هن جي صدارت ڊاڪٽر غلام علي الانا ڪئي. سنڌس سات آرگنائيزنگ ڪميٽيءَ جي چيئرمين ۽ وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي ڏنو، جڏهين ته سيڪريٽري آرگنائيزنگ ڪميٽي محترم قاسم ٻگهيو سيڪريٽري هو. هن اجلاس ۾ سڀني اجلاسن جي سيڪريٽرين پنهنجن اجلاسن ۾ پڙهيل مقالن ۽ تقريرن جو جائزو پيش ڪيو.

ملڪي اديبن ۽ عالمن جي نمائندي طور محترم حميد سنڌي تقرير ڪندي ملڪ جي تاريخ ۾ هن ڪانفرنس جي اهميت واضح ڪندي چيو تـه هي هڪ وڏو ڪارنامو آهي، جنهن لاءِ ڪانفرنس انتظاميه بيشڪ تحسين جي لائق آهي ۽ آءٌ مڙني اديبن ۽ عالمن پاران اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته اسان هميشه توهان سان سڏ ۾ سڏ ڏينداسين ۽ ڪڏهن به پوئتي نه پونداسين.

پر ڏيهي عالمن ۽ اديبن جي نمائندي طور ڊاڪٽر آفتاب قاضي هن ڪانفرنس جي انتظامن جي واکاڻ ڪندي ڪانفرنس جي چيئرمين مظهرالحق صديقي، وائيس چيئرمين ڊاڪٽر جوٽيجي ۽ سيڪريٽري قاسم ٻگهيءَ جي تعريف ڪندي چيو ته منهنجي زندگيءَ جو اهو پهريون مثال ٿيندو جو سنڌ يونيورسٽيءَ جا شاگرد، استاد ۽ ٻيو عملو جنهن محنت ۽ محبت سان هن انتظام ۾ رڌل آهن، مون اهڙو جذبو اڳ ڪٿي به نه ڏٺو آهي. اسان جون دعائون آهن ته اهو جذبو، ادارن سان اها محبت ۽ ٻوليءَ جي خدمت ۽ واداري لاءِ ڪوششون اڃان به وڌن.

صدارتي تقرير ڪندي ڊاڪٽر غلام علي الانا، سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر ۽ آرگنائيزنگ ڪميٽيءَ جي چيئرمين مظهرالحق صديقي ۽ سيڪريٽري قاسم ٻگهيءَ جي صلاحيتن ۽ محنتن جي تعريف ڪندي سنڌ صدين ڪان سيمينار (١٩٧٥ع) ڪان پوءِ هن ڪي ٻي "وڏي ڪانفرنس" ڪوٺيو، جنهن ۾ ايترا عالم ۽ اديب ڪٺا ٿيا آهن ۽ پنهنجن مسئلن تي گڏجي ويهي ويچاريو اٿن. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي تقرير ۾ اهو به چيو ته هن ڪانفرنس ۾ جيڪڏهن عورتن، ٻارڙن ۽ سائنسي ادب تي الڳ الڳ اجلاس هجن ها ته وڌيڪ بهتر ٿئي ها. بهرحال جڙيءَ ڪي جسُ آهي، هي به جيڪو ٿيو آهي تمام خوبصورت ۽ گهڻو ڪجهه ٿيو آهي.

آخر ۾ ٺهراءُ ڪميٽيءَ ڪي گذارش ڪئي وئي ته پيش ٿيندڙ ٺهراءُ وٺي، ترتيب ڏئي پيش ڪري. ٺهراءُ ڪميٽيءَ جا ميمبر آتي موجود نه هجڻ ڪري ٺهراءُ ان اجلاس ۾ پيش نه ٿي سگهيا، جيڪي بعد ۾ آرگنائيزنگ ڪميٽيءَ جي گڏجاڻيءَ ۾ پاس ڪري پريس ڪي جاري ڪيا ويا. ٺهرائن ۾ مختلف ادارن ۽ حڪومت ڪان مطالبا ڪيا ويا ته:-

١- سنڌي ٻوليءَ ڪي سنڌ جي قومي ٻوليءَ طور عمل ۾ آندو وڃي؛
٢- نيشنل لينگويج اٿارٽيءَ وانگر سنڌي لينگويج اٿارٽي قائم ڪئي وڃي.
٣- سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تاليف ۽ ترجمي جو الڳ بيورو قائم ڪري ناياب ڪتاب شايع ڪرايا وڃن.
٤- سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ بابت اپياس مرڪز ڪوليو وڃي.
٥- سنڌ ۾ سڀني ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جي استادن لاءِ سنڌي ٻولي ڄاڻڻ ضروري ٺهرايو وڃي.
٦- سنڌي فائينل جي امتحاني سرشتي ڪي پيهر جاري ڪيو وڃي.
٧- تاريخي ورثن جي حفاظت جا جوڳا انتظام ڪيا وڃن.
٨- هن ڪانفرنس ڪي مستقل اداري جي حيثيت ۾ قائم ڪري هر ٻئي سال اهڙي ڪانفرنس ڪوٺائي وڃي.
٩- ڪانفرنس ۾ منظور ڪيل ٺهرائن ڪي عمل ۾ آڻائڻ لاءِ هڪ 'پوئواري ڪميٽي' Follow up Committee جوڙي وڃي.

۴-فبروري رات جو راڳ رهاڻ جي محفل رٿيل هئي، جنهن ۾ سنڌ جي ڀرائن توڙي نون فنڪارن خوبصورت ڪلام ڳائي ۽ ساز وڄائي شريڪ ماڻهن ڪان داد وصول ڪيو. هن رهاڻ ۾ ۱۵۰۰۰ ماڻهن شرڪت ڪئي، جيڪي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۽ ملڪ مان آيل هئا. هي ساز ۽ سرن جي رهاڻ صبح جو ۴-۳۰ وڳي تائين جاري رهي.

هن ڪانفرنس مان ڪيترائي سٺا نتيجا نڪتا. شاگردن، استادن ۽ انتظامي عملي مثالي اتحاد جو مظاهرو ڪندي انتظامن ۾ ڀرپور حصو ورتو. جڏهن ته ملڪ ۽ ملڪ کان ٻاهر پڻ هن ڪانفرنس ڪوٺائڻ جي سلسلي ۾ يونيورسٽي ۽ ڪانفرنس انتظاميه جي جذبي ۽ محنت جي تمام گهڻي واکاڻ ٿي.

ڪانفرنس منعقد ٿيڻ کان ڪجهه عرصو پوءِ ۱۸ اپريل ۱۹۸۸ع تي ڪانفرنس جي مختلف ڪمن ڪارين جي سلسلي ۾ هٿ ونڊائيندڙ دوستن ۽ ڪارڪنن ۾ آرگنائيزنگ ڪميٽيءَ طرفان هڪ ساده ۽ پروقار تقريب ۾ سرٽيفڪيٽ ڏنا ويا. جڏهن محترم مظهرالحق صديقي، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي، محمد قاسم ٻگهيي، نواز علي ڀُٽي، قمر شهباز ۽ نثار حُسينيءَ کي سندن خدمتن جي مڃتا ۾ آرگنائيزنگ ڪميٽيءَ طرفان يادگار طور خوبصورت شيلڊ ڏنا ويا.

هن تقريب کي خطاب ڪندي ڊين فيڪلٽي آف آرٽس ڊاڪٽر محمد ابراهيم شاهه بخاري چيو ته، ڪانفرنسون ۽ سيمينار علم ۽ ادب جو حصو هوندا آهن. اڳ جيڪي ماڻهو هن يونيورسٽيءَ تي مختلف الزام هڻندا هئا ته هتي پڙهائي ۽ علم ادب ۾ ڪم ڪونه ٿا ٿين، انهن جا منهن بند ٿي ويا آهن. اهڙيون ڪانفرنسون اسان اڳتي به منعقد ڪندا رهنداسون. وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي محترم مظهرالحق صديقي صدارتي تقرير ۾ چيو ته مان ڪجهه يادون ڪجهه جذبا کنيو ٿو وڃان، ان اميد سان ته اڳتي به اهڙيون ڪانفرنسون ڪوٺائي علمي ۽ ادبي ڪم جاري رکيا ويندا. مان جتي به هوندس، هن يونيورسٽي، هنن ٻچن جي خدمت ۽ مان وڌائڻ لاءِ ڪوششون ڪندو رهندس. آخر ۾ هن يونيورسٽيءَ جي استادن کي مخاطب ٿيندي چيو ته "هي شاگرد اوهان جا ٻچا آهن، انهن جي پارت هجيو"، مهرباني.

— الطاف اسير

بزم طالب المولیٰ - سنڌي ادبي ڪانفرنس، ڪراچي

(رپورٽ)

اپريل جي ١٥ تاريخ ڪراچي شهر جي علائقي موسيٰ لين لياريءَ ۾ بزم طالب المولیٰ سنڌ طرفان هڪ عظيم الشان سنڌي ادبي ڪانفرنس جو انعقاد ٿيو. بزم طالب المولیٰ، سنڌ جي اهڙي جماعت آهي جيڪا گذريل ٣٥ سالن کان وٺي سنڌي ٻولي ۽ ادب جي ترقيءَ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪري چڪي آهي. بزم جو چيئرمن عاليجناب مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ، سنڌ جي اها عظيم ادبي شخصيت آهي، جيڪو لکها عوام جي روحاني رهبر هجڻ واري حيثيت سان گڏ علمي سرپرست جي ذاتي سان پليءَ پٽ ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو.

١٥-اپريل شام جو ڇهين وڳي شاهه عبداللطيف ڀٽائي هال، لياريءَ ۾ هن ڪانفرنس جو آغاز ٿيو. سنڌ جي اديبن، شاعرن، مفڪرن ۽ دانشورن جا ٽولن جا ٽولا، ڪانفرنس جي هال ۾ جمع ٿيڻ لڳا. ٺيڪ ساڍي ڇهين وڳي، سيڪريٽري جنرل بزم انور هالائي جي گذارش تي جناب مخدوم طالب المولیٰ صاحب، سيد غلام مصطفيٰ شاهه صاحب ۽ غلام رباني آگرو صاحب اسٽيج تي ڪرسيون والاريون. تلاوت قرآن پاڪ مولانا شير محمد بلوچ ڪئي ۽ نعت شريف قادر بخش لنڊ پڙهي.

انور هالائي، سڀ کان اول اصغر هالو صدر ڪراچي شاخ کي آڌر ڀاءُ لاءِ سڏيو. اصغر هالي چيو ته قلمڪار جي فطرت به عجيب آهي، هو دنيا ۾ آهي به ۽ دنيا کان ٻاهر به آهي. هن جي سوچ ۽ افتاد طبع کي سرگرم ۽ متاثر به ضرور ڪري ٿي پر قلمڪار انهن سڀني مرحلن ۽ وارداتن کي نقش دوام بخشي ٿو. اصغر هالي سنڌي اديبن، خاص مهمانن ۽ حاضرين مجلس جي پرخلوص آڌر ڀاءُ ڪئي.

اصغر هالي کان پوءِ بزم جي مرڪزي چيئرمن جناب مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ پنهنجي افتتاحي تقرير ۾ چيو ته اسان جي ٻولي ايتري قدر وسيع ۽ شاهوڪار آهي جو ان ڪيترين ئي ٻولين جا لفظ قبول ڪري به پنهنجي بنيادي حيثيت قائم رکي آهي. فڪري ادب جون هي محفلون انهيءَ ٻوليءَ جي سلامتي جو ثبوت آهن. مخدوم صاحب چيو ته جنهن معاشري ۾ احساس محروميءَ جا ڪارڻ وڌيل هوندا، اتي ٻوليءَ کي هر وقت خطرو پيدا ٿي سگهي ٿو. هن پنهنجي ان عزم کي ورجايو ته سنڌي ٻولي جي بقا ۽ تحفظ لاءِ اسان ڪي سڀ ڪجهه ڪرڻو آهي ۽ پوئتي مور نه مڙڻو آهي. مخدوم صاحب جي تقرير تي هال ۾ تاڙين جي گوڙ ۾

ان عزم جي تائيد ڪئي ويئي. محترم سيد غلام مصطفيٰ شاهه جن جي ڇپيل تقرير جو عنوان هو ”سنڌي ادبي ۽ فڪري وحدت ۽ سياسي ۽ معاشرتي انتشار.“ هن صاحب چيو ته ”سنڌ ولين، دودن ۽ دليرن جي زمين آهي، هي رسول ڪي راحت پهچائڻ وارو ٿڪرو ڪيئن نه تباهه ڪيو پيو وڃي. نه صرف ڌارين جي سازشن سان مگر اسان جي پنهنجن هٿن سان ٻ.“ شاهه صاحب ادب جو ذڪر ڪندي چيو ته ”سنڌي ادب ڪا ڏلد ڪتا نه آهي، سنڌي ادب نوس فڪر، جذبي، زمين سان محبت ۽ ماحول جو ادب آهي. سنڌ جي هر دور ۾ سنڌي اديب ۽ شاعر جو حصو رهيو آهي، مگر ١٩٤٧ع کان پوءِ خاص طرح ١٩٧٧ع کان پوءِ سنڌي ادب ۽ سنڌي شاعري جو سنڌ کي برقرار رکڻ ۾ وڏو حصو رهيو آهي. سنڌي اديب صحيح فڪر جو مالڪ رهيو آهي. سنڌ جا سيد، پير ۽ وڏيرا وڪجي ويا ۽ جاهل ٿي ويا، مگر سنڌي اديب نه وڪيو. سنڌ جو وجود سنڌي اديب ۽ شاعر جي ڪوشش جو نتيجو آهي. سنڌ کي اها سعادت ۽ وجود سنڌي ادب نصيب ڪيو آهي، نه ته گهڻا ڏينهن اڳ پسجي ويون ها. هن چيو ته سنڌ جي عالمن، سنڌ جي شاعرن نه صرف سنڌس انفراديت ۽ شان کي اجاگر ڪيو ۽ ورجايو مگر ان جي مجي حياتي خدمت ڪيائون. شاهه عبدالڪريم، مخدوم محمد هاشم، سچل سرمست، مخدوم محمد زمان، سامي، ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر دائود پوٽي کان پوءِ اسان جي نوجوانن جو ادب ۾ حصو ۽ ڪم وڏي شان وارو آهي. اڄوڪو سنڌي اديب، شاعر ۽ مفڪر، استاد ۽ عالم، سنڌ جي عوام جي دردن، مصيبتن، افسردگين، امنگن ۽ جذبات جو ترجمان آهي. جنهن معاشري ۾ اديب دليرانه فڪري قلم رکن ٿا، اهو معاشرو خوش نصيب آهي، ان جي بقا اٽل آهي.“

آخر ۾ شاهه صاحب چيو ته مون کي يقين آهي ته سنڌ جو مستقبل، سنڌ جي عوام، سنڌ جي اديب ۽ سنڌ جي سياستدان جي فڪري وحدت عمل ۾ آهي: انهيءَ سان ئي اسان جو مستقبل روشن ٿي سگهي ٿو. شاهه صاحب جي تقرير کان پوءِ پروفيسر ڊاڪٽر نعيم تقوي پنهنجو مقالو بعنوان ”سنڌي ادب ۾ نوان لاڙا“ پڙهيو، جنهن ۾ انهن نون قدرن ۽ نون لاڙن جو جائزو ورتو ويو، جن ١٩٤٧ع کان پوءِ سنڌي ادب جي سرمايي ۾ قابل قدر واڌارو آندو آهي. هن صاحب ثابت ڪيو ته هن ترقي پسند دور ۾ نوجوان نسل سنڌي ادب ۾ نوان نوان تجربا ڪري، هن کي دنيا جو ”مثالي ادب“ بنائي ڇڏيو آهي. سنڌالاجي جي ڊائريڪٽر محترم مهتاب اڪبر راشدي صاحبه، پنهنجي تقرير ۾ مخدوم صاحب ۽ شاهه صاحب جي خيالن کي اعليٰ ۽ مانائتو قرار ڏنو. هن سنڌي عالمن، اديبن ۽ شاعرن تي زور ڏنو ته هو پنهنجي عملي خوبين سان ادب کي مالا مال ڪن. هن چيو ته سنڌي ڪانفرنسون ۽ سيمينار گڏجي ملڻ ۽ تقريرن ڪرڻ جا وسيلا ته ٿي سگهن ٿا، پر اسان کي گهرجي ته ادب جي ترقيءَ لاءِ عمل ۾ ڪريون ۽ عمل ڪرڻ لاءِ قرباني جي ضرورت آهي. محترمه مهتاب صاحبه جي تقرير کان پوءِ مشهور دانشور جناب علي احمد بروهي تقرير ڪئي. سندس مختصر مقالي جو عنوان هو. ”سنڌ جي سونهن ۽ سرهاڻ.“ بروهي صاحب سنڌي ادب جي مختصر تاريخ جو جائزو وٺندي سنڌ جي پيرن ۽ سيدن جو سنڌي

ٻولي ۽ ادب ۾ حصي وٺڻ جو ذڪر ڪيو ۽ ثابت ڪيو ته سنڌ جا پير، مير سنڌي ادب ۾ ڪوبہ ڪردار ادا ڪري نه سگهيا آهن، مورڳو انهن سان سنڌي ٻولي ۽ ادب کي ناقابل تلافي نقصان پهتو آهي. هن مخدوم صاحب کي خراج تحسين پيش ڪندي چيو تہ اهو واحد سنڌ جو پير آهي، جيڪو ”سنڌي ڪاز“ سان سچو ۽ سنڌي ٻولي ۽ ادب جو مڪيہ خدمتگار آهي. هن چيو ته مخدوم صاحب جي قربانين کي سنڌ جي تاريخ ۾ ڪڏهن بہ فراموش نہ ڪيو ويندو. آخر ۾ خاص مهمان غلام رباني آگرو صاحب سنڌي ادب جي ناتي سان، مخدوم صاحب جي محبت ۽ شفقت جو ذڪر ڪندي، پنهنجا مشاهدا پيش ڪيا ۽ مختلف دورن جو ذڪر ڪيو، جن ۾ مخدوم صاحب جيڪي سنڌي ٻوليءَ لاءِ گرانمايہ خدمتون سرانجام ڏنيون هيون. هن چيو تہ مخدوم صاحب سنڌي ٻولي ۽ ادب جي هڪ مڪمل تاريخ آهي.

رات جو انين وڳي سيني مهمانن، اديبن ۽ شاعرن جي اعزاز ۾ اصغر هالو، صدر ڪراچي شاخ طرفان هڪ شاندار ڊنر جو اهتمام ڪيو ويو هو، جنهن کان پوءِ مشاعري جي محفل شروع ٿي، جنهن جو صدر جناب ڊاڪٽر تنوير عباسي هو، جڏهن تہ خاص مهمان مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ هو. هن مشاعري لاءِ اسٽيج سيڪريٽري محترمہ سلطانہ وقاصي هئي، جڏهن تہ سنڌس مددگار ولي سروري هو. مشاعري ۾ هيٺين شاعرن پنهنجا ڪلام پيش ڪيا. مخدوم طالب المولیٰ، ڊاڪٽر تنوير عباسي، انور هالائي، احمدخان آصف، ڊاڪٽر نعيم تقوي، ولي سروري، اصغر هالو، سلطانہ وقاصي، نذير ناز، نسرين نوري، عطيہ دائود، قمر عالم قمر، ساجد سرشاري، گوهر سروري، عبدالستار عبد، محمدملوڪ عاجز، علي محمد مجروح، محمد حسن ساز، عبدالعزيز بيدل، محمد خان مجيدي، حسين بخش خادم، جاويد بلوچ، نواز رڪناڻي، نائب انصاري، شمس صابر، سوز هالائي، اختر ڪلوڙ، حاجن ابڙيجو، دودو شهيد، سرفراز راڄڙ، شيرل ليڪ سروري، غلام قادر مظهر، ڏني بخش قربان، غلام قمبر، نور لبي مير، ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ، قاسم مگريہ، عبد مگريہ، غلام شبير خليق، اقبال شينو، محمد عالم عباسي، خاتم جانوري، سچل سرفاني، محمد رمضان مسڪين، عبد سروري، عبدالقيوم تبسم، رجب علي جليس، خميسو خان، قادر سروري، نورل مري، خورشيد احمد خان، محمد امان، پرويز اختر، عبدالوحيد تاج، ذيشان حيدر، اعجاز بنارسي، غياث، وحيد انصاري ۽ عرفن لکنوي.

صدارتي تقرير ۾ ڊاڪٽر تنوير عباسي، بزم طالب المولیٰ کي هن ڪانفرنس ڪوٺائڻ تي مبارڪباد ڏني ۽ مخدوم صاحب جو شڪريو مڃيو، جن کيس هن مشاعري جي صدارت ڏني. هن چيو تہ مخدوم صاحب جن جي انسان دوستي، سنڌس سهڻي درجن کان بلند آهي. هن سيني شاعرن تي زور ڏنو تہ هو بہ انسان دوستيءَ تي وڌ ۾ وڌ شاعري ڪن. رات جو ٽي وڳي هي محفل مشاعره پوري ٿي. ٻئي ڏينهن ڏينهن صبح جو ١١ بجي بزم طالب المولیٰ جو ڪنوينشن ٿيو، جنهن جي صدارت مرڪزي چيئرمن جناب مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ ڪئي. تلاوت قرآن پاڪ بعد سيڪريٽري جنرل انور هالائي پنهنجي رپورٽ پيش ڪندي اديبن ۽ شاعرن

ڪي ڪذارش ڪئي تہ نظم سان گڏ نثر جي ترقيءَ لاءِ بہ پنهنجا سڀ وسيلا استعمال ڪرڻ گهرجن. مخدوم صاحب پنهنجي تقرير ۾ سڀني شاخن کي تلقين ڪئي تہ مثالي شاخ بڻجڻ لاءِ سڀني شاخن کي علمي ۽ ادبي خدمت لاءِ نمايان سرگرميون سرانجام ڏيڻ گهرجن، جيئن پولي ۽ ادب ۾ سندن منفرد مقام هجي. هن ڪنوينشن ۾ جناب مخدوم زاده محمد امين فهيم ۽ مخدوم شفيق الزمان سميت بزم جي سڀني ڪائونسلرن شرڪت ڪئي. ٻارهن شاخن جي جنرل سيڪريٽرين شمس صابر- روهڙي، احمد خان آصف- پير رڪيل ريلائي، غلام قادر مظهر- ڪوڙو ڏاهري، ڊاڪٽر در محمد- پناڻ- حيدرآباد، منير هالائي- هالا پراڻا، قادر سروري- پٺورو، عبدالرحيم- ملنگ مگريو، محمد طالب ڪاردار- هالا، خاتم جانوري- پنئي، نواز رڪنائي- پير بخش مير بحر، محمد رمضان- سرهاڙي ۽ گوهر سروري ڪراچي. ڇنجن شاخن کي سٺي ڪارڪردگي تي سرٽيفڪيٽ ڏنا ويا. روهڙي، پير رڪيل ريلائي، ڪوڙو ڏاهري، حيدرآباد ۽ ڪراچي. ٻن ساٿين کي تمغه خدمت ڏنا ويا — گوهر سروري ڪراچي ۽ شمس صابر- روهڙي. ان کان پوءِ بزم جي انتظامي ۽ ادبي امور لاءِ ڪيترائي فيصلا ڪيا ويا. محترم اصغر هالو کي ڪانفرنس جي ڪاميابيءَ لاءِ جدوجهد تي اعليٰ ڪارڪردگيءَ جو سرٽيفڪيٽ ۽ انور هالائيءَ کي اجرڪ ڏني ويئي. ان کان سواءِ احمر هالو ۽ آفتاب هالو کي سنڌي ٽوپين جا تحفا ڏنا ويا.

- حاجن ابڙيجو

سنڌي ادبي بورڊ جو خبرنامو

(١-جنوري کان ٣٠-جون ٨٨ع تائين)

● ٢-فيبروري ١٩٨٨ع: علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شعبي طرفان ڪوٺايل ٽي روزه بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي منعقد ڪيل ناياب قلمي نسخن جي نمائش جو افتتاح ڪيو.

● ٢١-فيبروري ١٩٨٨ع: سنڌي ادبي بورڊ، مهراڻ آرٽس ڪائونسل ۽ ڀٽ شاهه ڪلچرل سينٽر ڪميٽي، ڪائونسل جي آڊيٽوريم لطيف آباد ۾ سنڌ جي برک اديب ۽ دانشور جناب رشيد ڀٽيءَ جي ياد ۾ تعزيتي گڏجاڻي منعقد ڪئي، جنهن جي صدارت بورڊ جي چيئرمن علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن ڪرڻ فرمائي.

● ٢٠-مارچ ١٩٨٨ع: جناب حبيب الله صديقي سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ جي عهدي جي چارج سنڀالي، ڪم شروع ڪيو.

● ٧-مارچ ١٩٨٨ع: حضرت قلندر لعل شهباز رح جي سالياني عرس جي موقعي تي، سيوهڻ شريف ۾ سنڌي ادبي ڪانفرنس منعقد ٿي، جنهن جي صدارت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪئي. سنڌي ادبي بورڊ جي نمائندگي ڪندي، جناب حبيب الله صديقي ان موقعي تي مقالو پيش ڪيو، جنهن جو عنوان هو: ”قلندر لعل شهباز هڪ معلم جي حيثيت ۾.“ ميلي جي موقعي تي منعقد ڪيل نمائش ۾ سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي ڪتابن جو اسٽال پڻ لڳايو.

● ١٣-اپريل ١٩٨٨ع: سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ مرحوم علامه آءِ. آءِ. قاضي رح جي مزار تي بورڊ جي طرفان گل جي چادر چاڙهي ۽ بعد ۾ سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس ۾ منعقد ٿيل تقريب ۾ بورڊ جي نمائندگي ڪندي، سيڪريٽري حبيب الله صديقي صاحب پنهنجو مقالو ”علامه قاضي صاحب-معلم جي حيثيت ۾“ پڙهيو. جلسي جو اهتمام فئڪلٽي آف ايڊيوڪيشن اينڊ ريسرچ سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان ڪيو ويو هو.

● ١٥- اپريل ١٩٨٨ع: بزم طالب المولى طرفان لياري ڪراچي ۾ سنڌي ادبي ڪانفرنس منعقد ڪئي وئي، جنهن جو افتتاح مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڪيو ۽ صدارت پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه ڪرڻ فرمائي. جناب غلام رباني آگرو مهمان خصوصي هو. ان

ڪانفرنس ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي نمائندگي ڪندي جناب حبيب الله صديقي شرڪت ڪئي ۽ سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن سان علمي موضوعن تي خيالن جي ڏي وٺ ڪئي.

● ٢٧- اپريل ١٩٨٨ع: سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪيل "برهانپور کے سندھی اولیاء" (اردو- ٻيو ڇاپو) جي پڌرائي، لياقت ميموريل لئبرري آڊيٽوريم ڪراچي ۾ سنڌ جي ان وقت جي وزير اعليٰ جناب اختر علي قاضي ڪئي. سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، ان موقعي تي ڪليدي خطبو ڏنو. ٻور باب الاسلام جي مناسبت سان سنڌ جي ثقافت ۽ سياحت کاتي طرفان منعقد ڪيل ان تقريب ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد جي عالمن ۽ فاضلن، دانشمندن ۽ اعليٰ عملدارن، اديبن ۽ شاعرن، صحافين ۽ علم دوست خواتين و حضرات وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

● ١- مئي ١٩٨٨ع: درازا شريف ۾ حضرت سچل سرمست جي عرس شريف جي موقعي تي منعقد ٿيل ادبي ڪانفرنس ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري مسٽر حبيب الله صديقي نمائندگي ڪندي مقالو پڙهيو: "سچل جي دور جي تواريخي اهميت".

● ٥- مئي ١٩٨٨ع: علامه اقبال اوپن يونيورسٽي اسلام آباد مان ٻه ريسرچ اسڪالرس- محترمه پروين پٽي ۽ محترمه ثمينه قريشي- سنڌ جي مطالعاتي دوري دوران سنڌي ادبي بورڊ ۾ آيون ۽ بورڊ جي علمي ڪارڪردگيءَ کان واقفيت حاصل ڪيائون. بورڊ طرفان مهمانن کي ڪتابن جي سوکڙي پيش ڪئي وئي.

● ٧- مئي ١٩٨٨ع: پاڪستان سرڪار جي دعوت تي آيل چيني اديبن جي وفد سنڌي ادبي بورڊ جو دورو ڪيو. ٥ رڪني وفد جو سربراهه مسٽر يُوالڪ ينگ هو. چيني سفارتخاني اسلام آباد جي ٿرڊ سيڪريٽري مس روشن واجدي مترجمه جي حيثيت ۾ شامل هئي. وفد کي بورڊ جي چيئرمن ۽ سيڪريٽري، اداري جي ڪارڪردگيءَ جي ڄاڻ ڏني ۽ وفد بورڊ جي ڪم تي تحسين جو اظهار ڪيو. بورڊ جي جديد ڪمپوزنگ نظام "فوٽو ٽائيپ سيٽنگ سسٽم فارم سنڌي/انگريزي" جي ڪمپيوٽرن ۽ جديد آفسيٽ پرنٽنگ مشنريءَ ۾ وفد گهري دلچسپي ورتي. ان موقعي تي مهمانن ۽ ميزبانن درميان تحفن جي ڏي وٺ ٿي. بورڊ طرفان مهمانن کي سنڌ جي ثقافت ۽ سياحت کاتي پاران پڻ سوکڙيون ڏنيون ويون.

● ٢١- مئي ١٩٨٨ع: سنڌي ادبي بورڊ جي گورننگ باڊيءَ ۽ پبليڪيشن ڪاميٽيءَ جون گڏجاڻيون ٿي گذريون، جن ۾ ٻين امورن کان علاوه بورڊ جي تحقيقاتي ڪمن کي تيز ڪرڻ ۽ انهن جي اشاعت لاءِ ڪيترائي دوررس فيصلا ڪيا ويا.

● ٢- جون ١٩٨٨ع: حيدرآباد ۾ جڳ مشهور دانشور مرحوم پير علي محمد راشدي جي ڪتاب "رلد ۽ ٻند" جي پڌرائيءَ جي تقريب منعقد ٿي، جنهن جي صدارت سينيٽر شيخ علي محمد ڪئي. جلسي جو انتظام محترم حسين شاهه راشديءَ ڪيو هو. ان تقريب ۾ جناب حبيب الله صديقيءَ،

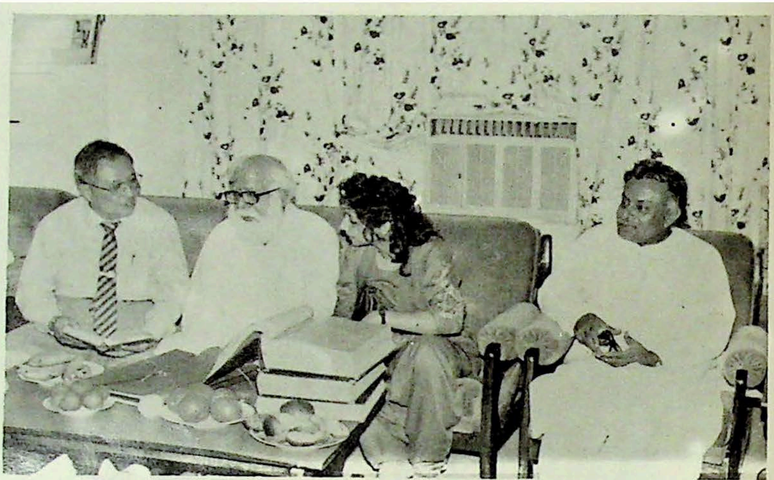

چيني اديبن جي وفد، سنڌي ادبي بورڊ جي دوري دوران، بورڊ جي علمي ڪارڪردگي نهايت دلچسپيءَ سان معلوم ڪئي. وفد جي اڳواڻ مسٽر يونان ينگ کي، بورڊ جو چيئرمين، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، مخدوم نوح رحه جو مترجم فارسي قرآن شريف ڏيکاري تفصيل ٻڌائي رهيو آهي. سنڌالاجي جي ڊائريڪٽر محترمه مهتاب اڪبر راشدي ۽ بورڊ جو سيڪريٽري جناب حبيب الله صديقي ساڻس گڏ آهن.

چيني اديبن جي وفد جو اڳواڻ، سنڌي ادبي بورڊ جي ملاقاتين جي ڪتاب ۾ پنهنجا تاثرات ۽ تحسين جو اظهار چيني ٻوليءَ ۾ لکي رهيو آهي.

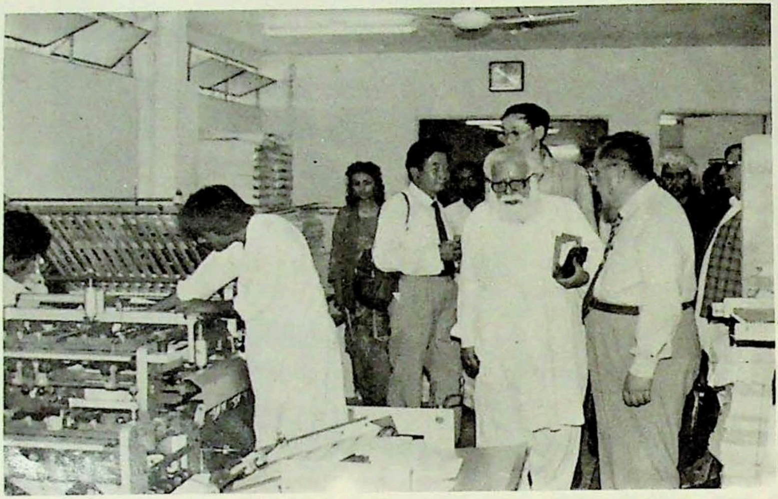

بورڊ جو چيئرمن علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب، چيني اديبن جي وفد کي بورڊ جي پرنٽنگ پريس جا مختلف حصا ڏيکاري رهيو آهي.

چيني اديبن جي وفد، بورڊ جي جديد آفسيٽ پرنٽنگ مشينري ۾ گهري دلچسپي ورتي. وفد جا ميمبر، پرنٽ مئنيجر آفسيٽ، مسٽر نور احمد ميمڻ کان ڇپائي، بابت معلومات وٺي رهيا آهن.

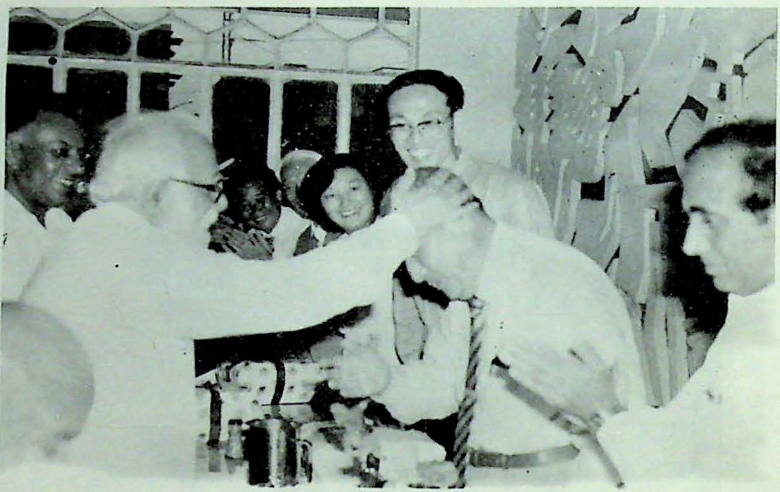

بورڊ جو چيئرمن، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب، چيني اديبن جي وفد جي اڳواڻ کي، بورڊ طرفان سنڌي ٽوپي پارائي رهيو آهي.

علامه صاحب، وفد جي ميمبرن ۽ چيني سفارتخاني اسلام آباد جي ٽرڊ سيڪريٽري (ڪلچر) محترمه روشن واجدي کي بورڊ جي تازه ڇپيل ڪتابن جا سيٽ ڏيئي رهيو آهي.

بورڊ جو چيئرمن، علامه قاسمي صاحب، چيني اديبن جي وفد جي اڳواڻ کي سنڌي اجرڪ پارائي رهيو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري جناب حبيب الله صديقي، چيني اديبن جي وفد جي اڳواڻ کان، بورڊ لاءِ تحفو وصول ڪري رهيو آهي. وفد جو سرڪاري ميزبان، جناب غلام رباني آگرو ڊائريڪٽر جنرل اڪيڊمي ادبيات پاڪستان اسلام آباد، بہ نظر اچي رهيو آهي. صديقي صاحب حڪومت سنڌ جي ثقافت ۽ سياحت کاتي جي سيڪريٽري صاحب جي طرفان بہ تحفن جي ڏي وٺ ڪئي.

مسٽر نصرت حسين ابڙي، ڊئريڪٽر اطلاعات، سکر ڊويزن سنڌي ادبي بورڊ پاران بورڊ جي ڇپيل ڪتابن جا سيٽ مير معصوم شاهہ لئبرري سکر ۽ جنرل لئبرري کي ڏنا. ان موقعي تي ورتل تصوير ابڙو صاحب درميان ۾ بيٺل آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي نمائندگي ڪندي، پير صاحب جي مذڪور ڪتاب جي ڪيترن پهلوئن تي علمي اظهار ڪيو.

● ١١- جون ١٩٨٨ع: موري ۾ گورنمينٽ ايليمينٽري ڪاليج آف ايجوڪيشن (وومين) جي آڊيٽوريم ۾ ڪتاب "موري ماهي ٿورو" (مرتب: محمدمثل ڪمالائي) جي مهاڙ رائيءَ جي تقريب ۾ بورڊ جي نمائندگي ڪندي جناب حبيب الله صديقيءَ تقرير ڪئي.

● ٣٠- جون ١٩٨٨ع: سکر ۾ سنڌ اطلاعات کاتي جي ڊائريڪٽر جناب نصرت حسين ابڙي، مير معصوم شاهه لئبرري ۽ سکر جنرل لئبرري کي بورڊ جا ڪتاب تحفي طور ڏنا، جي بورڊ مٿين ادارن ۽ انفرميشن لئبرري سکر لاءِ موڪليا هئا.

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپايل نوان ڪتاب

شايع ٿي ويا:

١- برهانپور ڪي سندهي اولياء	سيد مطيع الله شاهه راشد برهانپوري
٢- جامع سنڌي لغات	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
٣- مخدوم محمد هاشم ٺٽوي	عبدالرسول قادري بلوچ
٤- سائو پن يا ڪارو پنو	شمس العلماء مرزا قليچ بيگ
٥- بلوڪوڪر	صاحب سنگهه چنداسنگهه شهاڻي

قريب اشاعت:

١- حڪيم فتح محمد سيوهاڻي (شخصيت، علمي، ادبي ۽ سياسي خدمتون)	ڊاڪٽر شمس عباسي
٢- تاريخ طاهري	مير طاهر محمد نسياڻي ايڊٽ: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌيڪار: نياز همايوني
٣- تاريخ ريگستان (ٻئي ڀاڱا)	رائچند راٺوڙ

محل.

واقف منازل طريقت كاشف مراحل حقيقت رهنماي مسالكان گزيده سبحان فقير صاحب صوفي صاحب دام محبته

بعد حمد و صلواة مخفي نرهي ته آنجي نوشته جو روبرو احوال من و غيره من
كندو مهرباني كري پڇيو ته اسان تو وانگي سڀ جاءِ جي المعتمد و غائبانه
سعيد كندا اوهانجي ته تيلي آهي پر پهنجي معتقدن ۾ پوا خواهش به دوستن
جو به بار اوهانتي آهي مهرباني كري سرگرم هن كم ۾ ٿيندا

دع نفسك و تعال

اوهانجي جيڪي لکڻ سو تورو ٿيندو مگر اوهين بي تورو کندو ڳهڻون جيبر
جو فيض وارو آهي آمنها سپردم بتو مايه خويش را تو داني حساب كم
و بيش را از زياده دعاءِ سحري ۾ پرتا رهون والسلام شوق (تمام)

اپريل ١٩١٦ عبدالحسين خان

پريس ... حيدرآباد سنده

سنڌ جي باڪمال عالم ۽ جديد سنڌي شاعريءَ جي باني

مير عبدالحسين خان سانگي

جا هٿ اکر

(ٿرپار ڪر جي بزرگ، صوفي حاجي محمد رحه ڏي لکيل خط. بشڪريه: صوفي فتح علي، صوفي فقير.)

سنڌي ادبي بورڊ آفسيٽ پريس ۾ ڇپيو